

301080

ANTIQUITAS HUNGARICA

III. ÉVFOLYAM. 1–2. SZÁM. 1949

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

ANTIQUITAS HUNGARICA

a magyar régészettudomány kiértékelő folyóirata. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Közlönye. Megjelenik évente kétszer.

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával a Tudományos Folyóiratkiadó N. V. (Budapest, V., Szalai-utca 4.)

Előfizetési díj:

a M. R. Társulat tagjai részére	20.— Ft
vállalatoknak, intézményeknek	110.— Ft
Külföldi előfizetési díja, szállítási költséggel együtt	114.— Ft
Példányonkénti (egyes szám) eladási ára.....	66.— Ft

Magyar- és idegennyelvű kéziratok, valamint hazai és külföldi folyóiratok, önálló könyvalakban megjelenő szakmunkák csere- és recenziós példányai a szerkesztőség címére (Nagy Tibor egyetemi magántanár, felelős-szerkesztő, Budapest, V., Egyetem-u. 6.) küldhetők be.

ВЕНГЕРСКАЯ СТАРИНА (ANTIQUITAS HUNGARICA)

— журнал оценивающий венгерскую археологию. Бюллетень Археологического и Художественно исторического Общества. Выходит два раза в год.

Издает Государственное Издательство Научных Журналов с пособием Венгерской Академии Наук. (Будапешт, V., Салаи ул. 4.)

Подписная плата за рубежом 114 форинтов.

Цена одного номера за рубежом 55 форинтов.

Венгерские и иностранные рукописи, также отечественные и иностранные журналы, обменные и рецензионные экземпляры спец. работ, самостоятельно появившихся в форме книг, — могут быть отправлены на адрес редакции (Тибор Надь, университетский доцент, ответственный редактор, Будапешт, V., Эдьетем ул. 6.).

ANTIQUITAS HUNGARICA

the appraising journal of Hungarian archaeology. Bulletin of the Hungarian Society of Archaeology and History of Art. Published semiannually.

It is published with the assistance of the Hungarian Academy of Science, by the National Editing Co. for Scientific Periodicals.

Subscription abroad 114 Ft

Price of single copy abroad 55 Ft

Hungarian and foreign manuscripts, as well as Hungarian and foreign periodicals, as exemplaires of independent scientific works appearing in book form either for exchange or recension can be sent to the Editors address. (Tibor Nagy, Privat Docent at Univ. Budapest, chief editor, Budapest, V., Egyetem-utca 6.)

ANTIQUITAS HUNGARICA

Organe destiné à mettre en valeur les résultats de l'archéologie hongroise. Bulletin de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art. Parait deux fois par an.

Publié, avec une subvention de l'Académie Hongroise des Sciences, par l'Entreprise Nationale pour l'Edition des Revues Scientifique (Budapest, V., Szalai-u. 4.).

Abonnement annuel à l'étranger: 114 Ft

Prix d'un fascicule à l'étranger: 55 Ft

Les manuscrits de langue hongroise ou autre, ainsi que les revues hongroises ou étrangères et les ouvrages scientifiques parus sous forme de livre doivent être adressés à titre d'échange ou en vue d'un compte-rendu à l'adresse de la rédaction: Tibor Nagy, privatdocent à la Faculté des Lettres de Budapest, rédacteur responsable, Budapest, V., Egyetem-u. 6.

ANTIQUITAS HUNGARICA

FÜLEP FERENC és SZILÁGYI J. GYÖRGY

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTI

NAGY TIBOR

III. ÉVFOLYAM. 1–2. SZÁM. 1949

KIADJA A TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATKIADÓ N. V., BUDAPEST, V., SZALAY-UTCA 4

ARTIGUTAS HENRICA

ARTIGUTAS A SZÉKES ÉS A SZÉKES

NAGY JÓZSEF

TARTALOMJEGYZÉK — TABLE DES MATIÈRES

Oldal — Page

SZ. P. TOLSZTOV: Az őstársadalom történeti korszakbeosztásának kérdéséhez. (K voproszu o perjogyizácii isztorii pjervobytnovo obszesztva.) Fordította: Lőrincze Miklósné	5—7
SZ. V. KISZELEV: A SzSzKU Tudományos Akadémia N. Ia. Marról elnevezett Anyagi Kultúra Története Intézetének munkája a régészet területén 1946—1950-ben. Fordította: Harmatta János	8—13
MOZSOLICS, AMÁLIA: A cőfalvi (Tufaláu) aranylelet	14—27
Золотая находка в с. Цофальва	27—29
HARMATTA, JÁNOS: A mitikus orientáció nyomai a görög földrajzi világképben	30—33
Les traces de l'orientation mythique dans la vision hellénique du monde	34—37
SZILÁGYI, J. GYÖRGY: Két váza a Micali-festő műhelyéből	38—45
Due vasi dalla fabbrica del Pittore di Micali	45—48
NAGY, TIBOR: Az albertfalvai romanizált eraviszkus telep emlékanyaga	49—60
Les monuments d'un établissement éravisque romanisé à Albertfalva	60—67
BARKÓCZI, LÁSZLÓ: A brigetói tábor és canabae topographiája	67—72
Nouvelles données pour la topographie de Brigetio	72—77
FÜLEP, FERENC: Római sírkő Seregélyesről	77—80
Une stèle inconnue à Seregélyes	80—82
ERDÉLYI, GIZELLA: Médea-ábrázolás a Székesfehérvári Múzeum egyik kőemlékén	82—84
La représentation de Médée sur un monument romain de Székesfehérvár	84—85
R. ALFÖLDI, MÁRIA: A szőkedencsi későrómai éremlelet	86—89
Monnaies du Bas Empire découvertes à Szőkedencs	90—92
✗ CSEMEGI, JÓZSEF: A tarnaszentmáriai templom hajójának stíluskritikai vizsgálata	92—107
Considérations critiques sur le style de l'église de Tarnaszentmária	107—111
BORZSÁK, ISTVÁN: Volgai Osiris-mythos	111—119
Волжский миф Озириса	119—120
DÖMÖTÖR, TEKLA: Ludus in cunabilis Christi	121—123
Ludus in cunabilis Christi	124—125

MISCELLANEA

FÜLEP, FERENC—NAGY, TIBOR: Javaslat a muzeológus szakoktatás tárgyában	126—127
HAEFFNER, EMIL: Királyportré-töredék a XIX. dynasztia idejéből	128—130
Un portrait du pharaon Séthi I.	130
PATEK, ERZSÉBET: Néhány megjegyzés a „géta-dák“ ezüstkincsek kérdéséhez	131—132
Quelques remarques sur les trésors d'argent dits „géo-daces“	133—134
NAGY, TIBOR: Az „albertfalvai“ típusú lakóházak egy újabb példája Rhaetiából	135—136
The latest example of the „Albertfalva“ type of houses from Rhaetia	136—137
KALMÁR, JÁNOS: A magyarországi hajítóbárdok	137—140
Des haches de jet hongrois	140—141
VALKÓ, ARISZTID: A Solymár—Várhegyi ásatások egyes emlékei	141—143
Quelques objets découverts au „Várhegy“ de Solymár	143

AZ ŐSTÁRSADALOM TÖRTÉNETI KORSZAKBEOSZTÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

(K VOPROSZU O PERJOGYIZÁCHISZTORII PJERVOBYTNOVO OBSCSESZTVA)

Szovjetszkája Ethnográfija 1946. I. sz. 25—30 o.

A néprajztudomány XVIII—XIX. századi fejlődése, amit egy sor ragyogó felfedezés jellemez, 1877-ben lehetővé tette a legnagyobb XIX. századi etnográfus, Morgan számára, hogy megalkossa az őstörténet első, valójában tudományos korszakbeosztását. Morgan korszakbeosztásának nagy jelentőségét Marx és Engels is kiemeli és igen nagyra értékeli. E korszakbeosztás alapját a termelőerők fejlődésének legfontosabb állomásai alkotják. E mellett Morgan korszakbeosztása nem korlátozódik tisztán technológiai kritériumokra, mint egy tisztán régészeti periodizáció, hanem komplex jellemzését adja az elhatárolt korszakok gazdaságának. Morgan korszakbeosztása, mint következetesen materialista korszakbeosztás, mindmáig példaképünk és az is kell, hogy maradjon e történeti probléma igazán tudományos megközelítésében.

El kell ítélnünk minden olyan kísérletet, amely azzal, hogy Morgan korszakbeosztásában vannak egyes elavult, vagy hibás részletek, egészében tagadja a mai tudomány szempontjából jelentőségét.

Egyben határozottan fel kell lépünk ama törekvésekkel szemben is, amelyek Morgan szkémáját minden részletében fetisizálni akarják, visszatartják mind néprajz-, mind pedig régészettudományunkat fejlődésében, gátolják a XIX. század 80-as éveit után felhalmozódott hatalmas mennyiségű tényleges adat felhasználását, és a belőlük adódó általános érvényű marxista következtetések levonását.

Ha Morgan korszakbeosztásának elavult helyeit és hibáit kanonizáljuk, ezzel csak elmélete ellenségeinek vagyunk segítségére.

Ugyancsak károsak azok a tendenciák, amelyek el akarják szakítani Morgan korszakbeosztását a világtörténelem konkrét folyamatától és valami ideális szociológiai fejlődési szkémává akarják változtatni. Nem érthetünk egyet azzal az állítással sem, hogy az őskori emberiség termelőerői fejlődésének régészetiileg megállapítható korszakai nem szolgálhatnak a történeti korszakbeosztás alapjául. Morgan korszakbeosztása éppen azért időtálló, mert lényeges vonásaiban teljesen megfelel az emberiség konkrét története régészetiileg megállapítható nagy korszakainak. A történelmi fejlődés alapvonalatától való minden eltérés (Morgan maga is több ilyen elhajlást vett észre, amelyeket ma már lényegesen jobban ismerünk), a folyamat minden variánsa megfélel magyarázatát az őstársadalomtörténet adott fejlettségének jellegzetes fejlődési törvényszerűségeiben.

Morgan korszakbeosztásának a marxista-leninista elmélet későbbi fejlődése által már kiküszöbölt módszertani hiányosságai között mindenek előtt meg kell említenünk, hogy nem emeli ki eléggé az

őstörténet folyamatának néhány lényeges momentumát, amelyek pedig az őstársadalmi viszonyok történetével a legszorosabban összefüggenek. A vadság (zsákmányoló gazdálkodás) és a barbárság (termelőgazdálkodás) korszakaira való felosztás másodrendűvé teszi azt a másik két minőségi választóvonalat, amely az őstársadalmi rendszer virágkorát (matriarchalis nemzetségi társadalom, amely Morgan szkémájában egészen helyesen magában foglalja a vadság középső fokától a barbárság középső fokáig eltelt időt) elválasztja kialakulásának korától, amelyben még maga az ember is alakul, valamint felbomlásának korától, midőn az ősközösség keretei között megérett termelőerők szétfeszítik az ősi termelési viszonyokat.* „A család, a magántulajdon és az állam eredete“ c. könyvében már Engels lényeges javításokat végzett e tekintetben Morgan korszakbeosztásán, munkája külön részében (a „Barbárság és civilizáció“ c. fejezet) végezve el az őstársadalom története utolsó fejezetének átvizsgálását, azért a korszakét, amely alapjában véve megfelel Morgan szerint a barbárság felső fokának. Ki kell emelnünk e szakasznak, mint az őstörténet külön korszakának minőségbeli sajátosságát a barbárság alsó és középső periódusával szemben, amit, Engelist követve, a „katonai demokrácia“ korszakának nevezhetünk.

Míg „A család... eredete“ c. művében Engels a könyv feladatának megfelelően az őstársadalom utolsó szakaszát hangsúlyozza, és a korábbi korszakot illetőleg változtatás nélkül átvieszi a Morgan által adott jellemzést, addig „A munka szerepe a majom emberré válásában“ c. cikkében lényegesen másképpen jellemzi az emberi történelem legrégebbi korszakát, mint Morgan; kiemeli azt a minőségi különbséget, amely az őskori emberhorda és a majomhorda között fennállt, és a régészeti adatok széleskörű bevonásával mutatja be e korszak konkrét tartalmát, amely alapjában véve Morgan felosztása szerint a vadság alsó fokának felel meg. E korszak tartalma Engels szerint mindenek előtt az ember kialakulásának folyamata.

V. I. Lenin őstörténeti kérdésekben tett nyilatkozataiban, amelyek kiindulópontja kétségtávol az Engels és Morgan előtt nem ismeretes, őskori ember történetét érintő XIX. századvégi felfedezések voltak, kiemeli az őstársadalom két fejlődési szakaszának (az őshorda és az őskommuna vagy ősközösség) minőségi sajátosságát, s ezzel még magasabb fokra emeli Morgan korszakbeosztásának helyesbítését, amire már Engels is törekedett.

* E mondatban kurzíven szedett kifejezéseket a szerkesztőség emelte ki. A további kiemelések a szerzőtől származnak.

Engels és Lenin útmutatása lehetővé tette, hogy az őstörténetben három alapvető korszakot különböztessünk meg:

a) Őshorda (az a kor, amikor az őstársadalom, s maga az ember is kialakul).

b) Ős- (clan-, nemzetiségi) közösség (az őstársadalom felvirágzása).

c) Katonai demokrácia (az a kor, amidőn az ősközösségi rendszer osztálytársadalommá, rabszolgatartó rendszerre alakul át).

I. V. Sztálin igen pontosan meghatározza az őstársadalom anyagi alapjainak, termelőerői jellegének fogalmát: „Az ősközösségben a termelési viszonyok alapja a termelőeszközök társadalmi tulajdona. Ez alapján véve összhangban van e korszak termelőerőinek jellegével. *Kőszerszámokkal*, majd később íjjal és nyíllal lehetetlen volt egyedül harcot folytatni a természeti erők és a vadállatok ellen.”¹

Azzal, hogy a fémeket megelőző kőtechnikát az ősközösségi rendszer jellemzőjének állítja be, ami teljesen megfelel az ősrégészet területén tett legújabb felfedezéseknek, különösen fontossá tette az őstörténet utolsó szakaszának elkülönítését, amikor a fémeszközök tömeges használatba kerülnek, ami előkészíti az ősközösség bomlását és a termelés új módjának megszületését.

Engels és Lenin korszakbeosztása átveszi, nem változtatja meg Morgan beosztását, sőt ez utóbbi az őstörténeti folyamat részletesebb jellemzése, még tagoltabb beosztása szempontjából továbbra is jelentős marad. E korszakbeosztás azonban bizonyos adatok birtokában, amelyekre a régészet és a néprajz az utolsó évtizedben tett szert, némi helyesbítésre szorul.

A Morgan-féle korszakbeosztás helyesbítésének legfontosabb előfeltétele e korszakbeosztás forráskritikai alapjának rendezése volt. A régészeti és néprajzi forráskritika Morgan korában még csak csírájában volt meg. Morgannak aligha volt teljesen igaza, amidőn azt hangsúlyozta, hogy kutatásai szempontjából lényegtelen a kronológiai momentum, mert bármennyi hasonlóságot mutatnak is az egymástól évezredekkel elválasztott korszakok társadalmi jelenségei, a világtörténe különböző korszakainak bélyegét szükségszerűen magukon hordozzák. Morgannak a saját korára nézve igaza volt, mert a kérdés kronológiai oldalának figyelembe vétele a régészet és a néprajz akkori fejlődési fokán a gyakorlatban a történelmi általánosításról való lemondást jelentette volna. Ma, midőn konkrét régészeti és néprajzi ismereteink óriási haladása következtében hasonlíthatatlanul jobban ismerjük a primitív népek egyes csoportjainak történetét, mint a XIX. század 70–80-as éveiben, föltétlenül el kell végeznünk a kronológián ezt a helyesbítést. Ha nem vesszük figyelembe a bonyolult történeti kölcsönhatásokat, elsősorban a haladó műveltségeknek az őstársadalmi szerkezetet megőrzött törzsekre gyakorolt több ezer éves hatását, — ha nem vesszük figyelembe az utóbbiak elmaradottságának törté-

nelmi okait (ez Ausztrália és Amerika viszonylatában az eredeti oikumenén kívül fekvő területek túlságosan hosszú ideig tartó benépesülésével és birtokbavételével magyarázható), — végül, ha nem vesszük figyelembe azon tény következményeit, hogy e törzsek igen lassan haladtak végig olyan történelmi korszakokon, amelyeket az élenjáró népek lényegesen rövidebb idő alatt maguk mögött hagytak, akkor nem tudunk megérteni egy egész sereg néprajzi tény, amelyek első percre élesen ellentmondanak Morgan elméletének. A polinéziaiak a XVIII. században és a XIX. század elején az osztálytársadalom határán álltak, emellett nem ismerték a fémeket, a kerámiát, az íjat és nyílat; a kongói négek anyagi műveltsége, társadalmi szerkezete, ideológiája részletekbemenően a melanéziai társadalom megfelelő sajátosságait mutatja, holott az előbbiek vas-, az utóbbiak kőeszközöket használnak; az ausztráliaiak társadalmi szervezetében megvannak a patriarchátus elemei, míg a lényegesen magasabb fokon álló irokézeknél, sőt a vaskorban élő Indonézia, Indokína és Afrika népeinek egy részénél stb. matriarchátus uralkodik. A régészet és néprajz mai fejlődési fokán az őstörténet korszakbeosztását a földkerekség különböző primitív népei konkrét történetéből levont általános tanulságok alapján kell helyesbíteni; pl. a polinéziaiakat a barbárság felső (nem mint formális meggon-dolások alapján Morgan tette, a vadság középső) fokán állóknak kell tekintenünk, mert ma már hitelesen beigazolódott, hogy az id. sz. e. I. évezred második felében kezdtek Délkelet-Ázsiából szétvándorolni, amikor ezen a vidéken már jól ismerték nemcsak a bronzot, hanem a vasat is, s hogy a polinéziaiak elhagyták a fémeket és a kerámiát, az azzal magyarázható, hogy új hazájukban nem volt meg a megfelelő nyersanyag. Az ausztráliaiak társadalmi szervezetében fellépő „patriarchális” elemeket úgy kell tekintenünk, mint azon bomlás következményét, amely régi, következetesen matriarchális társadalmi szervezetükben az utóbbi 150 év alatt az európai gyarmatosítás hatására bekövetkezett. Az a körülmény, hogy a kongói négek neolitikus törzsei utóbb átvették a vasat, minthogy ezt gazdasági és társadalmi életük belső fejlődése nem készítette elő, önmagában még nem tudta teljesen megváltoztatni gazdaságukat és kultúrájukat, tehát egyéb jellegeik alapján a barbárság középső, nem pedig felső fokára helyezendők.

Amint a fentebb mondottakból következik, Morgan korszakbeosztásán az első és utolsó korszakot illetőleg kell a leglényegesebb változtatásokat eszközölnünk. Itt különösen sokat jelentenek a XIX. század végén és a XX. század elején tett felfedezések. A 70–80-as években szinte teljesen ismeretlenek voltak az ember fossilis formái és a paleolitikum kultúrája. Ezért a vadság alsó fokának és a középső fok kezdetének jellemzését a tudomány legújabb adatai alapján helyesbíteni kell. Ma már például a vadság alsó és középső foka között nem tekinthetjük határnak a tűz felfedezését és a halszék táplálékul való felhasználását. A tüzet már a majomember

¹ A leninizmus kérdései. Szikra kiadás, 1949. 655 l.

(Sinantropus) megismerte. Viszont a halászat bizonyos fokozottabb kifejlődése kb. egyidejű az íj és nyíl megjelenésével, a halászat vezető gazdasági ággá válása pedig már a barbárság alsó fokának jellemzője.

A vadság alsó és középső fokának igazi határát a mai emberfajta (*Homo sapiens*) kialakulásának befejeződése jelenti.

A termelőerők története terén ennek az eszközök készítésére szolgáló mesterséges szerszámok alkalmazásának kezdete (a felső paleolitikum kezdete) felel meg, ami szinte forradalmasítja az ősi termelést. Társadalmi téren ekkor keletkeznek a nemzetség első formái (duális szervezet).

Az őstörténet utolsó korszakával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a 70–80-as években még nem fogadták el általánosságban a bronzkornak a vaskorral szembeni időbeli elsőbbségét. A németországi régészek között például az a vélemény uralkodott, hogy a vas egyidőben, vagy majdnem egyidőben tűnik fel a bronzsal. Montelius klasszikus munkái, amelyek a bronzkornak végleges polgárjogot szereztek, már a XIX. század végén és a XX. század elején (1890–1908) jelentek meg. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy Morgan korszakbeosztásában a bronz nem játszik lényeges szerepet.

A 70–80-as években még egyáltalán nem ismerték a legrégebb államok történetének kezdeti korszakait, amelyek létrejöttét (amint ezt a barbárság felső foka rekonstruálásához Morgannak alapot szolgáltató homéroszi Görögország esetében feltétlenül meg kell jegyeznünk) magasabb műveltségek befolyása nem bonyolította. E téren a legfontosabb régészeti feltárások a 80-as években kezdődnek, legnagyobb részük a XIX. század végére, főként pedig a XX. század elejére esik. Sem Morgan, sem Engels előtt nem volt ismeretes, hogy az egyiptomi és babiloni műveltség (valamint India és Kína még később felfedezett régi műveltségei) a bronzműveltség uralma idején keletkeztek, és a vas használata csupán az egyiptomi Új-Birodalom idejében kezdődik.

A ma rendelkezésünkre álló régészeti adatok teljes egészükben azt követelik, hogy revízió alá vegyük azt a határt, amelyet Morgan a barbárság középső és felső foka között szabott. Az őstörténet záró fejezetét *nem a vas, hanem általában a fém, mindennek előtt a bronz* nyitja meg. A vas csak a népek számára játszotta ezt a szerepet, amelyek konkrét történeti viszonyaik következtében visszamaradtak fejlődésükben, s a barbárság középső fokának végéhez csak akkor érkeztek el, amikor Kelet régi haladó műveltségeinek központjaiban a vas már használatban volt (görögök, itáliaiak, kelták, szlávok, germánok és a többi indoeurópaiak, valamint az ural-altáji népek, afrikai négek).

A főntebbiek előrebocsátása után most már Engels, Lenin és Sztálin munkáinak fényénél az őstörténetnek a legújabb kutatások figyelembevételével helyesbített következő korszakbeosztását állíthatjuk fel:

I. Őshorda.

Az ember kialakulásának kora. Morgan szerint a vadság alsó foka. A régészet korszakbeosztásában az alsó paleolitikum (amit némelyek alsó és középső alosztályokra osztanak, Préchelléen, Chelléen, Acheuléen és Moustérien kultúrák), a Pithecanthrópus, Sinanthrópus és a Neanderthali ember (Paleoanthrópus) kora. Kezdetét a fán lakó, növényevő majomnak (*Driopithecus*) a földi életmódra és állati táplálékra való áttérése és ezzel kapcsolatban kő- és faeszközök alkalmazása jelzi. A mai emberfajta (*Neanthrópus*) kialakulásával fejeződik be.

II. Ősközösség (*Matriarchális nemzetség*).

1. *Vadászgazdálkodás íj használatával.* Morgan szerint a vadság középső foka. A régészetben a felső paleolitikum (aurignacien, solutréen, magdalénien kultúrák). Néprajzilag vizsgálható élő formáját az ausztráliaiak képviselik. Az eszközök készítésére szolgáló szerszámok széleskörű alkalmazásával kezdődik, az íj és nyíl feltalálásával fejeződik be.

2. *Íj és nyíl használatával egybekötött vadászgazdálkodás.* Morgan szerint a vadság felső foka. Régészetileg a mezolitikum. Néprajzilag vizsgálható élő formái a busmanok, negritok, veddák, aeták, tűzföldiek. Kezdődik az íj és nyíl, végződik a kerámia feltalálásával. E korszakot az eredeti oikumené gyors kiterjedése jellemzi. (E korszak kezdetén, részben még az előző korszak végén népesül be Észak-Európa, Észak-Ázsia, Ausztrália, valamivel később Amerika.)

3. *Megtelepült komplex vadász-halász gazdálkodás.* Morgan szerint a barbárság alsó foka, régészetileg a neolitikum. A kerámia feltalálásával kezdődik, a kapás földművelés széleskörű alkalmazásával, az állatok domesztikációjával, a fém szórványos használatával és (északon) a hótálp feltalálásával fejeződik be. Néprajzilag vizsgálható élő formái az andamanok és itel'menek.

4. *Kapás földművelő-állattenyésztő gazdálkodás.* (Variánsai a magasabbrendű halász- és (északon) a hótálp használatával egybekötött magasabbrendű vadászgazdálkodás.) Morgan szerint a barbárság középső foka. Régészetileg az aeneolitikum és a korai bronzkor (a kőeszközök túlsúlyával). Néprajzilag fellelhető élő formái: melanéziaiak, irokézok, pueblo-indiánok, kongói négek stb. Variánsai: halászok (északnyugati indiánok), vadászok (északi algonkinok).

A földművelés és állattenyésztés széleskörű alkalmazásával kezdődik, a fém tömeges használatával fejeződik be.

III. Katonai demokrácia.

Morgan szerint a barbárság felső foka. A régészetben bronz- és vaskor. Ekés földművelő és nomád állattenyésztő gazdálkodás. A fémnek (a régi keleti műveltségek központjaiban a bronznak, másutt, ahol később érték el ezt a fokot, a vasnak) a termelésben való tömeges alkalmazásával kezdődik, az osztálytársadalom fokára való átmenettel fejeződik be.

Sz. P. Tolszto

A SZSZKU TUDOMÁNYOS AKADÉMIA N. JA. MARRÓL ELNEVEZETT ANYAGI KULTÚRA TÖRTÉNETE INTÉZETÉNEK MUNKÁJA A RÉGÉSZET TERÜLETÉN 1946—1950-BEN

A SZSZKU Tudományos Akadémia N. Ja. Marról elnevezett Anyagi Kultúra Történetének Intézete belekezdve a Nagy Győzelem utáni első ötéves tervbe feladatait a következőkben látja:

A SZSZKU írásos források által meg nem világított népei története ismeretének kiszélesítésében — történetünk felosztásának tanulmányozása útján —, amelyben döntő jelentősége van a régészeti tények pontos kronológiai viszonyának;

a Szovjetunió jelenlegi népeinek és régi etnikai csoportjainak, valamint kultúrájuk eredetének eldöntésében, különös tekintettel a keleti szlávság problémájára;

a SZSZKU területén alakult legrégebbi államok kialakulási és történeti feltételeinek kutatásában;

a SZSZKU legrégebbi lakóinak az ókori világ és a középkor kulturális-történeti fejlődésében játszott szerepe felderítésében.

Ennek megvalósításában a SZSZKU TA AKTI keresztülviszi a leggazdagabb régészeti tááraknak és archívumoknak irodalmi feldolgozását és minden szempontra kiterjedő tanulmányozását, valamint jelentékeny számú régészeti expedíciót szervez.

Munkáinak eredményeit az Intézet a „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR” sor. zatban, a „Sovjetskaja Archeologija”-ban és a „Kratkie soobszenija o dokladach i polevych issledovanijach IIMK”-ban fogja publikálni.

Tervének alapvető feladatai által vezetettve a SZSZKU Tudományos Akadémia N. Ja. Marról elnevezett Anyagi Kultúra Történetének Intézete az 1946—1950. években az alább felsorolt kutatások elvégzését tervezi. Jellemzésük teljes egészében képet ad az AKTI egész munkájáról.

I.

Az AKTI dolgozni fog azoknak a nagy általános munkáknak a befejezésén, amelyeket a Történeti Intézettel együttesen kezdett meg:

a *világtörténet* első kötetén, amely az őstársadalom kérdéseit fogja megvilágítani,

a *SZSZKU történetének* első kötetén, amely hazánk legrégebbi történetét foglalja magában a kievi állam megalakulásáig.

Ezenkívül meg kell itt még említeni két általános munkát:

a Moszkva régészetére vonatkozó kutatások és anyag gyűjteménye, amely fővárosunk 800 éves évfordulójával kapcsolatban jelenik meg és

az orosz régiségek egyetemes Corpusa (VI—XIII. sz.) — ez olyan munka, amilyen eddig még nincs irodalmunkban.

II.

A *kőkor tanulmányozásának területén első a paleolitikumnak a SZSZKU különböző területein mutatkozó fejlődési stádiumai és azoknak a vidékeknek geológiai történetével való kapcsolatai felderítésének a problémája.*

Itt napirendre kerülnek a Szovjetunió területén levő legrégebbi paleolitikus (mousterien-előtti) emlékeknek a vizsgálatai, amivel kapcsolatban a munkálatok azokon a területeken bontakoznak ki, ahol már megvan az alapja annak, hogy felfedezésüket várhatjuk, tehát a Krimben, a Kaukázusban és Közép-Ázsiában.

A stratigrafia megállapításának céljából pedig sor fog kerülni Kostenka kerület és a Desna terület, valamint a szibériai telepek klasszikus lelőhelyeinek vizsgálatára.

Ezeknek a problémáknak az eldöntésére a következő témák kerülnek kidolgozásra:

1. A keleteurópai síkság paleolitikuma. Kidolgozza P. P. Efimenko, M. V. Voevodskij, P. I. Boriskovskij, S. N. Bibikov. Befejezése az 1951. évben.

2. Közép-Ázsia hegyvidékeinek paleolitikuma. Kidolgozza M. V. Voevodskij. Befejezése az 1950. évben.

3. A Kaukázus feketetengeri partvidékeinek paleolitikuma. Kidolgozza S. N. Zamjatin és M. Z. Panickina. Befejezése az 1950. évben.

A második problémát a *neolitikus kor népi csoportjainak és azok kapcsolatainak meghatározása* képezi az SZSZKU területén.

Amikor az Intézet felveti ezt a problémát, reméli, hogy a neolitikum területén megkezdett kutatások összegezésekképpen felderíthető lesz az egyes vidékek különböző területein élt különböző neolitikus népek történeti életének a képe mind északon mind délen és nyomon követhetők lesznek kölcsönös kapcsolataik és szerepük azon népek kialakulásának későbbi folyamatában, amelyek a legrégebbi írott forrásokban szerepelnek.

E feladat megvalósításának céljából a következő témákat fogják kidolgozni:

1. A Galicei kultúra, monografia. Kidolgozza M. E. Foss. Befejezése az 1950. évben.

2. Tőzegtelepülések a vologodi terület Voza, Modlona és Eloma tavainál. Kidolgozza A. Ja. Brjusov. Befejezése az 1950. évben.

3. Az északi neolitikum synchronizálása a SZSZKU déleurópai részének bronzkori kultúráival. Kidolgozza M. E. Foss. Időpontja az 1947—1950. évek.

4. A korai neolitikum Kelet-Európa déli részén és a Tripolje-kultúra eredete. Kidolgozza T. S. Passek. Időpontja az 1948–1950. év.

III.

Ehhez a munkához kapcsolódnak az AKTI-nek Tripolje-ra vonatkozó kutatásai, amelyeket az USzSzk Régészeti Intézetével közösen szervez meg.

Ezek magukban foglalják ennek a problémának különböző oldalait: a Tripolje-kultúra eredetének a kérdését a Dnyeper–Dnyeszter vidéki neolitikum sajátosságaival kapcsolatban, Tripolje virágkorának a jellemzését, abszolút kronológiájának felderítését és a tripoljeiek etnikai típusának a meghatározását.

Ezeknek a kérdéseknek a megoldására a következő témák kerülnek kidolgozásra:

1. Tripolje. Monográfia. Kidolgozza T. S. Passek. A kidolgozás határideje az 1946. év.

2. A tripoljei települések stratigráfiája és a dunai-balkáni és a keleti-földközítengeri emlékekhez kapcsolódó összehasonlító kronológiájuk. Kidolgozza T. S. Passek. A kidolgozás időpontja az 1946–1948. év.

3. A Dnyeszter-terület lakossága az i. sz. e. III–II. évezredben. Kidolgozza T. S. Passek. Időpont az 1948–1950. év.

IV.

A SzSzkU bronzkora kutatásának területén az AKTI kiemeli elsősorban Kelet-Európa lakossága összetételének és kulturális története különbözőségének a problémáját.

A munka végső célja ezen a területen megállapítani a fő etno-kulturális csoportosulásokat az SzSzkU területén és megkísérelni genetikai összekapcsolásukat azokkal a legfontosabb etnikai csoportokkal, amelyek a régi írásos forrásokban feltűnnek.

Ezeknek a feladatoknak a megoldásában különös jelentősége van a kronológiai és kulturális-történeti meghatározások pontosságának. Ezért az AKTI nagyfigyelmet fordít a steppeöv (gödrös-katakombás, középdnyepéri), Közép-Ázsia (Chorezm), Észak és Szibéria (Fat'janovo-, Abasevo-Andronovo-kultúrák stb.) bronzkori régészeti kultúráinak monografikus leírásaira. Mivel mind a bronzkori kulturális kapcsolatok felfedésének, mind a kulturális-történeti jellemzéseknek szempontjából különösen fontosak a fémtermelés adatai, az AKTI továbbfejleszti a bányászat és a fémművesség tanulmányozását, annál is inkább, mivel ennek megvan a jólismert népi-gazdasági jelentősége.

E feladatok megvalósításának céljából a következő témák kerülnek kidolgozásra:

1. A gerendaépítkezéses kultúra monografikus feldolgozása. Kidolgozza O. A. Grakova. Határidő az 1946. év.

2. Az Abasevo-kultúra. Kidolgozza O. A. Grakova. A kidolgozás ideje az 1946–1948. év.

3. A Fekete-tenger vidékének régi — gödrös és katakombás kultúrája. Kidolgozza O. A. Grakova. A kidolgozás ideje az 1948–1950. év.

4. Kelet-Európa lakosságának összetétele a bronz- és a korai vaskorban. Kidolgozza M. I. Artamonov. A kidolgozás ideje az 1946–1950. év.

5. A bányászat és a réz- és bronzművesség az SzSzkU területén a bronz- és korai vaskorban. Kidolgozza A. A. Iessen. Ideje az 1946–1950. év.

V.

Az AKTI munkája az ókori Kelet kultúrái történetének területén. Már a háború előtt hiány mutatkozott az ókori Kelet régészeti problémáinak feldolgozásában és ezen a területen működő szakemberek kiképzésében. Közben a tevékenységi terület itt erősen kiszélesedett. Ezért az Intézet arra törekszik, hogy Urartu kultúrájának tanulmányozására vonatkozó korábbi munkáin kívül a jelenlegi ötéves tervben kutatásokat indítson meg az ókori keleti nagy civilizációk kultúrája történetének területén is. Egyelőre reálisnak látszanak az Egyiptomra vonatkozó munkák, de intézkedések fognak történni az előázsiai és égei tematikák biztosítására is.

A következő munkák vannak tervbe véve:

1. A SzSzkU bronzkori kultúrájának előázsiai kapcsolatai. Feldolgozza egy munkaközösség B. A. Kuftin vezetésével. A feldolgozás határideje az 1952. év.

2. Urartu város-kultúrája. Kidolgozza B. B. Piotrovskij. Ideje az 1946–1950. év.

3. Az i. sz. e. II. és I. évezred egyiptomi iparművészete. Kidolgozza V. V. Pavlov. Ideje az 1947–1950. év.

VI.

Az antik régészet területén az AKTI két problémát fog feldolgozni.

I. probléma: a Fekete-tengeri görög kolóniák története és kultúrája. A modern pontos kutatási módszerek lehetővé tették a Fekete-tengeri egykor virágzó görög városok maradványainak valóban történeti tanulmányozását. Mindezen kívül teljes világossággal mutatkozik meg a szomszédos és a SzSzkU még nagyon távol eső területeinek (egészen a Káráig és Szibériáig) lakosságára gyakorolt kulturális hatásuk nagy jelentősége. E mellett a Fekete-tengeri emlékek szerepe semmivel nem hasonlítható össze magának a görög-római kultúra kutatásának területén sem. Mindez tanulmányozásukat messze kiemeli a szűk helyi jelentőség határai közül.

A SzSzkU TA AKTI az 1946–1950. években minden módon fokozni fogja az ókortudományi munkát legfontosabb témái tanulmányozásának a segítségével. Ezekhez tartozik mindennek előtt a Bosporos „Nagy városainak” (Pantikapaion, Phanagoria) minden szempontra kiterjedő vizsgálata, az SzSzkU TA-val együttesen végzendő olbiai ásatá-

sok, az antik anyagi termelés vizsgálata a Bosporos specializált termelő központjaiban (Tiritaka és Myrmekeion), a Fekete-tenger északi és déli partvidéken létesült kolóniák kapcsolatainak felderítése Amisos stb. régiségeinek vizsgálata által, valamint a Fekete-tenger antik városainak kultúrájára gyakorolt régi keleti hatásra vonatkozó munka megkezdése.

Ezekkel kapcsolatban Pantikapaionra és Phanagoriára vonatkozóan V. D. Blavatskij vezetése alatt kidolgozásra kerülnek a következő témák:

1. Pantikapaion régészeti topográfiája. Kidolgozza V. D. Blavatskij és V. I. Mosinskaja. Határidő az 1946. év.

2. Phanagoria temetője az 1938–1940. évi kutatások alapján (a kulturális kapcsolatok és a helyi termelés kérdései). Kidolgozza V. D. Blavatskij, I. B. Zeest. Határidő az 1946. év.

3. Az archaikus Bosporos. Kidolgozza V. D. Blavatskij, 1949.

4. Bosporos kulturális kapcsolatai. Kidolgozza V. D. Blavatskij. Ideje az 1950–1951. év.

5. A kimmer Bosporos keramiája.

- a) Bosporos görög korból származó amforái mint Bosporos Kis-Ázsiával való kereskedelmének történetére vonatkozó forrásanyag. Kidolgozza I. B. Zeest. Ideje az 1946–1950. év.

- b) Az ázsiai Bosporos símitott és durva szürkeagya edényei. Kidolgozza V. I. Mosinskaja, I. T. Kruglikova. Ideje az 1946–1950. év.

- c) Bosporos mécsesei. Kidolgozza T. A. Cvetajeva. Ideje az 1946–1950. év.

- d) Bosporos terrakottái. Kidolgozza M. M. Kobylina. Ideje az 1946–1950. év.

- e) Bosporos festett keramiája. Kidolgozza V. D. Blavatskij és M. M. Kobylina. Ideje az 1946–1947. év.

V. F. Gajdukevic vezetése alatt folytatódni fog a munka a bosporosi városok anyagi kultúrájának vizsgálatára vonatkozóan (főképpen Tiritaka és Myrmekeion ásatásával kapcsolatban). Feldolgozásra kerülnek a következő témák:

1. A bosporosi antik városok mint gazdasági termelőközpontok (monográfia). Kidolgozza V. F. Gajdukevic. Ideje az 1946–1950. év.

2. A bosporosi városok római keramiája. Feldolgozza T. N. Knipovic. Ideje az 1946–1950. év.

3. Keramiai kereskedelmi tára (a római kori Bosporos keramikája). Feldolgozza M. A. Palivkina. Ideje az 1946–1950. év.

Mindezekkel a munkákkal kapcsolatban lebonyolításra kerül Bosporos, valamint Olbia temetőjének és Pantikapaionnak s más antik településeknek az ásatása.

II. Probléma : a hellenisztikus Kaukázus. A hellenizmus szerepe a kaukázusi népek kultúrájának alakulásában különösen világosan mutatkozik meg az utóbbi időben azoknak a felfedezéseknek a világánál, amelyeket a Grúz Tudományos Akadémia Armaz-Mechetban tett. Világossá vált Transzkaukázia kultúrájának magas színvonala az ottani

hellenisztikus államok megalakulásának korszakában.

Ennek a kérdésnek minden szempontra kiterjedő megvilágítására törekedve a SzSzkU TA AKTI megszervezi az 1946–1950. években az Örmény TA-val együtt a hellenisztikus és római kori Örményország művészetének és kultúrájának kutatását, felhasználva erre a célra az Artasesidák és az Arsakidák korának tárgyi és írásos forrásait.

Ezt a munkát K. V. Trever, a SzSzkU TA levelező tagja végzi. Ideje az 1946–1949. év.

VII.

A Szkita-szarmata régészet terén folyó munka az utolsó évekig hiányos vezetés alatt volt, úgyhogy nem felelt meg a szkita-szarmata elem jelentőségének a SzSzkU népei etno-kulturális fejlődésében. Pillanatnyilag ezen a területen különösen érezhető a káderek hiánya. Ezért az AKTI képez kádereket.

Az 1946–1950. években tervbe van véve a munka az USzSzk Régészeti Intézetével közösen egész sor problémára vonatkozóan. Közöttük elengedhetetlen *Szkitia népi összetételének, a földművelés és nomád szkitáknak, elhelyezkedésüknek, helyi sajátosságainak és népi jellegzetességeiknek tanulmányozása*, ami a szkita települések és köz-kurgánok vizsgálata útján kerül megvalósításra.

A következő témák kerülnek kidolgozásra:

1. Szkita települések. Feldolgozza B. N. Grakov és munkatársai. Ideje az 1946–1948. év.

2. A sztyeppei *Szkitia* köz-temetkezései. Feldolgozzák ugyanazok. Ideje az 1947–1948. év.

Második probléma a szkita államiság létrejöttének kérdése, amely különösen fontos *Szkitia* történeti szerepének megértése szempontjából. Ennek eldöntése céljából vizsgálat alá fog kerülni az úgynevezett királyi kurgánok és a nagy szkita gorodiscék leletanyaga és sor kerül a két legnagyobb kurgánnak (az Orlov-ku gánnak és a Necaevaja mogilának) és két óriási gorodiscének (a Beljskoe és a Kamenskoe gorodiscének) az ásatására.

Ezzel a problémával a következő témák kapcsolatosak:

1. „A királyi kurgánok” — a tulajdonképpeni *Szkitia* legfelső társadalmi rétegének emlékei. Feldolgozza B. N. Grakov (ez a téma átnyúlik a következő öt éves tervbe).

2. Nagy szkita gorodiscék. Vezető B. N. Grakov (ez a téma átnyúlik a következő öt éves tervbe).

A harmadik probléma a krimi szkiták kutatása, akik félbarbár államot alapítottak, amelynek a központja a szkita *Neapolis* (Simferopolj) volt.

A munka vezetője P. N. Suljc. Ideje az 1946–1950. év.

Ezen kívül sor fog kerülni *Kubánra és az Észak-Kaukázusra vonatkozó kutatásokra*. Ezek a Kaukázus által a szkita kultúra létrejöttében játszott szerepnek és a kubáni szarmaták eredete problémájának és kultúrájuk fejlődési sajátosságai kérdésének eldöntése szempontjából szükségesek.

Az utóbbi megvalósítható új munkaerők bevonásával és aspiránskáderek képzésével.

Ezzel kapcsolatban kidolgozásra kerülnek a következő témák:

1. Adatok Észak-Oszétia régészetéhez. Kidolgozza E. I. Krupnov. Határideje az 1946. év.

2. Szkitakori emlékek az Észak-Kaukázusban. Kidolgozza E. I. Krupnov. Ideje az 1947–1950. év.

3. Szarmata kurgánok és gorodiscék a Kubán mellett az új ásatások és expedíciók adatai alapján. Vezető B. N. Grakov; feldolgozó bevonása szükséges. Ideje az 1947–1950. év.

4. A Kubán szarmata-kultúrája. Feldolgozza K. F. Smirnov. Ideje az 1947–1950. év.

5. A Kubán i. e. IV–II. századi „átmeneti” kultúrája. Feldolgozó bevonása szükséges.

Az AKTI a Káma és az Ural népei történetével foglalkozó munkájának célja a finnugor népek legrégibb története és eredete problémájának a megoldása.

Ezt a problémát eddig főképpen történeti-nyelvészeti és etnográfiai anyag alapján próbálták megoldani és a régészetet csak véletlenül és legfeljebb spekulatív módon használták fel. Azonban az utóbbi időben a régészeknél és anthropológusoknál jelentékeny mennyiségben halmozódtak fel olyan megbízható tények, amelyek világosságot tudnak deríteni ebben a fontos problémakörben is. Ezért az AKTI időszzerűnek tartja feldolgozásának megkezdését a következő vonatkozásokban:

Az Ananjino-kultúrának, a kámai Uralvidék jelenlegi etnikai alakulatai régi alapjának felderítése. Kidolgozza A. V. Zbrueva. Ideje az 1946–1950. év.

A Káma-vidék, a Volgavidék, az Oka és a Baltikum csudjainak ezekben a kultúrkomplexusaiban hasonlóságot és különbséget mutató úgynevezett csud-régiségek. Feldolgozza A. P. Smirnov. Ideje az 1946–1950. év.

Az Ob–Irtis-i északi vidék régészete az ugor etnogenezis útjának megállapítása céljából. Feldolgozza V. N. Cernecov. Ideje az 1946–1950. év. — Úgyszintén a kámai bulgárok városkultúrájának és államának tanulmányozása, amely finnugor és iráni-török elemek bonyolult kapcsolatának alapján jött létre. Feldolgozza A. P. Smirnov. Ideje az 1946–1951. év.

VIII.

A Szibéria népeinek régi történetére vonatkozó munka magában foglalja:

a) Az obi ugorok eredetére és történetére vonatkozó kutatásokat, amelyeket már megvilágítottunk az előző részben.

b) Az Altáj népei régi történeti periódusainak felderítését; ebben a főfigyelem a Déli-Altáj régészetre irányul a vidéknek Közép-Ázsia legrégibb kultúrcentrumaival való kapcsolatai felderítésének céljából a türk etnogenezis problémájával kapcsolatban. Kidolgozza M. P. Grjaznov. Ideje az 1946–1950. év.

c) Az újonnan alakult Tuvin Autonóm Terület — amely Dél-Szibériát Közép-Ázsia lapályos vidékei-

vel köti össze — a régészetben csaknem teljesen elhanyagolt területének kutatását. Ez a munka a tuvin nép történetén kívül megvilágítja a töröknyelvű népek, közöttük a jensiszi kirgiz-chakaszok fejlődésének sok részletét is. Kidolgozza S. V. Kiselev. Ideje az 1946–1950. év.

d) Az északkeleti Ázsia és a Tengermellék régészeteire vonatkozó tények összegyűjtését a kultúrák és kronológiájuk felderítésének, valamint Amerika és Ázsia régi lakossága kölcsönös kapcsolatai és eredete kérdésének a régészet területén történő megoldása céljából. Feldolgozza A. P. Okladnikov. Ideje az 1946–1950. év.

Ezeknek a feladatoknak a megoldásában az AKTI-n és a központi intézeteken kívül a legteljesebb mértékben érdekelve vannak a helyi hivatalos és tudományos szervezetek is.

IX.

Az AKTI munkája Közép- és Belső-Ázsiában a chorezmi szogd és pártus kultúra problémáinak fejlődésük különböző szakaszaira vonatkozólag az előző években megkezdett feldolgozásában áll. Ebben megvilágítást nyernek a kulturális-történeti és az etnogenetikus folyamat sajátosságai.

Ennek megvalósítása céljából a SzSzkU TA AKTI folytatja a régészeti expedíciók munkáját, összeegyeztetve azokat a köztársasági és központi intézetekkel. Az 1946–1950. évben működni fog:

1. A chorezmi régészeti-néprajzi expedíció. Vezető S. P. Tolstov.

2. A szogd régészeti expedíció. Vezető A. Ju. Jakubovskij a SzSzkU TA levelező tagja.

3. A délturkesztáni expedíció. Vezető M. E. Masson.

Különös figyelembe fog részesülni az ókori és középkori Kelet szomszédos vidékeivel való kapcsolatok kérdése. Ebben a vonatkozásban fokozódik a Tien-san-Altaj terület kutatása és az AKTI speciális expedíciót küld a Sinj-czanj régiségeinek tanulmányozására, amelyeknek Közép-Ázsia története és mindenek előtt a hun, türk, uigur- és mongolkori etno-kulturális kapcsolatok kérdésének szempontjából döntő jelentőségük van. Vezető A. N. Bernstam.

Hamarosan feldolgozásra kerül a középkori Közép-Ázsiának mind politikai, mind kultúrtörténete. Öt év múlva be lesz fejezve a timuridák korán folyó munka. Ezt a munkát az 1946–1948. évben A. Ju. Jakubovskij, az SzSzkU TA levelező tagja végzi.

X.

A szláv-orosz régészet területén folyó munkák három alapprobléma köré összpontosulnak: 1. a szlávság etnogenezisének és legrégibb történetének problémája. Megoldásának nagy tudományos és társadalmi jelentősége van. Az összegyűjtött anyag és az előzetes kutatások előre sejtetik, hogy ennek a problémának megoldása lényegesen eltérő lesz azoktól a korábbi nézetektől, amelyek szerint a keleteurópai régi szláv területek erősen korláto-

zottak voltak és csak aránylag későn népesültek be szlávokkal.

Ellenkezőleg, a szlávok régi jelenlétét sikerül kimutatni nemcsak a Dnyeper—Volchov, hanem a Volga—Oka medencéjében is és követni lehet a terület legrégibb népeivel való genetikai kapcsolatát. Az 1946—1950. években ez megvalósul a Közép-Dnyepervidék a Fekete-tenger északnyugati vidékének szláv népeivel kapcsolatban, anyaggyűjtés történik a Balkánon, sor kerül a Don melletti és a Taman-i szláv települések felderítésére, a kriviciek és a lett-litvánok monografikus leírására (a keleti szlávokkal való kapcsolatukban).

Ennek megvalósítására feldolgozásra kerülnek a következő témák:

1. A Közép-Dnyepervidék szláv népei. Feldolgozza P. N. Tret'jakov. Ideje az 1946—1949. év.

2. A szláv kultúra kialakulása a Fekete-tenger északnyugati vidékén. Feldolgozza M. A. Tichonova. Ideje az 1946—1950. év.

3. Balkáni régészeti-néprajzi expedíció. Vezető B. D. Grakov. Ideje az 1946—1950. év.

4. Szláv népek Délkelet-Európában a VIII—XI. században. Feldolgozza I. I. Ljapuskin. Ideje az 1946—1950. év.

5. A kriviciek. Feldolgozza S. A. Tarakanova. Ideje az 1946—1949. év.

6. A lett-litván népek és a keleti szlávok. Feldolgozza F. D. Gurevic. Ideje az 1946—1950. év.

A II. problémának — a régi orosz város problémájának — a megoldására az 1946—1950. években a kutatás még nagyobb arányú kiszélesítésével kerül sor. A kutatás magában foglalja a korábbiakon kívül Novgorodot, Lagodát, Smolensket, Kievet és Vladimirt, valamint Pskovot, Suzdaljt, Muromot, Ó-Rjazanjt és Cernigovot. Ezeknek a munkáknak az eredményeképpen a régi orosz városok gazdasági, katonai, közigazgatási és kulturális-történeti arca, valamint maga a város és a népesség városi rétegei eredetének a kérdése részletes, egészen konkrét megvilágítást nyer.

E feladatok megoldásának céljából a következő munkák készülnek el:

1. Kiev régészeti tanulmányozása (közös az USzSzk Régészeti Intézetével). Kidolgozza M. K. Karger és G. F. Korzuchina (ez a téma átnyúlik a következő öt éves tervbe).

2. Cernigovi régiségek. Feldolgozza B. A. Rybakov. Ideje az 1946—1950. év.

3. A legrégibb Smolensk és Gnezdovo. Kidolgozza A. V. Arcichovskij. Ideje az 1946—1950. év.

4. Novgorod régészeti tanulmányozása. Kidolgozza A. V. Arcichovskij és M. K. Karger (ez a téma átnyúlik a következő öt éves tervbe).

5. A régi Pskov. Kidolgozza S. A. Tarakanova (ez a téma átnyúlik a következő öt éves tervbe).

6. Ó-Rjazanj és a rjazanji föld régi városai. Kidolgozza L. Mongajt. Ideje az 1946—1950. év.

7. Murom keletkezése és régi története. Kidolgozza E. I. Gorjunova. Ideje az 1946—1950. év.

8. Suzdalj régi története. Feldolgozza A. F. Dubynin. Ideje az 1947—1950. év.

III. A Régi Rusj kultúrájának problémája. A mostani öt éves tervben ebben a kérdéscsoportban az ó-orosz kultúra különböző oldalaira vonatkozó új kutatások egész sora kerül megvalósításra; megvilágítást nyer:

1. A X—XIII. század orosz iparművészete. Kidolgozza G. F. Korzuchina. Ideje az 1946—1948. év.

2. A régi orosz öltözet története a X—XVIII. században. Kidolgozza L. I. Jakunina. Ideje az 1946—1950. év.

3. A haditechnika Rusjban. Feldolgozza N. M. Korobkov és V. A. Afanasjev. Ideje az 1946—1950. év.

4. Az ó-orosz miniatura az 1212. év gyűjteményében. Feldolgozza N. N. Voronin. Ideje az 1946—1948. év.

5. Pogány elemek az orosz népművészetben. Feldolgozza L. A. Dinces. Ideje az 1946—1950. év.

6. Rusj kulturális kapcsolatai Transzkaukáziaival. Kidolgozza A. L. Jakobson. Ideje az 1946—1950. év.

XI.

Az AKTI munkái a segédtudományok területén a görög és római epigráfia, az antik írók Szkítiára és a Kaukázusra vonatkozó tudósításainak fordítására és a régi orosz heraldikára irányulnak.

Ezeknek a munkáknak az eredményeképpen elkészül:

1. Inscriptiones orae Septentrionalis Ponti Euxini. III. k. A munka vezetői B. N. Grakov és E. M. Staerman. Ideje az 1946—1950. év.

2. Scythica et Caucasica (új fordítás pótlásokkal). Elkészíti S. P. Kondratjev.

3. Az „Orosz címerek“ mutatója. Elkészíti V. K. Lukomskij.

XII.

Mindezeknek a fentemlített feladatoknak a megvalósítása céljából a SzSzkU Tudományos Akadémia N. Ja. Marról elnevezett Anyagi Kultúra Történetének Intézete a legnagyobb mértékben továbbfejleszti expedíciós tevékenységét. Ezzel kapcsolatban a következő régészeti expedíciók munkássága van tervbevéve:

I. A paleolitikum területén.

1. Desnai
4. Krimi
7. Szibériai

2. Kostenkai
5. Kaukázusi

3. Dnyeszteri
6. Középázsiai

II. Kelet-Európa neolitikumában.

1. Északi

2. Okai

3. Felsődoni

4. Feketetengeri

III. Tripoljei.

IV. A bronzkor területén.

1. Abasevai	2. Alsódnypeperi	3. Nyugatkazaksztani
4. Északkaukázusi	5. Transzkaukázusi (urartui)	

V. Az antik archaeológiában.

1. Bosporosi	2. Olbiai	3. Chersonesosi

VI. A szkiták-szarmatákra vonatkozóan.

1. Nikopolji	2. Beljski	3. Simferopolji	4. Kubáni

VII. A finn-ugorokra vonatkozóan.

1. Kámai	2. Bulgári	3. Urali	4. Ob-irtisi

VIII. Szibéria népeire vonatkozóan.

1. Szajáni-altaji	2. Lénai	3. Cukoti	4. Tengermelléki

IX. Közép-Ázsiára vonatkozóan.

1. Chorezmi	2. Szogdi	3. Tien-sani-altaji	4. Sinjczjanji

X. A Régi Rusjra vonatkozóan.

1. Ó-ladogai	2. Novgorodi	3. Pskovi
4. Smolenski	5. Vladimiri-suzdalji	6. Muromi
7. Órjazanji	8. Moszkvai	9. Cernigovi
10. Kievi	11. Lett-litván	12. Balkáni

Az ötéves terv folyamán elkészült munkák: monográfiák (a „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR” sorozatban), nagy tanulmányok (a „Sovjetskaja archeologija” gyűjteményes kötetekben), cikkek, jelentések és anyagismertetések (az „Archeologiceskij Zurnal”-ban és a „Kratkie

soobszenija IIMK”-ban és a SzSzkU TA más orgánumaiban) formájában fognak megjelenni.

S. V. Kiszelev

Megjelent a VDI 1946. évi 2. kötetében, 194—263 l.

Fordította:
Harmatta János

A CÓFALVI (TUFALÁU) ARANYLELET

Leletkörülmények. A cőfalvi (Trei-Scaune) aranylelet (amely felfedezéseink kiindulópontja) 1840. novemberében került napvilágra. Kállay Ferenc, aki felszólította az orbaji királybíró, Horváth Károlyt és Kovács Dániel táblabíró, „írnák meg körülményesebben e' találmányt, 's egy úttal közölnék a' műdarabok' hű rajzát“, a következőképpen számol be a leletkörülményekről: „... szabad országút Czfalva és Barátos faluk közt Orbaj székhely, melly úton több kövel terhelt szekér menvén egymás után, a' kerekek által okozott mély bevágások' következtében legelőbb is a' négy arany csákány jött napfényre, mellyek egymás mellett élőkkel felállva valának. A' szekeresekek ostoraik' nyelével tovább motozván, a' homokos helyen facsarosan vert arany lánczokat, nyeregyszerhez tartozó boglárokat, 's szinte arany loállazót találtak. A' boglárokból és lánczolatokból sok elveszett az oda csődült nép' kezei közt, ellenben a' négy csákány, az állazó, egy lánczvégdarab, néhány gomb, mint szinte egy borsó nagyságú gyöngyszem, 's téglázó vas formára öntött 1 font 22 lat súlyú tömény arany szerencsésen a' megneveztem királybíró' kezébe kerültek; a' fazék pedig, mellyben a' kincs volt, végkép elveszett. Az utóbb említett tömény aranydarabról, nem készült rajz, mivel az nem mesteri mű. A' talált kincsek húsz karátos aranyúak, 's becsők összesen 965¹/₂ darab arany.“ Megemlíti még Kállay, hogy az egyik csákányon ló ábrázolását véli Luczenbacher felfedezni és hogy utóbbi hozzáfűzi még azt is, hogy „illy alaku csákányok rézből nálunk is találatnak, hogy több példányra emlékezik, mellyeket Jankowich Miklós, Kiss Ferenc 's mások' gyűjteményeiben látott.“ A „pillangólemezek“ (kerek díszített aranylemezek) „többnyire Erdélyben találatnak; Kiss Ferencnél több nem csak hasonló, hanem szakasztott ilyen arany pillangó van, melly mind Erdélyből került, ámbár ruhalánczok és kapcsok másutt is fordulnak elő, nem csak ilyen, hanem sokféle változatban.“¹

A lelet (1. kép) rövid időn belül Bécsbe, a k. u. k. Antikenkabinet kincsei közé vándorolt. Sajnákozva emlékszik meg erről Kállay Ferenc 1852-ben egy akadémiai felolvasó ülésen: „A' bécsi kincstár 700 pforintot fizetett ki az egy példányért (arany-

balta) 's némi ugyanott talált apróságokért, 34¹/₂ latnyi apróságokat mint nem mivbecsűeket visszaszolgáltatott a' pénzhivatalnak, mely, úgy látszik, 1850. küldte fel e' talált régiségeket —, de hogy' kerültek azok oda —? arról a' bécsi academiái jelentésben nincs semmi közlés. Szükségesnek véltem a' tisztelt osztálygyűlést mindezekre figyelmeztetni, hogy jó alkalommal a' nemzeti muzeum is egyik vagy másik miv' birtokába eljuthasson;“...²

Ma már sajnos azt sem tudjuk, hogy pontosan hány darabot és mit tartalmazott az aranylelet. Még Goostól származik az alábbi felsorolás: „Derselbe bestand, soviel nachweislich ist, aus vier goldenen Streitäxten, etlichen hohlen Scheiben von Goldblech zum Annähen, welche zum Teil mit gepressten Buckelornamenten verziert waren, etlichen Einzelgliedern einer rohen Goldkette, einer Pferdekinnette, einer durchbrochenen Kugel und einem Klumpen geschmolzenen Goldes und wog im Ganzen 965 Dukaten. Eine Streitaxt und mehrere Beschlagstücke bewahrt das Wiener Antikenkabinet, ein Fragment der Kette das Pester National-Museum.“³ Kállay az arany darabot a következőképpen írja le: „... a' hozzám jött jelentés szerint téglázóvas formára volt öntve, 's 1 fontot 22 lat súlyt képezett.“

Egyes régebbi jelentések szerint a lelet állítólag kilenc aranybaltát tartalmazott, azonban ezekből csak egy maradt ránk hitelesen, további háromnak csupán a rajza ismeretes. Egy, állítólag Cőfalváról származó aranybalta volt a gróf Andrássy-gyűjteményben és Pulszky Ferenc úgy hallotta, hogy néhai gróf Bethlen András birtokában is volt egy aranybalta.⁴ Az eredeti jelentés alapján feltehetjük, hogy valóban csak négy aranybalta volt a leletben.

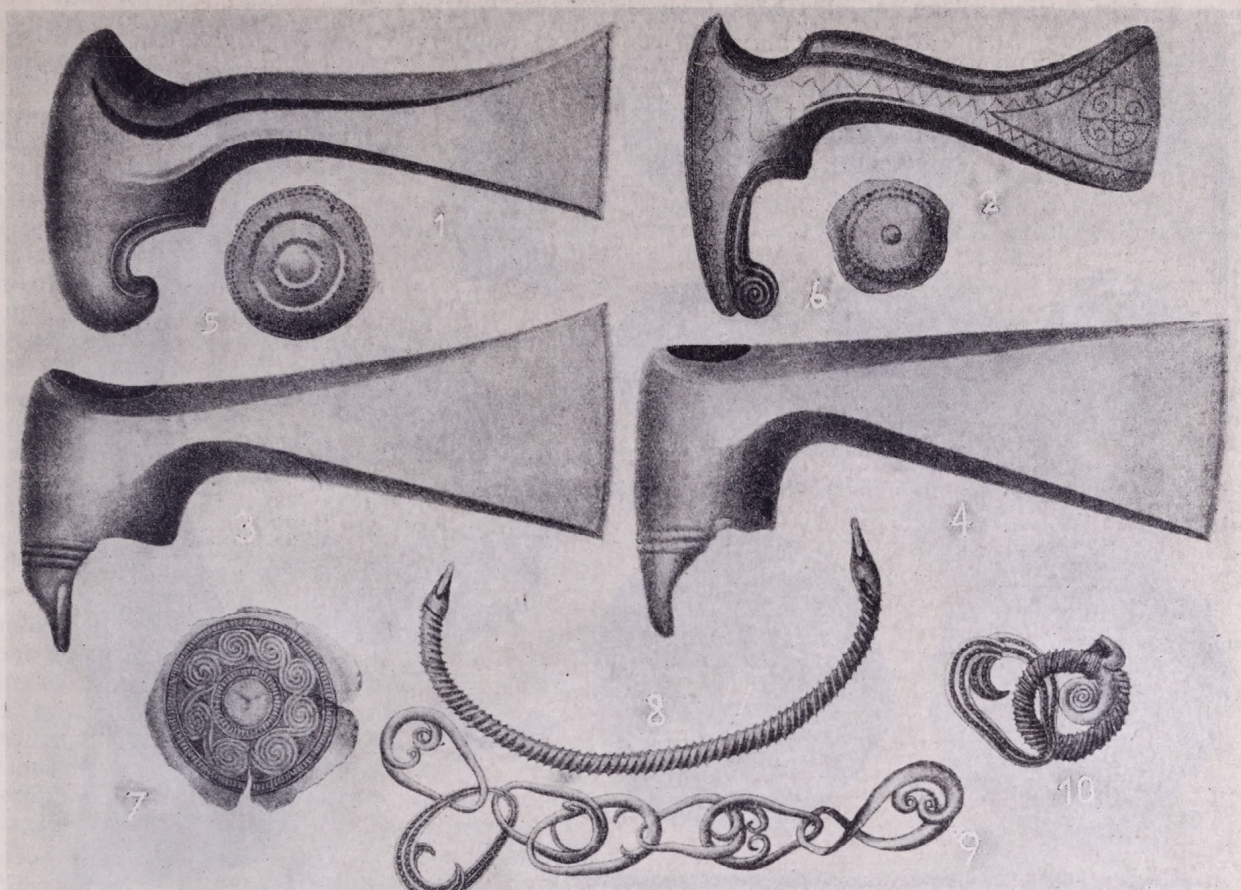
A lelet egy része, mégpedig a következő darabok Bécsben (Naturhistorisches Museum) vannak: egy aranybalta, hat kis gyöngymintás boglár, két spirálmintás kerek lemez töredéke (2. kép, 1—10.) A Bécsbe küldött lelet többi darabja elkallódott. Nagy Géza leírása szerint a Magyar Nemzeti

² Magyar Academiai Értesítő, 1852. 254—258. o.

³ Archiv der Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, 1876 (XIII). 218. o. Ld. az említett láncszem ábráját u. ott, VIII. t. 7.

⁴ Arch. Ért. 1913 (XXXIII). 295—318. o. — 1944-ben egy budapesti zálogházban egy aranybaltát akart egy asszony megbecsülni. Súly 380 gramm volt. Bírói letétbe került. 1944 decemberében a nyilasok elvitték Szombathelyre és ott nyoma veszett. Gallus Sándor, aki látta a zálogházban a baltát, rézkorinak határozta meg. Mivel azonban egykorú rajzok szerint a cőfalvi lelet baltáinak régies formája van, felmerülhet az a lehetőség, hogy a szóbanforgó balta a cőfalvi lelet egyik elkallódott darabja volt.

¹ Kállay Ferenc, Orbaj székhely legújabbban talált aranyművekről. Magyar Academiai Értesítő. 1841. IV. sz. 72—75. o. — Mivel a leletkörülményekről a legkülönbözőbb adatok szerepelnek az irodalomban, szükségesnek véltem az eredeti publikáció szövegrészlet idézését. A közölt kép Kállay munkájából van kényeztetve. A képet Möriz rajzolta Marosvásárhelyen, kőre nyomta Walzel Pesten. — A lelet súlya Kállay szerint 965¹/₂ arany, ami mai súlyegységre átszámítva, 3·375·25 gramm, azaz 3 kg 37 dkg.

1. kép. A cőfalvi aranylelet egykorú rajza
Рис. 1. Золотые раскопочные находки в Софальва.

Múzeumba került Kiss Ferenc gyűjteményével két meanderes boglár (2. kép, 11–12) és négy láncszem. Utóbbiakat nem sikerült azonosítani, míg az első két hasonlója a Bécsben levő töredékeknek.⁵

A leletről számtalan közleményben találunk említést, úgy hogy nehéz is lenne a reá vonatkozó teljes irodalmat összeszedni. Majdnem minden egyes újabb aranylelettel kapcsolatban megemlékeztek róla és a legkülönbözőbb módon kezelték és különféle művelődési körökbe sorolták be. Mivel már a múlt század közepén a lelet tetemes része elveszett és sok apróság maradt a találók kezén is, valóban nehéz róla megfelelő képet alkotni, mert lényeges darabok eltűnésével kell számolni. Mai anyagismereteink, azaz az utóbbi két-három évtized tudományos eredményei szükségessé teszik azonban, hogy sokszor tárgyalt lelet problémáit kultúrtörténeti vonatkozásban is újból vizsgálat alá vegyük. A lelet általánosan ismert, főlegesen tehát, hogy még egyszer részletesen leírtam, elég, ha a képre utalok (1. kép). Csupán azt említem meg, hogy a meglevő aranybalta súlya 27 és $\frac{3}{4}$ bécsi lat,

ami mai súlyegységre átszámítva 485,92 gramm, azaz a balta majdnem $\frac{1}{2}$ kg-ot nyom.

Irodalmi adatok. Az újabb régészeti irodalom is elég behatóan foglalkozott ezzel a lelettel. Itt csupán néhány jelentősebb kutató véleményét ismertetem, a régi szakembereket pedig mellőzöm.

Nagy Géza a következőket írja a leletről: „Mindezek s azon felül a csavarkorongos karperec és a torques arra mutatnak, hogy a cőfalvi lelet tárgyai a bronzkor legvégső szakából valók, úgy hogy aligha lehetnek régebbiek a Kr. e. 7. századnál s minden bizonnyal az aranyban való gazdagságukról híres agathyrsok hagyatékából valók, s kik vagy a királyi skythák előnyomulása vagy Darius skythaföldi hadjárata idején (Kr. e. 515 körül) ásták el”.⁶

Ugyancsak Nagy Géza számos analógiát is említ az aranybaltához, többek között Sinairól

⁵ Nagy G., Skyta leletek. Arch. Ért. 1913 (XXXIII), 295–318. l.

⁶ Arch. Ért. 1913. 295–318. o. — A régebbi számomra hozzáférhető irodalomban nem találok említést a cőfalvi csavarkorongos karperecről és torquesről. Nagy Géza valószínűleg a kis töredékre (1. kép, 10) és a nyitottvégű csavart karperecre (1. kép, 8) gondol. Ld. még: Arneht, Archaeologische Analekten. 1851. XIV. t. — Seidl J. G., Beiträge zu einer Chronik der arch. Funde in d. österreichischen Monarchie. I. 1840–1845. 28. l.

2. kép. A cőfalvi aranylelet. $\frac{2}{3}$ nagyság
Рис. 2. Золотые раскопочные находки в Софальва.

(Communa Urbana. Prahova völgye. Tömösi szorostól délre) 25 darabot, amelyek a Bukaresti Múzeumban vannak és ezek a vegyelemzés szerint 96,43%⁰ rézet és 3,3%⁰ ónt tartalmaznak.⁷

Reinecke Pál sokat idézett tanulmánya a Vlcitrön-i (Északbulgária) leletről egészen röviden a cőfalvi leletet is megemlíti. Az északi trák-kimmer csoport leletei közé sorolja: „Weiter lässt sich aus der Zusammensetzung verschiedener Goldfunde dieser Reihe klar ersehen, dass auch der Schatz von Czofalva mit seinen vier Goldäxten erst dieser Zeit um 700 v. Chr. angehört.”⁸

Pârvan V. is a hallstattkorba keltezi a cőfalvi aranyleletet. A mihatkowi, fokorui és däljai aranyleletekről összegezve a következőket mondja: „Nous nous trouvons donc devant une synthèse qui ne pouvait avoir lieu de manière pacifique et productive qu'à une seule époque: celle où nous voyons paraître dans les Carpathes la hache de typ oriental, en or à Cőfalva, en bronze dans l'Ung et le Bereg, ou dans les Carpathes Transylvaines, jusqu'à Draja: c'est le temps où les Cimmériens commencent leur pression et leur contact plus entime avec

les Thraces des Carpathes, mais avant la catastrophe scythique.” Ezt a korszakot Pârvan a Kr. e. 1000–700 terjedő időre teszi: „Il y a entre 1000 et 700 av. J.—Chr. une grande activité commune, géto-cimmérienne, promue et renforcée d'un côté par la pénétration villanovienne jusqu'en Ukraine, de l'autre par la circulation des produits caucasiens jusqu'au delà des Carpathes.”⁹

Nestor J. a székhelyhídi — Bihar vm. (Săcueni, Bihor),¹⁰ somogyi — Kisküküllő vm. (Șmig, Târnavă-Mică),¹¹ ottlakai — Arad vm. (Otlaca Arad),¹² gyulavarsándi — Arad vm. (Vârșand, Arad)¹³ és cő-

⁹ Pârvan V., *Getica*, 759. o.

¹⁰ Roska M., A székhelyhídi őskori aranylelet. *Arch. Ért.* 1929 (XLIII), 41–44. o. — *Arch. Ért.* 1931 (XLV), 251–252. o.

¹¹ Pulszky F., (Aranylelet). *Arch. Ért.* 1881 (I), 133–136. o.

¹² Márton L., Az ottlakai őskori aranykincs. *Arch. Ért.* 1909 (XXIX), 405–414. o.

¹³ Domokos J., A Lopós-halom (Arad m.). *Arch. Ért.* 1908 (XXVIII), 55–78. o. VII. ábra. E helyen idézzük Domokos adatait az aranykorong leletkörülményeiről: „A halomban minden csontváz fejjel nyugatnak, lábbal keletnek volt fordítva, csupán az, melynek a lábánál ez a korong találtatott, feküdt ellenkezőleg. Fogai után ítélve, a 60. éven felül halt meg. Sajátságos körülmény még az,

⁷ U. ott. 313. o. 2. jegyzet.

⁸ Reinecke P., Ein neuer Goldfund aus Bulgarien. *Germania*, 1925 (IX), 50–54. o.

falvi leletekről a következőket mondja: „Die Zeitstellung aller dieser Funde ist im einzelnen nicht mit Sicherheit feststellbar, sie ergibt sich vielmehr als „hallstattisch“ aus stilistischen und allgemeinen Erwägungen.“¹⁴

Aleletet az összes újabb kutatók — amint láttuk — a hallstattkorba kelteznek. Valóban ebből a korból ismerjük a legtöbb aranyleletet hazánkból. A szakemberek nem vették azonban figyelembe, hogy stiláris és tipológiai alapon milyen tárgyi művelődési emlékekhez kapcsolható leghelyesebben a cőfalvi aranylelet. Ma már azonban megbízható támpontjaink vannak arra, hogy mind ezt, mind a rokonleleteket korábbra, a bronzkorba helyezzük. Erre csupán Roska Márton utal röviden: „A szakirodalom a korahallstattperiódusba helyezi (t. i. a cőfalvi baltákat), tekintet nélkül arra, hogy olyan csákánytípusokat képvisel, melyek prototípusai nálunk Erdélyben, az Ókirályságban, Magyarországon stb. rézben, cinszegény bronzban előfordulnak.“¹⁵

A balták tipológiai helyzete. Fejtegetéseink kiindulópontja a meglevő aranybalta, amelyről nemcsak az egykorú rajz maradt fenn, hanem amelyet hiteles fénykép alapján is tanulmányozhatunk (2. kép, 10. szám). Ehhez a baltához sok hasonló példányt ismerünk bronzból, ha kisebb eltérések vannak is közöttük. Főleg az azonban részletezőbb tipológiai fejtegetésekbe bocsátkoznunk, hiszen a másik hasonló cőfalvi aranybalta (1. kép, 2) is testvérpárja ennek, ha egyes részletekben, így az élrész ívelésében, sőt a nyéltető alakjában némi eltérés mutatkozik is.

Teljesen tiszta képet ma még nem alkothatunk a baltatípus fejlődéséről, mert meglehetősen sok változatban jelenik meg és e változatok időrendi helyzete sem tisztázott. Roska azokat a cőfalvi baltákhoz hasonló változatokat (Éradony-Bihar vm., Polgár-Szabolcs vm., Lepse-Baranya vm., Kunszentmárton), amelyeknek erősen befelé ívelt éle van, mint az egyik borodinói baltának (Besszarábia), a Fatjanovo kultúra magyarországi elterjedésével hozza kapcsolatba.¹⁶

Ezeknek a baltáknak az időrendi helyzete némiképpen tisztázott, mivel egy ilyen balta kéttagú öntőmintáját a Tószeg B rétegekből ismerjük.¹⁷

hogy e csontváz lábainál egy méter mélységű hamuhalom volt. A korong a halom tetején, a hamu között, domború oldalával fölfelé feküdt.“

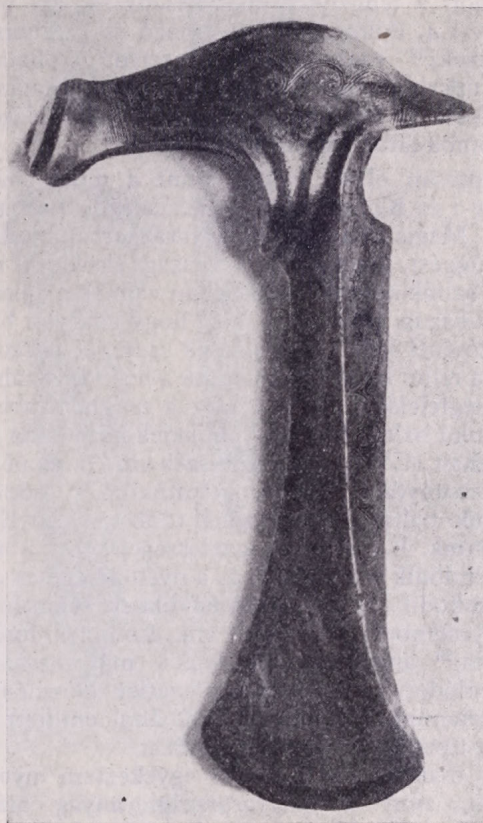
¹⁴ Nestor J., Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, 22. Bericht der RGK. 120. l.

¹⁵ Roska M., A Székelyföld őskora. Klny. a Székely Nemz. Múz. 50 éves jubiláris Emlékkönyvéből. 1929. 32. l. A székelyhídi és gyulavarsándi boglárokat már Roska határozottan a bronzkorba sorolta és felismerte a velük egykorú kerámiához való kapcsolatukat. Folia Arch. III—IV. 56. l., 27. j.

¹⁶ Roska M., Adatok a Fatjanovo-kultúra magyarországi elterjedéséhez. Közlemények, 1942 (II), 201—206. o.

¹⁷ Ld. Roska i. m. Az adat Márton Lajostól származik, mégis bizonyos óvatossággal kell élnünk, mert az összes tószegi rétegek szétválasztása bizonytalan. — Mozsolics A., A magyarországi bronzkor kronológiájáról. Erd. Tud. Füzetek. 169. sz. 22—32. o.

Ez a baltatípus, amely különösen erősen ívelt élével vonja magára a figyelmet, valóban kelet-európai előzményekre utal. Nálunk az ilyen élképűek csak néhány példánnyal vannak képviselve. Ugyanez a baltatípus azonban egyenes vagy gyengén ívelt éllel már nagyon gyakori és szinte a fejlődését is nyomon követhetjük. Különösen szép sorozat áll rendelkezésünkre a Székelyföldről. Egye-

3. kép. Kelebiai bronzbalta. 2/3 nagyság

Рис. 3. Келебдйайскйй бронзовйй топор.

nes élű nyéltetős balták öntőmintáit Pécska XIII. és XV. ásatási rétegeiből ismerjük. E rétegek időrendi szempontból, amire különben Roska is utal, megfelelnek a Tószeg B rétegeknek.¹⁸

Az erősen befelé ívelt élűek, az egyenes élűek és a hegyes nyéltetősök, mint pl. a megmaradt cőfalvi aranybalta, vagy a kelebiai bronzbalta (3. kép), vagy pedig a két nyújtott nyéllyükű elveszett cőfalvi balta (1. kép, 3., 4) lényegében ugyanarra a forrásra vezethetők vissza. E típusok legrégibb előzményének

¹⁸ Roska M., Ásatás a pécska—szemlaci határban lévő Nagy-Sánczon. Dolgozatok, 1912 (III), 1—58; 67/5—6. kép, 56. kép). — Közlemények 1942. 201—206. o. — Hasonló öntőminták kerültek még elő Szolnok—Doboka (Somes) vm.-ből. A Magyar Nemzeti Múzeumban, lelt.-sz.: 1/1907/6, 7. Az egyik két oldalt van öntőminta, az egyik oldalon kisebb nyéltetős balta számára. — Ugyanilyen öntőminta került elő Vattináról: Milleker B., A vattinai őstelep. III. t. 1a—b.

talán a bányabükk (Torda-Aranyos vm.) (Boaniabic, Turdă) rézlelet baltáit tekinthetjük.¹⁹

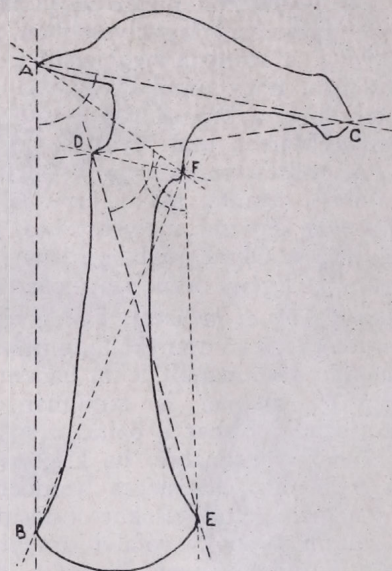
A bányabükk baltákhoz hasonlóak kerültek elő a Tsarskaya-i (Maikoptól délnyugatra, Kuban) első és második dolmenből.²⁰ Tallgren e leletet a kubani régebbi dolmenperiódusba helyezi, Maikopot a fiatalabba és az utóbbit Mykenai-val egyidősnek tekinti.

Az erősen ívelt balták, amelyeknek a nyéllyuka eltolódott a tengelytől, már későbbiek, így pl. az Échery-i 4. dolmenből²¹ származó és a Kherson-i későbbiek;²² ezek Tallgren szerint a fiatalabb dolmenperiódusban lépnek fel, azaz Maikoppal egyidősek. E periódus a pontusi steppevidéken a katakombasírok idejének felel meg.²³

Pontosan olyan balták, mint a most említett Échery-i és Kherson-i Magyarországon nem találhatók. Mégis talán úgy magyarázhatnánk meg az összefüggést, hogy a magyarországi eltolódott nyéllyukú balták szoros rokonságban vannak a délorosz, sőt kaukázusi típusokkal is és hogy az ilyen balták kiképzésénél keleti ösztönzések szerepet játszottak. A balta teljes kifejlődése nálunk a helyi kívánalmaknak megfelelően alakult. Míg a meghosszabbított nyéllyukú balták és a bányabükkiek közé talán a két kovásznait (Covaşna, Háromszék vm.)²⁴ és néhány sepsibessenyőit²⁵ (Beşenu) iktathatnánk, addig a nyéltetős balták kialakulásánál több tényezővel számolhatunk. E balták jellegzetessége, hogy a nyéllyuk eltolódik a tengelytől és a nyéltető erősen meghosszabbodik. S így előzményüknek tekinthető a székelyszombori (Udvarhely vm., Iimbor, Odorheiu) rézbalták,²⁶ amelynek nyéllyuka már határozottan eltolódott és ugyancsak közvetlen előzménynek kell tartanunk a már Roska M. által említett Fatjanovo-típusúnak nevezett baltákat.

Itt csak azt a fejlődést igyekeztem nyomon követni, amit a magyarországi anyag alapján kimutathatunk. A kép nem teljes, hiszen valószínűleg nem is itt keletkezett e baltatípus. Erősebb elterjedését csak a Dunától keletre eső országreszekben találjuk. Néhány valóban érdekes darabot ismerek pl. Choumen (Bulgária) környéki lelőhelyekről és Kazanlik környékéről.²⁷ A kelebiai balta testvérpárja pedig Nehoi-ból (Románia, Jud. Buzau) került elő.²⁸

Be kell vallanunk, hogy e baltatípusok és a vele egykorú rokon délkeleteurópaiak fejlődését voltaképpen még nem ismerjük. Ezekkel egyidőben még több típus is él, amelyeknek elterjedési köre szinte ugyanarra a vidékre esik, mint a nyéltetős baltáké. Délorosz, esetleg délkeleteurópai előzményekre gondolhatunk, de ennek az anyagnak nem ismerése folytán csak feltevésekre szorítkozhatunk.

4. kép. A kelebiai balta konstrukciója
Рис. 4. Конструкция топор кебейский.

A cőfalvi leletben lényegében két baltatípust különböztethetünk meg: 1. a nyéltetős baltákat (1. kép, 1, 2), amelyek nyéllyuka részben eltolódott, és 2. a meghosszabbított nyéllyukú baltákat (1. kép, 3, 4). Sok az átmeneti forma e két típus között és tulajdonképpen ennyire élesen csak a cőfalvi aranyleletben rajzolódnak ki a különbségek.

A nyéltetős baltáknak különösen a szerkezete érdekes. Ezt két baltán figyeltem meg: a kelebiain (3. kép) és a dunaalmásin. A kettő részleteiben különbözik, mégis bizonyos szerkezeti hasonlóságok mutatkoznak. Ennek tanulmányozására a nyéllyuk szokatlan elhelyezése indított, amely ugyanis teljesen eltolódik a tengelytől. Mivel ezeket a baltákat nyilván gyakorlati célokra használták — egyeseken erős kopási nyomok látszanak —, a szerkezetnek biztosítani kellett a jó munka lehetőségét. A baltanyélre a nyéltető hosszabbik része támaszkodott. Érdekes már most megfigyelni, hogy a BAC és az EDC pontokat összekötő egyenesek szöget zárnak be, úgyszintén a DFE és AFB pontokat összekötő egyenesek által határolt szögek is egyformák (4. kép). Míg a balta beütésekor, azaz amikor belevágjuk pl. a fahasámba, a súly határozottan az F pontra nehezedik, addig a kiemeléskor a C pontra. Amennyire a fénykép alapján le tudtam mérni a cőfalvi baltát, a súlypontok ugyanilyen arányban helyezkednek el. Ezzel az elmés szerkezeti felépítéssel a

¹⁹ Roska M., Le dépôt de haches en cuivre de Baniabic, Dacia, III—IV. 352—355. o.

²⁰ A. M. Tallgren, Sur les monuments mégalithiques du Caucase occidental. ESA. IX. 1—46. o. 21. kép 12; 23. kép 12.

²¹ U. ott. 24. kép.

²² U. ott. 25. kép a.

²³ U. ott. 29. o.

²⁴ Roska M., A Székelyföld őskora, Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. 258—326. o. 23. kép.

²⁵ AE, 1913 (XXXIII). 314. o. VIII. t. 34—41.

²⁶ Roska M., A Székelyföld őskora, 24. kép.

²⁷ Choumen-i és Kazanlik-i Múzeum. Saját jegyzeteim.

²⁸ Nestor J., i. m. 17. t. 1. — Szerző további kettőt említ Moldovából. 130. o.

5. kép. Török a kelebiai bronzleletről. 1/2. nagyság

Рис. 5. Кинжалы из келебийских бронзовых раскопочных находок.

balta tökéletes használhatósága biztosítva volt és a cőfalvi baltát sem tekinthetjük szerkezeti szempontból csupán díszbaltának, hanem megfelel egy Magyarországon többé-kevésbé általánosan elterjedt baltatípusnak.

A kelebiai bronzlelethez még néhány tör is tartozik (5. kép). A bronzleletet tartalmazó agyagedény két díszítés nélküli töredéke is megmaradt. (Magyar Nemzeti Múzeum, 62/1936/ 1–6. Vétel Bugyinszky Pálnétól.)

Díszítő elemek. Míg a meglevő cőfalvi balt (2. kép, 10. szám) díszítés nélküli és a nyéllyuk hajlásait aláhúzó és kidomborító bordáknak mint díszítő elemeknek nincs különösebb jelentőségük, az elveszett, de e baltához legközelebb álló másik darab valószínűleg beponcolt vagy talán beütögetett pontokkal volt díszítve (1. kép, 2). A díszítés egészen pontosan nem vehető ki, de a rajz alapján a következő motívumokat véljük megállapítani: a nyéltető alatt sarlóleveles minta, alatta két emberi alak és egy állat, a baltán zezzugos vonalak és az él fölött

valószínűleg egy napkorong, amelynek négy küllője között a küllőből kiinduló spirálisok vannak. A napkorongnak küllős körként való ábrázolása az őskorban gyakori, de a spirális jelentősége is a legtöbb esetben ugyanez, e szerint tehát egy pleonasztikus ábrázolást látunk. Leginkább a sarlóleveles minta érdekel bennünket, amely gyakran egymás után felsorakozó spirálisokkal is váltakozik. Külön hangsúlyozom e minta jelentőségét a cőfalvi darabon is, mert ez nyújt lehetőséget arra, hogy ne csak formája, hanem díszítése alapján is közelebb férközzünk jelentőségéhez.

A cőfalvi baltával rokon kelebiai nyéltetős baltán dús változatosságban félköríves és sarlóleveles minta váltakozik (3. kép), utóbbi néha egészen spirálszerűen hajlítva, mint pl. a nyéltető alatt. A körkörös motívum csillagszerű keretezésben kétszer ismétlődik, mégpedig a nyéltető alatt és a nyéllyuk alatt a sarlóleveles indadísz felett. A vonalas mintákat továbbá dús és sűrű pontozás keretezi minden esetben.

A kelebiai nyéltetős baltának legközelebbi rokona a megyaszói (Zemplén vm.).²⁹ A nyéltető alatt és a külső oldalán ez a balta is sarlóleveles mintával díszített. E mintát szintén sűrű pontozás keretezi. A nyéllyuk külső oldalán pedig középen három vonalból álló kört látunk közepén kereszttel, azaz négy küllővel, melyből balra és jobbra ívelő sarlóleveles minta bontakozik ki, ugyancsak pontkereteléssel. A minta határozottan emlékeztet az egyik elveszett cőfalvi aranybaltán az él fölött levő ábrázolásra. Ugyancsak egy körben keresztet, azaz négyes küllőt látunk, de a sarlóleveles motívum a küllőkből indul ki, nem pedig a körből, mint a megyaszói példányon.

Ha formailag el is tér egy kissé a dunaalmási³⁰ balta a most említettektől, a nyéltető alatt és a külső oldalon szintén sarlóleveles mintát találunk rajta és szerkezetileg is a kelebiai baltához hasonlít. A dunaalmási nyéltetős baltához a ceglédi³¹ áll legközelebb mind forma, mind díszítés tekintetében.³²

Amint látni fogjuk, ez a sarlóleveles minta és a félköríves sor, e mintáknak sűrű pontsorról való keretezése nemcsak ezeken a baltatípusokon gyakori, hanem ugyancsak előfordul még más baltákon, aranykorongokon és kerámián másfajta kivitelezésben. Gyakoriak más típusú baltákon, mint pl. a kövargoraiakon (Szatmár vm., Gaura, Satu-Mare),³³ a vonalkázott háromszögek sarlóleveles minták kíséretében.

A cőfalvi lelet kerek korongjai. Ezekből a bécsi Naturhistorisches Museum őriz egy darabot (2. kép, 8), amely erősen töredékes és a Magyar Nemzeti Múzeum két majdnem ép példányt (2. kép, 11, 12). A Bécsben és a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött darabok mintája egyezik. Egy kisebb töredék, amelynek eredeti alakját nem tudjuk pontosan rekonstruálni, ugyancsak spirális mintával díszített (2. kép, 9). A korongok közepét és szélét fogazásos mintájú kör díszíti. Ezek között a korongok díszítésének fő motívumát trébelt spirális alkotja.

²⁹ A megyaszói balta zsugorított csontvázas sírból származik a feltárási napló bejegyzése szerint (Magyar Nemzeti Múzeum, lelt.-szám: 33/1932/10), az azonban nincsen feltüntetve, hogy milyen leletek voltak még a sírban. 24./25. Bericht der RGK. 45. t. 1.

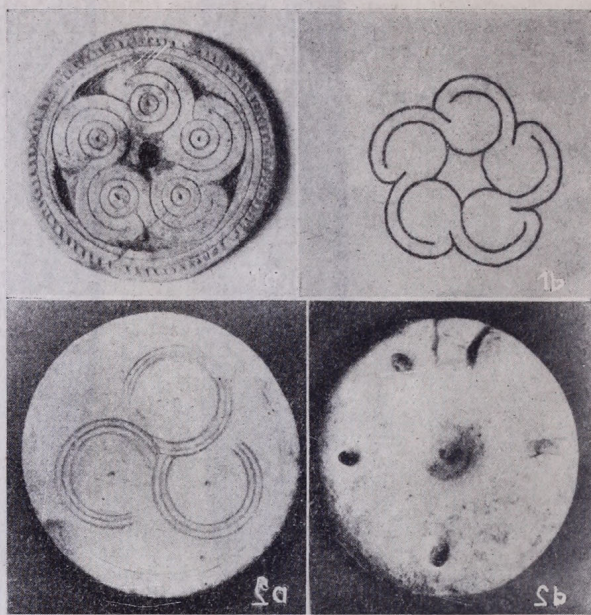
³⁰ Ezt a baltát Hampel mint „Komárom (?) környékéről” származót publikálta. Hampel, A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. kötet, LXXX. t. 1a—d. Arch. Ért. 1885. 283—284. o. — Lehetséges az is, hogy csak hasonló, de nem azonos baltáról van szó és a Nemzeti Múzeum Régiséggyűjteményében lévő nem azonos a Hampel által közölt példánnyal.

³¹ Tompa F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936. 24./25. Bericht der RGK. 35. t. 9.

³² Nem törekszem az ilyen típusú balták teljes felsorolására, mert a vidéki gyűjtemények jelenleg számomra nehezen hozzáférhetőek és sok értékes, eddig még ismeretlen anyag el is veszett a háború folyamán. Lényegében csak az összefüggésekre akarok rámutatni, amit a bemutatott néhány darab is képeken bizonyít.

³³ Roska M., Erdély régészeti repertórium I. 141. o. Ld. itt a leletre vonatkozó irodalmat.

Ebből a korból ismerünk ugyan arany korongokat és boglárokat, de a minta eredeti jelentőségét a cőfalvi lemezek őrizték meg leghívebben. A spirális ugyanis korán átalakul sarlóleveles, néha meglehetősen komplikált mintává, vagy más geometrikus mustrákkal, mint vonalkázott háromszögekkel, együtt lép fel. Éppen a cőfalvi lelet adja meg a nyitját annak, hogy a most ismertetendő aranykorongok mintájának eredetét hol keressük.

6 kép. 1a-b. Csontlemez Füzesabonyból és mintájának rajza. 2a-b. Márványkorong elő- és hátlapja Surénből. 2/3 nagyság.
Рис. 6. Костяные пластинки из Фюзешабона и из Турцена

Időrendi szempontból a cőfalvi lelet baltáit és korongjait nem tehetjük a Kr. e. 1200 utáni időbe. A balták régies formáját tekintetbe véve, különösen arra a kettőre, amelynek nyéllyuka meghosszabbított és szinte közvetlenül rézből való mintákra vezethető vissza, a terminus ante quem meghatározása feltétlenül helytálló. Általános a mykenaii aknasíroknak az 1550—1450 közötti időbe való keltezése. A mykenaii kultúra azonban tovább is virágzott. A mykenaii motívumkincs széles körben való elterjedése már az aknasírok idejében elkezdődhetett, hozzánk azonban később jutott el. Ez lehet a magyarázata annak, hogy Maikopban még szinte bányabükkii jellegű baltákkal egyidőben beszélhetünk mykenai befolyásról, nálunk viszont csak a bronzkor harmadik periódusában jelentkezik erőteljesen, amikor — amint ezt még ki fogjuk fejteni — a keleti hatások megerősödésével a mykenaii kultúra hatása is szinte egyidejűleg jelentkezik.

A cőfalvi lemezek rokondarabja megvan csontból is Füzesabonyban (6. kép, 1a). Ennek kerete ugyancsak fogazásos mintájú, közepe lyukas és a spirálisok nem befejezettek. Ugyanis sarlóleveles vonalak között, amelyek egységes mintává tevőd-

nek össze, körkörös helyezkednek el. Ha most elhagyjuk a körkörös motívumot, megkapjuk az eredeti mintát, amely sarlóleveles motívumokból, azaz lerövidített spirálvonalakból áll (6. kép 1b). A minta tulajdonképpen síkon van elhelyezve és domborlatát csak a háttér kivágásával nyerte. Ezek szerint úgy látszik, hogy e művelődési körben a spirális régebbi minta és hogy a sarlólevél a későbbi. Ez a megállapítás azonban nem feltétlenül érvényes, mert hiszen már Mykenaiban is egymás mellett találjuk e két mintát, ha nem is pontosan úgy kivitelezve mint a cőfalvi korongokon és a füzesabonyi csontlemezen.

A spirálminta nem újkeletű hazánkban, már a neolitikori festett kerámián is megtaláljuk, leggyakoribb azonban Butmirban. Mint önálló forma

7. kép. Kölemez töredék Sepséről. 2/3 nagyság

Рис. 7. Обломок глиняной плитки из Сепсера.

— mint kettős spirális csüngő — gyakori a korai bronzkorban. A kerámián a középső és késői bronzkorban figyelhetjük meg, részben plasztikus kivitelezésben, részben mint bekarcolt vonalat. A butmire és a középbronzkori leletanyag között időbeli hiatus van, mert a spirális csüngőkkel egyidejűleg a síkra vitt minta nálunk hiányzik. Hogy a spirálist miért tekintjük régibbnek mint a sarlóleveles mintát, azt azzal indokolhatjuk meg, hogy a fejlődés későbbi szakaszán e minta mindinkább lecsökevényesedik és végezetül csak a körkörös minta marad meg, amely a füzesabonyi csontlemezen, még a sarlóleveles mintába van belekomponálva (6. kép 1a—b).

Megemlíthetjük itt a Surcínból (Szirmia) származó fehér márványkorongot is (6. kép 2a—b), amely ugyanazzal a mintaelemmel díszített.

Hasonló, ha nem is olyan gondosan kivitelezett mintájú kölemez töredékét (7. kép) ismerjük a baranyamegyei Sepséről (Kotline).

A cőfalvi spirálmintás lemezeket legjobban mégis a füzesabonyi csontlemezzel hasonlíthatjuk össze. Utóbbi mintája ugyancsak olyan benyomást kelt, mintha spirálist ábrázolna, azonban mindkettő szélén megtaláljuk a fogazásos keretet.

Az analógiák között kell megemlítenünk első sorban a székelyhídi aranyboglárokat. Ha a füzesabonyi csontlemez mintájából elhagyjuk a körkörös motívumot — valóban az egyik székelyhídi

lemez mintáját kapjuk meg, ha utóbbin ez kissé elrajzolt formában jelentkezik is.³⁴ Egy másik székelyhídi (Bihar vm.)³⁵ boglaron megtaláljuk a spirálist éppolyan tiszta kivitelben mint a cőfalvi aranylemezen. A harmadik boglaron viszont csak a sarlóleveles minta szerepel, hasonló kivitelben mint a cőfalvi baltákkal egyidős kelebiai és megyszói példányokon.³⁶ Ezen a boglárók mindegyikén van egy központi és egy szegélykör, de ezeket nem fogazás, hanem gyöngyminta díszíti. Lényegében a fogazásos és a sűrű gyöngyminta egy és ugyanazt jelenti, csupán a technikai kivitel más. Ez a gyöngymintás pontozás nemcsak a két kört díszíti, hanem a sarlóleveles indákat és a spirális szalagokat is.

Legközelebb áll a székelyhídi boglárókhoz a már említett gyulavarsándi példány, ugyancsak sarlóleveles mintával, amelyet sűrű pontozás vesz körül.

Az otllakai aranyboglárók nem tartoznak szorosan a most felsorolt leletek közé, bár közel állnak egymáshoz mind időben, mind a motívumok egyes részleteiben. A székelyhídi boglárókra a minta még határozott vonalakkal van megrajzolva és a gyöngyminta csak a vonalak közeit tölti ki. Ezekben azonban csupán sűrű pontsorok jelzik a mintát. A sarlóleveles minta szerepel ugyan még, sőt szinte dominál, de már más motívumokat is felfedezünk, amelyek értelmezése még nehézségekbe ütközik. Jellemző, hogy az egyes mintaelemek nem szorosan egymáshoz kapcsolódva jelennek meg, hanem többé-kevésbé önállóan vannak a boglart négy mezőre tagoló keresztvonalak közé komponálva.³⁷

A második boglaron az egyik szektorban két, pontozásos technikával kivitelezett kacsáábrázolást látunk, oly módon, hogy a két állat egymással szembe fordul. A harmadik boglár külső körét spirálvolutás minta díszíti, míg a közepén scenikus ábrázolást látunk: két, egymással szembe forduló ménlovat, továbbá egy kacsát (?) és egy emberi alakot. A mögötte álló emberi alak nem vehető ki tisztán, mert az a rész hiányzik a lemezről. A két ménlő, továbbá a kacsá és az első emberi alak egymással szembe fordulva vannak ábrázolva. A hallstattkorban javarészt olyan tárgyakon találjuk meg a kacsáábrázolást, amelyek kultikus jelentősége kétségen felül áll: pl. amuletteken, kultikus kocsikon, sírban talált óriási úrnákon. De amint arra Márton L. is utalt, gyakran obszcén jelekkel kapcsolatban is megtaláljuk a kacsá ábrázolását. Itt is a termékenységgel kapcsolatos ábrázolásról van szó.

Már a középső bronzkorban találkozunk plasztikus, agyagból formált kacsákkal: elég talán ha a királyszentistvániakra (Veszprém vm.) utalok, amelyek szórt hamvas sírokból kerültek elő, java-

³⁴ Arch. Ért. 1929. 43. o. 21. kép.

³⁵ U. ott. 42. o. 20. kép.

³⁶ Arch. Ért. 1931. 251. o. 137. kép.

³⁷ Arch. Ért. 1909. 406. és 407. o. 1—4. kép.

részt veszprémi típusú kerámiával.³⁸ Eddig sem volt kétséges a kacsák kultikus jelentősége, azonban az összefüggésük a későbbi ábrázolásokkal még nincsen eléggé tisztázva.

A. Roes behatóbban foglalkozik a kacsaábrázolásokkal és megemlíti, hogy feltűnő gyakorisággal lépnek fel együtt a kerékkel, mind plasztikus kivitelben, mind sík mintán. Behatóan foglalkozik továbbá azzal is, hogy milyen összetételekben fordul elő még ez az ábrázolás.³⁹ A második otlakai boglárán megtaláljuk a keresztvonalakat, amelyek a kereket, azaz a napot ábrázolják és az egyik szektorban két, egymással szembe forduló kacsát. A harmadik boglárán a kereket jelentő keresztvonalak hiányoznak ugyan, viszont itt az egész korongot kell nap-szimbólumnak tekinteni, sőt ezt kihangsúlyozzák a külső keretben lévő spirálisok is, amelyek jelentése ugyancsak az. Arra viszont, hogy ilyen ábrázolásokkal kapcsolatban — mint a két emberalak és a két ménlő — is fellép a kacsaábrázolás, már Márton utal és több analógiát is felsorol.

Tudtommal ez az első lóábrázolás, amely a magyarországi emléanyagban kimutatható. Szellemi hátterével Márton behatóan foglalkozott, ehhez hozzáfűzni valónk nincsen,⁴⁰ csak éppen a ló ábrázolása lép meg kissé első percben. De utalok arra, hogy a késő, sőt középső bronzkorból sok csontzablát ismerünk, hogy Füzesabony, Megyaszó, Hernádnak, sőt már Székudvar (Socodor), Gyulavarsánd és Ottomány (Otoma) leletanyagában sok olyan tárgyi hagyatékkal találkozunk, amelyek határozottan erős keleti kultúrkapcsolatokra utalnak. Ez adja meg talán annak a nyitját, hogy e korban lóábrázolással találkozunk.

Azért utalunk határozottan a harmadik otlakai boglár ábrázolására, mert az egyik elveszett nyéltetős cőfalvi baltán megtaláljuk a kerékábrázolást sarlóleveles mintával kapcsolatban és a nyéltető alatt pontozva egy állati alak szerepel, amely Kállay szerint ló lenne (1. kép 2). Mellette jobbról-balról emberi alak (férfi). Ez utal arra, hogy a cőfalvi baltán és az otlakai lemezen lévő ábrázolások ugyanabban a gondolkörben mozognak és határozottan a termékenységre utalnak. A cőfalvi ábrázolás ugyan ajánlatos bizonyos fenntartással fogadni mégsem lehet nagy a tévedés, hisz a rajzokból látjuk, hogy gondosan készültek, és pl. a szívalakú csüngőket sem lehetne ma — a tárgyak ismeretében — pontosabban lerajzolni. A cőfalvi ábrázolás magyarázatát mégis bizonyos fenntartással adjuk, bár kétségtelen, hogy a madáralak kivételével ugyanazok a részletábrázolások fordulnak elő rajta.

A cőfalvi kerek lemezek mintájának eredete. A magyar és külföldi szakírók többször utaltak, ha nem is a cőfalvi, hanem rokon leletekkel kapcsolatban a mykenai anyagra. Így Márton L. az otlakai boglárokról írt munkájában a következőket mondja: „Nem lehet pusztán véletlen, hogy mind

e motívumok otthonosak a mykenai művészet körében, még a komplikáltabbak is, amelyekről képtelenség volna felténnünk, hogy egymástól függetlenül jöttek volna létre amott és hazánkban.”⁴¹

Tompa, az általa is említett füzesabonyi csontlemezzel (6. kép) és rokon leletekkel kapcsolatban az alábbiakat írja: „Diese vollkommene Übereinstimmung mit mykenischen Elementen dürfte nicht als eine Konvergenzerscheinung zu deuten sein, sondern sie weist darauf hin, dass zwischen den beiden Kulturkreisen, wenn auch nur auf Handelswegen, gewisse Beziehungen bestanden.”⁴²

Reinecke Pál az apai (Apa, Szatmár vm.) bronzlelet kulturális hátterét igyekszik tisztázni és több olyan elemet említ, amelyek az Égéikum felé utalnak. Összegezésül a következőket állapítja meg: „Mit der zunehmenden Durchforschung von Siedelungen und Gräberfeldern im unteren und mittleren Donaauraum wird sich derartiges künftig noch häufen und die Beziehungen dieser Gebiete zur Ägäis während der älteren Abschnitte des Bronzealters noch deutlich aufzeigen.”⁴³

Márton ábrákat is közöl különböző leletekről (mykenai aranylemez, vattinai csonthenger, tiszafüredi lemez, kaproncai kardmarkolat), amelyek igazolják a mykenai leletekkel való stílári egyezéseket. Reinecke hasonló leletekre hivatkozik, különösen kiemeli azonban a surčini márványlemez (zágrábi arch. múzeumban) jelentőségét (6. kép 2). Ezeket a fejtegetéseket újabbakkal egészíthetném ki, amelyek a bizonyítást még jobban alátámasztanák. Miután azonban a kérdés meglehetősen tisztázott és valóban nem kétséges, hogy egységes, stílári vonásokról van szó, a bővebb indokolást mellőzöm.⁴⁴ Inkább néhány olyan problémára szeretnék rámutatni, amelyek megoldásra várnak.

Ami a cőfalvi, spirálissal díszített lemezek eredetét illeti, aligha vitás — ha ez kerülő úton is történt — a mykenai minta- és formakincsből való származásuk. Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy közvetlenül Mykenából származnak a darabok, inkább az eredeti minták kópiájáról lehet itt szó. A balták keleties jellegére szintén utaltam, amikor néhány adatot felsoroltam, nem zárva ki azt a lehetőséget, hogy talán nem annyira a Keleti-Kárpátoktól keletre, hanem délkeletre, esetleg Bulgáriában fejlődött ki ez a baltaforma. Valószínűleg ugyancsak keleti, steppei eredetre vallanak a még alább ismertetendő szívalakú csüngők, amelyek a cőfalvi és egykorú rokon somogyomi aranyleletben szintén megtalálhatók.

A kérdés voltaképpen a körül forog, hogyan kerültek hasonló leletek Magyarországra, hol talál-

⁴¹ U. ott. 411. o.

⁴² 24./25. Bericht der RKG. 95. o.

⁴³ Reinecke P., Zu neueren Funden aus dem Südosten. WPZ, 1942 (XXIX). 91—107. o.

⁴⁴ E helyen csupán G. Karo, Die Schatzgräber von Mykenai c. munkájára hivatkozom és felhívom a figyelmet a mintarekonstrukciókra: 258. skk. o.

³⁸ A veszprémi múzeumban.

³⁹ A. Roes, Der Hallstattvogel, IPEK, 1940 (13). 57—84. o.

⁴⁰ Márton L., i. m. Arch. Ért. 1909. 405—414. o.

juk meg a közvetítő kapcsolatokat, hogyan fejlődött és alakult a mykenai mintakincs Cófalváig és Székelyhídig és az egykorú kerámia díszítése hogyan viszonylik ezekhez az aranyból való készítményekhez, azaz, hogy a cőfalvi és székelyhídi aranylemezek mintáit más készítményeken, így kerámián, bronz- és csonttárgyakon ugyancsak megtaláljuk-e?

A felvetett kérdésekre ma még nem tudunk kielégítő feleletet adni. Így nagyon nehéz eldönteni, hogy éppen a cőfalvi lelet kerek spirálmintás aranylemezei hol készültek; a Balkánról ezideig hasonló leleteket nem ismerek. Mégis valahol Bulgáriában lehetett e sajátos, erősen mykenai ösztönzésekben gyökerező aranyművesség kialakulásának egyik gőcpontja. Innen jött talán az az áramlat is, amely olyan erősen hatott az olténiai⁴⁵ középbronzkori és a vele rokon vattinai, szeremlei, sőt ottományi és füzesabonyi keramikára is. Kétségtelen, hogy az egyes keramikacsoportok jelentős eltéréseket is mutatnak, mégsem vitatható, hogy sok közös vonást találunk.

A székelyhídi és gyulavarsándi boglárók abból a mintakincsből táplálkoznak, amely az ottományi-füzesabonyi keramikát díszíti. Az otlakai boglárókat valószínűleg szintén kapcsolni lehet majd egy keramikai stílushoz, de egyelőre csak annyit állapíthatunk meg, hogy egyes szeremlei stílus-sajátságok fedezhetők fel rajtuk és a vattinai és verseci kerámika is megőrzött olyan ornamentikai elemeket, amelyek közel állanak az otlakai lemezekéhez.

Hogy plasztikus spirális díszítések az erdélyi keramikán sem hiányoznak, azt többek között a felsőszőcsi (Suciul-de-Sus, Szolnok-Doboka vm.) edények is bizonyítják.⁴⁶

Legkevesebb a cőfalvi lemezeket tudjuk ugyanazon a vidéken honos keramikai stílussal kapcsolatba hozni.

Miután itt elsősorban az erős mykenai hatásról tanúskodó cőfalvi spirálmintás aranylemezek érdekelnek bennünket, azok idekerülésének megvilágítására fenntartással utalunk az *equus Przewalski* Mykenai-ban állítólag kimutatható jelenlétére,⁴⁷ ami azt bizonyíthatja, hogy a mykenai kultúrának lehettek közvetlen steppei kapcsolatai.

Ilyen közvetítéssel kerülhettek a cőfalvi lemezek vagy ezek mintái a Háromszék vármegyébe. Feltevéseinket alátámasztani látszanak az e korból származó magyarországi csontzablák. Továbbá az a tény is, hogy a nyéltetős balták előzményei meglepően nagy számban kerültek elő Székelyföldön és hasonló darabok nagyobb számban nyugatabbról csak a hajdúsámsoni (Hajdú vm.) leletből ismeretesek.⁴⁸

⁴⁵ Berciu D., *Arheologia preistorica a Olteniei*. Ld. a következő képeket: 120—133 stb. Érdekes e kerámika mintakincsének az összeállítása is; u. ott, 165. kép.

⁴⁶ Roska, *Repertorium*, 90. o. Hampel J., *A bronzkor emlékei Magyarhonban*. LXXIII. t. 2.

⁴⁷ Karó G., i. m. 301—302. o.

⁴⁸ Zoltai L., *A hajdúsámsoni bronzkincs*. Múz. és Könyvt. Ért. 1908 (II). 127—133. o.

Mindezek a most kimutatható tények vagy indokolt feltevések még nem adnak választ arra, hogy pl. az olténiai, vattinai kerámika mykenizáló vonásai, a füzesabonyi kerámika mintakincse hogyan alakult ki, hisz ezek is őrzik azokat a stílárius vonásokat, amelyek mind az aranykészítményeken, mind a díszített csonttárgyakon feltűnnek. Azt jelenti-e mindez, hogy a mykenai kultúra ilyen messzire hatott, vagy talán inkább egy közös dél- és dél-keleteurópai fejlődésről vane- itt szó? E kérdésben még egyáltalában nem láttunk tisztán, hisz éppen az összekötő leletek hiányoznak és így valóban nem állapíthatjuk meg, hogy milyen mértékűek és jellegűek voltak a kereskedelmi vagy kulturális kapcsolatok. Az ottományi-füzesabonyi kultúrának olyan tárgyi emlékei vannak, amelyek lovasnomád elemek befolyására utalnak. Az is érdekes, hogy részben a keramikán, de a bronztárgyakon is a tisztán geometrikus díszítő elemek, mint pl. vonalkázott háromszögek és a spirális és sarlóleveles minták összevegyülnek, ami azt bizonyítja, hogy az itt ősi geometrikus minták mindig újból felszínre törnek.

A gyöngymintás tutulusok. Kállay leírása szerint mind a spirálmintás lemezekből, mind a kis gyöngymintás tutulusokból több lehetett a leletben és ezek mindjárt a megtalálás után elkallódtak. Ezt annnyival inkább feltehetjük, mert Móricz kétféle rajzolt, viszont e rajzok a ma még meglévőktől kissé különböznek. A reánk maradt darabok között hat olyan van (2. kép, 1—6), amelynek közepén kis dudor látható, e körül két gyöngymintás kör, és szegélydíszként ugyanez szerepel. Mindegyik darab két helyen átlukasztott. Egy kisebb töredék (2. kép, 7.) viszont leginkább egy olyan példányra hasonlít, amelyet Kállay közöl (1. kép, 5). Az említett szerző által bemutatott másik típusból (1. kép, 6), amelynek közepén kis dudor és a szélén két gyöngymintás kör van, nem maradt ránk egyetlen darab sem. Az e tárgyakon fellépő gyöngyminta megegyezik azokkal a leletekkel, amelyeket már ismertettünk. Míg a székelyhídi boglárókban csak a díszítés vonalai között látunk ilyen pontozást, addig az otlakai lemezek mintái ezzel a technikával kivitelezettek. A kis tutulusok másait a somogyomi aranyleletben találjuk meg. Ezek részint nagyobbak de a díszítés tekintetében is vannak eltérések.⁴⁹ A nagyobb központi lapos dudor körül árkolás figyelhető meg és ezt gyöngyminta szegélyezi. A külső keretet háromszor három haránt vonal tagolja és ezek között három kisebb dudor van. A kisebbeken a harántvonalak elmaradnak. Utóbbiakon feltűnő a három bütyök, amely így sorban elég ritka: az ismertett aranylemezek közül csak a somogyomiakon fordul elő. Megtaláljuk azonban egyes nyéltetős baltákon: így egy olyanon, amelynek közelebbi lelőhelye ismeretlen⁵⁰ és több hajdúsámsoni darabon is.⁵¹ A hár-

⁴⁹ Arch. Ért. 1881 (I). 134. o. 1—5. ábra.

⁵⁰ Hampel J., *A bronzkor emlékei Magyarhonban*. XXXII. 5a.

⁵¹ Zoltai L., i. m. II. ábra.

mas bütyök, ha nem is ebben az elrendezésben, hanem háromszögben elhelyezve, nagyon régi aranykorongokon. A bütykök ugyan jóval nagyobbak, de a szegélyt ezeken is gyöngyminta képezi.⁵² A bronzkor folyamán elég gyakoriak kezdettől fogva a gyöngymintás szegélyezések pitykéken, lemezeken, tölcséralakú bronztárgyakon stb. Ezeket leginkább a középeurópai bronzkor termékeinek kell tekintenünk. Elterjedési körük meglehetősen nagy, hiszen Németországban is szép számmal találhatók ilyenek. A korai bronzkor lemezes munkáin gyakori már a gyöngyminta és amint az ottlakai boglárók tanúsítják, ez a díszítési mód, ha sokszor vonalakkal kombinálva is, meglehetősen hosszú életű. Még a hallstattkorban is akadnak hasonló leletek, ha nem is olyan gyakran mint a bronzkorban.

Szívalakú láncok és halántékgyűrűk. Egyes leletekben, mint pl. a cőfalviban (1. kép, 9) és a somogyomiban is, a szívalakú ú. n. halántékgyűrűk láncra összekapcsolva jelennek meg. Ezek minden valószínűség szerint a kereskedelembe forogtak. Hogy jobban lehessen őket kezelni, összekapcsolták őket. Sírokból, mint pl. Megyaszón ilyen gyűrűk jobbról és balról a koponyán találhatók, ami azt jelenti, hogy hajkarikák vagy — esetleg valamilyen szerves anyaggal fölakasztva — fülönfüggők lehetek. Miután sírokból párosával a koponyáról kerülnek elő az ilyen szívalakú gyűrűk, nevezhetjük őket nyugodtan halántékgyűrűknek (franciául: boucle d'oreille; németül: Lockenring).

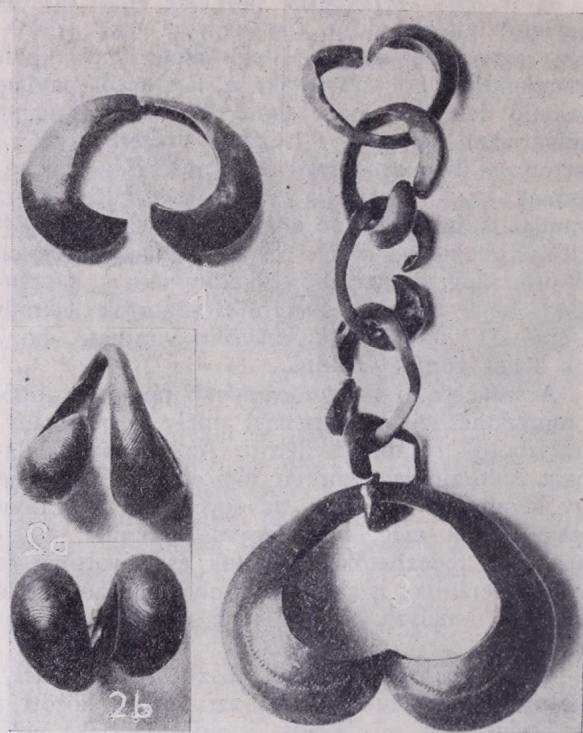
Alakjuk meglehetősen változatos.

A Kubán vidéken⁵³ már a rézkorban fordulnak elő hasonló halántékgyűrűk és a délorosz steppevidéken a katakombasírokból aranyból, ezüstből és bronzból készültek egyaránt találhatók.⁵⁴

Miután a halántékgyűrűk Dél-Oroszországban régebbiek lehettek mint minálunk, onnan való származásuk kétségtelennek látszik.

Tallgren nem választja pontosan szét az egyszerű halántékgyűrűket, amelyeknek két csúcsban végződő hegye egymás mellé esik és azokat, amelyeknek vége „noppe”-szerűen visszahajlott. Az utóbbi fajtából is van leletünk Magyarországon, pl. az Orosipusztai sírból (Bihar vm.).⁵⁵ Tallgren a két típust széjjel nem választva (t. i. az egyszerű szívalakúakat és a „noppe”-szerűen alakítottakat), a következőképpen állapítja meg elterjedésüket: „Le centre de ces parures semble être la Transylvanie—Bohème—Moravie et le moment de leur apparition spécialement l'époque d'Unétice. Dans l'est, elles se sont étendues jusqu'à Ouralsk...”⁵⁶ Seger az ovális alakúak hazáját Erdélyben keresi.⁵⁷ Miután már nagyon korán fellép Oroszországban,

valószínű, hogy onnan származott hazánkba. Míg pl. Ausztriában hiányozni látszik, a Dunántúlon is fölötté ritka, Erdélyben és a Partiumban meglehetősen gyakori. Viszont Magyarországon a legkorábbi bronzkorban, azaz az aunjettzi korszakban ismeretlen, csak valamivel később lép fel, a cőfalvi és rokon leletekkel együtt a leggyakrabban.

8. kép. 1—2a-b állítólag Szilágysomlyó, 3 Tiszasüly
Рис. 8. Золотые ювелирные изделия. Силдэшомло и Тисасуль

Az irodalom a különböző típusokat nem választja széjjel, így fejlődésüket és időrendi besorolásukat ma még nehéz meghatározni. Figyelembe kell vennünk azonban, hogy a halántékgyűrűk nemcsak mint egyes tagok, hanem mint láncok is feltűnnek. A somogyomi lelet lánc egyenlő nagyságú láncszemekből készült. A cőfalvi lánc egyes tagjainak a végei spirálszerűen behajlítottak és közülük egy tag díszített (1. kép, 9). A másik hasonlóan sűrű gyöngymintás látszólag egy karkötő töredékével volt összekapcsolva (1. kép, 10).⁵⁸

Aranyból ismerünk díszített darabokat is, amelyek közül különösen kettő érdemel fokozottabb figyelmet: az egyik állítólag Bihar megyéből származik, Fleissig József adatai szerint talán Szilágysomlyóról.⁵⁹ Végei félgömbalakúak vannak kiképezve (8. kép, 2a-b). Egészen széles, belül üres, kívül gondosan és művészién díszített, mégpedig sarlólevelű indával és a vonalak mellett sűrű pontsorok

⁵² Hampel, i. m. XLVII. t. 1. — Ebert, Reallexikon. 12. k. 110. t.

⁵³ Tallgren, La Pontide préscythique après l'introduction des métaux. ESA. 1926 (II). 82. o. 55. kép, 17.

⁵⁴ U. ott. 109. o. 65. kép, 1.

⁵⁵ 24./25. Bericht der RGK. 34. t. 21—22.

⁵⁶ Tallgren, i. m. 110. o.

⁵⁷ Ebert, Reallexikon. I. 264. o.

⁵⁸ Hampel, i. m. XLVII. t. 7 egy három tagból álló láncot közöl. Ugyancsak erdélyből származik.

⁵⁹ 24./25. Bericht d. RGK. 33. t. 33.

mutatkoznak. Díszítése nagyjából megegyezik a kelebiai baltáéval; hasonló motívumok díszítik az egyik hajdúsámsoni korongos csákányt.⁶⁰ Egy ugyanezzel együtt előkerült halántékgyűrű más alakú és díszítetlen (8. kép, 1).

Egy másik díszített példányra is felhívom a figyelmet, mert motívumai révén ugyancsak ebbe a körbe sorolandó (8. kép, 3). A Nemzeti Múzeum leltára szerint Tiszasülyről származik, Hampel Borsod megyében találtnak mondja.⁶¹ Főmotívuma, a sűrű egymásmelletti félkörívek meghosszabított szárral a kelebiai bronzbaltán is szerepelnek mint a nyéllyuk keretezése (3. kép), s megtaláljuk ezeket az előbb említett hajdúsámsoni korongos csákányon is. Félkörívekből összeállított vonalak díszítik többek között a még később ismertetendő bellyei arany karperecet is. Mindezekből látjuk, hogy a halántékgyűrűk mintái szervesen kapcsolódnak a hajdúsámsoni, apai, kelebiai, bellyei (Bilje) stb. mintákhoz, amelyek viszont nem egyedülállóak, hanem szorosan összefüggenek az egykorú kerámia mintakincsével.

Egyszerűbb díszítésű halántékgyűrűt többet is ismerünk, így a kis gyulafehérvári aranyleletből is. Ez egy kisebb és egy nagyobb díszített, továbbá több díszítés nélküli halántékgyűrűt és egy kis kúp alakú tutulust tartalmazott. A nagyobb díszített halántékgyűrű mintája kis ívelt vonalakból áll.⁶²

Kettős halántékgyűrűket is ismerünk. Ezek voltaképpen egy kisebb és egy nagyobb gyűrűből állanak, úgyhogy a kisebbikre ráilleszkedik a nagyobbik. Legtöbbszörre díszítettek.⁶³

E példák világosan mutatják, hogy a halántékgyűrűk a cőfalvi művelődési körben otthonosak: e korból ismerjük a legdíszesebbeket és mintájuk világosan elárulja hovatartozásukat.

Nagyobb számmal nálunk csak a cőfalvi művelődési kör leleteivel együtt fordulnak elő ilyen halántékgyűrűk. Éppen e művelődési körnek erős égei, közelebből mykenaii kapcsolatai vannak és így nem mellőzhetjük a tényt, hogy az akna-sírokban arany fülönfüggők is kerültek felszínre, amelyeknek erősebben visszahajlított két vége tekercsben végződik. Van közöttük díszített példány is. Valamennyin erős kopási nyomok állapíthatók meg.⁶⁴ Nem látjuk túlzásnak, hogy e halántékgyűrűkkel kapcsolatban mykenaii és cőfalvi egyezésekre utaljunk, és talán nem is annyira a kölcsönhatásnak tudhatók be ezek a közös jelenségek, hanem a steppe-vidékkel való kapcsolatoknak, hisz

amint láttuk, Déloroszországban a halántékgyűrűk már a rézkorban ismeretesek.

A bronzból készült halántékgyűrűk általában egyszerűek. Ezek belül ritkán üresek, díszített darabot pedig nem ismerek. Így a megyszói (Zemplén vm.) 24., 39. és 130. sírban is ilyen egyszerű bronz halántékgyűrűk fordulnak elő.

Miután az aunjettzi kortól, azaz a bronzkor kezdetétől ismertek ezek a halántékgyűrűk, és szinte a bronzkor végéig használatban voltak, nyilvánvaló, hogy sokféle változatot mutatnak fel. De mert megfelelő külföldi anyag nem áll rendelkezésemre, nem kísérlem meg e helyen tipológiai rendszerezésüket, csupán néhány szembeszókó jelenségre utalok: a noppeszerűen kiképzettek nálunk régebbieknek látszanak mint a vastag végűek (így pl. a már említett biharmegyei), mert a cőfalvi körből az előbbieket már nem ismerjük. Azok a darabok, amelyeknek végei szinte tekercsszerűen visszahajlítottak, leginkább mint láncszemek gyakoriak és feltehető, hogy talán mint láncokat is hordták őket. Nem hagyhatjuk továbbá figyelmen kívül, hogy a korahallstatti leletekben, így az aranyleletekben is, ilyen halántékgyűrűk egyáltalán nem fordulnak már elő és így jelenlétük kor-meghatározó is.⁶⁵

A csavart karperec és a spirálisvégű karperec töredéke. Ha az 1. kép 8. sz. rajzát helyesen értelmezzük, az ábrázolt darab egy nyitottvégű karperec töredéke lehetett, amelynek vastag huzala erősen csavart volt. A két végéről sajnos csak profilrajz készült és így pontosan nem láthatjuk, hogy hogyan is végződött. Azt a benyomást kelti, mintha a hegyes végbe egy tag lenne beleillesztve, de ez valószínűtlen. Biztosan csak azt vehetjük ki a rajzból, hogy ez az elgörbített, azaz kihajlított karperec sűrűn volt megcsavarva.

A másik töredékes karperec rajzából világosan látjuk, hogy az két spirálisban végződött, ami a bronzkor folyamán egyáltalán nem ritka. Ellenben azt nem látjuk, hogy ez is csavart volt-e, vagy vékony huzallal volt körületekercselve. A huzallal való körületekercselés a hallstattkor elején meglehetősen gyakori jelenség⁶⁶ és nem lehetetlen, hogy már a bronzkorban is ismerték ezt az eljárást. Hogy ezt ennél a darabnál is feltegyük, arra a rajz egy kis sajátága ad lehetőséget: közvetlenül a spirálisok mellett egy kis hézag mutatkozik, amit úgy magyarázhatunk, hogy a tekercselés kissé hézagos volt. E tárgy töredékes volta miatt az az erősen indokolt gyanú is felmerül, hogy eredetileg nem volt a halántékgyűrűvel összekapcsolva és a találók akasztották össze e két darabot.

Az analógiák felsorolása bizonyos nehézséget okoz: ugyanis a spirális arany karperecek kora meglehetősen bizonytalan, mert hosszú életűek voltak és koruk nem állapítható meg minden esetben teljes biztonsággal. Továbbá a csavarás nemcsak e kor sajátosságai közé tartozik, bár egyes

⁶⁰ Zoltai, i. m. 130. o. 2. ábra a—c.

⁶¹ Arch. Ért. 1893 (XIII). 344. o. leírása 366. o. — Hampel, A bronzkor emlékei Magyarhonban, III. k. 138. o. — Ehhez legközelebb egy Szolnokon előkerült, díszített darab áll. Arch. Ért. 1890 (X), 185. o.

⁶² Hpl., A M. Nemzeti Múzeum Régiségosztály gyarapodása. Arch. Ért. 1904 (XXIV). 434. o. Ld. a képet a 404. oldalon.

⁶³ Pósta B., Újabb leletek a tőszegi őstelepekről. Arch. Ért. 1889 (IX). 144—150. Kép a 147. oldalon. — Hampel, A bronzkor emlékei Magyarhonban. XLVIII. t. 4.

⁶⁴ G. Karo, Die Schachtgräber von Mykenai, 51—52. o. XX. t. 53—55. — WPZ. 1942 (XXIX), 103. o.

⁶⁵ Mozsolics A., A velemi aranylelet. Kézirat.

⁶⁶ Mozsolics, i. m.

tárgyak, így a tűk inkább csak a bronzkorban csavartak, viszont a nyakperecek a hallstattkorban mutatnak ilyen díszet. Bizonyos elővigyázatosságra int bennünket az a tény, hogy az ép, de elgörbített karperec végeiről készült rajz nem eléggé világos, a másik darab pedig, amely egy díszített halántékgyűrűvel van összekapcsolva, erősen töredékes.

A fejtegetések folyamán idézett rokon leletekben ilyen karperecek vagy töredékek nem szerepelnek; az egykorú sirok bronzanyaga még nem eléggé ismert, hogy e karperecek kérdését bővebben tárgyalhatnánk.

Aranyrög. A cőfalvi leletben volt egy „tégglázó vas formára öntött 1 font 22 lat súlyú tömény arany” is. A leírást kétségtelenül helyesen értelmezzük, amikor azt nyersarany rögnek, azaz öntő-rögnek nevezzük.

Aránylag ritkák ezek a darabok, bár nem ismeretlenek. Így pl. a somogyomi aranyleletben is volt egy „43 grammot nyomó rög aranyból.”⁶⁷ Bronzkori aranyleletekből többet nem is ismerünk. Ellenben a hallstattkori bodrogsadányi aranyleletben több maradt fenn és ezek vagy ovális lepény- vagy cipőalakúak.⁶⁸

A három előfordulási hely is jelent számunkra valamit: kettő Erdély keleti részében került elő, Bodrogsadány pedig Zemplén megyében fekszik, ahonnan több aranyleletünk is van. Ezek az aranyrögek az aranykereskedelem központjait, részben útvonalait is jelzik.

Aranygyöngy. A teljesség kedvéért felhívom a figyelmet arra, hogy Kállay jelentése szerint a cőfalvi leletben „szinte egy borsó nagyságú gyöngyszem” volt. Képét ugyan nem közli, de a somogyomi aranylelet gyöngyszemeit idézhetjük mint párhuzamokat, mert ez a lelet különben is szorosan kapcsolódik az előbbihez.

Időrendi meghatározás. A cőfalvi lelet korának meghatározásánál a következő szempontokat kell figyelembe vennünk:

A lelet összetartozandósága, amint azt az 1. képen bemutatjuk, vitán felül áll. A rajz az előkerülés időpontjában készült és így bár két tárgy szerepel benne, amely talán későbbi mint a többi darab, nem kerülhetjük ki, hogy a lelet idejének meghatározását *ezekkel és ezek nélkül* is külön-külön meg ne kíséreljük.

A lelet korának meghatározását éppen ez a két tárgy nehezíti meg (1. kép, 8. és 10), mert az egykorú, azaz a baltákkal és halántékgyűrűkkel egykorú leletekből ilyent nem ismerünk, részint meg rajzuk sem elég határozott és így jelenleg pontosabb összevetésekre nem alkalmasak. Az 1. kép, 8 valószínűleg csavart, nyitottvégű karperec volt. A tordírozás a bronzkor második periódusában már gyakori, főleg a tűknél. Ilyenszerű tordírozást mint amilyen ezen a karperecen látszik, a cőfalvi lelőhelyhez legközelebb a szarvasszói (Sarasău) arany

leletből ismerünk.⁶⁹ Ha az összevetés helytálló, úgy nagy a valószínűsége annak, hogy a második karperectörredék, amelynek két-két spirálisa volt (1. kép, 10), már a korai hallstattkorból származik, talán a bronzkor végéről, ami ebben az esetben azt jelentené, hogy a lelet jóval később került a földbe mint a lelethez tartozó tárgyak legtöbbszörének készítése ideje. Ennek ellene látszik mondani az a tény, hogy ezideig halántékgyűrűk, amilyenek a cőfalvi leletben is vannak, egyetlen korahallstattkori leletben sem szerepelnek.

Itt most a nyert tanulságok alapján igyekezzünk az egyes daraboknak a korát megállapítani, utalva egyúttal a terminus post quem-re és a terminus ante quem-re, vagyis körülhatároljuk a legrégebbi és legfiatalabb leletekkel azt az időszakot, amelyből a cőfalvi lelet származik.

A lelet analógiáit felsoroltuk, amikor hivatkoztunk részben tárgyi, részben stílárius egyezésekre. A tárgyi egyezéseknél felhívjuk ismét a figyelmet a kelebiai bronz baltára és a hajdúsámsoni lelet egyes baltáira;⁷⁰ nem mulaszthatjuk el azonban, hogy a domahidai leletet is meg ne említsük itt,⁷¹ mert ebben a leletben előfordul még egy nyíltetős balta egészen szokatlanul tuskés korongos csákányok, félholdas balták és e leletcsoportra jellegzetes nyitottvégű karperecek társaságában. Ezzel utalunk ismét arra a korra, amelyből a cőfalvi lelet még származhatik. A tárgyi egyezéseknél felhívtuk a figyelmet a somogyomi és más leletek halántékgyűrűire. Mint stílárius analógiákat megemléztünk az otlokai aranykorongokat, a füzesabonyi csontlemezt, a hajdúsámsoni lelet baltáinak egyes motívumait, a székelyhidi lemezeket stb.

Az aranybalták voltaképpen még rézből való előzményekre nyúlnak vissza. Használatuk ideje összeesik a legrégebbi korongos csákányokéval, mint pl. a hajdúsámsoni leletben, de a domahidai lelet tanúsága szerint még tuskés korongos csákányokkal együtt is előfordulhatnak. Több analógiát soroltunk fel, de leginkább a meglevő arany balta egy jellegzetes analógiájára hívtuk fel a figyelmet, nevezetesen a kelebiaira. Ezen a bronz baltán még nem bontakozik ki teljes gazdagságában az a mintakincs, amelyet megfigyelhetünk a hajdúsámsoni korongos csákányon és kardon, az apai lelet egyik kardján és csákányán. Ez nagyjából azt jelentheti, hogy a cőfalvi balták tipológiailag a hajdúsámsoni és apai leleteket, mint zárt leleteket megelőzik.

A spirálmintás korongok 2. kép 11, 12. számok ugyancsak régebbiek lehetnek mint pl. a székelyhidiek és a füzesabonyi csontlemez, amelyeken a spirális már feloldódott és más mintaegységekkel összevegyült. Viszont az egyik cőfalvi baltán is ilyen sarlóleveles kerékküllők

⁶⁹ Römer Flóris, A máramarosi aranylelet. Arch. Közl. V. k. 37—45. o. 3. ábra. Ez az említett karika azonban jóval kisebb: 34 × 30 mm.

⁷⁰ Zoltai, I. m. 132. o. 6—11. ábra.

⁷¹ Hampel, a bronzkor emlékei Magyarhonban. CXXII—CXXIV. Ld. a nyíltetős baltát: CXXIII. t. 5.

⁶⁷ Arch. Ért. 1881 (I). 133. o.; 9. kép a 134. oldalon.

⁶⁸ Mozsolics A., A veleimi aranylelet.

közé komponált mintát látunk, amely részint Ottlakához, részint a megyasszói balta hasonló értelmű kompozíciójához vezet bennünket.

A halántékgyűrűk is a füzesabonyi—megyasszói leletcsoportban a leggyakoribbak Magyarországon, másrészt találóan kapcsolódnak a somogyomi középbronzkori lelethez. Későbbi leletekből ilyen halántékgyűrűket egyelőre nem ismerünk. Feltűnő, hogy egyetlen olyan későbbi aranyleletből sem ismerjük már a halántékgyűrűket, amelyeket nagyobb valószínűséggel már a hallstattkor elejére keltezhetünk.

Ismét térjünk át a csavart karperec (1. kép, 10) töredékére, amelyhez aranyleletből csak egy meglehetősen közeli analógiát tudunk említeni: a féregyházi (Firiteaz) leletből.⁷² A féregyházi lelet négyszögletű átmetszetű és nyitottvégű karikái szélesebb összefüggésekre utalnak, hisz ilyeneket számtalan bronzleletben megfigyelhetünk már, de egyes olyan aranyleletekben is gyakoriak, amelyek javarészt a hallstattkor B periódusába keltezhetők. Itt csak néhány hallstattkori aranyleletet említek: Bodrogsadány, Bodrogresztur, Szarvasszó stb.⁷³

Ezzel megjelöltük a terminus post quem és ante quem határait, amikor az aranylelet egyes darabjai készültek, jelezve, hogy a lelet talán csak a hall-

⁷² Márton Lajos, A féregyházi őskori aranylelet. Arch. Ért. 1907 (XXVII). 57—68. o. 1a—b ábra az 59. oldalon.

⁷³ Ld. ezekről bővebbet: Mozsolics, A veleimi aranylelet. Kézirat.

stattkor elején került a földre, ha a fennmaradt rajz alapján helyesen értelmezzük az 1. kép 8. és 10. sz. tárgyait. Külön nyomatékosan utalunk azonban arra, hogy a cőfalvi lelet a füzesabony—megyasszói leletcsoporttal, ennek arany- és bronzleleteivel tartja a legszorosabb kapcsolatot és így az 1948. évi tőszegi ásatás tanúsága szerint a magyarországi bronzkor harmadik periódusába sorolhatjuk.

Az ismertetett leleteknél külön figyelmet érdemel az a tény, hogy határozott mykenai kapcsolatok is megállapíthatunk és ezzel koruk meghatározásánál is számolni kell. Ha e kapcsolat jelentőségét igyekszünk is leértékelni és csak annyit fogadunk el, hogy legfeljebb mykenai minták másolatairól lehet szó, akkor is tekintettel kell lenni a mykenai aknasírok időrendi helyzetére. A füzesabonyi kultúrában későn érvényesül a lausitzi hatás, és így Füzesabony végét az illírség mozgolódásaival hozhatjuk kapcsolatba, ami azt jelenti, hogy Füzesabony a bronzkor harmadik periódusának a végéig tartott, de kezdete valószínűleg még a bronzkor második periódusába esik. Ez abszolút számokkal kifejezve annyit jelentene, hogy a bronzkor harmadik periódusának a végét a Kr. e. 1200 és 1100 közötti időre tesszük, ami egybe esik a mykenai kultúra megszűnésével. Mindezek alapján valószínűnek tartjuk, hogy a dunavölgyi középső bronzkor kialakításában a mykenai kultúra jelentette a legnagyobb ösztönzést s ez feltehetőleg steppei kapcsolatok révén jutott el a Kárpátmedencéig.

Mozsolics Amália

ЗОЛОТАЯ НАХОДКА В С. ЦОФАЛЬВА

Обстоятельства находки: Цофальвская (обл. Харомсек) золотая находка была обнаружена в ноябре 1840 года на шоссе между селами Цофальва и Бартош. Золотые предметы в общем 20-ти каратовые и вес находки по данным Каллап 3 кгр. 370 гр.¹ Большая часть находки попала в Вену в „K. u. k. Antikenkabinett“ (рис. 2, 1—10), часть находится в Венгерском Национальном Музее (рис. 2, 11—12) и значительная часть затерялась (рис. 1).

Литературные данные. Находкой занимались некоторые авторы. Я привожу только мнение новых исследователей. По мнению Геза Надь⁶ находка является ататирским сокровищем, Пал Райнке датирует приблизительно 700 годом до н. э.,⁸ по мнению Парвана она попала в землю между 1000—7000 гг до н. э.,⁹ И. Нестор относит находку к галлштаттской эпохе,¹⁴ только М. Рошка указывает на то, что прототипы цофальвского топора находились уже в Трансильвании, в Старом Королевстве (Румыния) и частично в Венгрии из бронзы с малым количеством олова.¹⁵

Типологическое положение топоров. Исходной точкой нашего толкования является наличный золотой топор (рис. 2, 10). Мы не можем дать совершенно ясную картину эволюции этого типа топора, потому что он встречается в достаточно разнообразном виде и его хронологическое положение еще не выяснено. М. Рошка в одном из своих трудов приводит несколько похожих, но с сильно выгнутым лезвием, которые он называет типом Фатяново¹⁶. Одна подобная литейная форма обнаружена в слое Б. Тосег. Эти топора с сильно выгнутым лезвием и действительно относятся к Восточно-европейским началам. Подобные топора мы знаем, что трансильванского происхождения и литейные формы топоров, имеющих отверстие с ободком и с прямым лезвием обнаружены и в XIII и XV археологических слоях в с. Печка¹⁸. В сущности каждый вариант можно отнести к медному топору типа Банябюкк¹⁹. Мы знаем и о большом количестве похожих на последние, происшедшие из России^{20—23}. Топора со сдвинутым отверстием, обнаруженные в Вен-

грии имеют тесное родство с южно-русскими, даже с кавказскими типами и при развитии венгерских типов, во всяком случае, значительную роль играли восточные побуждения. Связь между топорами Банибюкк и топорами имеющими удлиненное отверстие находим в Трансильвании (Секейфельд)²⁴⁻²⁶. Мы знаем еще о наличии подобных топоров в Болгарии и Румынии²⁷⁻²⁸.

В цофальской находке мы различаем два типа топоров: 1. имеющее отверстие с ободком (рис. 1.) и 2. с удлиненным отверстием (рис. 1, 3-4). Конструкцию топора, имеющего отверстие с ободком я основательно исследовала на топоре, происшедшем из Келебни (рис. 2. и 4). Достойно внимания, что соединительные прямые линии между точками ВАС и ЕДС и также между точками ВВЕ и АГВ образуют ровные углы (рис. 4.). К келебской находке принадлежит еще несколько кинжалов (рис. 5.), которые первоначально были спрятаны в посуде.

Элементы орнаментики. Один утерянный цофальский топор был разрисован (рис. 1, 2). Рисунок не достаточно ясен, но мы полагаем установить следующие рисунки: под ободком отверстия есть рисунок серпообразного листа, под этим находятся две человеческие фигуры и фигура животного, на топоре линия зигзагов и над лезвием наверно диск солнца, между четырех спиц которого, находятся спирали исходящие из спиц. На келебском сходном топоре меняется рисунок полукруга с серпообразными листьями (рис. 3.). Здесь можем еще назвать экземпляр из Медясо²⁹ и топоры из Дунаалмаш³⁰ и Цеглед³¹.

Это серпообразный рисунок и ряд из полукругов, обрамление рисунка густым рядом точек часто встречаются не только на этом типе топора, но и на других топорах, на золотых дисках и на керамике другого рода исполнения. Нередко видны штрихованные треугольники с серпообразным рисунком на топорах другого типа, например, на кеваргорийских (обл. Сатмар)³².

Круглые диски цофальской находки. Из этих один экземпляр хранится в Naturhistorisches Museum (рис. 2. 8 и 2) экземпляра в Венгерском Национальном Музее (рис. 2, 9). Середину и край дисков украшает зубчатый круг, а между ними помещена выпуклая спираль. С хронологической точки зрения топора и диски цофальской находки не можем отнести к эпохе, после 1200 г. до н. э. Принимая во внимание старинные формы этих топоров (гл. образом рис. 1, 3-4), которые можно сравнить непосредственно с медными образцами, вышеуказанное хронологическое определение обязательно верно. Точнее определяя эпоху, главным образом в отношении цофальских рисунков и родственных застежек, находку можно поставить параллельно с временем микенских шахтовых могил или отнести непосредственно к времени последующих. Как родственную с застежками находку, мы упоминаем об одной костянной пластинке из Физешабонь (рис. 7, 1а-б). Представим диск из белого мрамора, про-

исходивший из Шурчин (Сирмия) (рис. 7, 2а-б), украшенный теми же самыми элементами. Но цофальские пластинки со спиральным рисунком лучше всего сравнить все-же с костянной пластинкой из Физешабонь: по краям обеих найдем зубчатую рамку. Среди аналогии упоминаем золотую застежку из Секейхида. К этим ближе всего стоит застежка из Дюлаваршанд¹³. Подробнее будем обсуждать большие золотые диски из Отлака, хотя они и не принадлежат тесно к этому кругу³⁷.

Происхождение рисунков цофальских дисков. Венгерские и иностранные авторы часто ссылались в связи — если и не с цофальскими, но родственными находками — на микенский материал, главным образом Мартон⁴¹, Томпа⁴² и Рейнеке⁴³. Данные, перечисленные авторами, можно было бы дополнить новыми. Здесь я хочу обратить внимание только на некоторые реконструкции рисунков⁴⁴. Что касается происхождения спиральных рисунков цофальских пластинок, происхождение их из микенских образцов и форм, хотя это совершилось и обходным путем — едва оспоримо. Мы не утверждаем, что образцы непосредственно происходят из Микена, здесь идет речь о копиях подлинных образцов. Речь идет, собственно говоря, о том, как попали подобные находки в Венгрию, где найдем непосредственную связь, как преобразовалась форма микенской находки до Цофальва и Секейхида и как относится орнаментика керамики того времени к этим изделиям из золота. Мы не можем дать удовлетворяющий ответ на возникшие вопросы. Трудно решить где изготовлялись круглые пластинки цофальской находки. Хотя мы не знаем соответствующих находок, все-же предполагаем, что где-то в Болгарии был один из центров развития мастерства золотых дел, сильно вкоренившегося в микенские побуждения. Может быть отсюда идет то влияние, которое так сильно действовало на ольтенскую⁴⁵ средне-бронзовую века — и на родственную с ними ваттинскую, серемлейскую, физешабоньскую и оттоманскую керамику. Застежки из Секейхида и Дюлаваршанд берут начало из клада образцов, которые украшают оттоманскую и физешабоньскую керамику. Микенская культура могла иметь непосредственную связь со степью. Так могли попасть цофальские диски или их образцы в комитат Харомсек. Это предположение видимо поддерживают и венгерские костяные узды, происшедшие из того же времени.

Жемчужные тутулы. (рис. 2, 1-6, 7.) Образцы их найдем в шомодьской золотой находке⁴³, хотя и есть расхождения в украшении. На пластинных работах ранней бронзовой эпохи часто встречается жемчужный рисунок и этот род украшения господствовал еще в галшаттской эпохе. Тутулы с жемчужнообразными рисунками можно отнести к бронзовому веку.

Сердцеобразные члены цепи и височные кольца. (рис. 1, 9.) Во многих случаях, как в Цофальва и Шомодьом они являются в виде соединения в цепь. По всей вероятности они слу-

жили предметом торговли. В могилах, например в Медясо, такие кольца обнаружены с правой и с левой стороны черепа. В Кубанской области такие кольца обнаружены уже в медном веке, а в степях южной России в катакомбах, такие кольца обнаружены из золота, серебра и из бронзы⁵³⁻⁵⁴. Ввиду того, что происхождение височных колец в южной России предполагается ранним чем у нас, происхождение их отсюда кажется несомненным. В дальнейшем я перехожу к литературным данным⁵⁵⁻⁵⁸ и к украшенным экземплярам⁶⁰⁻⁶⁸. Не можем оставить без внимания, что в ранних галлштатских находках, также и в золотых находках, такие височные кольца совсем не встречались и так их наличие играет роль определяющую эпоху⁶⁵.

Волоченный браслет и фрагмент браслета со спиральным концом. (рис. 1, 8—10.) Рисунок этих двух предметов не достаточно выразителен и так некоторые свойства, которые с точки зрения определения эпохи могут иметь решительную важность, не можем проверить. Во время толкования в приводимых родственных находках, подобные экземпляры не были обнаружены.

Золотая находка. В ней находился кусок сырого золота. Такой же кусок золота был найден и в шомодьской золотой находке, а также много кусков содержала бодрогжаданская (Ком. Земплен) золотая находка, датируемая в период Б. галлштата.

Хронологическое определение. Связь находки, как укажем это на рис. 1, бесспорна, ведь рисунок изготовлялся во время обнаружения. При датировании затруднение представляют только волоченный и спиральный браслеты (рис. 1, 8, 10), потому что рисунок их не достаточно ясен и некоторые технические свойства, с точки зрения датирования, могут иметь решительную важность. Из находок современных с топорами и височными кольцами, до сих пор таковых не знаем. Но в золотых находках раннего галлштата знаем о достаточном количестве похожих, если и не совсем тождественных браслетах со спиральным концом. Противоречием этому кажется тот факт, что до сих пор, височные кольца, которые находятся и в цофальской находке, не были еще ни в одной находке раннего галлштата.

При сравнении предметов мы вызываем внимание на топора⁷¹ находки в Хайдушамшон и не можем не отметить находку в Домахиде, потому, что в ней встречается еще один топор, имеющий отверстие с ободком, вместе с кирками

с совершенно необычным шипом и браслетами с незамкнутыми концами, которые характерны в этой группе находок⁷². Хайдушамшонские и домахидские находки обозначают хронологические границы *terminus post quem et ante quem*. Время употребления золотых топоров совпадает со временем употребления самых древних кирок, как например в хайдушамшонской находке. При знаки указывают на то, что цофальские топора, как закрытые находки, опередили хайдушамшонские и находки в селе Апа. Диски со спиральным и рисункам (рис. 2, 11—12) проходили раньше, чем те же из Секейхиды и костянные пластинки из Физешабонь, на которых спираль уже разложилась и смешалась с другими элементами. Но на одном цофальском топоре мы видим рисунок, вделанный между серпообразными спицами. Этот рисунок приводит нас с одной стороны к отлакской, а с другой стороны, к подобной композиции топора в Медясо. Височные кольца чаще всего встречаются и в шомодьской находке средней бронзовой эпохи.

Если снова вернемся к волоченым браслетам, то найдем похожие на № 10—1 картины из находки Фередьхаза⁷³ в группе колец с незамкнутыми концами четырехгранного сечения. Они чаще всего встречаются в находке Б. галлштата.

Датированием мы наметили границы находки *post quem et ante quem*. Особенно указываем на то, что цофальская находка имеет самое близкое родство с группой находок Физешабонь—Медясо, точнее с золотыми и бронзовыми находками, и так хронологическое определение двух волоченных браслетов, вернее фрагментов, мы только предполагаем. В физешабоньской культуре поздно проявляется лауситское влияние, таким образом конец Физешабоня можем связать с движением иллиров, что означает, что физешабоньская культура наверно длилась до конца третьего периода бронзовой эпохи, а началась наверно еще в течении 2 периода бронзовой эпохи. Выражая абсолютными числами — это обозначало бы предполагать, что конец третьего периода бронзовой эпохи был между 1200—1100 гг до н. э., что совпадает с прекращением микинской культуры.

Считаем вероятным, что в развитии средней бронзовой эпохи в долине Дуная, культура шахтовых могил являлась самой сильной побудительной силой и это как предполагается посредством степных связей, дошла до карпатского бассейна.

Амалия Можолитч

MITIKUS ORIENTÁCIÓ NYOMAI A GÖRÖG FÖLDRAJZI VILÁGKÉPBN

Ha az ókori földrajztudomány utolsó nagy alkotását, Ptolemaios Γεωγραφικὴ ὑφήγησις-ét kezünkbe vesszük és térképleírásában tájékozódni próbálunk, mai földrajzi képzeinkhez hasonló elképzeléssel találkozunk nála. Eltekintve ugyanis a pontosabb földrajzi meghatározásoktól, Ptolemaios a térképét benépesítő népek elhelyezésénél igen gyakran használ relatív helyzetmegjelöléseket. Főleg olyan esetekben fordul ez elő, amikor egy földrajzi területsávnak elhelyezkedő népeket sorol fel. Így pl. az ázsiai Sarmatiában lakó népek földrajzi helyzetét így határozza meg: „Sarmatiát pedig az ismeretlen föld felé eső területeken a hyperboreus sarmaták lakják, ezek a l a t t pedig a királyi sarmaták és a modokok népe és a lóhúsevő sarmaták és tovább ezek a l a t t a zakaták és suardenok és asaiok... a suardenok a l a t t pedig a chainidek... aztán a jaxamaták a l a t t a sirakenok... aztán a thaiméotok, akik a l a t t a tyrambák... az említett Korax hegység f e l e t t pedig a konapsenok és meteibok és agoriták...“¹ Látjuk tehát, hogy Ptolemaios a népek felsorolását északról kezdi meg s a délebbre lakó népek helyzetét az északiakhoz viszonyítva a ὑπὸ „alatt“, illetőleg ha a párhuzamos területsávok miatt néha vissza kell ismét északra ugrania, akkor az északabbra lakók elhelyezkedését a ὑπὲρ „felett“ kifejezésekkel határozza meg. Ez az eljárás arra mutat, hogy Ptolemaios az északabbra lakó népeket a déliekhez viszonyítva feljebb, a délieket pedig az északabbra lakókhöz viszonyítva lentebb képzei el. Ez az elképzelés számunkra is egészen közönséges. Ha a mai modern térképeket vesszük kezünkbe, az északabbra fekvő helységek a délebbiekhez viszonyítva ezeken is fejlebb lesznek s mai nyelvhasználatunkban is beszélünk a térképen feljebb vagy lentebb fekvő pontokról.

Hogy mai térképeinken a „fenn“ és „lenn“ északkal és déllel egybeesik, annak az az oka, hogy térképeink alapiránya észak. Nagyon valószínű, hogy Ptolemaios nyelvhasználatának is ilyen térkép-elképzelés az alapja, mert modern térképeinknek észak-irányítása kétségtelenül Ptolemaiosra megy vissza. Nem is jelentene tehát önmagábanvéve problémát Ptolemaiosnak ez az eljárása, hogy az északi népeket és területeket a déliektől magasabbra, mintegy feljebb képzei el, ha nem függne össze ezzel a legszorosabban az a kérdés, hogy honnan származik egyáltalán az antik térképeknek ez az északirányítása s ezzel együtt északnak, mint magasabban vagy feljebb fekvő területnek az elképzelése.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy Ptolemaios ebben csak régi hagyományt követ, mert ugyanezt az

eljárást a régebbi földrajzi irodalomban is megtaláljuk. Nem is szükséges itten, hogy a Kr. u. I. század nagy földrajzi kompendiumával, Plinius munkájával vagy az ión és a hellenisztikus geográfia lexikonát képező Strabonnal részletesebben foglalkozunk, mert északi irányítású térképre utaló nyomokat és ezzel kapcsolatban északnak mint fentebb fekvő területnek az elképzelését már jóval korábban megtaláljuk.² Már Xenophon használja a „Hellespontos f e l e t t lakó thrákok“ kifejezést.³ De valamivel még korábban, Herodotosz Skythia-leírásában egész rendszerré kifejlesztve megtaláljuk a ὑπὲρ „felett“ szónak ezt az északi irányt jelölő használatát. Herodotosz ezen a helyen Skythia népeit területsávok szerint írja le délről észak felé haladó sorozatokban és az északibb népeknek a délebbiekhez való viszonyát rendszerint a ὑπὲρ, κατῦπερθε szavakkal határozza meg. Természetesen ezeknek a szavaknak a használatát önmagában véve még nem mutat északi irányítású térképre, hiszen ezeknek a szavaknak a jelentése egyszerűen „túl“ is lehet. Éppen Herodotosz legfontosabb földrajzi forrása, Hekataios használja ebben a jelentésében a ὑπὲρ szót egyik szószerint fennmaradt töredékében: „azután pedig Katane városa, rajta túl pedig az Aitne hegy“.⁴ Lehetséges az is, hogy a ὑπὲρ szó itt valóságos magasságkülönbséget jelöl, tehát „földről“ -vel is fordítható. Mindkét esetben bizonyos azonban, hogy nem az északi irányt jelöli. Ezzel szemben viszont Herodotosznál (IV. 16. skk.) az a tény, hogy az egész terület kartográfiailag észak-dél irányú területsávokra van felosztva, s az egyes népek észak-dél irányú sorozatokban vannak elhelyezve, arra mutat, hogy északi irányítású térképet tart szem előtt Skythia-leírásában. Hiszen a területet kelet-nyugat irányú sávokra is feloszthatta és a népeket szintén ugyanilyen irányítású sorozatokban is elhelyezhette volna, mint ahogy Libye leírásában (IV. 168. skk.) tényleg meg is tette. Hogy Herodotosz földrajzi leírásaiban térképet tartott szem előtt, azt Jacoby kutatásai után nem kell külön bizonyítanunk. Azt is tudjuk, hogy ez a térkép Hekataios térlepe volt.⁵ Mivel az is kétségtelen, hogy Herodotosz Skythia-leírásában Hekataios módszerét követte, valószínűnek tarthatjuk, hogy

² Az idevonatkozó antik forráshelyek legteljesebb összeállítása H. Stürenberg, Relative Ortsbezeichnung. Zum geographischen Sprachgebrauch der Griechen und Römer. Leipzig-Berlin. 1932. c. munkájában található.

³ Xenophon Anab. I 1,9: τοῖς ὅραϊ τοῖς ὑπὲρ Ἑλλήσποντον οἰκοῦσι. Ld. ehhez H. Lamer, FAW 52 (1932) 548.

⁴ Hekataios I F 73: μετὰ δὲ Κατάνη πόλιν, ὑπὲρ δὲ ὄρος Αἰτνῆ.

⁵ F. Jacoby, RE II. SpBd. 432.

¹ Ptol. V. 8, 16 skk.

már annak a térképe is északalapirányú volt.⁶ Így az antik térképek északi irányítása legalább is a Kr. e. VI. századba megy vissza. Ez azért rendkívül fontos, mert a térképek északi irányítása az ókorban sem volt egészen magátólértetődő dolog vagy egyedi megoldási lehetőség.

Az a tény, hogy a térkép északi irányítását már Hekataiosnál meg tudjuk fogni, arra mutat, hogy ez az eljárás még régebbi képzetekben gyökerezik. Valóban, északnak mint magasan fenn elterülő vidéknek az elképzelését a földrajzi leírásoktól függetlenül is kimutathatjuk a nyelvhasználatban már a Kr. e. V. – IV. században is. Platon Politeiájában Thrákiával és Skythiával együtt említi általában az „északi tájat”. Erre a *ὁ ἄνω τόπος* kifejezést használja s ebben az *ἄνω* szó azt bizonyítja, hogy az északi terület fogalma egy magasságképzettel kapcsolatos.⁷ Ugyanígy Herodotos is egy helyen (I. 142, 2.), az Ióniától északra és délre eső területek megjelölésére a *τὰ ἄνω* és a *τὰ κάτω χώρα* kifejezéseket használja, tehát ezeket mint Ióniától feljebb, ill. lentebb eső területeket képzelte el.⁸ Mindezekben az esetekben még mindig fel lehet tenni, hogy a nyelvhasználatot egy északi irányítású térkép képzetének a felmerülése befolyásolta, ámbar nem feltétlenül szükséges erre gondolnunk. Fel lehetne azt is tenni, hogy itt ugyanabban az elképzelésben gyökerező nyelvsvizsgálásról van szó, amelyből a térképek északi irányítása is származott. Valóban vannak is olyan nyomok, amelyek erre mutatnak. Két évszázaddal az első, előttünk és az antik hagyomány előtt ismeretes görög térkép, Anaximandros térképe előtt az Iliasban már megtaláljuk az *ἄνω* szónak „északi, északra” értelemben való használatát (XXIV. 544.).⁹ Ez kétségtelenül arra mutat, hogy az az elképzelés, amely szerint az északi vidékek feljebb, a déliek pedig lentebb vannak, már Homeros számára ismert volt. Ebben a korban pedig északi irányítású térkép hatásával még nem számolhatunk, nem azért mintha nem tehetnénk fel esetleg, hogy már Anaximandros előtt is volt görög térkép,¹⁰ hanem mert kétségtelen, hogy — ha esetleg volt is — használata akkor sem lehetett olyan elterjedt, hogy egy állandó földrajzi képzetet és ezzel járó nyelvhasználatot létrehozhatott volna. De egyébként ezzel az igen erőltetett feltevessel még mindig nem tudnánk a térkép északi irányításának eredetét megmagyarázni.

Kétségtelennek tarthatjuk tehát, hogy a magasan fekvő északnak a képzete az északirányítású térkép kora elé nyúlik vissza legalább is a Kr. e. VIII.

⁶ Ld. pl. *Jacoby*, *Die Fragmente der griechischen Historiker*. I. 349 skk.

⁷ *Platon Rep.* 435e; *Ld. P. Maas*, *Gno.* 8 (1932) 443.

⁸ *Ld. Maas* i. h. *Maas* kételkedik abban, hogy Herodotosnak ez a helye északirányítású térképre utalna. Ld. ezzel szemben Herodotos *Skythia* leírására vonatkozó fentebbi fejtegetéseinket.

⁹ *Ld. Ameis—Hentze* a helyhez (az Anhang-gal együtt); *Stürenberg*, *Relative Ortsbezeichnung*. 23; *Lamer*, *PhW* 52 (1932) 548.

¹⁰ *Ld. erre* vonatkozólag *Lamer* feltevését: *PhW* 52 (1932) 549.

századig és éppen ez a képzet volt az, ami a térkép északi irányítását létrehozta. A kérdés már most csak az, hogy honnan ered maga ez az elképzelés. Valóságos magasságkülönbségről aligha lehet szó, ez a magyarázat nem is merült fel a problémával kapcsolatban. Felbukkant azonban a tudományos irodalomban az a gondolat, hogy a „fenn”-nek és „lenn”-nek északkal és déllel kapcsolódó képzete az égboltozatnak és a nap évi pályájának köszönheti eredetét. A nap nyáron magasabban jár, jobban megközelíti a zenitét, télen viszont pályája lesüllyed, tehát: minél északabbra van pályája, annál magasabban jár, minél délebbre, annál alacsonyabban.¹¹ Alig hihető, hogy ez a magyarázat helyes lehetne. Eltekintve attól, hogy a nap a zenitét sem nálunk, sem a görögöknél el nem éri, tehát közvetlenül északhoz tulajdonképpen sem nem közeledik sem nem emelkedik, igen nehéz volna még azt is megmagyarázni, hogyan jöhetett volna létre ennek a földfelszín-elképzelésnek ilyen kapcsolata a nappályával.

Egy másik kísérlet problémánkat az ókor egyik igen érdekes asztrológiai és geográfiai elméletének a felhasználásával próbálja megoldani. A hellenisztikus és a római tudományban ugyanis számos forrásunk tanúsága szerint igen erősen tartotta magát az az elmélet, hogy a föld észak felé hatalmasan feldomborodik, dél felé pedig behorpad. Mennyire közismert és népszerű volt ez az elmélet, amely a föld gömbelképzelésével is kapcsolatban állott, mutatja Vergilius Georgicájának egyik közismert helye:

mundus ut ad Scythiam Rhiphaeasque arduus
arces

consurgit, premitur Libyae devexus in austros
(I. 240—1.).¹²

Ez a tudományos elmélet tényleg igen alkalmas lehetett volna arra, hogy a térképek északi irányítását létrehozza és a nyelvhasználatban bevigye északnak mint magasabban fekvő területnek a képzetét. Azonban láttuk, hogy ez a képzet és a térképek északi irányítása sokkal régebb időbe megy vissza, mint ennek az elméletnek a kialakulása, amely ebben a formájában csak a hellenisztikus korban jelenik meg.

Egy harmadik magyarázat természeti benyomások hatására próbálja a magas észak képzetét visszavezetni. E szerint a görögök délen mindig nyílt tengert és ezen túl kifejezetten sík vidéket láttak, ezzel szemben északon nagy hegyek emelkedtek, mint az Olympos és az Athos, továbbá Thrákiáról is köztudomású volt, hogy barátságtalan hegyvidék. Ez az ellentét önmagától kialakította volna északnak és a „fenn” képzetének a kapcsolódását.¹³ Ez a tetszőtőnek látszó magyarázat sem áll azonban erősebb alapokon, mint az előbbieket. A Balkán-félszigetnek és Afrika északi partvidékének ilyen szembeállítását ugyanis csak akkor lenne elképzelhető, ha az ősgörögség földrajzi látóköre csak erre a területre

¹¹ *Th. Becker*, *ZfdU* 15 (1901) 92 skk.

¹² *H. Weber*, *ZfdU* 17 (1903) 105 skk.

¹³ *Stürenberg*, *Relative Ortsbezeichnung*. 23.

korlátozódott volna. Kétségtelen azonban, hogy amikor a görögök Egyiptom és Libia északi partvidékét közelebbről megismerték, akkor földrajzi látókörük már kelet és nyugat felé is messze kiterjedt. Ilyen nagyobb földrajzi horizont keretében pedig ez az egyoldalú természeti benyomás nem alakulhatott ki közöttük. De emellett Afrika északi partvidéke nem is tette rájuk az abszolút sík terület benyomását. Herodotosból (IV. 199.) láthatjuk, hogy Kyrene környékét magas vidéknek, a mögötte fekvő területet pedig dél felé emelkedőnek tartották, tehát éppen a magas északkal ellentétes képzet alakult ki róla.

De eltekintve ezeknek a magyarázatoknak önmagukban valószínűtlen voltától, valamennyinek közös módszertani hibája van: a magas észak kérdését a görögöknél reális földrajzi kép keretében próbálják megoldani. Ez az eljárás azonban helytelen. A görögség kézzelfoghatóan elérhető legrégebbi világképét Homeros eposzaiból ismerjük. Kétségtelen, hogy Homeros korában, a Kr. e. VIII. században a görögség földrajzi ismeretei már igen jelentősek voltak,¹⁴ azonban világképe a maga egészében még mitikus volt. Az ismert területek után a mítosz világa következett csodálatos és mesés népeivel, eget és földet szétválasztó világoszlopaival és a földet körülölelő Okeanosszal. Ez Homerosnál még a mitikus ősfolyam, hasonló az ind *Rasā*-hoz, a *mātā mahī* „nagy anyá”-hoz, amelyből az összes folyók, tengerek és források erednek.¹⁵ Hekataios racionalizálása és Herodotosz mítoszleltározó kritikája még messze van ettől a kortól. Ha tehát a VIII. századi görögség világképe a maga egészében még mitikusnak tekinthető, még inkább számolhatunk ezzel arra a korábbi időre vonatkozólag, amelybe a világ északi részének mint magasodó területnek az elképzelése visszanyúlhatik. Így nyilvánvaló, hogy ennek az elképzelésnek a gyökereit a görögség mitikus világképének a keretében kell keresnünk.

Azt a kérdést kell mindenekelőtt tisztáznunk, hogy milyen a mitikus világkép orientációja. Természetesen a mitikus világképben élő ember is rendelkezik reális földrajzi ismeretekkel s ezek sokszor elég nagy területre is kiterjedhetnek. Világképének egészét azonban s ezzel együtt a rendszert ennek közepében elképzelt reális földrajzi képében történő tájékozódását is az ezen a reális körön kívül eső mitikus képzetek határozzák meg. Így pl. a Szibériában élő jéniszei osztjások reális földrajzi képe is felöleli a Jéniszei folyásterületének nagy részét, de az ezen túl eső terület már mitikus világ. Honnan ered a Jéniszei ebben a mitikus világképben? Ez a folyó az egész világon keresztül folyik s forrása egy égis éró hatalmas hegyen van. E világhegy, tehát dél felé emelkedik a világ, észak

felé süllyed, vagyis a föld alájában véve észak felé fokozatosan lejtő terület. Ezért aztán a jéniszei osztjások számára a déli irány egyszerűen a m. „fenn”, az északi pedig a m. „lenn” s egyúttal a dél számára elől van, észak pedig hátul.¹⁶ A jéniszei osztjások mitikus világképének s ebből következőleg az annak közepén helyet foglaló reális földrajzi képüknek az alapiránya dél. Ezt az alapirányt az határozza meg náluk, hogy tőlük délre képzelik el a nagy világhegyet s ezzel az az elképzelés párosul, hogy a világ dél felé emelkedik. Ebből adódik aztán számukra a „fenn”-nek és „lenn”-nek déllel és északkal való kapcsolódása.

Ez a rendszer nemcsak a jéniszei osztjások világképében van meg. Ugyanezt az elképzelést megtaláljuk az osztjásoknál is. Hasonló világképből hasonló orientáció következik: az osztjások számára is észak van lenn, dél pedig fenn. Ezért a déli égtáj neve náluk egyszerűen a m. „fenn”.¹⁷ Erre vezet az út az égbe Num Törömhöz, az égi atyához,¹⁸ míg észak felé fokozatosan lejt a föld az alvilág felé. Ezért az osztjások temetőkör halottaikat is sokszor lábbal észak felé irányítják.¹⁹ Ugyanílyan a vogulok világkép-orientációja is. A déli égtáj megjelölése náluk is „fenn”, az északié pedig „lenn”.²⁰ Ezeket a példákat nem lenne nehéz szaporítanunk, de talán ez is elég ahhoz, hogy két fontos mozzanat kibontakozzék előttünk. Az egyik az, hogy a mitikus világképben élő ember számára a tájékozódást reális földrajzi körén belül is az azon kívül fekvő mitikus világ határozza meg, a másik pedig, hogy ennek a világkép-orientációnak határozott és állandóan visszatérő rendszere van. A világkép valamely részén nagy világhegy áll s maga a világ is ebben az irányban emelkedik. A világnak ez az emelkedési iránya egyúttal a világképnek is alapiránya s a világképben élő ember számára erre van „fenn”, az ellenkező irányban pedig „lenn”. A világtájának a „fenn” és „lenn” képzetével való kapcsolódása olyan szoros is lehet, hogy ez a két fogalom egyszerűen a világtáj megjelölésére is szolgál, sőt mellette külön világtájnév ki sem fejlődik.

Visszatérve most a görögséghez, előbbi fejtegetéseink után valószínűnek tarthatjuk, hogy a görögök világkép-orientációjának gyökereit is ebben az irányban kell keresnünk. Nagyon valószínű tehát, hogy az ősgörög mitikus világképében szintén fontos szerepet játszott egy világhegy, amely felé a világot emelkedőnek képelték el. Ez a világhegy

¹⁶ Ld. U. Holmberg, *The mythology of all races*. IV. Boston. 1927. 307 sk. és *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*. Helsinki 1938. 20.

¹⁷ Ld. pl. A. Ahlqvist, *Über die Sprache der Nord-Ostjaken*. Helsinki 1880. 112: num „das Obere, . . . , Süden”, num-vāt „Südwind”, 1909: nim „der untere Theil; . . . ; Norden”. W. Steinitz, *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen*. Tartu 1939. 340²³, 349⁴² stb.

¹⁸ Osztj. num „Himmel” és „Süden”, ld. Ahlqvist i. h.

¹⁹ Ld. K. F. Karjalainen, *Die Religion der Jugra-Völker*. I. Helsinki 1921. 109 sk.; T. J. Arne, *Barsoff Gorodok*. Stockholm 1935. 82.

²⁰ Az újabb hivatalos nyelvhasználat is elfogadta ezeket a kifejezéseket. Így egy vogul könyv címe: *Luj nā! olne mir* „Az északi (szó szerint az alsó) vidéken élő ember”.

¹⁴ Ld. erre R. Hennig, *Die Geographie des homerischen Epos*. Berlin—Leipzig 1934.; W. Schadewaldt, *Homer und sein Jahrhundert*. Das neue Bild der Antike. 61 skk.

¹⁵ Az Okeanosra ld. legutóbb P. Philippon, *Der Kosmos des Okeanos*. Basel 1940., a *Rasāra* H. Lommel, *ZII* 4 (1926) 194 skk.

az ősgörögségnél, szemben az említett ázsiai népekével, mitikus világképük északi részén helyezkedett el, ezért számukra a világ nem dél, hanem észak felé emelkedett. Így aztán világképük alapiránya észak lett s a „fenn” képzele északkal, a „lenn”-é pedig déllel kapcsolódott. Ennek a mitikus orientációnak emléke él tovább Homeros és a későbbi kor nyelvhasználatában s innen veszi eredetét az antik térképek s így a mi térképeink északi irányítása is.

Kérdés már most, hogy megtalálhatók-e a görögségben e világkép-orientáció által feltételezett világhegynek a nyomai. A látszat arra vall, hogy igen. Már a legrégibb görög forrásokban, a Kr. e. VII. században megtaláljuk a Rhípaia hegység, egy északon elképzelt nagy világhegy említését.²¹ Ezzel következtetéseinknek utolsó láncszeme is igazolt volna. Azonban a Rhípaia hegység képzetének eredetiségét a görögségtől elvitatják. Van olyan feltevés, amely a Rhípaia hegység nevét egy Herodotosnál említett mitikus szkíta király, Arpoxais nevéből kikövetkeztetett iráni Rpa népnévből származtatja.²² Egyáltalán nem zárkozhatsz el a görögséget igen korán ért szkíta vagy más nomád hatások feltevése elől, különösen az utóbbi évtizedek kutatásai után.²³ Azonban ebben az esetben a felmerülő hangtani nehézségeken kívül ez a származtatás kronológiai szempontból is valószínűtlen. Sokkal kézenfekvőbbnek látszik az a feltevés, amely a Rhípaia hegység képzetét Egyiptomból vagy Egyiptom közvetítésével keletről érkezett kultúrelemnek tartja a görögségnél.²⁴ Valóban az egyiptomiak és általában az ókori kelet nagy kultúrnépei világképének igen fontos és egyben közönséges eleme volt az egész világot körülvevő nagy világhegy, amely mögül keleten felkel és amely mögött nyugaton lenyugszik a nap.²⁵ Ez a világhegy a nap éjjeli útjának elképzelésében is fontos szerepet játszott. Míg ugyanis a szokásos elképzelés az egyiptomiaknál az, hogy a nap éjjel az alvilágon át jut vissza keletre,²⁶ ritkábban ugyan, de megtaláljuk azt a képzetet is, hogy a nap nyugatról keletre az utat a földet körülvevő óceánon teszi meg s e közben sugarai elől az északon húzódó világhegység takarja el a földet.²⁷ Ezt az elképzelést éppen ebben a formában a Rhípaia hegységgel kapcsolatban is megtaláljuk a görögségnél és pedig már az ión tudomány kezdeteinél. Olyan egyezésről van tehát szó, ami aligha lehet véletlen.

Mégis valószínűbbnek látszik, hogy a Rhípaia hegység a görögség mitikus világképének eredeti elemei közé tartozik. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagynunk azt, hogy a görögségnél van még egy olyan mítoszkomplexum, amely a Rhípaia hegység

képzetének a létezését feltételezi. Ez a hyperboreus mítosz.²⁸ A hyperboreus név eredeti jelentése „hegy felett lakó” volt²⁹ és pedig nyilvánvalóan nem akármilyen hegy, hanem a mítosz nagy „világhegy”-e felett. Így a hyperboreus mítoszba egy nagy világhegy képzele már eredetileg bele kellett hogy tartozzék. Ez a világhegy pedig valószínűleg a Rhípaia hegység lehetett. Ezt a következtetést igazolja az, hogy a hyperboreusokat és a Rhípaia hegységet már legrégibb forrásainkban együtt találjuk. Az pedig, hogy a hyperboreus nevet később földrajzilag átértelmezték, tehát a „hegy felett” lakó népből „hegyen túl, hegy mögött” lakó lett s hogy ezt a népet messze északon lokalizálták, csak úgy volt lehetséges, hogy a hyperboreus mítosz a nagy világhegy képzetével és a belőle származó mitikus orientációval kezdettől fogva kapcsolatban állott.

Nyomós érvek szólnak tehát a mellett, hogy a Rhípaia hegységet egyiptomi elképzeléssel való egyezés ellenére is a görög mitikus világkép ősi és eredeti elemének tartsuk. De pontosabb vizsgálatnál az is kiderül, hogy az egyiptomi elképzeléssel közös elemek nem tartoztak kezdettől fogva a Rhípaia hegység képzetébe. Nem véletlen ugyanis, hogy a nap nyugatról keletre való éjjeli útját leíró legrégibb görög költők egyáltalán nem említik a Rhípaia hegységnek ezzel kapcsolatos szerepét.³⁰ Ha a Rhípaia hegység legrégibb megfogható képzeleit vizsgálat alá vesszük Alkmannál, Pindarosnál és Sophoklesnél,³¹ akkor azt találjuk, hogy a Rhípaia hegység ezeknél sötét, napfényt nem kapó hegységként szerepel, amelyen az Istros forrásai is árnyékokban vannak. Összhangban van ezzel az is, hogy az orfikus Argonautika szerint (II 20. skk.) a kimmereket a Rhípaia hegység zárja el a naptól. Mindezek a képzetek csak úgy lehetségesek, ha a nap éjjeli útját az Okeánon teszi meg a Rhípaia hegység mögött — hiszen akkor ezt is és a mögötte lakó népeket is megvilágítja —, hanem a görögségben megtalálható másik képzet szerint az alvilágon át.³² Megállapíthatjuk tehát, hogy a Rhípaia hegység eredeti képzele a nap éjjeli útjával nem volt kapcsolatban. Ezzel elesik az utolsó érv is az Egyiptomból való származtatás mellett.

Joggal feltehetjük tehát, hogy a görögség mitikus világképében régtől fogva megvolt a nagy északi „világhegység” s hogy ez hívta elő világképük északi orientációját s az északkal és déllel kapcsolatos „fenn” és „lenn” képeket. Innen származott később a görög térképek északi orientációja is, amelyet mi is követünk mind a mai napig. Ebben az eljárásunkban tehát régi mitikus orientáció nyomait őrizzük.

Harmatta János

²¹ A Rhípaia hegységgel kapcsolatos kérdésekre alapvető Kiessling RE II. R. I. Bd. 846 skk.

²² A. Christensen, *Le premier homme et le premier roi*. 140. Számomra csak O. G. von Wesendonk, ZII 9 (1932) 21 fejtegetéseiből ismeretes.

²³ Ld. pl. legutóbb J. Wiesner, NJb 5 (1942) 257 skk.

²⁴ Kiessling, RE II. R. I. Bd. 856; Gisinger, RE IV. SpBd. 528.

²⁵ A. Erman, *Die Religion der Ägypter*. Berlin—Leipzig. 1934. 19.

²⁶ Erman i. h.

²⁷ Maspéro, *Bibliothèque Égyptologique*. II. 385.

²⁸ Ld. erre vonatkozólag Daebritz, RE IX 258 skk.

²⁹ O. Schröder, AfRW 8 (1904) 82; Daebritz, RE IX 260.

³⁰ Ld. Athenaiosnál, XI 38—39.

³¹ Alkman 51 frg. Bergk; Pindaros oi. III 14; Sophokles Oed. col. 1248.

³² E. Wiken, *Die Kunde der Hellenen von dem Lande und den Völkern der Apenninenhalbinsel bis 300 v. Chr.* Lund 1937. 11 sk.

LES TRACES DE L'ORIENTATION MYTHIQUE DANS LA VISION HELLÉNIQUE DU MONDE

Quand on consulte le dernier produit remarquable de la géographie antique, la Γεωγραφικὴ ὑφήγησις de Ptolémée, on y rencontre la description d'une carte qui fournit des idées semblables à notre conception géographique. Sans considérer les indications géographiques plus ou moins exactes, on peut établir qu'à propos de la répartition des peuples qui figurent sur sa carte il recourt très souvent à des indications relatives. Il applique ce procédé surtout aux cas où il a à énumérer des peuples établis dans une certaine zone géographique. Quand il s'agit de déterminer la position des différents groupes ethniques de la Sarmatie, il nous offre la description suivante: „La Sarmatie est habitée, sur les territoires situés du côté de la Terre Inconnue, par les Sarmates hyperboréens, *au-dessous* de qui se trouvent les Sarmates royaux et le peuple des MODOQUES et les Sarmates hippophages et plus loin, *au-dessous* de ceux-ci, il y a les ZAKATES, les SUARDÈNES et les ASSAÏS ... *sous* les SUARDÈNES, les CHAINIDES ... ensuite *sous* les JAXAMATES, les SIRAKÈNES ... ensuite les THAIMÉOTES, *au-dessous* de qui il y a les TYRAMBES ... et *au-dessus* des montagnes KORAX mentionnées plus haut, les CONAPSÈNES, le MÉTEÏBES et les AGORITES ...”¹ Comme nous voyons, Ptolémée commence au nord l'énumération des peuples et il détermine la position des peuples plus avancés vers le sud à l'aide de la préposition ὑπὸ „sous, au-dessous de” ou, lorsque les zones parallèles l'obligent de remonter vers le nord, au moyen de la préposition ὑπέρ „au-dessus.” Ce procédé nous permet de dire que Ptolémée attribue aux peuples septentrionaux une position supérieure et aux peuples méridionaux, c'est-à-dire établis au sud des premiers, une position inférieure. Cette conception est identique à la nôtre. Nos cartes modernes la reflètent fort bien: les localités situées au nord se trouvent plus haut que les localités méridionales et notre terminologie admet également des points situés „plus haut” ou „plus bas” sur la carte.

Le rattachement des adverbes „en haut” et „en bas” à l'idée du Nord et du Sud s'explique naturellement par le fait que nos cartes sont orientées vers le nord. Tout porte à croire que la terminologie de Ptolémée repose sur une conception analogue de la carte; en tout cas l'orientation septentrionale de nos cartes remonte certainement à Ptolémée. Dans ces conditions l'association de

l'idée de „supériorité” aux peuples et régions septentrionaux et celle de l'idée d'„infériorité” aux peuples méridionaux ne soulevaient aucun problème, s'il n'y avait pas lieu de se demander, d'où proviennent l'orientation des cartes antiques vers le nord et l'association de l'idée de „hauteur” à la vision du Nord.

Il est évident que, sous ce rapport, Ptolémée ne fait que suivre une tradition solidement établie; on rencontre aussi des idées analogues dans les ouvrages géographiques antérieurs. Il serait superflu d'examiner à ce propos l'oeuvre de Pline, cette grande synthèse géographique du Ier siècle de notre ère, ou bien celle de Strabon qui constitue une véritable encyclopédie de la géographie ionique et hellénistique, car on rencontre même beaucoup plus tôt des traces certaines des cartes orientées vers le nord et de l'idée de „supériorité” rattachée aux territoires septentrionaux.² Déjà Xénophone fait allusion aux „Thracés établis *au-dessus* du Hellespont.”³ Un peu plus tôt Hérodote, dans la description de la Scythie, emploie systématiquement la préposition ὑπέρ pour désigner les peuples établis au nord. Dans ce passage Hérodote décrit les peuples de la Scythie en plusieurs séries qui s'adaptent à des zones géographiques allant du sud au nord: au cours de cette énumération la position des peuples plus avancés vers le nord est indiquée, par rapport aux peuples méridionaux, à l'aide de termes ὑπέρ κατ'ὕπερθε. Néanmoins, il convient de faire remarquer que l'emploi de ces mots ne suffirait pas, à lui seul, à renvoyer à une carte orientée nécessairement vers le nord, puisque les termes en question pourraient bien avoir aussi le sens d'„au delà.” Chez Hécatee, c'est-à-dire dans une des sources géographiques les plus importantes d'Hérodote, on rencontre textuellement la phrase suivante (qui nous a été transmise par un fragment de l'oeuvre): „ensuite la ville de Catane et au delà d'elle le mont Etna.”⁴ Il est d'ailleurs vrai que dans ce cas le terme ὑπέρ pourrait renvoyer aussi à une différence réelle de niveau ce qui nous permettrait de le traduire par „au-dessus.” Quoi qu'il en soit, il est certain que chez Hécatee cette préposition ne se rapporte pas à l'idée du Nord. En revanche, chez Hérodote (IV 16 ss.) où le territoire entier est divisé, au point de vue cartographiques, dans des zones allant du nord au sud et où l'énumération des peuples, avec ses différentes séries, suit exactement cette division, nous avons bien le droit d'admettre l'influence d'une carte orientée vers le nord sur la description de la Scythie. Dans le cas contraire l'auteur aurait pu diviser le territoire dans des zones allant de l'est à l'ouest, comme il l'a fait pour la Lybie (IV 168 sq.) et énumérer les peuples dans des séries correspondant à cette division. Qu'Hérodote se servit réellement d'une carte à propos de ses

¹ Ptolemaios V. 8. 16 sq.: Κατανέμονται δὲ τὴν Σαρματίαν ἐν μὲν τοῖς πρὸς τὴν ἀγνώστῃ γῇ κλίμασιν οἱ Ὑπερβόρειοι Σαρμάται ὑπὸ δὲ τούτους οἱ τε Βασιλικοὶ Σαρμάται καὶ Μοδόκαι ἔθνος καὶ Ἱπποφάγοι Σαρμάται καὶ ἔτι ὁ ὑπὸ τούτους Ζακάται καὶ Σουαρδῆνοι καὶ Ἀσαῖοι ... ὁ ὑπὸ δὲ τούτοις Σουαρδῆνοῦς Χαινίδες ... εἴτα ὑπὸ μὲν τοὺς Ἰαξαμάτας Σιρακῆνοι ... εἴτα οἱ Θαιμεῶται, ὁ φ' οὗς Τυράμβαι ... ὁ π' ἐρ δὲ τὰ εἰρημένα τοῦ Κόρακος ὄρη Κοναψηνοὶ καὶ Μέτειβοι καὶ Ἀγορίται ...

descriptions, c'est, depuis les recherches de Jacoby, un fait acquis de la science; nous sommes à même de dire qu'il utilisait la carte d'Hécatée.⁵ Etant donné qu'à la description de la Scythie Hérodote appliquait également la méthode d'Hécatée,⁶ tout porte à croire que la carte de ce dernier avait déjà été orientée vers le nord. Dans ces conditions l'orientation septentrionale des cartes antiques doit remonter au moins au VIe siècle av. J.—C. ce qui est pour nous un fait d'importance capitale, puisque même dans l'antiquité l'orientation septentrionale n'allait pas de soi et n'était pas la seule solution possible.

Le fait d'avoir pu découvrir l'orientation septentrionale même dans l'oeuvre d'Hécatée, nous autorise à admettre qu'en dernière analyse il s'agit d'une conception plus ancienne. Or, la vision du Nord comme une région située à une certaine hauteur peut être démontrée, indépendamment des descriptions géographiques, aussi dans la phraséologie grecque du Ve et du IVe siècle. Platon, dans sa *Politéie*, fait mention de la „région septentrionale“ à propos de la Thrace et de la Scythie; il se sert de l'expression ὁ ἄνω τόπος, où le mot ἄνω renvoie indubitablement à une certaine hauteur, associée à l'idée du Nord.⁷ Hérodote lui-même, lorsqu'il a à indiquer les territoires situés au nord et au sud de l'Ionie (I 142,2) se sert des termes τὰ ἄνω et τὰ κάτω χώρια qui renvoient à des zones situées au-dessus et au-dessous de l'Ionie.⁸ Dans tous ces cas on pourrait bien penser à l'influence d'une carte orientée vers le nord, mais il n'est pas absolument nécessaire d'admettre l'existence de cette association. Il s'agit plutôt de certaines locutions courantes qui, semblent avoir donné naissance aussi à l'orientation septentrionale des cartes et dont on peut démontrer quelques autres traces. Deux siècles avant la carte d'Anaximandros, la première qui ait été connue à la tradition antique et qui soit connue à nous-mêmes, l'Iliade présente déjà l'emploi du mot ἄνω au sens de „septentrional, vers le nord.“ (XXIV 544.)⁹ Il s'ensuit que la conception suivant laquelle les régions septentrionales sont situées „en haut“ et les régions méridionales „plus bas“ avait été familière aussi à Homère. Par rapport à cette époque il serait bien difficile d'admettre l'influence d'une carte, non pour la raison que nous devons écarter toute hypothèse relative à une carte éventuellement antérieure à celle d'Anaximandros,¹⁰ mais pour le simple fait qu'une telle carte, s'il y en avait, ne pouvait être assez répandue pour faire enraciner une conception géographique et des locutions correspondantes à cette conception. D'autre part, même si l'on recourait à cette hypothèse forcée, celle-ci ne suffirait pas à expliquer l'origine de l'orientation septentrionale des cartes.

Nous sommes persuadés qu'association du Nord à l'idée de hauteur est antérieure aux cartes orientées vers le nord, qu'elle remonte au moins jusqu'au VIIIe siècle et que ce fut précisément

cette idée qui fit naître l'orientation septentrionale des cartes. Reste à déterminer l'origine de cette conception. Il serait bien difficile de penser à une différence réelle de hauteur; cette explication n'a même pas été proposée en connexion avec ce problème. En revanche, certains auteurs étaient d'avis que l'association des termes „en haut“ et „en bas“ aux notions du Nord et du Sud serait due au caractère du firmament et à l'orbite annuelle du soleil. En été le soleil parcourt une courbe plus rapprochée du zénith, tandis qu'en hiver ce trajet retombe vers l'horizon. En d'autres termes, plus le soleil avance vers le nord, plus son orbite s'élève vers la haut et inversement: plus il se rapproche du sud, plus son trajet descend.¹¹ A vrai dire, cette explication n'emporte point la conviction. Sans considérer le fait que ni en Grèce, ni chez nous le soleil n'atteint le zénith, et que, pour ainsi dire, il ne s'élève pas directement vers le nord, il serait bien difficile d'imaginer, comme l'écliptique aurait pu agir sur l'orientation terrestre.

Une autre tentative à résoudre ce problème met à contribution une des plus intéressantes théories astronomiques et géographiques de l'antiquité. Selon le témoignage d'un grand nombre de sources, la science hellénistique et romaine était caractérisée par une théorie, suivant laquelle la surface de la terre présenterait une puissante élévation au nord et une certaine dépression au sud. Pour se convaincre de la popularité de cette conception qui touchait d'ailleurs aussi aux idées concernant la forme sphérique de la terre, on n'a qu'à se rappeler un passage bien connu des Géorgiques:

mundus ut ad Scythiam Rhiphaeasque arduus
arces consurgit, premitur Libyae devexus
in austros (I 240—1).¹²

En effet, cette conception scientifique aurait été très apte à faire naître l'orientation septentrionale des cartes et à enrichir aussi la phraséologie courante d'expressions relatives à la „supériorité“ du Nord. Mais, comme nous venons de voir, l'idée qui nous préoccupe, ainsi que l'orientation septentrionale des cartes remontent à une période très ancienne, tandis que la théorie formulée par Virgile ne remonte, sous cette forme, qu'à l'époque hellénistique.

Une troisième explication est fondée sur certaines impressions visuelles. Suivant cette conception les Grecs voyaient au sud le large et, au-delà de la mer, des plaines, tandis qu'au nord il y avait des montagnes aussi remarquables que l'Olympe et le mont Athos, sans parler de la Thrace qui était, selon l'opinion commune, un pays montagneux et inhospitalier. Ce serait donc cette opposition qui aurait conditionné l'association des notions de „Nord“ et de „hauteur.“¹³ Malheureusement cette explication, si plausible qu'elle soit à première vue, ne repose pas sur des bases plus solides que les précédentes. Une telle opposition de la Péninsule Balkanique et du littoral septentrional de l'Afri-

que ne serait imaginable que dans le cas où les expériences géographiques des Grecs primitifs auraient été limitées à cette seule zone méditerranéenne. Mais il n'est pas douteux que dès l'époque où les Grecs connurent de près le littoral septentrional de l'Égypte et de la Lybie, ils n'aient élargi leur horizon géographique même vers l'est et l'ouest: dès qu'ils l'eurent fait, l'opposition primitive ne pouvait plus prévaloir. Il convient d'ajouter que le littoral septentrional de l'Afrique ne donnait point l'impression d'un pays absolument plat; à en croire Hérodote (IV 199), la Cyrénaïque était considérée comme un pays situé à une certaine hauteur; en outre, on était convaincu que son „hinterland“ s'élevait vers le sud. Était-ce une conception diamétralement opposée à la vision des hauteurs septentrionales?

Même si l'on fait abstraction de tout ce qu'il y a d'improbable dans ces essais d'explication, on doit en convenir qu'ils ont, sans exception, un défaut commun: ceux qui les ont proposés avaient commis l'erreur méthodologique de prendre pour point de départ le milieu réel des Grecs, c'est-à-dire leurs impressions immédiates. Or, par rapport à la „supériorité“ du Nord, cette méthode s'avère foncièrement erronée. La plus ancienne vision hellénique du monde nous est fournie par les épopées homériques. Sans contester le fait qu'à l'époque d'Homère, c'est-à-dire au VIIIe siècle les Grecs avaient déjà des connaissances géographiques très considérables,¹⁴ on doit avouer qu'à ce temps-là leur vision du monde avait encore un caractère mythique. Au-delà des territoires connues il y avait le monde des mythes, avec ses peuples fabuleux, ses colonnes séparant le ciel et la terre, et cet Okéanos qui entourait le globe en guise de ceinture. Dans la conception homérique l'Okéanos était encore un fleuve mythique et universel, pareil à la *Rāsa* indienne, à la *mātā mahī* „la Grande Mère“, où prennent leur source tous les fleuves, toutes les mers, tous les cours d'eau.¹⁵ L'essai rationnel d'un Hécateé et la critique „antimythologique“ d'Hérodote sont totalement étrangers à cette époque. Or, si même au VIIIe siècle le peuple grec possédait une vision mythique du monde, on doit lui attribuer des idées analogues par rapport à la période antérieure, à laquelle remonte l'idée de la „supériorité“ des régions septentrionales. Il s'ensuit que les racines de cette conception doivent être cherchées dans la vision mythique du monde chez les Grecs anciens.

À ce sujet la première question qui demande à être élucidée concerne l'orientation de cette vision mythique du monde. Naturellement, même l'homme qui admet cette conception peut bien avoir des connaissances géographiques plus ou moins vastes. Il n'en reste pas moins que l'ensemble de sa vision du monde et, dans le cadre de celle-ci, son orientation réelle, sont déterminés par des conceptions mythiques dépassant la sphère du réel. Pour citer un exemple, les expériences d'ordre

géographique des Ostiaks de l'Iénisseï (Sibérie) embrassent la majeure partie du bassin de ce fleuve, mais le reste appartient, déjà à un monde mythique. Où prend le fleuve sa source, selon cette conception mythique? Il sort d'une montagne dont le sommet touche au ciel et il traverse le monde entier. La montagne qui représente le monde serait au sud de sorte que le reste de la terre est, à proprement parler, une immense pente qui descend vers le nord. C'est pourquoi, aux yeux des Ostiaks de l'Iénisseï, le Sud implique l'idée de „hauteur“ et le Nord celle de „dépression“ le Sud est devant l'homme et le Nord, derrière lui.¹⁶ Il s'ensuit que la vision mythique du monde qui prévaut chez les Ostiaks, ainsi que leur vision géographique placée au milieu de la première sont orientées vers le sud: cette direction est déterminée par la position qu'ils attribuent à la montagne mythique et à la pente qui s'élève vers le nord. Les résultats de cette conception sont l'association de l'idée de „hauteur“ au Sud et celle de l'idée de „dépression“ au Nord.

Ce système ne caractérise pas seulement la manière de voir des Ostiaks de l'Iénisseï; on le retrouve aussi chez les Ostiaks proprement dits pour qui le Nord est „en bas“ et le Sud „en haut“; dans ce cas l'adverbe „en haut“ est devenu un synonyme du Sud. C'est par là qu'un chemin conduit au père céleste Num Tōram,¹⁸ tandis que la pente qui descend vers le nord mène aux enfers. C'est pourquoi, lors d'un enterrement, les Ostiaks tournent souvent les pieds du mort vers le nord.¹⁹ La vision du monde qui prédomine chez les Vogouls accuse, elle aussi, des traits analogues. „En haut“ signifie „sud“ et „en bas“ signifie „nord.“²⁰ Il serait facile de multiplier les exemples; ceux que nous venons d'énumérer nous suggèrent déjà deux importantes conclusions. D'une part, il convient d'établir que pour l'homme admettant une vision mythique du monde même l'orientation pratique un milieu donné est déterminée par des considérations mythiques, d'autre part, il faut attirer l'attention sur le fait que les différentes orientations de la vision du monde peuvent être rangées dans un système parfaitement cohérent dont les éléments se répètent sans cesse. Dans une certaine partie du „monde“ il y a une „montagne universelle“ et le monde entier s'élève à mesure qu'on s'approche d'elle. La direction dans laquelle la pente s'élève est la base même de la vision du monde; c'est elle qui fournit aux porteurs de cette vision la notion d'„en haut“ qui fixera, dans le sens opposé, la notion d'„en bas“. L'association qu'il y a entre les deux points cardinaux et les notions d'„en haut“ et „en bas“ peut être aussi étroite que les deux adverbes finissent par indiquer aussi les points cardinaux en question; dans ce cas on peut se passer de toute autre dénomination.

Pour revenir aux Grecs, nous tenons à déclarer qu'à notre avis les racines de la vision hellénique du monde doivent être cherchées dans le même

domaine. Il est fort probable que la vision mythique des Grecs primitifs avait été dominée par la présence d'une montagne vers laquelle toute la surface de la terre aurait dû s'élever en guise de pente. Néanmoins, à l'encontre des peuples asiatiques susmentionnés, la montagne en question des Grecs paraît avoir été dans la partie nord et non dans la partie sud du monde connu. C'est pourquoi toute leur vision s'est orientée vers le nord; l'idée d'„en haut“ s'associa au Nord et celle d'„en bas“ au Sud. C'est le souvenir de cette orientation mythique qui a survécu dans la phraséologie d'Homère et des époques postérieures; il va sans dire que l'orientation septentrionale des cartes antiques et modernes est à ramener à la même source.

Reste à voir si chez les Grecs on peut démontrer les traces de cette montagne, base et centre de leur orientation. Selon toute probabilité, il ne serait pas trop risqué de répondre par l'affirmative. Dès les plus anciennes sources grecques, c'est-à-dire à partir du VIIe siècle avant notre ère, on rencontre quelques mentions des monts Rhipaia, c'est-à-dire d'une puissante chaîne de montagne située au nord.²¹ Cette donnée semble susceptible de nous fournir le dernier chaînon de notre argumentation, mais, malheureusement on a déjà contesté l'origine hellénique des croyances relatives aux monts Rhipaia. Il y a une opinion d'après laquelle le nom de Rhipaia dériverait du nom hypothétique d'un peuple iranien (*Rpa*), conservé par Hérodote sous la forme *Arpoxais*, nom d'un roi mythique.²² Évidemment, il serait prématuré d'écarter, surtout après les recherches des dernières dizaines d'années, l'hypothèse que les Grecs ont subi, à partir d'une époque très ancienne, l'influence des Sythes ou d'autres peuples nomades.²³ Néanmoins dans le cas qui nous préoccupe le rapprochement se heurte non seulement à des difficultés d'ordre phonétique, mais encore à des difficultés d'ordre chronologique. Il serait plus plausible d'admettre que l'idée des monts Rhipaia avait été un élément culturel oriental, parvenu aux Grecs d'Égypte ou par l'intermédiaire des Égyptiens.²⁴ De fait, chez les Égyptiens et généralement chez les grands peuples civilisés de l'Orient antique un élément essentiel de la vision du monde était précisément cette montagne circulaire dont l'anneau entourait le monde entier; à l'aube, le soleil en sortait pour se lever au ciel et le soir, il se couchait derrière elle. La même montagne jouait un rôle essentiel dans la cristallisation des idées relatives au voyage nocturne du soleil. Les Égyptiens admettaient, la plupart du temps, que le soleil retournait à l'est après avoir traversé l'enfer;²⁵ néanmoins dans certains cas, d'ailleurs beaucoup plus rares, ils affirmaient que le soleil revenait de l'ouest à l'est par l'océan entourant le globe et que pendant ce trajet ses rayons se cachaient derrière la grande montagne septentrionale.²⁷ C'est précisément cette conception qu'on retrouve, à propos des monts Rhipaia, chez les Grecs, à

l'époque des origines de la science ionienne; il serait bien difficile de n'y voir qu'une simple coïncidence.

Néanmoins, on est peut-être plus près de la vérité, si l'on range les monts Rhipaia parmi les éléments originaux de la vision hellénique du monde. On ne doit pas perdre de vue que chez les Grecs il existe aussi un autre groupe de mythes qui semble militer en faveur de l'existence de l'idée des monts Rhipaia: nous pensons au mythe „hyperboréen.“²⁸ Selon son acception originale, ce nom désignait celui „qui habitait au-dessus de la montagne“;²⁹ à coup sur, il ne s'agissait pas d'une montagne quelconque, mais bien de la montagne mythique en question. S'il en est ainsi, l'idée d'une „montagne universelle“ doit avoir appartenu dès l'origine au mythe „hyperboréen.“ Tout porte à croire qu'il s'agissait précisément des monts Rhipaia, puisque dès l'époque des plus anciennes sources les Hyperboréens et les monts Rhipaia figurent toujours ensemble. Pour comprendre les acceptions ultérieures du nom, c'est-à-dire celles, suivant lesquelles le peuple établi „au dessus de la montagne“ s'est transformé en un peuple vivant au delà de la montagne et bien loin au nord, il faut admettre que le mythe des Hyperboréens avait été dès l'origine associé à la notion de la „montagne universelle“ et à l'orientation mythique qui en résultait.

Tout bien considéré, malgré les concordances de la notion grecque avec les croyances helléniques, on peut alléguer des arguments nullement négligeables en faveur de l'originalité de cet élément ancestral de la vision hellénique du monde. A y regarder de près, on est amené à dire que les traits communs des croyances égyptiennes et helléniques n'appartiennent même pas aux éléments primitifs de l'idée des monts Rhipaia. Est-ce un pur hasard que les plus anciens poètes grecs n'avaient fait aucune mention du rôle des monts Rhipaia dans le voyage nocturne du Soleil?³⁰ En examinant les renseignements d'Alcman, Pindare et Sophocle sur les traits les plus archaïques des monts Rhipaia, on est obligé de dire que ces poètes les imaginaient comme des montagnes sombres, cachés à jamais aux rayons du soleil; même les sources de l'Istros y étaient toujours à l'ombre. On peut y ajouter aussi un détail fourni par l'Argonautique orphique (1120 sq.), d'après lequel les Cimmériens seraient séparés du soleil par les monts Rhipaia. Toutes ces croyances en font présumer une autre: pendant la nuit le soleil ne traverse pas l'Okéanos derrière les monts Rhipaia, pour éclairer ceux-ci et aussi les peuples établis derrière eux, mais il passe — selon une idée largement répandue chez les Grecs — par les enfers.³² On peut donc dire qu'à l'origine l'idée des monts Rhipaia n'avait rien à voir avec le voyage nocturne du soleil. Ceci dit, nous avons écarté aussi le dernier argument favorable à l'hypothèse de l'origine égyptienne.

János Harmatta

KÉT VÁZA A MICALI-FESTŐ MŰHELYÉBŐL

Az etruszkológiát, amely legelsősorban az új ásatások anyagától vár feleletet még megoldatlan problémáira, különösen súlyosan érintette az ásatásoknak a háború okozta szünetelése. Annál nagyobb jelentőségű az emléktanyag egy csoportjának, az etruszk vázafestészetnek az az első rendszerezése, amely nemrégiben jelent meg J. D. Beazleytől, az antik vázafestészet legkitűnőbb ismerőjétől¹ s amelyet kiegészít F. Dohrn az etruszk feketealakos vázákrol régebben írt disszertációja.² Ez a rendszerezés olyan kérdések megoldásához visz közelebb, amelyeknek azelőtt még a fölvetése is alig volt lehetséges.

Az etruszk vázafestés kérdésének középpontjában éppúgy, mint az etruszk művészet többi ágánál, a görögökhöz való viszony áll. A görög művészettől való függés itt sem vitatható. A görög vázák importja Etruriában az itáliai etruszk kultúra kialakulásának idejére, a VIII. századra megy vissza és nem sokkal később utánzásuk is megkezdődik a helyi műhelyekben. Az etruszk figurális vázafestés egész története folyamán a görög vázafestés fejlődését, változásait követi kisebb-nagyobb időbeli távolságban. Nyilvánvaló, hogy a görög vázák tömeges felbukkanását etruszk leletek közt az élénk görög-etruszk kereskedelmi kapcsolatok, a Campania meghódítása utáni közvetlen szomszédság, vagy a — nyilván részben a perzsák elől menekülő — görög mesterek Etruriában való letelepedése önmagában még nem magyarázza meg: az etruszk „arisztokrácia”, amelynek sírjaiban a legszebb attikai vázák egy részét találták, a magáéra ismert abban az ízlésben, amelyet ezek a vázák tükröztek. Így rendelők ízlése arra ösztönözte az Etruriában működő mestereket is, hogy ne térjenek el túl messze görög mintáiktól. Természetesen az utánzás csak ritkán vált egyszerű másolássá és azok közt a helyi műhelyek közt, amelyek fel merték venni a versenyt a helyi vagy importált görög áruval, az etruszk vázákknak a görögökhöz képest csekély száma ellenére is el tudunk néhányat különíteni, jellegzetességeiket — elsősorban Beazley és Dohrn munkássága nyomán — élesebben körvonalazni tudjuk.

A legnagyobbak egyike lehetett az etruszk vázafestő műhelyek között az, amelyet Beazley néhány darabjának első publikálójáról, Micaliról

nevezett el.³ A Micali-festő és köre különböző formájú feketealakos edényeket készített kb. 520-tól az V. század elejéig.⁴ Bár kétségtelen a műhelynek a görög művészettől való függése (ehhez számítva a caerei hydriákat is), de másfelől éppoly szoros kapcsolatban áll az Etruriában készült „pontusi” vázakkal⁵ és az — egyébként szintén görög inspirációjú — egykorú etruszk sírfestészettel is. Ez a kapcsolat váza- és sírfestészet között az etruszk vázafestés későbbi korszakaiban is kimutatható és vázáképek és sírfestmények pontos egyezéséig terjed.⁶ A Micali-műhelynek a caerei hydriákkal való régóta megfigyelt⁷ kapcsolata nem elég ok arra, hogy működési helyét Caere-re lokalizáljuk.⁸ Sőt, a rendelkezésre álló lelőhelyek statisztikája inkább Vulcira utal, ahol 500 körül olyan bronzműhely van, amely a Rajna vidékére is exportálja áruit.⁹ Az etruszk vázák nem voltak ilyen keresettek, az attikaiakkal szemben nem is igen voltak versenyképesek Etrurián kívül. A Micali-műhely vázái is csaknem kizárólag Etruriában terjedtek, egy-két ismert lelőhelyű van csak köztük, amely messzebből való,¹⁰ de az is valamennyi Itáliából.

A modern műkereskedelem messzebbre elhordta őket. Ezen az úton került kettő közülük nemrégiben az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum tulajdonába. Az első¹¹ (3. kép) 53 cm magas hydria. Anyaga helyenként narancsszínben játszó sárgásbarna agyag, rajta vékony fekete firniszfesték, amely a nyak belső részét is befedi, és narancsvörös máz. A profilált talpon gyűrű,

³ Az idetartozó vázák közül elsőnek Dümmler állított össze néhányat: Röm. Mitt. 1888, 173 s. köv. Etruszk eredetüket R. Zahn ismerte föl: Ath. Mitt. 1898, 64—5. A műhelyen belül az első szisztematizálási kísérlet C. Albizzatiól való: Vasi dipinti del Vaticano III, 82. Szélesebb alapra fektetve Dohrnnál és tőle függetlenül J. D. Beazleytől: Raccolta B. Guglielmi I. (Roma, 1939) 76 s. köv.; kiegészítések, egyeztetések és javítások: EVP 12 s. köv., 295—6. (A náluk felsorolt vázák közül csak azokat ismerem, amelyeknek publikációjához hozzájuthattam.)

⁴ Dohrn, 118—9. Bendinelli (Boll. d'Arte II. 1922—3, 102) tévesen datálja az V. század elejére. V. ö. Albizzati i. m. 82. l.

⁵ V. ö. pl. alább a 18., 23. és 35. jegyzetet.

⁶ Dohrn, Röm. Mitt. 1937, 128; EVP 3.

⁷ Így már Dümmler, i. h. 173.

⁸ Dohrn, 128—30 és öt követve D. K. Hill, Journ. of the Walters Art Gallery 1940, 113 és 137, No. 7 (Riis Tyrrhenika-jához nem tudtam hozzájutni.)

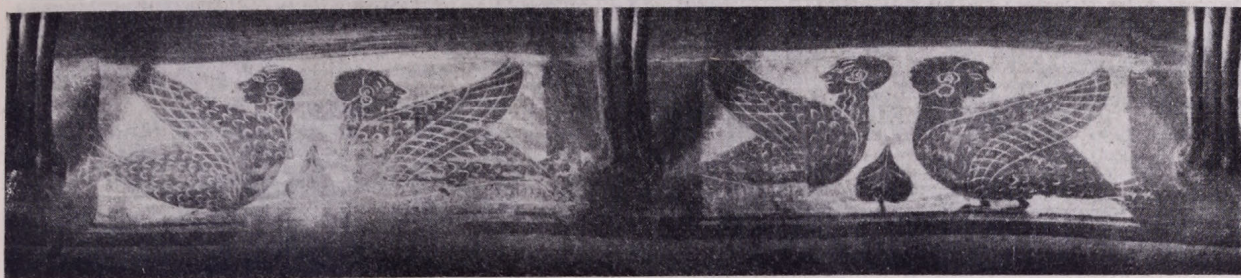
⁹ Legutóbb K. A. Neugebauer, J. d. I. 1943, 206 s. köv.

¹⁰ A. Beazley felsorolásában (Racc. Guglielmi, i. h. No. 60.) gubbioi hydria EVP 14 szerint (Dohrn nyomán) azonos az 59. számúval, amely Chiusiból való.

¹¹ Oroszlán—Dobrovits, Antik kiállítás (1947), 47. No. XXI.

¹ J. D. Beazley, Etruscan Vase—Painting. Oxford, 1947. (= EVP).

² T. Dohrn, Die schwarzfigurigen etruskischen Vasen der 2. Hälfte des VI. Jh. Diss. Köln, Berlin 1937 (=Dohrn). A könyvhöz sajnos csak a fenti dolgozat beküldése után jutottam hozzá és így eredményeire egy-két kivétellel csak a jegyzetekben tudtam utalni.

1. kép. Részlet a 4. kép amphorájáról. — Fig. 1. Particolare dell' anfora della fig. 4.

azon tojásalakú test. A két oldalsó horizontális fül rézsút felfelé tart, a hátsó vertikális kétrészes, és magasan a száj fölé emelkedik. A kihajló szájpereemen fölül szívalakú borostyánlevél-sor van, a levelek közt pontokkal (jellemző díszítés a műhelyben¹²); a vállon pontokkal díszített nyelv-minta alatt két szárnyas párdúc közt szárnyas Gorgó-fej, kiöltött nyelvvel, kiálló szemfogakkal, fürtökbe csavart hajjal. Alattuk, egy sávval elválasztva, négy táncoló ifjú, a két baloldali jobbfelé, a két jobboldali balfelé lép. A két szélsőnek díszes szegélyű köpenye, lobogó haja van, a két középső köpenyét az etruszk sírokból ismert viseletben¹³ — amelynek azonban görög előzményét is ismerjük vázakepekről¹⁴ —, derekán csomóra köti, két csücske lebeg körülöttük; a baloldalinak jobb-, a jobboldalinak balkeze öklben. A táncolókat egymástól kígyóvonal választja el, ez zárja le a két szélén is a kompozíciót. A táncosok talpa alatt a talajt jelző vonal, ez alatt körbefutó sáv. Az edény egyébként díszítetlen. Több darabból van összeragasztva, jelentéktelen kiegészítésekkel, főleg a talpon és a bal fülön. Minden alaknál, és a levél- és nyelv-mintán is sokvonalú előrajz, bekarcolt körvonalrajz, bő belső rajz. A fekete firniszfesték a figurákról több helyütt lepattogzott.

A váza minden részletében a Micali-műhelyről tanúskodik. A narancsszínű máz, az edényforma, (különösen a talp,¹⁵) az ornamentika,¹⁶ mind megtalálható a műhely más darabjain. De a legbiztosabban árulják el a váza hovátartozását maguk az ábrázolások. Ugyanaz a könnyű, de nem gondos kéz jellemző erre is, mint a Micali-műhely többi darabjára. A testarányok elhanyagolása általános jellemzője az etruszk vázafestésnek a göröggel szemben, a Micali-műhely sem kivétel,¹⁷ elég csak a balról második táncos bal alsó lábszárára, az óriási kezekre, a két középső táncos jobb- és balkarjának viszonyára utalni (szándékos rövidü-

lésről itt még nem lehet szó). Az emberi test belső rajza: a bokacsont jelzése a félkörrel jelzett alsó lábszáron, a két kis félkörrel jelzett térdkalács, a combon két hosszabb, egymástól távoli és a felsőkaron két rövidebb, közelfekvő vonal az izmok jelzésére, a mell jellegzetes rajza (két nagy félkör, amelyeket a mellcsontot jelző félkör köt össze, szinte elkülöníti a testtől a két kart, a mellbimbókat kör jelöli, a testet a nyaktól ugyancsak bekarcolt vonal különíti el), az állkapocs, orrcimpák, a fül tekervényeinek rajza éppúgy jellemzők a mester kezére, mint az a következtetés, amely a belső rajzokban ugyanazon váza alakjainál is megnyilvánul¹⁸ Ilyen a mellbimbó elhagyása a bal szélső táncosnál, ilyen a pupilla jelzése ugyanannál, szemben a többi hárommal¹⁹. A táncjelenetek különösen kedves témái a műhelynek²⁰ és ezeken mindig találkozunk a műhely jellemző motívumával, a messze lobogó, hullámos hajjal, férfiaknál és nőknél egyaránt.²¹ Ennek az analógiáját éppúgy megtaláljuk az etruszk sírfestményeken,²² ahogy a műhely stílusának más vonásai is a korabeli sírokból ismert fal-festményekkel mutatnak rokonságot,²³ az etruszk művészet más emlékeivel való kétségtelen tárgyi kapcsolatok mellett. Nemcsak a táncosok ruhaviselete, hanem a sírokból is korai és kedvelt szívalakúra stilizált borostyánlevél-ornamentika²⁴

¹² V. ö. Dohn, 90 s. köv.

¹³ V. ö. pl. R. Hackl, Die königl. Vasensammlung zu München I. (1912) Abb. 135. és 138. (120. és 121. l.)

²⁰ Azok közül, amelyeket ismerek, a legközelebb áll a Szépművészeti Múzeum vázájához a baltimorei (D. K. Hill, i. m.), egy vatikáni (Albizzati, Tav. 22, No. 236) és egy müncheni (Hackl, i. m. No. 894, Abb. 134—8; F. Weege, Der Tanz in der Antike, Halle, 1926, 112. l. és Abb. 170.).

²¹ Már Dümmler rámutatott, hogy ez a műhely egyik jellemzője: i. h. 174.

²² Tomba dei Tori, J. d. I. 1929, 39, Abb. 6; egy „pontusi” vázán (Dohn, „Parismaler”): Hackl, i. m. No. 923, Abb. 160. Figyelemreméltó, hogy ez a váza ornamentikájában is mutat kapcsolatot a Micali-műhellyel: Dohn, 61. A motívum elterjedéséről u. o. 104—5.

²³ Beazley egy, a British Museumban lévő Micali-amphorával kapcsolatban utal a Tomba d. Scimmia-ra (Racc. Guglielmi, 77, No. 1. és EVP 3.).

²⁴ Pl. T. d. Triclinio, T. d. Letto Funebre; v. ö. J. de Wit, i. m. 70; Dohn, 17 (a borostyánlevél szerepéről az etruszk művészetben) és 108—9. A díszítőmotívum eredetének kérdésénél nem szabad elhanyagolni az olyan keleti példákat, mint pl. egy lachisi váza (Bossert, Alt-kreta³, No. 512.), amely formája szerint is épp az etruszk kerámia elődjeként figyelemreméltó (v. ö. Dohn, 14—5.).

¹² Pl. Albizzati, i. h. Tav. 23. No. 237; Dohn, Taf. 6, No. 214. Attikai előfordulásáról u. a. 102. l.

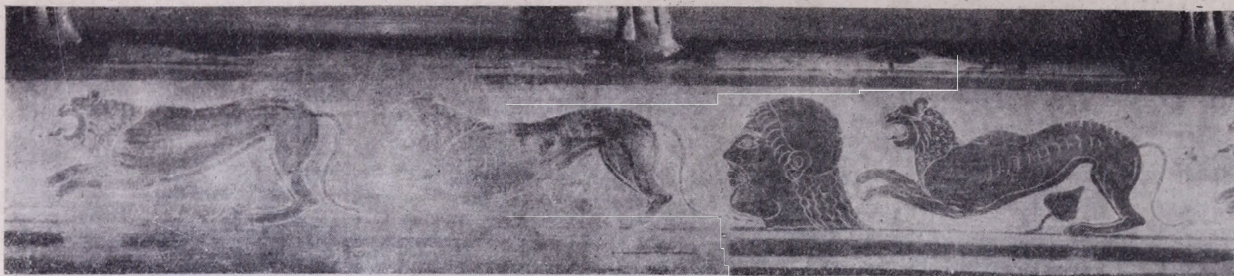
¹³ Pl. Tomba dei Vasi Dipinti, Etr. Malerei (Samm-lung Parthenon, 1942) XVI. 2., XVII. 1.

¹⁴ Pl. E. Langlotz, Griechische Vasen in Würzburg (München, 1932) No. 476, Taf. 153.

¹⁵ Pl. a baltimorei amphorán: D. K. Hill, i. m. 110, fig. 1. (= EVP Pl. III, fig. 2.)

¹⁶ A nyelv-mintához: nápolyi amphora, Röm. Mitt. 1888, 175, Abb. 4—5. (= Beazley, Racc. Guglielmi, i. h. No. 23.); a baltimorei amphora (l. az előző jegyzetet).

¹⁷ V. ö. Dohn, 112.

1. kép. Részlet a 4. kép amphorájából. — 2. Fig. Particolare dell' anfora della fig. 4.

főképen pedig az egyes alakok rajza is ide mutat. Ismeretes a tánc nagy szerepe az etruszk kultúrában, Rómába is ők vezették be a hagyomány szerint 364-ben. Archaikus stéléken, de különösképpen a Tomba dei Leopardi és a Tomba del Triclinio falfestményein, ugyanazzal a jellemző merev kéztartással, kifeszített, sokszor hátrafeszített tenyérrel jelennek meg a táncosok, mint — egyéb etruszk vázáműhelyek termékei mellett²⁵ — a Micali-vázakon is. Egy jelentékeny kompozíciós sajátosságban is emlékeztet a Szépművészeti Múzeum vázája a sírfestményekre. Az egykorú és későbbi sírfestmények tánckompozíciói mindig elválasztják egymástól az egyes táncosokat, akik egyébként is, bár nyilvánvalóan egy zenére, de egymástól teljesen függetlenül táncolnak. Az elválasztó fák vagy növények szerepét a vázán kígyóvonal tölti be, ugyanúgy, mint a Micali-műhely egy másik vázáján.²⁶ Hogy az elválasztó motívumoknak ez a szerepe jellegzetesen etruszk és nincs analógiája a görög festészetben, arra J. de Wit utalt.²⁷ Itt természetesen sem térkitöltő, sem díszlet-szerepük nem lehet az elválasztó vonalaknak, inkább a kompozíció vertikális folytonosságának függőleges tagolással való szándékos felbontása, a nélkül, hogy ezzel a kompozíció egységét megbontaná, mert a kígyóvonalak a táncoló testek vonalaival harmónikusan hullámzanak, mintegy aláfestéséül az emberi mozdulatoknak, az etruszk művészetnek ebben a korban minden műfajában megfigyelhető azon elv szerint, amelyet a lineáris megfelelés elvének neveztek el.²⁸ Sokkal inkább elválasztó szerepük domborodik ki az említett würzburgi vázán, ahol szembenálló harcosokat választanak el. Ilyesfajta

értelmezés lehetősége a mi vázánkon is megvan. a két középső alak ökölboszorított keze feltűnően elüt az etruszk táncábrázolások stereotyp kéztartásától, amelyet a két szélső alaknál is látunk. Az első pillantásra ökölvívó-ábrázolások kínálkoznak analógiául attikai vázákon és etruszk sírokban,²⁹ elsősorban pedig a British Múzeum Beazley-től a Micali-festőnek tulajdonított amphoráján,³⁰ amelyen az elválasztó növénydísznek is nagy szerepe van, többek közt épp a két ökölvívó között, és különösen feltűnő módon a 3. jelenet „akrobatái”-nál.³¹ A két szélső táncos a görög vázák felöltözött „néző”-inek felelne meg. Természetesen itt nem lehet szó tényleges ökölvívó viadalról, hanem — a tánc lépésekkel is aláhúzott — kultikus jellegű látszatküzdelemről („Scheinkampf”), amilyenről pl. Trebellius Pollio számol be Gallienus császár Decennalia-ünnepén (*pugiles flacculis non veritate pugillantes*).³² A szimmetrikus felépítés kedvéért van nyilván az, hogy az egyik a jobb-, a másik a balkezét szorítja ökölbe (így van ez a sírfestményen és a görög vázák is), és a caestus elmaradása sem feltűnő olyan műhelyben, ahol pl. a szem elhagyása is előfordul.³³

De éppen az etruszk sírképek és a Micali-műhely egyik vázája egy másik magyarázatot is lehetővé tesznek. Ugyanez a kéztartás jelenik meg pl. az egyik már említett müncheni váza egy táncosánál,³⁴ egy másik, nem a Micali-műhelyhez tartozó, de egykorú etruszk vázán,³⁵ és világosan ez a kéztartás van a Tomba del Pulcinella „pulcinella”-jánál, főképen pedig a Tomba degli Augurinak annál a táncosánál, akinek feje mellett a perusa felirat már egyébként is vallásos funkciójára engedett következtetni. (A két sírfestmény a Micali-műhely működésének kezdete táján készült). Ez az etruszk ábrázolásokon táncosoknál megjelenő kéztartás a görög

²⁵ Pl. feketetalakos hydria a baltimorei Walters Art Gallery-ből: *The Dance in Classical Times*. Baltimore, 1945, 16.

²⁶ Langlotz, i. m. No. 798, Taf. 234.

²⁷ J. d. I. 1929, 77. V. ö. még az etruszk vázák közül (más elválasztó növénydíszsel) a Bendinellitől (i. h.) publikált hydriát (az állatok és az egyes emberek közt), és más etruszk műhelyből: Arch. Anz. 1917, 105, Abb. 34; Giglioli: *L'arte etrusca* (Milano, 1935), Tav. CXXXI. 2. stb. A Micali-műhelyből: Hackl, i. h. No. 908, Abb. 144. V. ö. még Hackl, i. h. No. 956a, Abb. 179 (Micali-műhely). Hasonló növénydíszítések más etruszk vázák is egyébként emlékeken: Dohrn 30—31 és 126. „Pontusi” vázák is az etruszk sajátosság már teljesen kifejlődve látható, és az egyes növénydíszítések is kínálkozik az összehasonlítás a sírfestészettel (Dohrn, 63—4.).

²⁸ J. de Wit, i. h. 75.

²⁹ Pl. Racc. Guglielmi, I. Tav. 13, 38; T. d. Bighe (Weege, Etr. Malerei Taf. II.); T. d. Scimmia, Chiusi-ban (K. A. Neugebauer, *Die Antike* 1942, 49, Abb. 29.).

³⁰ Beazley, Racc. Guglielmi I. 77, No. 1.; EVP Pl. II—IIA; Dohrn, Taf. 8 („Palaestramaler”).

³¹ V. ö. egy müncheni etruszk amphora rajzát is: Hackl, i. m. 105. l., Abb. 111. (Dohrn, „Parismaler”).

³² Script. Hist. Aug. Gallienus duo, VII, 4 sqq.

³³ Dohrn, 98.

³⁴ Hackl, i. m. Abb. 138. Más, a Micali-műhelyhez tartozó vázák is az ökölboszorított kéznek nyilvánvalóan, vagy legalábbis valószínűleg más jelentése van.

³⁵ Albizzati, i. m. Tav. 24, No. 238 (ő tévesen a Micali-műhelyhez sorolja); v. ö. EVP 16.

művészetben sincs párhuzam híján. Legutóbb L. Deubner állította össze archaikus reliefek egy csoportját,³⁶ amelyeken a chthonikus-, vagy az Asklépios-kultuszban áldozatot bemutatók egyik kezüket imára tartják, a másikat ökölbe szorítják.³⁷ Lehetséges, hogy egy — egyébként máshol is elterjedt³⁸ — mágikus gesztus élt elevenen a VI. század végének etruszk festészetében.

A hydria nyakán a két párdúc szárnyának rajza a pikkelyszerű tollakkal és a kockákkal jelzett hosszú szárnytollakkal egyik leggyakrabban előforduló jellemzője a Micali-műhelynek. Különösen kedvelte a szirén-ábrázolásokat.³⁹ Egy ilyen szirén-váza került az előbbivel együtt ugyancsak műkereskedői forgalomból a Szépművészeti Múzeumba⁴⁰ (1-2. és 4. kép). A 41 cm magas amphora anyaga sárgásbarna agyag, az echinusalakú talpon hosszúságú tojásalakú test van, erősen vízszintes vállakkal, rajta elváló nyak, hármasan tagozott fülek, echinusalakú száj, befelé nyúló peremmel. Vékony, egyenetlenül felrakott firniszfesték fedi az edény talpát (az oldalt kivéve), a test alját, a nyakat kívül-belül, a füleket kívül; sárgásbarna máz. A vállon mindkét oldalon két szirén, fejüket hátrafelé fordítják, köztük a földből kinövő száron szívalakúra stilizált borostyánlevél. Alattuk körbefutó sávok közt ugyancsak körbefutó kép: a vékony vonallal jelzett talaj fölött egy balra néző ifjú és három balra futó oroszlán, hasuk alatt jobbra dülő borostyánlevéllel. Előrajz nincs, belső- és körvonalarajz minden alaknál, a leveleknél is. Az edény ép, csak a talpából van egy darab letörve. A fekete festés több helyen, így a két hátsó oroszlán rajzán, teljesen lepattozott.

Az amphora kidolgozásában mögötte marad a hydriának. A körvonalarajz sokkal hanyagabb, elnagyoltabb (lába pl. csak az első oldal jobb szirénjének van, a vele szembenállónak a farktollai egyáltalán nincsenek megrajzolva stb.). Az is kétségtelen azonban, hogy a két váza közt figyelemreméltó rokonság van. A szárnyak, a fülek, az áll, a levelek rajza, a profil vonalai, mind arra mutatnak, hogy az amphora egy iskolából, ill. műhelyből való a hydriával. Különösen jellemző a földből kinövő borostyánlevél, amely ugyanilyen kompozicionális szerepben több, a műhelyhez tartozó vázán megjelenik⁴¹ és az etruszk

ornamentikának a göröggel szemben régóta meglévő sajátja,⁴² valamint a szirének és az oroszlánok rajza.⁴³ Az amphora kompozíciója szerint ahhoz a kis csoporthoz áll közel, amelyet Beazley „a mesterhez igen közelálló”-ként különített el a Micali-műhely darabjai közt,⁴⁴ Dohrn pedig néhány más vázával együtt a „Perseus-festő” neve alatt foglalt össze.⁴⁵ De semmi okunk nincs rá, hogy a vázát elválasszuk a Micali-műhely törzsanyagától, amelyet Dohrn a „szirén-festő”-nek tulajdonít.

A „földből kinövő” fej régóta ismert motívum a görög vázafestészetben, már a melosi és korinthusi vázákon gyakori⁴⁶ és nem kell minden esetben az ismert *anodos*-ábrázolásokkal,⁴⁷ vagy akár a Tages-míthosszal való kapcsolatra gondolni, amelynek ábrázolásait néhány gemmán ismerhetjük fel némi valószínűséggel.⁴⁸ A motívum a Micali-műhellyel közeli kapcsolatban álló „Tityos-festő” egy vázáján is előfordul, az amphoráéhoz egészen hasonló kompozícióban.⁴⁹

*

Az, hogy a VI. század utolsó negyedében először tudunk egy nagy etruszk vázafestő műhelyről, amely a görög mintáktól való kétségtelen függése mellett, ezektől a mintáktól jól megkülönböztethető és messzire eltávolodó etruszk stílust képvisel,⁵⁰ nem magyarázható pusztán véletlenel. Az egykorú műhelyeknek tulajdonított, ma még csak néhány darabból álló csoportok idővel megnőhetnek és a Micali-műhely talán kevésbé fog egyedülálló népszerűségüknek látszani. Annyi azonban kétségtelen, hogy működése az előző koroznak etruszk műhelyeivel és köztük a legjelentősebbnek, a „pontusi” vázák műhelyének korábbi darabjaival szemben jelentős fordulatot jelent, aminek magyarázatához nem elégséges annak a feltevése, hogy a „pontusi” vázákat Etruriában működő görög mesterek készítették. A korai „pontusi” vázák és a többi etruszk fektealagos műhelyek mesterei teljesen görög művészetet igyekeztek nyújtani s ugyanígy a caerei hydriák mes-

⁴² Dohrn, 17.

⁴³ A szirénekhez: *Albizzati*, i. h. Tav. 23, No. 240 (finomabb kidolgozású, az arcok fehérre festve); *Hackl*, i. m. No. 896, Taf. 39 (nyak), No. 898, Taf. 39 (nyak), No. 909 (Abb. 145), No. 927 (Abb. 168), No. 957 (Taf. 42) stb. Az oroszlánokhoz pontos analógia: CVA Kopenhága, Pl. 217,6 (= *Beazley*, *Racc. Guglielmi* 77 l. No. 2.).

⁴⁴ *Beazley*, *Racc. Guglielmi* I. 80: *Opere di scuola*, A. 1—3 (képek: *Hackl*, i. m. No. 848—50, Taf. 35 és Abb. 119). Kompozíciója szerint a legszorosabb kapcsolat az általam ismertek közül egy vatikáni amphorához fűzi a budapestit (*Albizzati*, i. h. No. 234, Tav. 22.).

⁴⁵ Listáján No. 276—84; v. ö. EVP 12.

⁴⁶ *R. Hackl*, *J. d. I.*, 1907, 89 s. köv.

⁴⁷ Az emlékanyagra vonatkozólag legutóbb *E. Buschor*, *Feldmäuse*. München, 1937 (Sitz. Ber. Bayr. Ak. d. Wiss., Phil.-hist. Abtlg. Jg. 1937, H. 1); ehhez *H. Sitte*, *Wiener Jahreshefte* (az Öst. Jh. akkori neve) 1943, 17 s. köv.

⁴⁸ *R. Enking*, *J. d. I.*, 1944—45, 113.

⁴⁹ *Langlotz*, i. m. No. 784, Taf. 229.

⁵⁰ Így Dohrn is, 111.

³⁶ *J. d. I.*, 1943, 88 s. köv.; v. ö. még *Sittl*, *Die Gebärden der Griechen und Römer* (1890), 196—7 (kül. 197, 4 j.) és Taf. I.

³⁷ Először A. Dieterich ismerte fel a vallásos értelmezés lehetőségét: *Arch. f. Religionswiss.* 1905, 158.

³⁸ *Stemplinger*, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* II. 1269.

³⁹ Dohrn, 93.

⁴⁰ *Oroszlán—Dobrovits*, *Antik kiállítás* 47. l. No. XX.

⁴¹ Pl. *Albizzati*, i. h. Tav. 23, No. 237; *Dohrn*, Taf. 6, No. 214; *Hackl*, i. h. No. 853 (Abb. 121), No. 895 (Taf. 39), No. 898 (Taf. 39), No. 909 (Abb. 145); *P. Romanelli*, *Tarquinia* (Roma, 1941) 133, fig. 83; stb. „Pontusi” vázán: *Hackl*, i. m. No. 984, Abb. 194 (*Dohrn*, „Tityos-maler”); *Langlotz*, i. m. No. 780, Taf. 228 (*Dohrn*, „Tityos-maler”) és *Dohrn*, 47. l.; u. ö. etruszk sírsztélékre is emlékeztet: 108—9.

3. kép. Etruszk feketealakos hydria a „Micali-festő” műhelyéből — Fig. 3. Idria etrusca dalla fabbrica del „pittore di Micali”.

4. kép. Etruszk feketealakos amphora a „Micali-festő” műhelyéből — Fig. 4. Anfora etrusca dalla fabbrica del „pittore di Micali”

tere vagy mesterei is, amelyeknek műhelye szintén működhetett Etruriában, hiszen az újonnan talált, ión felirattal kísért Homérosz-illusztrációval⁵¹ szemben változatlanul fennállnak egyes darabok helyi sajátosságai.⁵² A század utolsó negyedében ezekkel szemben egy nagy műhely — nyilvánvalóan rendelőknek ízlését figyelembevéve — görög minták nyomán kompozícióban, tartalomban etruszk vonásokat érvényesít vázáin. Hogy itt nem egy műhely vagy egy mester egyéni sajátosságáról van szó, azt döntő módon bizonyítja a változás, amely a Micali-műhely működésének kezdetével kb. egyidőben a „pontusi” vázák stílusában megfigyelhető.⁵³ A műhely működését a század közepétől folyamatosan figyelemmel kísérhetjük és azt látjuk benne, hogy legkésőbbi mesterének, az ú. n. Tityos-festőnek vázáin (530–500 közt) a görög mitológia ábrázolása, éppúgy, mint a Micali-műhelyben, csaknem teljesen eltűnik. Ugyanennél a festőnél a műhely régebbi, az ión vázafestészet hatását mutató, színes stílusát egy stílusában, tárgyában a Micali-műhelyhez közeledő és a görög mintaképektől eltávolodó egyszínű technika váltja fel. A vázafestészetben megfigyelhető jelenségekhez nyomatékos analógiául szolgál itt a nagyfestészet, ahol ebben az időben a görög művészetben párhuzam nélkül álló tájfestészettel találkozunk.

Az etruszkok a görögök fölött a szardíniai tengeren aratott győzelem után, Latium és Campania birtokában, ekkor voltak hatalmuk tetőpontján. A görögökön győztes és velük Campaniában szembenálló etruszk vezető réteg megerősödését tükrözi nyilván a VI. század utolsó negyedének etruszk művészete is, amely a görög (most már egyre inkább attikai) művészet mintaadó jellegét elismervé, megpróbálja formában és tartalomban a saját világát kifejezni.

A század legvégén azonban jelentős átalakulások nyomait figyelhetjük meg Etruriában és az etruszk uralom alatt lévő területeken. Az etruszk királyok elűzése és a köztársaság megalapítása Rómában nem történhetett teljesen elszigetelten a többi etruszk királyságban lezajlott eseményektől. Etruriában a *lucumones*, az uralkodó réteg, amelynek már nem volt érdeke egy erős központi királyság létezése, az egyes városkirályságokon belül is a királyi hatalom megdöntésére és arisztokratikus köztársaságok szervezésére törekedett.⁵⁴ Valószínű, hogy ez már a VI. század végén megkezdődött és az V. század közepe táján már mindenhol végbe-mehetett a változás.⁵⁵

Kézenfekvő itt párhuzamként az egykorú athéni eseményekre gondolni. A Rómában és Athénben történeteket már antik történetírók pár-

huzamba állították. De az athéni és etruszk fejlődés mégis lényegében különböző irányban haladt a két társadalom nyilvánvaló szerkezeti különbségei és — nem utolsósorban ennek következtében — háborúik gyökeresen ellenkező kimenetele miatt. Talán ez a különbség tükröződik a vázafestészetben is. Míg Athénben a tyrannis megszüntetése egybeesik a vörösalakos technika uralomra jutásával a vázafestészetben, az etruszk vázafestő műhelyek a századforduló óta egyre silányabb kivitelű edényeket gyártottak. A VI. század második felének műhelyei — amennyire ma ismerjük őket — megszüntették működésüket vagy egyre romló minőségű iskola-darabokat produkáltak. A vázadíszítésben teljesen az attikai minták hatása uralkodik.⁵⁶ Jellemző e mellett, hogy az új, vörösalakos technika mennyivel kevésbé volt népszerű Etruriában a feketealakosnál. Sokkal kevésbé, semhogy az attikai mesterek Etruriából való távollmaradásával érvelő magyarázat kielégítő volna.⁵⁷ Az etruszk műhelyek ugyanis, bár jól ismették a jelentős mennyiségben importált vörösalakos vázákat, majdnem az V. század közepéig kitarítottak a régi technika mellett.

Az etruszk társadalomtörténet forrásainak hiányossága mellett a vázafestészet történetéből meríthető tanulság is figyelmet érdemel. Az etruszk vázafestészet gyors hanyatlása és fejlődésre, új technika átvételére való képtelensége az V. század elején talán olyan belső változások tünete, amelyek többek között a görögöktől 474-ben Cumae-nál elszenvedett döntő vereség előkészítői voltak. Ebben az időben már mennyiségileg is erősen csökkent a vázakészítés, jelezve a fordulatot, amelyet a cumaei csata jelentett az etruszk történelemben: nemcsak az etruszkok és görögök közti kereskedelmi érintkezés szinte teljes megszűnését, hanem az etruszkok „világhatalmi” pozíciójának elvesztését is.

A fejlődésnek — legalább is első részében — a vázafestészetével azonos folyamatát a sírfestészetben Tarquinia sírjain követhetjük nyomon. A legkorábbi, amelyet ismerünk, a Tomba dei Tori (550 után) görög mitológiát ábrázol archaikus merevséggel. A VI. század utolsó negyedének sírjain a görög mitológia teljes háttérbe szorulása mellett az etruszk elemek sűrűsödnek, tartalomban, kompozícióban, ornamentikában egyaránt. Ezzel párhuzamosan — ez J. de Wit kutatásainak jelentős eredménye⁵⁸ — az emberi test felépítése szematikusból organikusá válik a falfestészetben. Ezt az utat járja meg a fejlődés a Tomba degli Auguri pörsu-jától a T. del Triclinio táncosáig. A sok tekintetben más törvények szerint fejlődő vázafestésben a Micali-műhely művészettörténeti és chronológiai helye ott van, ahol a falfestészetben a Tomba degli Auguri-é: a görög import és a görögöt utánzó helyi készítmények után benne

⁵¹ E. Pottier, Mon. Piot XXXIII (1933) 67 s. köv.

⁵² J. Bayet, Herclé (Paris, 1926) 9 s. köv.; Albizzati, i. m. 75.

⁵³ V. ö. Dohrn, 81, 119.

⁵⁴ A. Solari, Vita privata e pubblica degli etruschi (Firenze, 1931), 29–30.

⁵⁵ P. Ducati, Etruria antica I. (1925) 141.

⁵⁶ EVP 20 s. köv.; Dohrn, 131.

⁵⁷ P. Ducati, Storia dell'arte etrusca I. (1927) 299.

⁵⁸ I. m. 81.

520 körül az etruszk vázafestés a görög mintaképekkel önálló törekvéseket kezd szembeállítani.

Ezt illusztrálja a Szépművészeti Múzeum két vázája is. A hydria táncosainak gesztusai, a rajz kompozíciója sajátosan etruszk és etruszknak kell tartani az amphora ifjú-fejének a görög ábrázolásoktól elütő, de az etruszkoknál, legalább is későbbi ábrázolásokról, ismert bajuszviseletét is.⁵⁹ A két váza, *in nucleo*, az etruszk művészet két csúcspontja felé mutat: az első a tarquiniai sírok tánckompozíciói felé, a másik, amely a görög archaikus típus egyformaságát és idealizáló sématicusságát

⁵⁹ Pl. az ismert vatikáni férfifejen: Röm. Mitt. 1926, Beilage XXIC. J. Sieveking, Münch. Jahrb. d. Bildenden Kunst 1928, 235.

egyenítő vonással próbálja megtörni — ha nem is közvetlenül — a felé a IV. századi etruszk vázákon kivirágzó portréfej-festészet felé, amelyet már a római portréművészet egyik ősenek kell tekintennünk.⁶⁰

Szilágyi János György

⁶⁰ Dohrn, Röm. Mitt. 1937, 119 s. köv.; R. Herbig, Das neue Bild d. Antike II. (1943) 85 s. köv. Utóbbinak a magában álló fej, mint díszítő motívum, Magna Graecia-i eredetére és a görög művészetben a „Frühzeit“ utáni eltűnésére vonatkozó véleménye (93. l.) tévedés, v. ö. Hackl, J. d. I., 1907, 83 s. köv.; különösen gyakori a motívum az V. sz. végi és IV. sz. eleji boiotiai edényeken: A. D. és P. N. Ure, Arch. Anz. 1933, 36—7, R. Lullies, Ath. Mitt. 1940, 21. Egyedülálló e tekintetben a Sosias-csésze FR, III. Taf. 123.

DUE VASI DALLA FABBRICA DEL PITTORE DI MICALI *

Una delle più grandi fabbriche di vasi etruschi dev'essere stata quella, il cui maestro più eccellente il Beazley ha denominato dal primo pubblicatore di alcuni suoi prodotti. (1—3.) Il pittore di Micali ed il suo gruppo produssero vasi a figure nere di forme varie, pressapoco dal 520 al principio del V secolo (4). Sebbene la fabbrica dipendi, senza dubbio, dall'arte greca (comprendendovi anche le idrie ceretane), ha d'altra parte rapporti altrettanto stretti con i vasi „pontichi“ fabbricati in Etruria (5) e con la pittura sepolcrale etrusca contemporanea, ispiratasi, del resto, anch'essa ai modelli greci. Questo rapporto tra la pittura vascolare e sepolcrale è dimostrabile anche nelle epoche posteriori della pittura vascolare etrusca; è possibile persino riscontrare talvolta una precisa identità fra le pitture dei vasi e quelle delle tombe (6). Il rapporto da tempo rilevato (7) della fabbrica del pittore di Micali con le idrie ceretane non offre motivi bastevoli per localizzare la sua attività in Cere (8). Anzi, i dati disponibili sui luoghi di rinvenimento additano piuttosto Vulci, dove esistette, intorno al 500, una fonderia di bronzo che esportò le sue merci anche nella regione del Reno (9). I vasi etruschi non furono prodotti tanto ricercati; e fuori l'Etruria difficilmente poterono gareggiare con quelli attici. Anche i vasi della fabbrica del pittore di Micali trovarono diffusione quasi esclusivamente nell'Italia centrale, e pochi soltanto provengono da luoghi più lontani (10), ma tutti sempre dalla stessa Italia.

Il commercio moderno di cose d'arte li portò più lontano. Per questo due, non molto tempo fa, vennero in possesso del Museo Nazionale Ungherese delle Belle Arti. Il primo (11) (tav.) è un'idria, alta 53 cm; è di un'argilla bruno-giallastra, tendente qua e là all'arancione; vernice nera sottile sino all'

interno del collo, ingubbiatura arancione. Sul piede profilato c'è un cordoncino, sopra questo il corpo ovoidale. Sul labbro sporgente verso l'esterno, una serie di foglie d'edera stilizzate a „cuore“, con una serie di punti tra le foglie (ornato caratteristico della fabbrica (12)); sulla spalla, sotto un *kyma*, ornato di punti, tra due pantere alate, una testa alata di Gorgone, con capelli inanellati. Sotto questa si vedono quattro giovani danzanti. Le due mediani annodano il loro manto al fianco, mentre le due cocche del manto stesso svolazzano intorno, secondo il costume noto dalle pitture delle tombe etrusche (13) — ma di cui conosciamo anche i modelli greci dalla pittura vascolare (14). Il vaso è del resto senza ornato; è ricomposto di diversi pezzi ed ha lacune insignificanti, specialmente sul piede e sull'ansa sinistra, rifatte in gesso. Si vede ancora lo schizzo multilineare; i contorni, anche degli ornati, sono incisi; grafito interno delle figure in abbondanza. La vernice nera se n'era scrostata in più luoghi.

Il vaso attesta in ogni sua particolarità i caratteri della fabbrica del pittore di Micali. L'ingubbiatura arancione, la forma (specialmente il piede) (15), l'ornato (16), sono tutte peculiarità, che si riscontrano negli altri esemplari della fabbrica. Ma la provenienza del vaso è rivelata nel modo più sicuro dalle rappresentazioni stesse. Il trascurare le proporzioni del corpo è una caratteristica generale della ceramografia etrusca, di fronte a quella greca. Non fa eccezione nemmeno la fabbrica del pittore Micali (17), basta accennare alla gamba inferiore sinistra del secondo danzatore a sinistra, alle mani enormi, o alla correlazione del braccio destro e quello sinistro dei due danzatori mediani (qui non si può parlare ancora di uno scorcio voluto). Il grafito interno del corpo umano, cioè il segno del malleolo sulla parte inferiore della gamba, accennata da un semicerchio, la rotula, segnata da due piccoli semicerchi, o le due linee lunghe sulla coscia,

* Le note vedi sotto il testo ungherese.

lontane una dall'altra, e sul braccio superiore due altre linee brevi, vicine, per indicare i muscoli; poi il disegno caratteristico del petto (due grandi semicerchi congiunti dal semicerchio segnante lo sterno, come se staccasse le due braccia dal corpo; le mammelle vengono accennate da un cerchio; il corpo è diviso dal collo da una linea incisa), e infine il disegno del mento, delle pinne e delle circonvoluzioni dell'orecchio, presentano tutti insieme le caratteristiche della mano del maestro, come le inconseguenze che si palesano anche nei grafiti interni delle figure di uno stesso vaso (18). Tali inconseguenze sono il trascurare le mammelle nel danzatore laterale sinistro, o il segno delle sue pupille, in confronto alle altre tre figure (19). Le rappresentazioni di danzatori sono temi particolarmente preferiti della fabbrica (20), nelle quali c'incontriamo sempre col motivo caratteristico del pittore di Micali, cioè colla chioma sciolta, fortemente svolazzante sì per le figure maschili, che per le femminili (21). Si può allo stesso modo ritrovare delle analogie sulle pitture delle tombe etrusche (22). Anche le altre caratteristiche della fabbrica mostrano un'affinità con quelle degli affreschi conosciuti dalle tombe contemporanee (23), accanto agli indubitati rapporti tematici con gli altri monumenti dell'arte etrusca. Lo dimostra non solo l'abito dei danzatori, ma perfino l'ornato preferito delle foglie d'edera stilizzate a „cuore“, che appare già nelle pitture delle tombe dell'epoca anteriore (24), e soprattutto il disegno delle singole figure. È nota la grande importanza della danza nella cultura etrusca. Sulle stele arcaiche, ma specialmente negli affreschi della Tomba dei Leopardi e della Tomba del Triclinio, appaiono i danzatori con lo stesso gesto rigido, tanto caratteristico, cioè con le palme tese, spesso all'indietro, come — insieme ai prodotti delle altre fabbriche dei vasi etruschi (25) — anche sui vasi del pittore di Micali. Il vaso del Museo delle Belle Arti ricorda, anche in una sua particolarità compositiva importante, le pitture sepolcrali. Nelle rappresentazioni dei danzanti delle pitture delle tombe contemporanee e di età più tarda i singoli danzatori vengono divisi sempre uno dall'altro. La funzione degli alberi e delle piante di separazione viene sostituita sul nostro vaso dalla linea serpeggiante, come su un altro vaso della fabbrica (26). Fu J. de Wit ad accennare al fatto che questa funzione dei motivi separativi aveva un carattere prettamente etrusco e che non era possibile trovarne analogie nella pittura greca (27). È naturale che le linee separative non possono funzionare qui né da decorazione, né per riempire lo spazio, servono piuttosto a scomporre avvedutamente la continuità orizzontale della composizione, dividendola verticalmente. Ma non turbano con ciò l'unità della composizione, perchè le linee ondeggiando armonicamente con le linee dei corpi danzanti, come se sottolineassero i movimenti umani, secondo il principio rilevabile in ogni genere dell'arte etrusca di quel tempo, che è stato nominato „principio della corrispondenza lineare“

(28). La funzione separativa risalta molto più nettamente sul menzionato vaso di Würzburg, dove i serpentine dividono alcuni guerrieri combattenti. La possibilità di una simile interpretazione si presenta anche nel caso del nostro vaso: i due pugni serrati delle due figure di mezzo differiscono in modo appariscente dal gesto stereotipo delle rappresentazioni dei danzatori etruschi, gesto che si vede anche sulle due figure laterali. Le rappresentazioni dei pugili sui vasi attici e nei sepolcri etruschi offrono delle analogie (29—31). È naturale che qui non si può parlare di un vero pugilato, ma di un pugilato di apparenza („Scheinkampf“) di un carattere rituale — sottolineato anche dai gesti danzanti —, di cui aveva reso conto p. es. Trebellius Pollio nella descrizione della festa di Decennalia dell'imperatore Gallieno (*pugiles flacculis non veritate pugillantes*) (32). Non ci sorprende la mancanza del *caestus* in un'officina, dove accade p. es. che il pittore tralasci gli occhi di una figura (33).

Ma sono appunto le pitture delle tombe etrusche ed uno dei vasi della fabbrica del pittore di Micali che offrono la possibilità di un'altra spiegazione. Lo stesso gesto si presenta p. es. presso uno dei danzatori del vaso già menzionato di Monaco (34), poi su un altro vaso etrusco, che non appartiene alla fabbrica del pittore di Micali, ma risale allo stesso tempo (35). Si può ritrovare inoltre chiaramente lo stesso gesto presso la „pulcinella“ della Tomba della Pulcinella e soprattutto presso quel danzatore della Tomba degli Auguri che ha l'iscrizione *persu* accanto alla testa, iscrizione che ci fece pensare alla sua funzione religiosa. Questo gesto, che si presenta presso i danzatori nelle rappresentazioni etrusche, non sta senza analogie nemmeno nell'arte greca. Ultimamente L. Deubner ha raggruppato i rilievi arcaici (36), nei quali i sacrificatori del culto chthonico o quelli di Asclepio alzano una mano in segno di preghiera, mentre l'altro pugno viene serrato (37). Può darsi che un gesto magico — conosciuto del resto anche altrove (38) — abbia vissuto nella pittura etrusca della fine del VI secolo.

Il disegno delle ali di due pantere sul collo dell'idria, con le penne simili a squame e con le lunghe penne delle ali, segnate da cubi, sono fra le caratteristiche più frequenti della fabbrica del pittore di Micali. Fu particolarmente preferita la rappresentazione delle sirene (39). Un vaso con sirene è capitato, insieme al vaso precedentemente menzionato, nel Museo delle Belle Arti, anch'esso attraverso il commercio di cose d'arte (fig. 4.) (40). L'anfora è di un'altezza di 41 cm, di argilla bruno-giallastra, a collo distinto; anse a tre cordoni; labbro sporgente verso l'interno. Il piede (meno d'orlo), la parte inferiore del corpo, il collo dentro e fuori, le anse all'esterno sono coperti da una vernice sottile stesa inugualmente, ingubbiatura gialla-brunastra. Sulla spalla, sul ciascun lato, si vedono due sirene che volgono la testa indietro; tra esse, sorge da uno stelo una foglia d'edera stilizzata a „cuore“. Sotto quelle, tra strisce, gira tutt'attorno al vaso

una zona figurate: sopra il suolo, segnato da una linea sottile, una testa di giovane che guarda a sinistra e tre leoni che corrono verso sinistra, sotto il loro ventre una foglia d'edera che si piega a destra. I contorni (anche di ogni foglia) ed altri particolari sono incisi. Il vaso è integro; manca soltanto una parte del piede. La vernice nera si è scrostata in più luoghi, p. es. nelle figure dei due leoni posteriori.

Quanto alla qualità artistica, l'anfora resta addietro l'idria. Il disegno è molto più trascurato (p. es. le sirene non hanno piedi, soltanto quella destra del primo lato, e il pittore non ha disegnato affatto le penne della coda della figura opposta, ecc.). Ma si può affermare senza dubbio un'affinità considerevole fra i due vasi. Il disegno delle ali, degli occhi, del mento e delle foglie, le linee del profilo indicano tutti che l'anfora proviene dalla stessa fabbrica dell'idria. È particolarmente caratteristica la foglia d'edera sorgente da terra che appare, con la stessa funzione compositiva, su altri vasi provenienti dalla fabbrica (41), una peculiarità da lungo tempo esistente dell'ornato etrusco, in confronto con quello greco (42). Ed è inoltre caratteristico il disegno delle sirene e dei leoni (43). Quanto alla sua composizione, l'anfora sta vicino allo stesso piccolo gruppo che è stato separato dal Beazley, come quello che „sta molto vicino al maestro“ (44), e che venne riassunto con alcuni altri vasi dal Dohrn sotto il nome del „pittore del Perseo“ (45). Ma non abbiamo nessun motivo per separare il vaso dai prodotti più maturi della fabbrica del pittore di Micali, attribuiti dal Dohrn al „pittore delle sirene“.

*

Non si può spiegare soltanto col caso che abbiamo nell'ultimo trentennio del VI secolo i primi dati di una grande fabbrica dei vasi etruschi che rappresenta, accanto all'incontestabile dipendenza dai modelli greci, uno stile etrusco ben distinguibile e fortemente discostantesi da questi modelli (50). I gruppi attribuiti alle fabbriche contemporanee che oggi non contano che alcuni esemplari, potranno crescere col tempo, e così la fabbrica del pittore di Micali perderà forse la sembianza di popolarità esclusiva. Ma è indubbio che la sua attività significhi, in confronto alle fabbriche etrusche dell'epoca precedente e con i primi pezzi della più significativa fra esse, cioè quella dei vasi „pontichi“, un cambiamento importante. I maestri dei primi vasi „pontichi“ e quelli delle altre officine dei vasi etruschi a figure nere, si sforzano di offrire un'arte pienamente greca, e lo stesso fece anche il maestro o i maestri delle idrie ceretane. Può darsi che quest'officina abbia funzionato anch'essa in Etruria, visto che, nonostante l'illustrazione omerica seguita da un'iscrizione ionica e pubblicata recentemente (51), sussistono tuttora delle particolarità locali di alcuni pezzi (52). Ma, in confronto con questi, una grande fabbrica

— considerando certamente il gusto dei suoi committenti — fa valere nell'ultimo trentennio del secolo, seguendo i modelli greci, delle impronte etrusche nella composizione e nei soggetti della pittura vascolare. Che qui non si tratti della particolarità individuale di una fabbrica o di un maestro, viene dimostrato dal cambiamento che si può osservare nello stile dei vasi „pontichi“, pressapoco nello stesso tempo quando la fabbrica del pittore di Micali incomincia la sua attività. Si può osservare continuamente l'attività della fabbrica sin dalla metà del secolo, e ci avvediamo che la rappresentazione della mitologia greca sparisce quasi interamente dai vasi del cosiddetto „pittore di Tityos“, l'ultimo maestro della fabbrica (530—500), allo stesso modo che dai vasi della fabbrica del pittore di Micali. Nello stesso tempo la tecnica antica colorita dei vasi „pontichi“ viene sostituita da una nuova tecnica di nero-rosso, che si avvicina nel suo stile e nel suo soggetto alla fabbrica del pittore di Micali, mentre si allontana dai modelli greci (53).

Gli etruschi giunsero in quel tempo, dopo la „vittoria“ riportata sui greci nel mare di Sardegna, col possesso del Lazio e della Campania, all'apice della loro potenza. Il rafforzamento del ceto dominante etrusco, vincitore dei greci e che li fronteggiava ancora nella Campania, si specchia evidentemente nell'arte etrusca dell'ultimo trentennio del VI secolo. E quest'arte, pur mantenendo a modello l'arte greca (ed in maniera sempre crescente piuttosto quella attica), cerca di esprimere il proprio modo, nella forma e nel contenuto.

Ma negli ultimi anni del secolo si possono osservare tracce di un notevole cambiamento sociale in Etruria e nei territori dominati dagli etruschi. La cacciata dei re etruschi e la fondazione della repubblica di Roma non poterono accadere tutto isolate dagli avvenimenti negli altri regni etruschi. In Etruria, la classe dominante dei „lucumoni“, che non aveva più interesse all'esistenza di un forte regno centrale, cercò di far cadere la potenza reale e di organizzare le repubbliche anche entro i regni delle singole città (54). Si può supporre che questo processo abbia avuto l'inizio già alla fine del VI secolo e che abbia potuto svolgersi dappertutto intorno alla metà del V secolo (55).

Appare chiaro di dover pensare per analogia agli avvenimenti di Atene. Ma lo sviluppo sociale ateniese e quello etrusco progredirono sostanzialmente in direzioni diverse, a causa dell'evidente diversità strutturale delle due società e — non per l'ultima volta in conseguenza di questa — a causa dell'esito radicalmente diverso delle loro guerre. Forse la stessa differenza si rispecchia anche nella pittura vascolare. Mentre l'età della soppressione della tirannia nell'Atene coincide col trionfo della tecnica a figure rosse nella pittura vascolare, le fabbriche etrusche fecero, sin dall'inizio del V secolo, vasi di una qualità sempre più bassa. Le fabbriche importanti della seconda

metà del VI secolo — inquanto le possiamo conoscere oggi — cessarono la loro attività o produssero opere di scuola di una qualità inferiore. La decorazione dei vasi è dominata pienamente dall'influenza dei modelli attici (56). È anche caratteristico che la nuova tecnica a figure rosse fu meno popolare in Etruria che non quella a figure nere. Molto meno per poterlo spiegare con l'assenza dei maestri attici in Etruria (57). Poiché le officine etrusche, quantunque avessero conosciuto bene i vasi a figure rosse, importati in quantità notevole, perseverarono, sin quasi alla metà del V secolo, nell'uso della vecchia tecnica.

Accanto all'insufficienza delle fonti della sociologia etrusca anche qualche richiamo ricavato dalla storia della ceramografia può esser degno d'attenzione. La rapida decadenza e l'incapacità a sviluppo e di assimilazione di una nuova tecnica costituiscono forse, all'inizio del V secolo, il sintomo di cambiamenti interiori che avevano preparato, fra l'altro, la sconfitta decisiva subita dai greci nel 474 a Cume. Anche la quantità della produzione vascolare diminuì fortemente in quel tempo, indice del mutamento che la battaglia di Cume aveva significato nella storia etrusca.

Il processo analogo allo sviluppo della pittura vascolare è — almeno nella sua prima parte — rintracciabile nella pittura sepolcrale, nelle tombe di Tarquinia. La Tomba dei Tori, la più antica fra quelle che conosciamo (dopo il 550), rappresenta la mitologia greca con rigidità arcaica. Nelle tombe dell'ultimo trimestre del VI secolo, la mitologia greca viene pienamente soppiantata, mentre gli elementi etruschi si moltiplicano ugu-

almente nel soggetto, nella composizione e negli ornati. Parallelamente a ciò — e questo è il risultato importante delle ricerche di J. de Wit (58) — il disegno del corpo umano si trasforma negli affreschi dalla costruzione schematica in quella organica. La fabbrica del pittore di Micali occupa nella pittura vascolare, sviluppantesi sotto molti riguardi secondo altre leggi, quel posto storico-artistico e cronologico che spetta nella pittura sepolcrale alla Tomba degli Auguri. In questa fabbrica la ceramografia etrusca incomincia intorno al 520, dopo le importazioni greche e dopo i prodotti locali imitanti i greci, a mettere in confronto coi modelli greci delle aspirazioni indipendenti.

Questo fatto viene illustrato anche dai due vasi del Museo delle Belle Arti. I gesti dei danzatori dell'idria e la composizione del disegno hanno un carattere particolarmente etrusco e bisogna considerare etrusco anche l'uso dei baffi della testa giovanile dell'anfora; uso che differisce dalle rappresentazioni greche, ma è conosciuto presso gli etruschi, almeno dalle rappresentazioni di età più tarda (59). I due vasi accennano, *in nucleo*, a due delle cime dell'arte etrusca: il primo alle rappresentazioni di danzatori delle pitture delle tombe tarquiniesi; l'altro col tentativo di rompere l'uniformità e l'idealizzazione schematica del tipo arcaico con un'impronta individuale, accenna a quella pittura ritrattistica che è sbocciata sui vasi etruschi del IV secolo, e che deve esser considerata come precorritrice dell'arte ritrattistica dei romani (60).

János György Szilágyi

AZ ALBERTFALVAI ROMANIZÁLT ERAVISZKUS TELEP EMLÉKANYAGA

A gellérthegy-i eraviszkusz teleptől délre 6 km távolságra, az albertfalvai síkságon, a Régészeti Intézet az 1947. év folyamán egy nagyobb, korábban ismeretlen római-kori telephez tartozó nyolc kő-épületet tárt fel. Leírásukat és településtörténeti kiértékelésüket e folyóirat megelőző évfolyamában adtuk.¹ A következő esztendőben kutatásainkat a telepet észak-déli irányban átszelő öntöző csatornától keletre, a Duna felé terjesztettük ki.² Ásatói munkánk kezdetben itt is a legfelső periódushoz tartozó épületkomplexusok felkutatására szorítkozott. Az ezzel kapcsolatban tett régészeti megfigyeléseinket röviden az alábbiakban összegezzetjük.

Első feladatként az 1947. évi ásatási területen fekvő V. számmal jelzett bolthelyiség és a VI. számmal jelzett gabonarakár közé ékelődő építmény (E), valamint a VIII. sz. lakóház mögött előkerült D jelzésű többhelyiséges épület keleti záródásait kívántuk megtalálni. Mind a két kitűzött feladatot sikerült megoldanunk. Az E épület keleti záródása, a DNy-i saroktól 5 m távolságra, az öntözőcsatorna keleti oldalán került napvilágra. Falai igen gyenge habarcsba rakott kisebb szabálytalan mészkövekből épültek. Az épület mindössze egyetlen észak-déli irányú 7,9 × 5 m belvilágú, téglalapalakú osztatlan helyiségből állott. Belsejét teljesen elfoglalja az 1940-es évek elején üzembe helyezett öntözőcsatorna töltése. Épp ezért csak az átlagban 60–65 cm vastag külső falak futását tisztázhattuk. Korhatározó leletek, vagy olyan emlékanyag, amelyek épületünk rendeltetésére adhatott volna felvilágosítást, nem került elő. Alaprajzi formáját tekintve az alig valamivel nagyobb III. sz. épülettel lehetne összevetni.

ÉNy-i sarkához észak felől, az alap utolsó kősoráig lepusztult, igen keskeny, 35–40 cm vastag fal csatlakozott, amely 1,5 m után könyökben megtörve 13 méter hosszúságban nagyjából keleti irányba haladt, majd szögben megtörve dél felé fordult, ahol az E₁ épülettől keletre megszakadt. Meghosszabbított vonalában kisebbmértetű, hosszúkás téglalapalakú, illetve szabálytalan kőlapok kerültek elő. Az E₁ jelzésű épülettől keletre húzódó kikövezett udvarrész maradványait láthatjuk ebben. A már említett E₁ jelzésű épület nyugati zárófala az E épülettől keletre 1,4 m távolságra, azzal párhuzamosan futott. Hossza 8,3 m, szélessége 50 cm. A vékony

40–45 cm-es humusz alatt csupán az alap utolsó kőszora maradt meg. Épületünk északi és déli zárófalai pár méter után megszakadtak. A keleti zárófalat a főtebb említett kövezés nyugati vonalánál tételezhetjük fel. Ily módon az E épülettől alig valamivel nagyobb trapézalakú építményt kapunk. Apró leleteit tekintve szerényebb igényű lakóház lehetett. Padlószintjét átlagban 10–15 cm vastag döngölt föld képezte s a jelenlegi felszín alatt 35–40 cm mélyen húzódott. Erről a szintről a következő négy agyagedény töredékeit szedtük össze.

1. Épületünk északkeleti részén, 1. képünkön a 11. számú jelzőtáblácska mellett, került elő egy Drag. 33 formájú sigillátát utánzó szürkeanyagú vörös festésű csésze (7,4 cm magas, 13 cm belső peremátmérő, 5 cm fenékátmérő) (2. kép, 5. szám). E símafalú csésze helyi utánzását illetően először is azt kellene tisztáznunk, hogy mikor jelenik meg a középdunai tartományokban a galliai export keretében a Drag. 33 forma. Az irodalomban már közzétett, továbbá az albertfalvai még publikálatlan anyag alapján úgy látjuk, hogy a Drag. 33 formájú csésze exportját kis mértékben már La Graufesenque megkezdte az I. sz. utolsó negyedében.³ Kezdetben azonban, legalább is az albertfalvai telep anyagának tanúsága szerint, a vásárlók a símafalú csészék közül előnyben részesítették az edényfal közepén befűzött, úgynevezett Drag. 27-es formát.⁴ Nagyobb tömegben Lezoux kezd a II. sz. első harmadától Drag. 33 formájú csészéket exportálni a dunai piacra. A 27-es forma⁵ ekkor teljesen háttérbe szorult. Rheinzabern símafalú csésze exportjában is dominál

³ E délgalliai gyár keletfelé irányuló exportjára igen tanulságos az I–II. század fordulóján záródó bregenzi pincelelet (J. Jacobs, Jahrb. f. Altertumskunde. VI. 1912. 173 sk.). A Drag. 29. formájú tál egyetlen Germani F bélyeges töredékkal volt képviselve. A többi reliefszerű tál már mind a 37-es formában készült. A síma edények csoportjában viszont a 18/31-es forma vezetett. A 33-as csésze mindössze két példányban szerepelt. — Drag. 27-es viszont nem került elő.

⁴ Brigetióban viszont, Juhász Gy. indexe szerint (Die Sigillaten von Brigetio. Diss. Pann. Ser. II. No. 3, 134 sk.), az I. sz.-ban, a 33-as forma vezet.

⁵ A délgalliai gyárak eme kedvelt csészeformájának itáliai (Arezzo, Puteoli) előzményeire lásd: G. Loeschke, Keramische Funde in Haltern, Diss. 1909. 150. sk.

⁶ Fontos ebből a szempontból a Hadrianus idejében leégett aquincumi edényüzlet leletegyüttese. Az edényanyag túlnyomó része itt Drag. 33 és 31 típusú lezouxi csészékből állott. Juhász Gy., Arch. Ért. 49. 1936. 34 l. — Hasonló a helyzet Brigetióban, ahol a lezouxi gyáraknak közel 50 fenékbélyeges Drag. 33 típusú csészeje van képviselve.

¹ Nagy T., Ant. Hung. II. 1948. 96 sk.

² Lásd az Ant. Hung. II. 1948. 95 l., 1. sz. képünkön adott helyszínrajzot.

1. kép. Az E₁ jelzésű épület északi része, alatta az 1. számú lakógödör körvonalai
Fig. 1. La partie septentrionale de l'édifice E₁; au dessous il y a l'habitation n° 1.

a Drag. 33-as forma,⁷ míg Westerndorf kivitelében ismét az I. sz.-i mértékre csökken. Az elmondottakkal egyezik, hogy a helyi gyárak is a II. sz.-ban kezdik utánozni a símafalú tölcselesen kiszélesedő sigillata-csészéket.⁸ Vindobona területén pl. Antoninus Pius és Marcus Aurelius érmeivel került elő egy Drag. 33 sigillata-csészét utánzó edény.⁹ Több példány ismeretes a Duna—Tisza közéről.¹⁰ A legkorábbinak tartott turkevei lelet csészéje, a kísérő erőprofilú egygombos fibula miatt,¹¹

⁷ Brigetióból 18 fenékbélyeges példányt sorol fel Juhász, Die Sigillaten von Brigetio. i. h.

⁸ Resatus formakincséből pl. mindeddig még hiányzik. — A 27-es formájú csésze utánzása is a II. sz.-ban indulhatott meg. V. ö.: A. Schörgendorfer, Die römerzeitl. Keramik der Ostalpenländer. 127 l., aki az általa 40-es számmal jelzett háziedény formát szerintem helytelenül vezeti le a Drag. 33-as csészéből a 27-es helyett.

⁹ A. Schörgendorfer, i. m., 84 l.

¹⁰ M. Párducz, Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns II. (Arch. Hung. XXVIII. 1944.) 68 sk., állította össze az anyagot. Pótlást adott: Ant. Hung. I. 1947. 54 l., II. t., 16 kép.

¹¹ Kovrig, A császárkori fibulák főformái Pannóniában (Diss. Pan. Ser. II. 4) 52 tip., E. Patek, Verbreitung und Herkunft der röm. Fiebel in Pannonien (Diss. Pann. II. 19. 1942) IV. t., 12 kép., és 24 l.

a II. század elejénél korábbi időre nem helyezhető. De még ez is valószínűleg korai datálás lenne, minthogy a leletgyűtteshez tartozó lecsiszoltsarkú, hasábformájú gyöngyök Párducz kutatásai szerint¹² csak a II—III. sz. fordulóján, illetve a III. sz. elején jelennek meg. E csészeforma többi utánzatai is későkoriak a szarmata földön. Az utánzatok jó részét pannóniai gyárakból kapta a Barbaricum. Az itteni leletgyűttesekben való előfordulásuk tehát visszakövetkeztetést enged a dunamenti provinciális edénygyártásra is, amely a föntiek szerint a II. sz. vége előtt nem kezdte meg a 33-as formájú csészék gyártását és exportálását. Ezzel egyezik, hogy az alberfalvai példány olyan magasabb rétegből került elő, amelyet három másik, a következőkben bemutatandó edény a II. sz. vége, illetve a századfordulóra datál.

Az említett edénytöredékek az E₁ épület délnyugati sarkának közelében a padlószinten egy kupacban feküdtek. Összeállításuk után a további három edényt kaptunk:

2. Háromfülű köcsög (2. kép, 4. sz. és 3. kép). 15,7 cm magas, fenék 6 cm, szájrémátmérő: 10

¹² Párducz, i. m., 75 l.

2. kép. Agyagedények az E jelzésű épület területéről
Fig 2. Vases d'argile retrouvés sur le terrain de l'édifice E₁

cm, legnagyobb kiöblösödés: 15 cm. Jól iszapolt, világos téglaszínűre kiégetett. Külső oldalát barnával kevert vörös festés fedi. Összetett forma. Alsó részében nyomott körtealak, amely alul alacsony gyűrűs talpon áll. Az összeszűkülő vállrészen kis plasztikus gyűrű fut körbe. A csonkakúpos nyak meredeken emelkedik ki a vállrészből és enyhén kihajló, belül csatornával tagolt peremben végződik. Közvetlenül a perem alatt a vállrészből a kráter- és kantaros-edényekre jellemző meredeken ívelődő bordás szalagfűl indul és a plasztikus gyűrű alatt a vállrésze támaszkodik. Egyik fűl törött; különben az edény ép.

Edényünk a gázgyári fazekastelepen s annak környékén előkerült háromfülű köcsögöknek¹³ egyik formai változata. Az aquincumi edények arányai ugyan mások (az edényttest megnyúltabb, a csonkakúpos nyak rövidebb és a fülképzés is eltérő), mégis az edény festése, égetése azonos helyi gyakorlatban összekapcsolja edényeinket. Az albertfalvai füles köcsög nem az aquincumi nagy gyártelepen készült. Annál valamivel későbbi. Formailag közelebb áll már a pécsi ókeresztény temető területén előkerült edénylelet háromfülű köcsögéhez.¹³ Darabunkat a 2. sz. végén vagy a következő sz. elején olyan műhely készíthette, amelyben törés nélkül éltek tovább a legjobb helyi edényműves-központok hagyományai.

3. Szürkeanyagú, korongon készült fazék (2. kép, 3. és 3. kép). 21,3 cm magas, száperemátmérő: 13,4 cm, fenék: 9,6 cm, legnagyobb kiöblösödés: 20,1 cm. Az edényttest az egyenesen levágott fenéktől meredeken indul, majd félkörösen ívelődik. A behúzott vállrészből ívelt átmenettel, de meredeken szélesedik ki az alacsony nyak, amely a ferdén levágott peremmel élben találkozik. A vállrészt ferdevonalú fésűsdísz díszíti. A legnagyobb kiöblösödés fölött ezt körömmel bemélyített szaggatott vonaldísz zárja le. Alatta ívelt vonalú fésűsdísz borítja az edényttestet egészen a fenékig. Edényünk formája és díszítése helyi La Tène hagyományokra megy vissza. A felülről lefelé húzott ívelt fésűsdísz

a gellérthegyi, tabáni anyagon kívül Albertfalván is több edényről ismeretes.¹⁴ Ugyanezt mondhatjuk a körömmel bemélyített szaggatott vonaldíszről. Egy majdnem egyező formájú és azonos fésűs díszű fazékkal találkozunk a keleti Alpok területén is.¹⁵ A La Tène előzményekre itt is rámutatott a kutatás.¹⁶

A több darabból összeállított edényünk töredékei a háromfüles köcsöggel együtt jöttek napvilágra. Az albertfalvai fazék tehát nem lehet olyan korai, mint az idézett penzendorfi urna, amelyet Schörgendorfer az I. sz.-ba helyez.¹⁷ Albertfalván erősebb bennszülött réteggel kell számolnunk, amely a feltárt lakógödrök anyagának tanúsága szerint a II. század hatvanas-hetvenes éveiben háziedényeinek egy részét még a La Tène ízlésben készítette. Nem meglepő tehát, ha itt a II–III. sz. fordulóján is La Tène kerámiából táplálkozó formákat és díszítéseket találunk.¹⁸

4. Durva, szemcsés, feketeanyagú mély tál. Magasság: 18 cm, peremátmérő: 17,6 cm, fenékátmérő: 7,6 cm (2 kép, 1. szám, és 3 kép, 9. szám). Fenék egyenesen levágott. Az edény alsó része enyhe ívelődéssel szélesedik s lekerekített éllel megy át az aránylag magas cilindrikus nyakba. Ferdén kihajló széles pereme két szélén egy-egy alig észrevehető bemélyített csatorna fut körbe. A tál egyetlen dísz a hengeres nyak alsó részén körbefutó párhuzamos barázdák.

Közönséges forma, amely telepünkön már 1947-ben előkerült több példányban.¹⁹ Számukat csak szaporították újabb ásatásaink. Ezt a közönséges edényfajtát a gázgyári fazekastelepen is gyártották.²⁰ Noricum dunajbóparti részein is gyakori forma²¹ s ezen területen már a II. sz. elején elő-

¹⁴ Publikálatlanok.

¹⁵ A. Schörgendorfer, Die römische Keramik der Ostalpenländer. 1942. 22 t., 299. szám.

¹⁶ A. Schörgendorfer, i. m., 76 l.

¹⁷ A. Schörgendorfer, i. m., 107 l.

¹⁸ V. ö. még: Bp. R. XI. 356 l., és 365 kép, 6. sz.

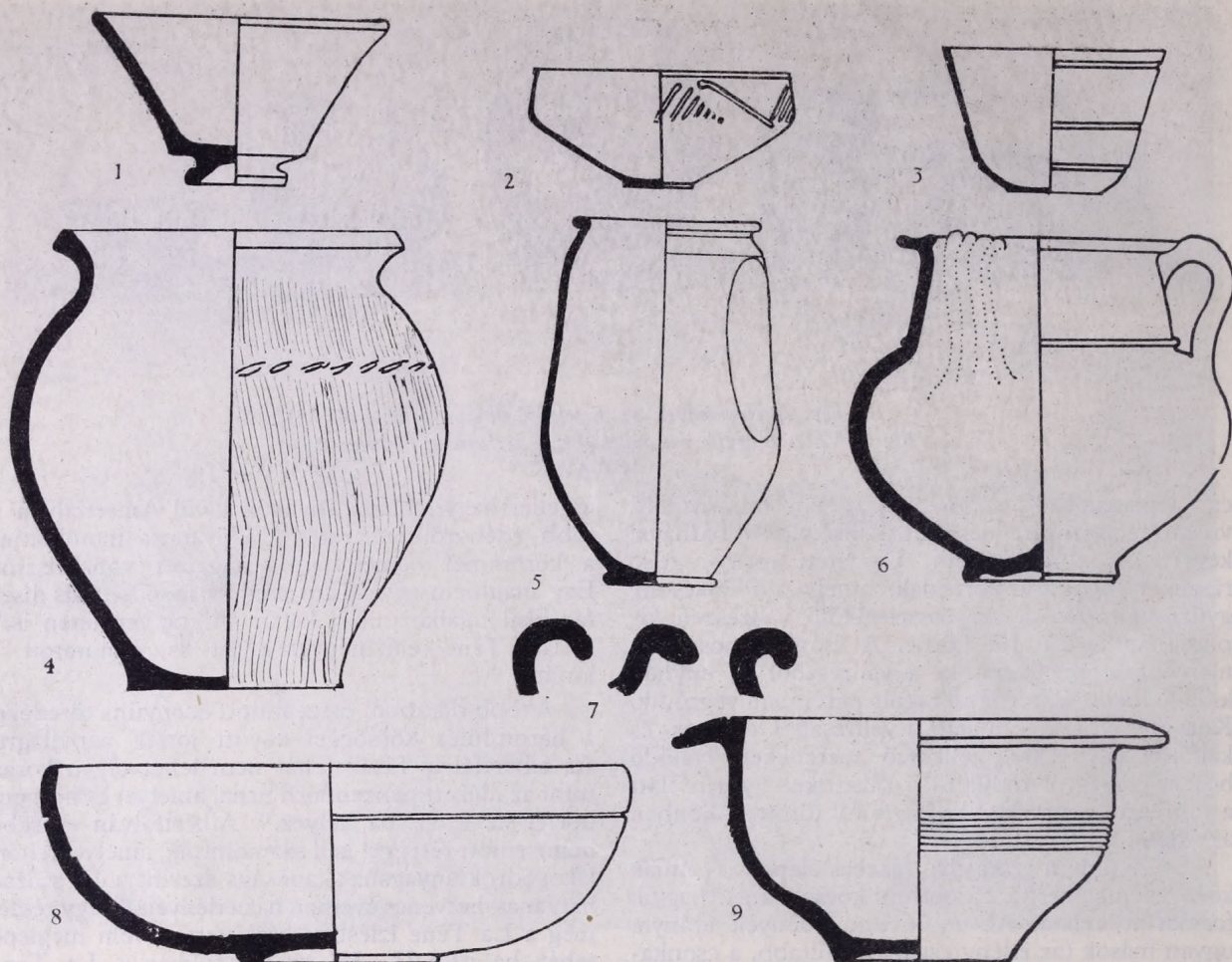
¹⁹ Kiadatlanok.

²⁰ Bp. R. XI. 346 l., 354 kép, 5. sz.

²¹ A. Schörgendorfer, i. m., 180 sk., 7. t., 97. sz.

¹³ Bp. R. XI. 342 l., és 350 kép, 4. sz.

¹³ Kiadatlanok.

3. kép Az E₁ és a 3. számú lakóhelyek területéről származó edények profiljai
Fig. 3. Profils des vases provenant des habitations E₁ et n° 3

fordul.²² Az albertfalvai példányok azonban már a gázgyári anyagra való tekintettel sem tehetők ilyen korai időkre. Edényünk cilindrikus nyakirészen látható barázdásor ugyancsak a II. sz. második felére jellemző. Darabunk stratigrafiai fekvése hasonlóképp kizárja, hogy a II. század utolsó évtizedeinél korábbi időre menjünk vissza. Mindhárom edényt tehát a II. sz. végére, illetve a századfordulóra helyezhetjük.

Az E₁ épülettől északra futó keskeny fal tövében szedtük fel a 2. kép, 2. szám alatt bemutatott ráncos serleg (Faltenbecher) töredékeit.²³ Barnásvörös színű, jól iszapolt vékonyfalú edény. Felülete az égéstől helyenként fekete. Magassága: 16,2 cm, szájrémátmérő: 7,2 cm, fenékátmérő: 4 cm. A kis peremes talpból egyenes vonallal kúposan szélesedik ki az edényttest, amelynek hasi része nyomott, alig észrevehetően ívelődő. A behúzott vállrészhez az átmenetet körbefutó kis barázda jelzi. A váll fölött keskeny plasztikus szalag. Az egyenes, alig észrevehető nyak felül kissé

megduzzadt peremben végződik. A válltól lefelé hat függőleges hosszovális „ránc” foglal helyet. Az edény egész felülete kőporral teleszórt. Erősen kiegészített.

Edényünk pontos megfelelőjét Schörgendorfer közli Wien területéről.²⁴ Korát a II. században adja meg. Az albertfalvai serleget már lelőhelye is²⁵ a II. század hatvanas-hetvenes évek utáni időre helyezi. A felső időhatárt a II–III. század fordulója jelenti, minthogy serlegünk kőporos bevonása vidékünkön sem haladja túl a II. századot.²⁶

A kerámiával hozzátétőlegesen datálható II. századvégi épületmaradványok alatt egy nagyobb-méretű bennszülött lakógödör jött napvilágra. E gödörlakás törmelékkel elegyes, fekete földdel feltöltött ovális feltja az E₁ épület északi felében közvetlenül a fal alatt 15 cm-re jelentkezett. Fel-

²⁴ i. m., 19. t., 262. sz., és 28 sk.

²⁵ Ez időtájt pusztult el a mélyebb szinten fekvő bennszülött lakógödör, amelyről a következőkben még bővebben szólnunk.

²⁶ V. ö.: F. Oelmann, Die Keramik des Kastells Niederbieber. 9 l.

²² A. Schörgendorfer, i. m., 133 l.

²³ Profilrajzát 3. kép, 5. szám adjuk.

bontása után egy $5,45 \times 2,10$ m nagyságú kelet-nyugati irányú ovális alakú lakógödör bontakozott ki, meredeken rézsűs falakkal. Az egyenetlen ledöngölt agyagpadlót 70 cm mélységben kaptuk meg. Cölöplyukaknak, paticsnak nem találtuk nyomát. A felépítményt illetően a valamivel később feltárt 9. sz. lakógödör tanított meg arra, hogy agyagbarakott kőfallal kell gödör-lakásunk felépítményét képzeletben helyreállítani. E kőfal anyagát azonban az utolsó darabig betemet-ték. Kőveit a föltötte és a környékén épült II. századvégi épületekhez használták fel építőanyagul, amint erre a későbbi ásások alapján, telepünk más helyén, biztosabb adatokat kaptunk.

A lakógödör említésreméltó fémanyagot nem adott. Annál jelentősebb az a kerámia, amely a belsejéből került elő. Ez alkalommal ezt a gazdag anyagot csak összefoglalóan, főbb csoportjaiban ismertetem.

1. LT.D-jellegű, finom iszapolású, szürkére égetett töredékek. Egy kisebb zacskóra valót szedtünk ezekből össze. Külön is megemlíthető három tálperem (3. kép, 7. számok). Ezek az erős-profilú tálak gyakoriak a gellérthegyi és a békás-megyeri anyagban.²⁷ Hunyadi, mint a magyar-honi LT.D jellegzetes tálformáját a 10. típus alatt tárgyalja meg ezeket.²⁸ Az albertfalvai telepen majd mindegyik lakógödörből előkerült ez a szürke áru, de mindig korai, császárkori kerámiával keverve.

2. a) Ez utóbbiak sorában a finom iszapolású, rózsaszín-sárgára égetett széles szájú mély tálakat említhetjük fel első helyen. Az egyik teljesen összeállítható példány (3. kép, 8. szám) alig észrevehető lapos talpgyűrűvel rendelkezik. Oldalfala erőteljesen ívelődik, szájpere me kissé behúzott. Külső oldalán a perem alatt keskeny csatorna fut körbe. Ugyanez megtalálható a belső oldalon, de mélyebben a perem alatt. Tálunk külső és belső oldalát barnás vöröses festés fedi. Magassága: 9,5 cm, belső szájpere mértéke: 23,6 cm, fenékméret: 8,4 cm.

Edényünk a nyugatpannóniai kora-császárkori kerámia egyik gyakori tálformájának változatát képviseli.²⁹ Változatát, minthogy az ottani példányok erőteljesebben kiképzett talpgyűrűvel rendelkeznek, a szájpere külső része majdnem függőleges, és az edények belső oldalán hiányzik a körbefutó kis csatorna. Az albertfalvaival rokon tálformáról Schörgendorfer is megemlékezik (a belső vájat ennél is hiányzik) és a LT.D. kerámiából származtatja.³⁰ Eredetét valóban az északi-italiai kelta edényművesség körében kereshetjük. Innét került át, mint „kelta-római” áru Pannonia

nyugati részeibe és Noricumba még az I. század első felében.

b) Márványozott tálak apró töredékei. A legnagyobb töredék (5,9 cm hosszú) egy lapos tál duzzadt peremét és fenékrészét őrizte meg. Jól iszapolt, világos téglaszínűre égetett. Az edény belső oldalára és a peremre szorítókozó márványozást utánzó festés barnás-vöröses színű. Nagyobb-számú hasonló töredék került elő a 3. és a 10. számú lakógödörből.

Nagy Lajos a márványozást nyugati ösztönzésre vezette vissza.³¹ A délgalliai gyárakban előforduló sárga- és vörösszínű márványozott áru exportja a Rajnától keletre azonban nem figyelhető meg. A barnás színárnyalatú festés pedig egyáltalában hiányzik.³² Ez utóbbi mind nagyobb alkalmazását a nem márványozott edényfestésben viszont nyomon követhetjük a gellérthegyi, majd az albertfalvai telep edényein, amelyek helyben készültek.³³ A magunk részéről ennek a barnás-színű edényfestésnek vidékünkön való előtérbenyomulását a délnyugatpannóniai festett kerámia hatásának tulajdonítjuk. Ebben az edényművességi körben az ilyenszínű márványozás is általános volt.³⁴ Az albertfalvai márványozott tálak lapos formája ugyancsak délnyugatpannónia, illetve ezen keresztül Itália felé mutat.³⁵ Nem látjuk viszont még világosan az ebben a vonatkozásban fontos Óbuda, Kiscelli-út és Selmeci-utca környékéről ismert gyárak szerepét. Mindkettő gyártott márványozott edényeket. Feldolgozásuk az Aquincumkörnyéki kerámia kiértékelése szempontjából sürgetően szükséges volna.³⁶

c) Csak épp felemlítjük, hogy lakógödörünk anyagában nem hiányoztak a háromlábú tálak, barbotindízes csészék,³⁷ a délnyugatpannóniai gyárak I. századi exportjának eme máshonnet is jól ismert darabjai.

3. Helyi szürke, benyomottdíszű áru. Több edényhez tartozó perem- és fenéktöredék. Az egyik Drag. 37 formát követő és díszítésében is terra sigillatát utánzó peremtöredék felső részén babérlévlézfűz, alatta elmosódott növénydísz látható. A többi töredéken girland, felette rozettával, háromlevelű levéldísz, pontozott négyszög stb. látható. Említést érdemel, hogy a tojástagos, girlandos dekoráció, amely a később feltárt lakógödörök emléktárában vezető szerepet játszott, az 1. sz. gödörből hiányzott.

³¹ Budapest Története I. 2. 628–29 ll.

³² H. Dragendorff, Terra Sigillata (Bonn. Jahrbuch. 1896. 84 sk.), és Ber. d. Röm. Germ. Komm. 1904, 60 l.

³³ E tekintetben igen tanulságos volt a gellérthegyi sávos festésű edények összehasonlítása az albertfalvi színes kerámiával. Színezés tekintetében szinte lépésről-lépésre követhető az átmenet.

³⁴ Lásd: Bónis É., XXI t., 40., 42. képek és 167 sk.

³⁵ V. ö. Riv. di Studi Liguri. 1945, 15 l., 5. kép, A.

³⁶ Brigetióban is működött egy márványozott edényeket készítő műhely. Telepünk edényműanyagának megítéléséhez ez azonban kisebb jelentőségű.

³⁷ Ezeket Bónis É., i. m., 24 sk., valamint A. Schörgendorfer, i. m., 74 sk. kimerítően megtárgyalták.

²⁷ 3. kép, 7. szám középső profilja kivélt képez.

²⁸ Hunyadi I., Kelták a Kárpátmedencében (Diss. Pann. II. 18, 1944). 131 sk.

²⁹ Bónis É., A császárkori edényművesség termékei Pannóniában (Diss. Pan. II. 20. 1942.). XXII. t., 7 kép, 175 l.

³⁰ A. Schörgendorfer, i. m., 74 l., és 6 t., 82. szám.

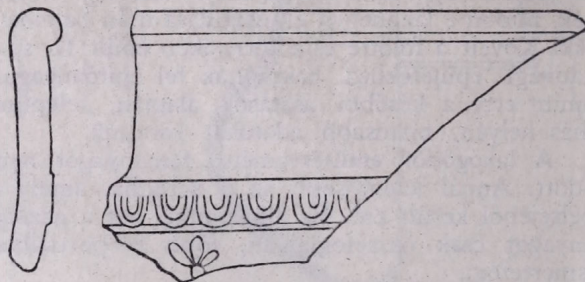
4. Külön csoportba sorolhatók azok a szürke, illetve külső és belső oldalukon egész vékonyan téglaszínűre kiégetett, de belül szürkén hagyott nagyobb gabonátartó edények töredékei, amelyek külső oldalán egy- vagy többsoros fésűs hullámdísz található. Helyben való készülését nemcsak technikai sajátosságuk, hanem hullámvonalas díszítésük is elárulja. Ez utóbbinál ugyanis folyamatos fejlődést látunk, amely a legkésőbbi gellérthegyi anyaggal indul, további fázisait pedig telepünk lakógödreinek edényanyagában nyomon lehet követni.³⁸

5. Terra sigillatából két tál és egy csészetöredék került elő. Ezek közül a két tál sötétvörös máza miatt is délgalliai importnak tekinthető. Kronológiai fontossága miatt bővebben kell szólnunk a Drag. 37 formát mutató kisebbik táltöredékről (9,2 × 5,4 cm). A díszítésből mindössze az egymástól szabálytalan távolságra elhelyezett szépen ívelődő tojástagok,³⁹ valamint alattuk egy háromlevelű levél maradt meg. Az egyes tojástagok között hiányoznak az elválasztó függőleges pálcikák. Megemlíthető, hogy a tojástag alul vízszintes lécz zárja le. (4. kép)

Az elválasztó pálcátágok nélküli tojássor La Graufesenque működésének 2. periódusára, a virágkorára (40–60) jellemző.⁴⁰ A hofheimi tábor anyagában, amely ismeretesen mindössze egy évtizedet (40–50-ig) képvisel, a finomívelésű tojássorok mellett ez a tojásminta is szerepel.⁴¹ Elvértve alkalmazzák a Flavius korban is. Így pl. a nem sokkal 79 előtt legyártott, La Graufesenque műhelyéből exportált, pompeii edényeletben mindössze egy darabon van képviselve.⁴² Albertfalvai töredékünk ezek szerint Claudius–Nero-kori lenne, ami azt jelentené, hogy ezt a földbemélyített kunyhót már az I. század közepe táján lakták. A La Tène D-típusú talakra való tekintettel azonban időben még előbbre mehetünk. Ezek a típusok ugyanis az I. sz. után 10 körül záródó gellérthegyi anyagban is megtalálhatók.⁴³ Az albertfalvai darabok időben is közvetlenül a gellérthegyi oppidum anyagához kapcsolhatók. Minden okunk megvan tehát arra, hogy az 1. számú lakógödör építését az első telepeseikkel hozzuk kapcsolatba. Minderről különben majd bővebben az előkészületben lévő

részlettanulmányban. Az 1. számú lakóépület használatának időtartamáról összefoglalóan a következőket mondhatjuk:

A gellérthegyi anyaghoz kapcsolódó LT kerámia tanúsága szerint az 1. század elején az egyik első telepese család építi. Lakott maradt a század egész folyamán. Néhány benyomott szürke edénytöredék képviselte a legkésőbbi anyagot. Ez az anyag a 3.

4. kép. Sigillata-töredék
Fig. 4. Fragment d'une sigillata

számú, a Flaviusok korával záródó lakóhely hagyatékából már hiányzott. Az 1. sz. lakóhely ezek szerint az I. század legvégén pusztulhatott el. Az átégett föld jelezte, hogy tűzvész áldozata lett. A pusztulás után a II. század végéig lakatlan maradt a terület. Akkor jelennek meg a szerényigényű E és E₁ jelzésű épületek.

Az 1. számú, valamint az E és E₁ jelzésű lakóhelyektől északra 33 m széles beépítetlen területsáv húzódik, amely folytatása az 1947. évi ásatási területen a VII. és D jelzésű épületek közt megfigyelt szabad térségnek. A későrómai időben ez a nyugat-keleti irányú beépítetlen területsáv választotta szét egy déli, valamint egy északi épületkomplexusra telepünk nyugati részét. E területsáv déli részében, az E jelzésű épület északi falától 5,5 m távolságra, kavicsos törmelékréteg jelezte a VI. és VII. számú épületek között még 1947-ben megtalált nyugat-keleti irányú útnak a folytatását.

A jelzett beépítetlen terület észak felől, a töltéstől keletre, a D épület déli zárófalanak vonalában zárul. Elsőnek itt egy aránylag vastagfalú (0,90–1 m) DK–ÉNy irányú agyagbarakott falsarokra bukkantunk, amelynek délkeleti ága 0,90–1 m, északkeleti kiágazása pedig 0,70–0,75 m vastagságot mutatott. A délkeleti irányban haladó épületfalból, a belső sarokponttól mérve 4,5 m távolságra, egy alig 50 cm vastag elosztó fal ágazott ki, amelynek éppen csak a csonkja maradt meg. E sarokpontból kiágazó falak futását délkeleti irányba 8 m, északkeleti irányba 12 m-re tudtuk követni. Azon túl a részben kiszedett, részben pedig a mély szántással elpusztított falak további nyoma elveszett. Ennek az F jelzésű épületnek az északi zárófalat ott kereshetjük, ahol a mellékelt felmérési rajzunkon feltüntetett kőtörmelékes felület megszűnik, azaz nagyjából a 10. sz. lakóhellyel egy magasságban. Keleti irányban épületünk a lakógödörök sávjánál tovább terjedhetett, minthogy a 8. és a 9. számú

³⁸ Ezt más alkalommal bővebben kívánom kifejteni.

³⁹ Típusra: Fr. Hermet, i. m., 35b, O, 30. Nem téveszthető össze a Rheinzabernben működő Cibisus és Verecundus elválasztó pálcátágokat ugyancsak nem használható tojásfüzéreivel. (V. ö. R. Knorr, Rottweil XXI. sk. táblák). Az előbbi többnyire lezárás nélkül használja a díszítő elemet. Hasonlóképp jártak el a heiligenbergi gyártól függő trieri műhelyek. (R. Knorr, i. m., XIX. t., 43 l.). Amikor Cibisus a tojássor alatt mégis alkalmaz vonalkeretet, akkor ezt apró függőleges vonalakkal tagolja. Verecundus viszont majdnem mindig gyöngysorral (elnagyoltan kivitelezve két párhuzamos hullámvonal lesz ebből) zárja le a tojásfüzéreket.

⁴⁰ Fr. Hermet, i. m., 73 és 184 ll.

⁴¹ E. Ritterling, Das frühromische Lager bei Hofheim im Taunus 1913, XXVII. t., 1.

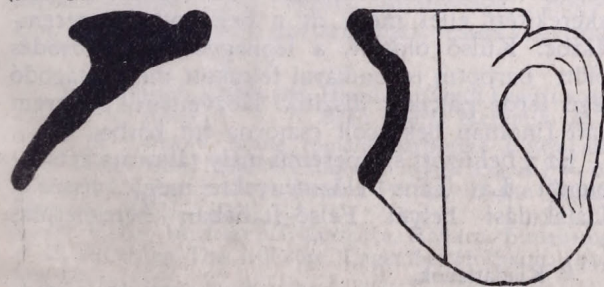
⁴² B. Atkinson, A Hoard of Samian Ware from Pompeii (J. R. St. IV. 1914. XIII. t., 72. sz. és 28 l. A tojástagok alatt azonban gyöngysor).

⁴³ Publikálatlanok.

5. kép. Az F jelzésű épület területe észak felől nézve
Fig. 5. Le terrain de l'édifice F, vu du nord

kunyhók között még megtaláltuk törmelékét. Az alaprajz töredékessége ellenére is e falmaradványokban egy későrómai lakóház maradványait láthatjuk. Az a távolság ugyanis, amely a déli zárófaltól északi irányban egészen a kötörmelékés felület széléig terjed, 15 m. Kelet-nyugati irányban ugyancsak 15 m távolságban még megtaláltuk a faltörmelékét. Ezek az adalékok pontosan olyan nagy felületet elfoglaló lakóépületre engednek következtetni, mint amilyenhez hasonló a múltévi ásatási területünkön kerültek elő (a II., IV. és VIII. számúak). (5. kép)

6. kép. Edénytöredékek az F épület alatti feltöltött rétegből
Fig. 6. Fragments des vases

E gyenge technikával épült falak késő-római korát világosan megmutatta a mélyebben fekvő rétegek apró leletanyaga. Ezzel kapcsolatban elsőnek azt említhetjük meg, hogy az F épület teljes egészében, a D jelzésű pedig keleti felében egy átlagosan 20–30 cm vastag feltöltött és elegyengedett szintre épült rá. E feltöltött rétegből három 50 kg-os ládát megtöltő edénytöredéket szedtünk össze. Legtöbbjük ahhoz az átmeneti jellegű, technikai sajátosságai miatt vidékünkön kelta-rómainak nevezhető kerámiához tartozik, amelynél az edények külső és belső oldalát pár milliméter vastagságban téglaszínűvé égették ki, belsejét viszont szürkére. Ez az edényművesség ilymódon egyesíti magában a helyi, valamint a római edénygyártás gyakorlatát. Kétségtelen, hogy ezt a kétféle égetési technikát egyesítő edényművesség olyan helyeken alakulhatott ki, ahol a La Tène műveltségű lakosság a császárkor első másfél százada alatt is tovább élt és kerámiájában a római edényművesség hatása alá került. Aquincum környékén ezek közé a területek közé nem sorolhatjuk a gellérthegy-i eraviszkusz telepét, amelyről az 1947. évi ásatások kiértékelt eredményei megmutatták, hogy a római foglalás

első évtizedei után nem volt lakott.⁴⁴ Ugyancsak ki kell kapcsolnunk Aquincum szűkebb területét, a tábor és a táborváros, valamint a polgár város területét, ahol az eddig napvilágra került emlékeanyagot tekintve csak egészen gyenge bennszülött réteggel számolhatunk. Mai ismereteink szerint a téglaszínű-szürke „kelta-római” áru egyik gyártási helyét az albertfalvai eraviszkusz telepen kereshetjük.⁴⁵

E „kelta-római” áru mellett az érces csengésű, egész vastagságban téglaszínűre kiégetett római provinciális kerámia aránytalanul kevesebb (főképp korsó és dörzstál) töredékekkel volt képviselve. Ezeket szállíthatták az aquincumi gyárak. Nagyobb számú, úgynevezett szürkeanyagú edénydarab képviselte a római edényművesség égetési technikájától még nem érintett bennszülött gyárak termékeit. Néhány nagyobb hombáredényhez tartozó szájerperemtöredék jellegzetes profilját 6. képünkön is bemutatjuk. Az edényvállra nyomott, vízszintesen kiálló lekerekített peremek ezek, amelyeken a belső szájerperem mögött még egy elég széles bemélyített csatorna fut körbe. Újabb ásatásaink alkalmával szép számmal kerültek elő az albertfalvai telep gunyhóiból. Ezek legközelebbi megfelelőit jól ismerjük a gellérthegyi, tabáni és a békásmegyeri anyagból. Az albertfalvai anyag alapján látjuk viszont, hogy használatuk mélyen belenyúlik a II. századba. Az említett hombáredényekhez tartozhatott az a 8–10 db. jól iszapolt, ugyancsak szürkére égetett edényoldaltöredék, amelyek egy-egy kétsoros fésűs hullámdíszít mutattak, párhuzamos, vízszintesen futó ugyancsak fésűvel előállított vonalszalagok között. Albertfalván ez az anyag egészen közönséges. Főntebb már szoltunk ezekről.

A nagyszámú edénytöredékekkel és kötörmelékkel kevert réteg lehordása után, elsőnek az F jelzésű épület déli zárófala alatt, ovális és kerek gödrök foltjai mutatkoztak (7. kép). Felbontásuk után az F épület délnyugati sarka alatt egy nagyméretű ovális lakógödör bontakozott ki, amelyhez keleti irányban három egymásba metsző hosszúk ovális gödör csatlakozott. A körformához közelebb álló nagy ovális gödör az F épület kőfala alatti — 20 cm-es szinten 5,20 × 4,85 m-es felületre terjedt ki. Lefelé enyhén összeszűkült. 10 m mélységben egy 30–35 cm vastag, hamuval, faszén-maradványokkal kevert erős égési sávot találtunk, amely hermetikusan elzárta a gödör fenékrészét az égési sáv fölötti

s kevert anyagot tartalmazó résztől. E gödör zárt leletanyaga pompás betekintést nyújt egy dunavidéki és a romanizálódás útjára lépett bennszülött telep I. századvégi edénykészletébe. Az anyag nagyobb részét a helyben készült kerámia képviseli. Forma és technika tekintetében ez két csoportra osztható:

I. a) A bennszülött agyagművesség körébe sorolható darabok. Mindenekelőtt néhány szürkeanyagú, vastagfalú és kívül polirozott töredék tartozik ide. Továbbá hombáredényekhez (pithoi) tartozó nagyszámú töredék. Ezek szürkére vagy a külső és belső oldalukon egészen vékony rétegben téglaszínűre vannak kiégetve, belsejük viszont szürke. Ezeknél az edényvállra nyomott, lekerekített szélű, vízszintes, kissé kiálló peremek, még késő La Tène formákat őriznek. A peremek felső részén széles és mély csatorna fut körbe. E töredékeknél a peremet és a vállrészt fekete festés fedi. Egészen egyező fekete festésű, nagyobb edényhez tartozó peremeket ismerünk a gellérthegyi anyagból.⁴⁶ Lakógödrünk anyagában ezek a töredékek képviselik a legkorábbi, időben a gellérthegyi kerámiához csatlakozó bennszülött árut.

I. b) A római provinciális házi kerámia hagyatéka. Az előbbinél valamivel nagyszámú töredéket számlál ez a csoport. Jellemző darabjai a világos, téglaszínűre kiégetett egyfűlű korsók. Szép számmal szerepelnek még barnászörös színnel festett edények oldalfalai.

Különálló csoportot képeznek a durva kivitelű, szürke, illetve rózsaszínűre kiégetett, díszítést nélküli töredékek. Főként kihajló peremű köcsögek (legalább 5 db.) töredékei tartoznak ide. Ez az anyag képviseli lakógödrünkben a legdurvább árut.

Az említetteknek kevesebb a kívülről importált díszes edények száma. Ezek sorában ismét két csoportot különböztethetünk meg. Az egyik (II) a délnyugatpannoniai (Aquileia környéki?), a másik (III) a délgalliai gyárak anyaga.

II. a) E csoportból elsőnek a vékonyfalú, feketére festett barbotindíszes csészéket említhetjük meg. Két teljes példány s több edényhez tartozó kisebb töredék került elő a gödör anyagából. Az egyik kiegészített csésze profilrajzát 3. kép, 2. szám mutatjuk be. Magasság: 4,8 cm, belső peremátmérő: 9 cm, fenékátmérő: 3,1 cm. Anyaga világosszürke. Külső és belső oldala feketére festett. A kis gyűrűs talpból tölcészerűen kiszélesedő edényttest lekerekített éllel megy át a behúzott szájerperemréssze. Külső oldalát, a legnagyobb kiöblösödés fölötti barbotin technikával felrakott megvastagodó végű ferde pálcikák díszítik. Közvetlenül a perem alatt finoman bekarcolt csatorna fut körbe.

Ez a behúzott szájerperemű mély tálforma kétségtelenül La Tène előzményekre megy vissza.⁴⁷ Kialakulási helyét Felső-Itáliában kereshetjük,

⁴⁴ Ezekről az ásatásokról Baranyainé Bónis Éva számolt be a Bp. R. sajtó alatt lévő XV. kötetében.

⁴⁵ Az albertfalvai anyag ismeretében Resatus aquincumi működését is revízió alá kell vennünk. E kelta nevű gölöncsérmesternek eddig csak fenékbélyeges áruja került elő a legióstábor, a canabae és a polgár város területén (összefoglalóan: Nagy L., Bp. Tört. I. 255 sk.), műhelyét eddig még nem találták meg. E fenékbélyeges tálak és tányérok mármint jóval nagyobb számban vannak képviselve Albertfalva területén, mint a szűkebb aquincumi körzetben. Már ennek alapján is sokkal valószínűbb, hogy e bennszülött fazekas — ha egyáltalában eljött Pogánytelekről — kezdetben legalább is az albertfalvai eraviszkusz faluban települt meg.

⁴⁶ Kiadatlanok.

⁴⁷ Formára lásd pl. a hazai emlékeanyagból: Hunyadi I., Kelták a Kárpátmedencében. CXV. t., 10 kép.

7. kép. Az F épület alatt mutatkozó kerek és ovális gödrök feltjai
Fig. 7. Les taches des fosses ovales sous l'édifice F

ahol az ilyen vékonyfalú barbotindíszes, azonban sárgás-vörös és vörös-barna mázzal bevont edények egészen közönségesek.⁴⁸ Eljutottak innét nyugat felé egészen Hispániáig, ahol Baetica területén nagyobb számban kerültek napvilágra.⁴⁹

Vitatható viszont, hogy a rajnavidéki korai táborok barbotindíszes anyaga Itáliából származik-e.⁵⁰ A galliai gyárak konkurenciája itt már egészen korán érvényesülhetett.

Az újabb irodalom Aquileia környékére lokalizálja e vékonyfalú edények egyik gyártási vagy legalábbis elosztó központját.⁵¹ Ennek az eddig közelebbről még nem ismert gyárnak, pannóniai exportdarabjai után ítélve, sajátossága, hogy: 1. a vöröses és barnás színárnyalatú festés vagy máz

mellett a sötétszürke, illetve fekete festést és mázat is előszeretettel használja. 2. Leegyszerűsíti az ornamentikát.⁵² Aquincum körzetébe nagyobb tömegben a sötétszürke, illetve fekete áru jutott el. Mégpedig korábban, mint arra a Bécsi-út 82. és az Aranyhegyi-árokmenti temetők kerámiája alapján eddig következtetni lehetett. Az albertfalvai példányok a késő-Flavius-korral záródó egyik lakógödrünk anyagából kerültek elő. Brigetióban is Flavius-kori ez az áru,⁵³ amely nem hiányzott a győri „Homokgödör”-temető I. sz. második felébe helyezhető sírjaiból sem.⁵⁴ Egyik helyen sem tűnik el azonban a Flavius-kor után, hanem még a II. században is előfordul, amint ezt az eddigi irodalom megjegyezte.⁵⁵

b) Lapos, erősen kihajló peremmel rendelkező, rózsaszínű-piros vagy barnás-vörös festéssel márványozott tányérok töredékei, amelyek legalább

⁴⁸ Utoljára L. Lamboglia, Rivista di Studi Liguri 1947. 171. sk. írt róluk. — V. ö. Behn, Röm. Keramik. 43 l.

⁴⁹ H. Comfort, Some romain barbotine Bowls and their Connection. (The Art Bulletin. 1939. 272 sk.) V. ö.: Walters, Catalogue of the Roman Pottery in the British Museum. XVII. t., 49.

⁵⁰ V. ö. a kérdésre: G. Loeschke, Haltern. Einleitung. — E. Ritterling, Das frührom. Lager bei Hofheim. 1913. 250 sk.

⁵¹ A. Schörgendorfer, i. m., 173 l. — Bónis É., Ant. Hung. I. 1947. 45 l.

⁵² Az albertfalvai edény ferde pálcikákra felbontott disze a pálmalevél-minta leegyszerűsítése. Lásd pl. L. Lamboglia, i. m., 172 lapon adott összeállítását.

⁵³ Póczy Klára szíves közlése.

⁵⁴ Lovas E., A pannónhalmi Szt. Benedek Rend győri Gimnáziumának Értesítője. 1933. 22 l.

⁵⁵ Bónis É., A császárkori edényművesség... 20 sk., és Ant. Hung. i. h.

három edényhez tartoznak. A barnásvörös festésű darabok egyeznek az 1. számú lakógödrünk anyagával. Ezekről már fentebb megemlékeztünk. A rózsaszínű-piros festéssel márványozott darabok között a Délnyugat-Pannóniából ugyancsak ismert párhuzamos sávok festést is megtaláljuk.

c) Az Itália felől jövő importárak közé sorolhatók a finoman iszapolt, szürkeanyagú és sötétebb szürke festékekkel bevont, ívelődő falú tányérok. Egy összeállítható példány és több töredék került ezekből elő. A peremek belső oldalán vékony kis csatorna fut körbe, amely elárulja edényeink korai voltát. Durvább kivitelbe ez az anyag Óbudán, a Bécsi-út 82. sz. telken húzódó temetőből is ismert.⁵⁶

III. Korhatározó fontosságuk miatt részletesebben tárgyaljuk meg a sigillata anyagot.

1. Drag. 37 formájú tál töredéke ($2,5 \times 5 \times 0,4$ cm) (8. kép 1.) Sötétvörös csillagó mázzal rendelkezik. Felül megnyúlt tojástagokból sor. Az egyes tojástagokat elválasztó függőleges, síma pálcikák alul kissé jobbrahajló három levélkében végződnek. A tojásfüzért felül enyhén hullámos vízszintes pálcátág zárja le. E díszítőelemeket La Graufesenque késő-Flavius-kori gyártmányain találjuk meg. Az első kettőt használja a Domitianus korában működő Biragillus, aki azonban a tojássort kettős zezgug-vonallal zárja le alul.⁵⁷ A vele egykorú Mercator egyik windischi töredékén a tojássoron kívül pontos megfelelőjét kapjuk a felül hullámos vonalú pálcátagnak is.⁵⁸⁻⁵⁹ De megvan ezen a számunkra fontos windischi töredéken a tojássor alatt La Graufesenque műhelyérek kis lebegő kacsá alakja is, amelynek párját töredékünk jobbsarkában kapjuk meg.^{59a} A lebegő madártól balra kétsoros levélből képzett archivolt ívelődött. Jellegzetessége, hogy a belső sor levelei a külsőnél rövidebbek és vékonyabbak.⁶⁰ A windischi töredéken az erőteljesen ívelődő indaszárak képeznek archivoltot, amely alatt küzdő gladiátorpárt látunk. Ez utóbbi ábrázolás szerepelhetett a mi töredékünkön is, ahol a félkörív alatt egy gladiátorsisak taréja őrződött meg. Darabunkat ezek szerint a legnagyobb valószínűséggel az I. sz. utolsó negyedében működő Mercator készítményének tarthatjuk.

⁵⁶ Bónis É., Ant. Hung. 1 t., 3. kép.

⁵⁷ R. Knorr, Töpfer und Fabriken verzierter Terra-sigillata des ersten Jahrhunderts (továbbiakban rövidítve: Knorr, Töpfer . . .). 1919. 5 szövegkép és 16. t., 16. kép. —

⁵⁸ R. Knorr, Töpfer 57 t., E.

⁵⁹ A windischi darabban lényeges vonásaiban meg-
egyezik egy valószínűleg Bingerbrück-ből származó töredék (R. Knorr, Töpfer . . . 36. szövegkép), amely M. CRESTIO bélyeget visel. A kölcsönző fél itt Mercator volt. (R. Knorr, i. m., 116 l.). Ugyancsak Crestiotól vehette át Mercator a leveles archivoltot is (R. Knorr, i. m., 27 t.). A két mester készítményeinél eltérő a tojásfüzér formája.

^{59a} R. Knorr, i. m., 27 l., 13 szövegkép. — V. ö. Fr. Hermet, La Graufesenque. 1934. 28. tábla., 29–30 képek és 38 sk. II. Előfordul egy brigetioi töredéken is (Juhász Gy., Diss. Pann. Ser. 2, no. 3, 1935. I. tábla és 29 l.).

⁶⁰ Lásd: Fr. Hermet, La Graufesenque. 34 t., 40. sz.

2. $4 \times 4,4 \times 0,5$ cm nagyságú töredék. Csillagó vörös máza egy árnyalattal világosabb az előbbinél. Felül zömök, majdnem félköríves tojástagok. A símatestű pálcikák e tojástagoknál mélyebben nyúlnak s laposan megvastagodó végeik 3 apró kis bojtszerű levélkében végződnek. Alattuk egyszerű hullámvonal, majd 3—3 indaszálból képzett girland, amelyek megvastagodó vízszintes léctagról függték alá. A belső indaszárak ellentétes kacsokba ívelődtek.⁶¹ Töredékünkön mind ebből a baloldali kacs és a vízszintes léctagról elinduló indaszárak maradtak meg. Ez az indás-girland ornamentika megtalálható már Germanusnál.⁶² A töredékünkön is látható erőteljesebben elgeometrizált formában azonban csak La Graufesenque későbbi periódusában (70—) jelentkezik.⁶³

Töredékünkkel kapcsolatban meghatározott mesterre nem mutathatunk rá. Csupán annyit jegyzünk meg, hogy az albertfalvai edény készítője a SABIN, OF SABIN — bélyeges darabok műhelyétől nem állott távol.⁶⁴ (8. kép, 2).

3. $4,8 \times 4,2 \times 0,7$ cm-es töredék. A minták körvonala elmosódott. Felül a tojásfüzér pálcátágjai három kis levélben végződnek. Majd síma rész következik, ez alatt széles ívelésű inda halad, amelyről háromszögalakú, egyik oldalán csipkézett szélű nagy levél nő ki. A levéltől balra csipkézett szélű rozetta (csillag?) és balfelé hajló inda töredéke. Töredékünk tompa barnásvörös színe, fénytelen máza a montansi edények színére emlékeztet. A tipikusan La Graufesenque-i leveles pálcátágok azonban nem engedik meg, hogy darabunkat ezen egyik legkorábbi délgalliai gyár készítményének tartsuk.⁶⁵ (8. kép, 3)

E levelesvégű pálcátágok (amelyek az 1. képünkön közölt töredék hasonló díszítőelemeivel vethetők össze) egymagukban is mutatják, hogy La Graufesenque aránylag késői készítményével van dolgunk.⁶⁶ Közelebbi útbaigazítást adhatna töredékünk jellegzetes, csak egyik oldalán csipkézett levéldíszre, amelynek pontos megfelelője nincsen.

4. Kopott felülete és fénytelen máza miatt az előbbi töredékhez tartozhatott a 8. kép 7. szám alatti töredék is ($2,5 \times 3,4 \times 0,5$ cm). Fenékrész töredéke, felső részén három levélből képzett szalagdísszel. A legalsó levélsor középtűt bordával tagolt leveleinek eddig még hiányoznak a megfelelő analógiái.

⁶¹ Az ornemensre lásd pl. Fr. Hermet, i. m., 43 t., 9 kép.

⁶² Lásd: Germani of. nijmegeni táját: R. Knorr, i. m., 37 t., G.

⁶³ Fr. Hermet, i. m., 83 l. — V. ö.: R. Knorr, Die verzierten Terra-Sigillata — Gefässe von Rottweil, 1907. XI. t., 3. kép.

⁶⁴ R. Knorr, Töpfer . . . 69 t.

⁶⁵ Montans működésének idejéről legutóbb M. Durand—Lefebure, Les vases de Montans (Gallia. IV. 1946, 137 sk.). — Már korábban e mellett érvelt A. Oxe, Die ältesten Terra-Sigillata-Fabriken in Montans am Tarn (Arch. Anz. 1914. 61 sk.).

⁶⁶ V. ö.: Fr. Hermet, i. m., 73 l.: „Tous les dards trilobes indiquent la période de transition ou de décadence.”

8. kép. Sigillata-töredékek a 3. számú lakóhelyről
Fig. 8. Fragments de sigillata retrouvés dans l'habitation n° 3

5. $4 \times 4,2 \times 0,5$ cm-es kis töredék. Csillag sötétvörös máza egyezik az 1-es sorszám példányával (8. kép, 4. sz.). Alsó részén, szorosan egymás mellett, belső vonalkerettel rendelkező kihegyesedő szárú S-ek sorakoznak fel. Egyszerű gyöngysor zárta le a frizszerű mezőt. E fölött kettős gyöngysor-keretbe foglalt háromszögalakú mezőt kapunk, $4-3-2-1$ arányban kitöltött nyílhegyformájú nyeles levelekkel. A díszítő elemek La Graufesenque két utolsó periodusára (60-) jellemzőek. A 70-es években fellépő mesterek (Secundus, Vitalis) edényein gyakran szerepelnek.⁶⁷ A pompéii edényleletben a Mommo nevével kapcsolatba hozott egyik Drag. 37-es tálon alul a belső vonal-kerettel rendelkező, kihegyesedővégű S-friezt, fölötté egy kettéosztott mező alsó felében háromsoros gyöngysor-keretben 3 és 6 nyílhegyalakú levélkét találunk.⁶⁸ Utalhatunk még a La Graufesenque filiáléjának tekinthető rosieri gyár egyik táljára is, amelyen töredékünk díszítő elemei más stílusban, de rokon elrendezésben jelennek meg.⁶⁹

6. Barnás-vöröses tompafényű mázzal bevont $3,7 \times 2 \times 0,5$ cm-es töredék. Növényi indaszártól képzett félkörívben jobbra néző pihenő nyúl

alakját kapjuk. A jobbláb hasított, a bal formátlan vastagodással végződik. Szőrzetét apró bevágások jelzik. Fölötté síma vízszintes léctag és tojásfűzér látható. (8. kép, 5).

A pihenő nyúl Claudius—Nero-korától kezdve a La Graufesenque-i mesterek kedvelt motívuma. E korai darabokon azonban még egészen kis méretben ábrázolják.⁷⁰ Később Germanus is szerepelteti. Megtaláljuk pl. egyik windischi táján.⁷¹ Az állat kidolgozása nála az albertfalvai töredéken ábrázoltnál jóval részletesebb. Ez utóbbi stílusban a késő-Flavius-kori *of Masculi* és különösen *Biragil* nyúlponcaival mutat rokonságot.⁷²

7. $3,7 \times 2,5 \times 0,6$ cm-es töredék. Csillag máza az 1. sorszám alattival azonos. Ábrázolása egy elválasztó sáv növényi ornamentalsét mutatja. A töredékünkéről képviselt dekorációrendszer tipikusan késő-Flaviuskori. E korszakon belül, amennyire a töredékből ítélni lehet, darabunk az *of Merc* készítményeihez⁷³ áll közel. (8. kép, 6).

8. Tál alsó részének töredéke ($5,7 \times 5,5 \times 0,7$ cm) (8. kép, 8). Sötétvörös csillag máza az 1. és a 7. töredékével egyezik. Összetartozásuk lehetséges. Töredékünk alsó részén hegyes, szárai végén kampószerűen behajló levélsor fut végig. Fölötté csillagban végződő vízszintes és függőleges gyöngysoros léctagok kisebb-nagyobb négyszögű mezőkre

⁶⁷ R. Knorr, Töpfer ... 73. és 81. t. — A nyílhegy-formájú nyeles levelek töredékünkkel azonos elrendezésben ($4-3$, $2-1$ szerepelnek) OF PUDENT (75-) rottweili táján (R. Knorr, i. m., 68 t.).

⁶⁸ D. Atkison, J. R. St. IV. 1914. XII. t., 59 sz.

⁶⁹ Fr. Hermet, i. m., 125 t., 17. sz. Ez a kis gyár Nero uralkodásának utolsó éveiben kezdte meg működését (Fr. Hermet, i. m., 288 l.).

⁷⁰ Fr. Hermet, i. m., 26. t., 52 sk. — R. Knorr, Töpfer ... 44, 1-2; 45, 8; 52. A 7 stb.

⁷¹ R. Knorr, Töpfer ... 39 t. R.

⁷² R. Knorr, i. m., 53 és 16 t.

⁷³ R. Knorr, i. m., 57 t.

osztották fel az edény felületét. Töredékünk baloldali részén egy nagyobb osztatlan mező töredékét kapjuk, amelyen emberi lábfej és három egymásfölätt elhelyezett nyolclevelű bokor látható. Jobbról kétozstatú mező. Az alsóban balránéző madár.

Ez a dekorációrendszer La Graufesenque késő-Flavius-kori (Domitianus) edényeire jellemző.⁷⁴ Az egyes díszítőelemeket természetesen már korábban is alkalmazták. Így az alsó frizszalag levélformáit megtaláljuk a 60–70-es évek készítményein.⁷⁵ Ugyancsak szerepel már korábban a nyolclevelű bokor is.⁷⁶ A dekorációrendszer alapján azonban töredékünket késő-Flavius-kori készítménynek tarthatjuk.

9. A símafalú edények csoportjában egy fenék-bélyeges darab is előfordul. Drag 27 formájúcsésze töredéke. Belső fenékrészén bemélyített körkeretbe foglalva OF PUDE bélyeg olvasható. Claudius és Nero korában La Graufesenque-ban működő fazekas szígnója.⁷⁷ Pudens készítménye előkerült Virunumban is.⁷⁸ Lakógödrünk sigillatái közt ez a töredék a legkorábbi. Mutatja, hogy a délgalliai

⁷⁴ Fr. Hermet, i. m., 139 sk. és 87 t., ahol az egymásfölätt helyezett nyolclevelű bokrokra lásd az 5–6. képet.

⁷⁵ R. Knorr, i. m., 13 l., 6. kép, 29. sz. — V. ö.: Riv. di Studi Liguri. 1947. 168 l. 9. sz.

⁷⁶ Pl. R. Knorr, i. m., 13 t. (Vitalis).

⁷⁷ F. Oswald, Index of Stamps. 254.

⁷⁸ C. Praschniker (H. Kenner), Der Bäderbezirk von Virunum. 1947. 102 l., 8169.

edények exportja az I. század ötvenes éveiben telepünköt is elérte.

A sigillatátöredékek alapján lakóhelyünk az az I. sz. végén (Domitianus utolsó éveiben?) pusztúlhatott el. Meglepő, hogy lakógödrünk edényanyagában teljesen hiányzik a jórészt Resatus nevével kapcsolatba hozható szürke, benyomottdíszű áru. Ez lehet véletlen is. Azonban ha ehhez hozzávesszük, hogy a közel egykorú, mindenesetre az I. — II. sz. fordulóját túl nem haladó, 1 számú lakóhely anyagában is aránylag még szórványosan, csupán pár töredékkel van képviselve ez az áru, akkor nem zárkozhatunk el ama következmény levonásától; a benyomottdíszű edények csak az I. század utolsó éveiben jelennek meg az albertfalvai telepen. Talán nem véletlen, hogy ez az időpont nagyjából egybevág Resatusnak, az eddigi kutatástól feltételezett Aquincum kezelébe való költöztésével (95 körül).⁷⁹ Resatus Pogánytelekről is exportált már a Dunavidékre. Albertfalván azonban ennek még nem került elő emléke. Telepünkön a Flaviusok után lesz igazán keresett ez a szürke benyomott áru, amikor a délnyugatpannoniai tálak és tányérok exportja elapad. Helyükbe lép most, a nyugati sigillata mellett, a szürke pecsételt kerámia.

Nagy Tibor

⁷⁹ Nagy L., Egy pannoniai terra sigillata gyár Arch. Ért. 41. 1928. és Bpest. Tört. I. 257.

LES MONUMENTS D'UN ÉTABLISSEMENT ÉRAVISQUE ROMANISÉ À ALBERTFALVA (Rapport sur les fouilles de 1948.)

Dans la plaine d'Albertfalva, à une distance de 6 km vers le sud de l'établissement des Eravisques au Mont Gérard, l'Institut d'Archéologie a commencé, des 1947, à mettre au jour une colonie jusque-là inconnue d'indigènes rom nisés. Cette colonie, d'une grandeur assez considérable, s'étendait sur un territoire d'environ 600 sur 350 m.² Sa formation doit être fixée aux dernières années du règne d'Auguste ou au début du règne de Tibère, c'est-à-dire à l'époque où le gouvernement romain, ayant triomphé de la révolte des Pannoniens, obligea les Eravisques de quitter leur *oppidum* situé au Mont Gérard et de s'établir dans la plaine d'Albertfalva. Sur les détails de ce transfert nous comptons revenir à une autre occasion. Cette fois notre but consiste à résumer les conclusions d'ordre archéologique qui se dégagent d'une partie des fouilles effectuées en 1948.

Tout d'abord on a mis à découvert deux édifices romains orientés du nord au sud et datant de l'époque romaine tardive (E et E₁).¹ L'édifice E

¹ Cf. le plan ci-joint.

(mesurant à l'intérieur 7,9 sur 5 m) abritait un seul local indivis. A cause de la digue d'un canal d'irrigation il nous était impossible d'examiner l'intérieur de l'édifice. Ses murs construits de petits blocs irréguliers de pierre calcaire, placés dans un mortier très faible, présentent l'épaisseur moyenne de 60 à 65 cm. A défaut de trouvailles, la destination de l'édifice n'a pu être établie avec certitude.

Quant au l'édifice E₁, il n'en est resté que la partie occidentale (longueur: 8,3 m, épaisseur du mur: 50 cm). Le mur oriental de l'édifice semble avoir suivi la ligne formée par des carreaux que nous avons reproduite sur une de nos images (fig. 1.). On obtient de la sorte le plan d'un édifice en forme de trapèze qui était à peine plus grand que le précédent. Selon le témoignage des petites trouvailles qu'on y a découvertes, c'était une simple maison d'habitation au sol en terre battue. Au niveau du sol nous avons découvert les débris de 4 vases d'argile:

1. Une tasse faite d'argile grise et peinte en rouge, imitant une *sigillata* du type Drag. 33

hauteur: 7,4 cm, diamètre intérieur du bord: 13 cm, diamètre du fond: 5 cm, cf. fig. 2., n° 5). A propos de cette imitation locale à paroi unie il faudrait préciser l'époque où l'affluence des marchandises exportées de Gaule fit parvenir le type Drag. 33 dans les provinces danubiennes. Sur la base des matériaux publiés d'autres stations et des matériaux inédits d'Albertfalva nous sommes d'avis que déjà les ateliers de La Graufesenque ont commencé à exporter, quoique dans une mesure assez faible, des vases de ce genre pendant le dernier quart du Ier siècle.³ Néanmoins, selon le témoignage des objets de céramique découverts à Albertfalva, au début les acheteurs des tasses à paroi unie préféraient au type Drag. 33 un autre, à savoir le type Drag. 27 qui présentait une contraction au milieu de la paroi.⁴ Dès le premier tiers du IIe siècle ce fut l'atelier de Lezoux qui fit parvenir dans la région du Danube une quantité plus considérable de tasses de forme Drag. 33. A cette époque le type Drag. 27 s'efface déjà complètement.⁵⁻⁶ Parmi les tasses à paroi unie qui sont exportées de Rheinzabern la forme Drag. 33 ne prédomine pas moins,⁷ tandis que l'exportation venant de Westerndorf en réduit les proportions au niveau du Ier siècle. Ces faits semblent être confirmés par un autre: au cours du IIe siècle les ateliers locaux commencent également à imiter les tasses sigillées à paroi unie, en forme d'entonnoir.⁸ Sur le territoire de Vindobona, par exemple, on a découvert un vase imitant le type Drag. 33 auprès des monnaies d'Antonin Pie et de Marc-Aurèle.⁹ Plusieurs autres spécimens de ce type ont été retrouvés entre le Danube et la Tisza.¹⁰ La tasse qui appartient aux trouvailles de Túrkeve et qui est considérée comme la plus ancienne à cause d'une trouvaille accessoire, une fibule à bouton bien profilée,¹¹ ne peut être fixée à une époque antérieure au début du IIe siècle. Même cette datation nous paraît prématurée, puisque les perles prismatiques, aux coins arrondis, qui font partie du même ensemble, ne paraissent, selon les recherches de M Párducz, qu'au tournant des IIe et IIIe siècles ou bien au début du IIIe.¹² Les autres imitations de cette tasse ne sont pas moins tardives sur le territoire des Sarmates. La plupart des imitations parvenues en terre barbare sont les produits des ateliers de Pannonie. Leur présence parmi les trouvailles de cette zone nous permet d'en conclure à la poterie provinciale de la Pannonie. En considération des faits que nous venons d'esquisser il est à présumer qu'avant la fin du IIe siècle les ateliers pannoniens n'ont pas commencé à fabriquer et à exporter des tasses du type 33. Pour appuyer cette conclusion, il convient d'ajouter que le spécimen d'Albertfalva fut retrouvé dans une couche relativement peu éloignée de la surface; selon le témoignage des trois vases que nous allons décrire, cette couche peut être fixée à la fin du IIe siècle ou au tournant du IIe et du IIIe siècles.

Les débris en question gisaient près de l'angle sud-ouest de l'édifice E₁, dans un petit tas situé au

niveau du sol de la maison. Ils nous ont permis d'en reconstruire les trois vases suivants:

2. Un vase à trois anses (fig. 2 et fig. 3, n° 6; hauteur: 15,7 cm, diamètre du fond: 6 cm, diamètre supérieur: 10 cm, largeur maxima de la panse: 15 cm). C'est un vase en terre fine; sa couleur claire de brique est due à la cuisson.

A coup sûr, ce vase est une variante des vases à trois anses qui ont été découverts dans la poterie située sur le territoire de la fabrique de gaz et dans son voisinage.¹³ Il est vrai que les proportions des vases d'Aquincum sont différentes (le corps du vase est plus long, le col en forme de tronc de cône est plus bref et même les anses sont modelées d'une autre manière); il n'en reste pas moins qu'au point de vue de la technique locale, l'exécution de la peinture et la manière de la cuisson constituent des détails communs. Le vase à trois anses ne fut pas fabriqué à Aquincum: il remonte à une époque un peu plus récente. On peut y voir le produit d'un atelier qui, à la fin du IIe siècle ou au début du IIIe, restait fidèle aux traditions des meilleures poteries locales de province.

3. Vase en terre grise, fabriqué au tour (fig. 2., n° 3 et fig. 3, n° 4; hauteur: 21,3 cm, diamètre supérieur: 13,4 cm, diamètre inférieur: 9,6 cm, largeur maxima de la panse: 20,1 cm). La partie supérieure de la panse (les „épaules“) est ornée d'une décoration gravée obliquement avec un peigne. Au-dessus de l'endroit qui marque la largeur maxima de la panse, cette décoration est terminée par une ligne entrecoupée, creusée avec l'ongle. Au-dessous, le corps entier du vase est recouvert de traits gravés au peigne qui descendent jusqu'au fond de l'objet. La forme et la décoration du vase remontent à des traditions La Tène. Quant à la décoration faite au peigne, elle est attestée, outre les matériaux du Mont Gérard et du Tabán, par plusieurs vases d'Albertfalva.¹⁴ La même constatation vaut aussi pour la ligne entrecoupée, creusée avec l'ongle. Un vase d'une forme et d'une décoration presque identiques a été retrouvé dans la zone des Alpes orientales.¹⁵ Dans ce cas on a également renvoyé à des antécédents La Tène.¹ Etant donné que les fragments de ce vase furent retrouvés auprès du vase à trois anses, notre vase ne peut dater de la même époque que l'urne de Penzendorf que Schörgendorfer fixe au Ier siècle.¹⁷ A Albertfalva il faut compter avec une couche indigène plus vigoureuse qui, selon le témoignage des fosses d'habitation retrouvées, fabriquait jusqu'aux années 60 et 70 du IIe siècle une partie de ses vases domestiques dans le style La Tène. Bref, il n'est pas étonnant de trouver dans cette région (même au tournant du IIe et du IIIe siècles) des formes et des décorations issues des céramiques La Tène.¹³

4. Plat creux en terre noirâtre et granulée. Hauteur: 18 cm, diamètre du fond: 7,6 cm (fig. 2, n° 1 et fig. 3, n° 9). L'objet présente une forme banale, attestée, dès 1947, par plusieurs spécimens retrouvés dans cet établissement;¹⁹ depuis, les fouilles n'ont fait qu'enrichir nos matériaux. Les

plats de ce genre pouvaient être fabriqués aussi par la poterie située sur le territoire de la fabrique de gaz.²⁰ En Norique, sur la rive droite du Danube cette forme n'était pas moins fréquente; on l'y trouve dès le début du IIe siècle.²¹ Mais les spécimens d'Albertfalva, vu les produits analogues retrouvés sur le territoire de la fabrique de gaz, ne peuvent point remonter à une époque aussi ancienne. Les sillons qu'on voit sur le col cylindrique du vase renvoient à la deuxième moitié du IIe siècle.²² Cette constatation est confirmée par la position stratigraphique de l'objet qui ne nous permet pas de remonter au delà des dernières dizaines d'années du IIe siècle. Tout bien considéré, les trois vases sont à fixer à la fin du IIe siècle ou au tournant du II et du IIIe.

C'est au pied du mur mince qui s'allonge au nord de l'édifice E₁ que nous avons retrouvé les fragments d'un *Faltenbecher* (fig. 2, n° 2). Son profil est présenté par la fig. 3, n° 5. C'est un vase rouge brun, en terre fine, à la paroi mince. Ça et là sa surface est assombrie par excès de cuisson. Hauteur: 16,2 cm, diamètre du bord de l'orifice: 7,2 cm, diamètre du fond: 4 cm. La surface du vase est recouverte de sablon. Une analogie exacte a été retrouvée par Schörgendorfer sur le territoire de Vienne²⁴; cet objet a été fixé aux dernières dizaines d'années du IIe siècle. Le terminus *ad quem* doit être fixé au tournant du IIe et du IIIe siècles, puisque l'emploi de l'enduit de sablon ne dépasse pas le IIe siècle dans notre région.²⁶

Sous les restes des édifices de la fin du IIe siècle — dans ce cas les points de repère nous ont été fournis par les céramiques — on a découvert une fosse d'habitation d'une grandeur considérable. La tache ovale de cette fosse, remplie de terre noire et de débris s'est présentée au nord de l'édifice E₁, à une profondeur de 15 cm sous le mur. En fin de compte, nous avons réussi à mettre au jour une fosse d'habitation ovale mesurant sur 54,5 x 2,10 m et orientée de l'est à l'ouest. Les parois obliques de la fosse forment une pente fort escarpée. Le sol en terre battue fut retrouvé dans une profondeur de — 70 cm. Nulle trace de pilotis, ni de murs en torchis. Comme l'exemple de la fosse d'habitation n° 9 nous a appris plus tard, la partie construite au-dessus de la surface de la terre est à imaginer avec un mur bâti de pierres placés en argile. Malheureusement, ce mur fut complètement détruit à l'époque où l'on enterra aussi la fosse. Les matériaux furent employés à la construction des maisons bâties, au IIe siècle, au-dessus de cet endroit et dans son voisinage, mais à cet égard les fouilles suivantes ont fourni des données plus sûres.

La fosse d'habitation ne nous a pas conservé des objets de métal. En revanche, elle nous a largement récompensés par les céramiques, dont je ne passerai en revue que les groupes principaux.

1. Fragments du type LT. D, en terre fine, devenus gris par la cuisson. Ils ont rempli un petit sac. Parmi ces matériaux il convient de distinguer

les bords de trois plats (fig. 3, n° 7). Ces plats modelés avec un profil remarquable sont fréquents aussi au Mont Gérard et à Békásmegyer.²⁷ A Albertfalva on a retrouvé presque dans toutes les fosses d'habitation ces objets gris, qui étaient toujours mêlés aux pièces de céramique du début de la période impériale.

2. a) Quant à celles-ci, il faut mentionner tout d'abord les plats creux, munis d'un orifice large, qui sont devenus rose-jaunes par la cuisson. Un spécimen que nous avons réussi à reconstruire (fig. 3, n° 8) possède un anneau de base plat et à peine visible. Les parois sont fortement bombées et le bord de l'orifice est un peu contracté. A l'extérieur, au dessous du bord, il y a un canal circulaire qu'on retrouve aussi à l'intérieur, mais un peu plus bas. Les deux côtés du plat sont recouvert d'une peinture brune rouge. Hauteur: 9,5 cm, diamètre intérieur de l'orifice: 23,6 cm, diamètre du fond: 8,4 cm.

Le vase représente une des variétés d'un type fréquent en Pannonie occidentale, au début de l'époque impériale.²⁹ Il n'est qu'une variante du type en question, car les spécimens retrouvés en Pannonie occidentale possèdent un anneau de base mieux modelé; l'extérieur du bord de l'orifice est presque perpendiculaire et à l'intérieur des vases il n'y a pas de canal circulaire. Schörgendorfer mentionne aussi ce type semblable au vase d'Albertfalva (dans ce cas le canal intérieur manque également) et le fait remonter à la céramique LT. D.³⁰ De fait, ses origines doivent être cherchées dans la poterie celtique de l'Italie du Nord. C'est de cette région que, dans la première moitié du Ier siècle, ce type parvint avec les marchandises „celto-romaines" en Pannonie occidentale et en Norique.

b) Petits fragments d'un plat marbré. Le fragment le plus considérable nous a conservé le bord gonflé d'un plat aplati et une partie de son fond. C'était une pièce en terre fine, bien ouvree et devenue couleur brique par la cuisson. La peinture brune rouge qui est limitée à l'intérieur et au bord du plat imite la marbrure. On a retrouvé un grand nombre de fragments analogues dans les fosses d'habitation nos 6 et 10.

Louis Nagy a fait remonter la marbrure à des suggestions occidentales.¹ Mais à l'est du Rhin nous ne trouvons aucune trace de l'exportation des marchandises marbrées jaunes et rouges qu'on fabriquait dans les ateliers de la Gaule méridionale. D'une manière générale, la peinture brune y fait défaut.³² D'autre part, cette peinture est largement répandue parmi les vases non marbrés et fabriqués sur place du Mont Gérard et de l'établissement d'Albertfalva.³ De notre part, nous considérons l'application de cette peinture brunâtre comme un indice de l'influence de la céramique peinte qui était en vogue dans la partie sud-ouest de la Pannonie. Dans cette sphère de la poterie même les marbrures de ce genre étaient fort répandues.³⁴ La forme aplatie des plats marbrés d'Albertfalva renvoie

également à cette région pannonienne qui, à son tour, était en relation avec l'Italie.^{35,36}

c) Nous signalons en passant que parmi les matériaux retrouvés dans cette fosse d'habitation il y avait aussi des plats à trois pieds et des tasses décorées de barbotine qui, au Ier siècle, constituent autant d'articles bien connus de l'exportation des ateliers de la partie sud-ouest de la Pannonie.⁷

3. Ce groupe est constitué par des pièces grises, sorties des ateliers locaux et ornées d'une décoration imprimée. On peut y ranger les fragments de plusieurs bords et fonds de vases. Dans la partie supérieure d'un fragment de bord qui imite le type Drag. 37 et la décoration de la *terra sigillata*, on voit une guirlande de feuilles de laurier et, au dessous, une ornementation végétale effacée. Sur les autres fragments on peut observer des guirlandes surmontées d'une rosace, un motif composé de trois feuilles, un carré pointillé, etc. Il convient de signaler une décoration composée d'oves et de guirlandes qui, sans être représentée par les matériaux de la 1ère fosse, jouera un rôle essentiel parmi les monuments des autres fosses d'habitation.

4. On doit ranger dans un groupe à part les fragments des grands vases à blé ayant, à l'intérieur et à l'extérieur, une couche bien mince devenue couleur brique, mais une matière grise au milieu de la paroi. Leur extérieur présente une ou deux rangée(s) de traits ondoissants gravés avec un „peigne“. Ces lignes, ainsi que d'autres particularités techniques renvoient indubitablement à l'origine locale de ces vases. La phase initiale de la décoration est représentée par les matériaux tardifs du Mont Gérard, tandis que les objets retrouvés à Albertfalva correspondent déjà à des phases plus évoluées.³⁸

5. La *terra sigillata* est représentée par deux plats et un fragment de tasse. Vu leur couverture rouge foncée, les deux plats peuvent bien être des articles importés de la Gaule méridionale. Un petit fragment de plat (9,2 sur 5,4 cm), muni également d'une couverture rouge foncée et accusant les formes de Drag. 37, mérite notre attention comme indice chronologique. Quant à la décoration, il n'en est resté que des oves placés à des distances inégales³⁹ et, au dessous, une feuille trilobée. Entre les oves il n'y a pas de dards verticaux. Il est à remarquer qu'en bas le motif des oves est terminé par un trait horizontal (fig. 4).

Les oves sans dards caractérisent la deuxième période ou, pour mieux dire, l'âge d'or de la production de La Graufesenque (de l'an 40 à l'an 60 de notre ère).⁴ Dans les matériaux du camp de Hofheim qui représentent une dizaine d'années (40–50), on retrouve, outre les oves bien arqués, aussi ce motif⁴¹ qui sera appliqué, quoique d'une manière sporadique, même à l'époque des Flaviens. Sur les vases exportés un peu avant l'an 79 de la La Graufesenque à Pompéi ce motif ne reviendra qu'une seule fois.⁴² Dans ces conditions le fragment d'Albertfalva daterait de l'époque de Claude ou de Néron ce qui voudrait dire que cette cabane creusée

dans le sol était habitée dès le milieu du Ier siècle. Mais, vu les plats du type La Tène, on peut remonter encore plus loin, puisque ce type se retrouve parmi les matériaux du Mont Gérard qui vont jusqu'à l'an 10 du Ier siècle.⁴¹ Au point de vue chronologique, les pièces d'Albertfalva sont à rattacher aux matériaux de l'*oppidum* du Mont Gérard. Tout porte à croire que la construction de la fosse d'habitation n° 1 est due aux premiers colons de cette région. Nous y reviendrons ailleurs, dans une étude plus détaillée. Pour le moment, au sujet de l'époque de l'utilisation de la maison d'habitation n° 1, nous nous bornerons à faire les remarques suivantes:

Selon le témoignage de la céramique LT qui se rattache aux matériaux retrouvés au Mont Gérard, l'édifice fut construit, au début du Ier siècle, par une des premières familles de colons. La maison fut habitée jusqu'à la fin du siècle. Les matériaux les plus tardifs sont les fragments de quelques vases gris à la décoration imprimée. Ces vases ne figurent pas dans les matériaux de la maison n° 3, dont les trouvailles se prolongent jusqu'à l'époque de Domitien. Il s'ensuit que la maison d'habitation n° 1 doit avoir été détruite à la fin du Ier siècle. Les traces de combustion qu'on a retrouvées au sol, renvoient à un incendie. Après ce désastre la région resta inhabitée jusqu'à la fin du IIe siècle; c'est alors que paraissent les édifices bien modestes que nous venons de décrire (E et E₁).

Au nord de la maison n° 1, ainsi que des édifices E et E₁ il y a une zone non bâtie (largeur: 33 m) qui se rattache au terrain vague observé, au cours des fouilles de 1947, entre les édifices VII et D. A l'époque romaine tardive la partie occidentale de l'établissement était divisée en un secteur septentrional et un secteur méridional par cette zone non bâtie qui allait de l'ouest à l'est. Dans la partie sud de cette zone, à une distance de 5,5 m du mur septentrional de l'édifice E, une couche de cailloutis et de débris indiquait la suite de la route retrouvée, dès 1947, entre les édifices VI et VII.

Ce terrain vague va vers le nord, c'est-à-dire à l'est de la digue, jusqu'au méridional de l'édifice D. Tout d'abord nous y avons découvert, l'angle d'un mur d'une épaisseur considérable (0,90 à 1 m), orienté du sud-est au nord-ouest, et construit de pierres placés dans l'argile. La branche du sud-est de ce mur présentait une épaisseur de 0,90 à 1 m et sa branche du nord-est, une épaisseur de 0,70 à 0,75 m. De la branche du sud-est se détachait, à une distance de 4,5 m de l'angle intérieur, une cloison d'une épaisseur d'à peine 50 cm, mais nous n'en avons retrouvé qu'un tronçon. Les murs qui partaient de l'angle susmentionné, pouvaient être suivis dans une longueur de 8 m vers le sud-est et dans une longueur de 12 m dans la direction du nord-est. Au delà de ces distances nous avons perdu les traces des murs, soit à cause d'une destruction

systématique (enlèvement des pierres), soit à cause du labour en profondeur. Le mur septentrional de cet édifice, marqué de la lettre F, doit être cherché sur le terrain, jusqu'où se prolonge la surface recouverte de cailloutis, indiquée aussi sur notre plan, c'est-à-dire approximativement à la hauteur de la maison d'habitation n° 10. Vers l'est, l'édifice pouvait bien s'étendre au delà de la zone des fosses d'habitation, puisque ses débris ont été retrouvés aussi entre les cabanes n°s 8 et 9. Malgré le caractère fragmentaire du plan de l'édifice, nous sommes à même de dire que les restes de ces murs gardent les vestiges d'une maison d'habitation de l'époque romaine tardive. Sous ce rapport il convient de tenir compte du fait qu'entre le mur méridional et la marge du terrain couvert de cailloutis il y a, dans la direction du nord, une distance de 15 m, c'est-à-dire la même qui, allant de l'est à l'ouest, sépare deux terrains accusant les traces de murs. Il s'agit donc d'une superficie qui correspond parfaitement aux terrains occupés par les édifices II, IV et VIII, que nous avons découverts au cours des fouilles de l'année passée. Le fait qu'il s'agit de murs bâtis avec une technique médiocre à l'époque romaine tardive est confirmé par les trouvailles minuscules que nous avons mises au jour dans les couches plus profondes. Précisons tout d'abord que l'ensemble de l'édifice F et la partie orientale de l'édifice D furent bâtis sur un terrain remblayé et nivelé, dont la couche de remblai a 20 à 30 cm d'épaisseur. C'est dans cette couche que nous avons ramassé un grand nombre de fragments de vases: ils remplissaient trois caisses dont chacune pesait 50 kg. C'est la céramique dite „celto-romaine“ qui y prédomine: les côtés extérieurs et l'intérieur des vases furent cuits pour recevoir, dans une épaisseur de quelques mm, une couleur brique, tandis que l'intérieur de la paroi restait gris. Par conséquent, cette poterie unit la pratique locale à celle des Romains. Il n'est pas douteux que cette poterie unissant les deux techniques est née là où les porteurs de la culture La Tène ne disparurent point pendant les premiers 150 années de l'époque impériale ce qui leur permit d'adopter, dans le domaine de la céramique, la technique de la poterie romaine. Sous ce rapport en ce qui concerne les environs d'Aquincum, nous ne pouvons pas tenir compte de la colonie des Eravisques au Mont Gérard, puisque, comme il ressort des conclusions des fouilles de 1947, après les premières dizaines d'années de l'occupation romaine, cette colonie n'avait plus d'habitants.⁴¹ On doit également écarter les parties centrales d'Aquincum, c'est-à-dire le camp et la ville y rattachée, ainsi que la ville civile, puisque — selon le témoignage des monuments actuellement connus — on n'y rencontre qu'une couche très mince de population indigène. Jusqu'à nouvel ordre, un des ateliers de ces articles „celto-romains“, brique et gris, est à chercher dans l'établissement éravisque d'Albertfalva.⁴⁵

A côté de ces marchandises „celto-romaines“ la céramique romaine provinciale, ayant une résonnance métallique et cuite couleur brique dans toute son épaisseur, était représentée par des fragments incomparablement moins nombreux (on retrouva surtout des cruches et des plats de trituration). Les trouvailles de ce genre peuvent bien provenir des ateliers d'Aquincum. Un grand nombre de fragments gris représentent les produits des ateliers indigènes, encore non influencés par la technique de cuisson de la poterie romaine. Le profil du bord de quelques grands vases (à blé) est présenté sur la fig. 6. Ce sont des bords saillants et horizontaux qui s'appuient sur les „épaules“ des vases. Derrière le bord intérieur de l'orifice on rencontre encore un canal assez large. Au cours de nos fouilles récentes nous avons retrouvé maints objets de ce genre dans les cabanes de l'établissement d'Albertfalva; les analogies les plus rapprochées sont fournies par les matériaux du Mont Gérard, du Tabán et de Békásmegyer. Les trouvailles d'Albertfalva nous permettent de dire que l'usage de ces vases persista pendant une bonne partie du IIe siècle. C'est aux vases à blé que semblent appartenir une dizaine de fragments en terre fine et devenus gris par la cuisson; leur décoration consiste dans une ou deux rangs de lignes ondoyantes faits au peigne, entre des rubans gravés avec la même technique. A Albertfalva ces trouvailles sont des plus banales, v. plus haut.

Après avoir déblayé le terrain, c'est-à-dire écarté cette couche de cailloutis contenant beaucoup de fragments de vases, nous avons découvert, sous le mur méridional de l'édifice F les traces de quelques fosses ovales (fig. 7). En fin de compte nous avons mis au jour, sous l'angle sud-ouest de l'édifice F, une grande fosse d'habitation ovale; du côté de l'est on y avait joint trois autres fosses contiguës d'une forme ovales allongée. La grande fosse ovale, d'une forme presque circulaire, occupait sous le mur de pierre de l'édifice F, à une profondeur de 20 cm, une superficie de 5,20 sur 4,85 m. Elle se rétrécissait peu à peu vers le bas; dans une profondeur de 1,10 m nous avons découvert une zone de brûlure (épaisseur: 30 à 35 cm), mêlée de cendre et de restes de charbon de bois, qui séparait hermétiquement le fond de la fosse de sa partie supérieure. L'ensemble de cette fosse donnait une excellente idée de ce qu'on possédait, en matière de vases, dans une colonie indigène de la région danubienne au début du processus de romanisation (fin du Ier siècle). La majeure partie des trouvailles est constituée par les produits de la céramique locale. Au point de vue des formes et de la technique on peut distinguer les deux groupes suivants:

I. a) Objets représentant la poterie indigène. Signalons tout d'abord quelques fragments faits d'une matière grise et polis à l'extérieur, ainsi qu'un grand nombre de fragments de vases à blé (pithoi). Ceux-ci présentent à l'extérieur et à l'intérieur une mince couche couleur brique, tandis que l'intérieur de la paroi est gris. Les bords arrondis, horizontaux et

légèrement saillants qui s'appuient sur les „épaules“ des vases, reflètent encore des formes La Tène. Sur la surface des bords il y a un canal large et profond. Les bords et les „épaules“ des vases sont peints en noir; on rencontre des bords analogues, d'une peinture noire, parmi les matériaux du Mont Gérard.⁴⁶ Parmi les trouvailles de la fosse d'habitation ces vases représentent le groupe le plus ancien, qui se rattache à la céramique du Mont Gérard.

I. b) Vestiges de la céramique domestique de la province romaine. Dans ce groupe, un peu plus nombreux que le précédent, les pièces les plus caractéristiques sont les cruches cuites couleur brique claire et munies d'une seule anse. On a retrouvé aussi les parois peintes en brun rouge d'un grand nombre de vases.

Un groupe à part est formé par les fragments d'une exécution rudimentaire qui sont devenus gris ou rosé par la cuisson. On doit y ranger surtout les fragments des vases au col largement évasé (au moins 5 pièces). Ce sont les produits les plus primitifs dans l'ensemble en question.

Un groupe moins nombreux est constitué par les vases d'importation, munis d'une décoration plus somptueuse. D'un côté, nous devons tenir compte des produits des ateliers de la partie sud-ouest de la Pannonie (ou de la région d'Aquilée?), d'autre part, de ceux des ateliers de la Gaule méridionale.

II. a) Signalons tout d'abord les tasses à la paroi mince et noire, décorées de barbotine. On a retrouvé deux spécimens entiers et les fragments de plusieurs autres vases de ce genre. Pour le profil d'une des tasses restaurées cf. fig. 3, 2; hauteur: 4,8 cm, diamètre intérieur du bord: 9 cm, diamètre du fond: 3,1 cm. La tasse est faite d'une matière grise claire, peinte en noir à l'intérieur et à l'extérieur. Le corps du vase qui s'élève en forme d'entonnoir de la petite base annulaire, s'approche par une partie arrondie du bord contracté de l'orifice. A l'extérieur la partie supérieure de la panse est décorée de bâtonnets obliques aux extrémités grossières, faits avec la technique „barbotine“. Sous le bord il y a un canal bien mince.

Cette forme qui est caractérisée par les lignes contractées de l'orifice remonte indubitablement à des antécédents La Tène.⁴⁷ Son origine doit être cherchée dans la Haute-Italie où les vases d'une décoration analogue et munis d'une couverte jaune-rouge ou rouge-brune sont très fréquents.⁴⁸ Ils ont pénétré aussi en Espagne où ils ont été découverts en grand nombre sur le territoire de la province Baetica.⁴⁹

Les dernières recherches tendent à localiser aux environs d'Aquilée un des centres de la fabrication ou, au moins, de la diffusion des vases à la paroi mince.⁵¹ Selon le témoignage des pièces importées en Pannonie, cet atelier, encore assez mal connu, avait les particularités suivantes: 1.) Outre les nuances rougeâtres et brunes, il appliquait volontiers la

peinture et la couverte noires. 2.) Il tendait à simplifier les motifs décorateurs.⁵² Dans la région d'Aquincum on exportait surtout des articles gris foncé ou noirs; les origines de cette exportation sont à fixer à une date plus ancienne qu'on n'avait cru à la base de la céramique des cimetières sis 82, Bécsi-út et à proximité du fossé d'Aranyhegy. Les spécimens d'Albertfalva ont été retrouvés parmi les matériaux d'une fosse d'habitation où les trouvailles vont jusqu'à la fin de l'époque des Flaviens. A Brigetio les objets analogues remontent à la même époque;⁵³ on trouve aussi dans les tombes datant de la deuxième moitié du Ier siècle d'un cimetière de Győr („Homokgödör“).⁵⁴ Il est à remarquer que dans tous les cas énumérés on rencontre des vases de ce genre même après l'époque des Flaviens, c'est-à-dire au IIe siècle.⁵⁵

b) Fragments d'assiettes munies d'un bord plat et évasé, et marbrées à l'aide d'une peinture rose rouge ou rouge-brune. Ces fragments appartiennent au moins à trois pièces différentes. Les objets rouges-bruns ressemblent aux matériaux de la 1ère fosse, dont nous avons déjà parlé. Sur les pièces marbrées à l'aide d'une peinture rose-rouge on retrouve la peinture composée de zones parallèles qui est connue dans la partie sud-ouest de la Pannonie.

c) On doit ranger parmi les objets importés d'Italie les assiettes travaillées avec un sable fin, faites d'une matière grise et recouvertes d'une peinture plus sombre. Leur paroi est légèrement arquée. On a pu reconstruire une pièce; on a retrouvé aussi les fragments de plusieurs autres. A l'intérieur du bord il y a un canal mince qui renvoie à la date relativement ancienne de ces trouvailles (fig. 3, 8). Des objets semblables, mais d'une exécution plus rudimentaire, ont été retrouvés à Óbuda, au cimetière sis 82, Bécsi-út.⁵⁶

III. Pour terminer, il convient de traiter d'une manière détaillée les *sigillatae* qui ont une grande importance au point de vue chronologique.

1. Fragment d'un plat du type Drag. 37 (2,5 × 5 × 0,4 cm), muni d'une couverte brillante rouge foncée. Dans la partie supérieure de l'objet on voit une série d'oves allongés. Les dards verticaux qui séparent ces motifs se terminent en bas par trois petites feuilles légèrement penchées à droite. En bas la guirlande d'oves est encadrée par un trait horizontal. Ces motifs décoratifs se retrouvent sur les produits de La Graufesenque (fin de l'époque des Flaviens). Les deux premiers ont été utilisés par Biragillus, à l'époque de Domitien, mais il ajouta aux oves une ligne double en zig-zag.⁵⁷ Sur un fragment de Windisch, oeuvre de Mercator, on revoit, outre les oves, le trait horizontal, terminé par une ligne ondoyante.⁵⁸⁻⁹ Sur cet important fragment de Windisch on retrouve sous la guirlande d'oves même le petit canard propre à l'atelier de La Graufesenque; le pendant de cet oiseau volant se voit au coin droit.^{59a} A gauche de l'oiseau il y avait une archivolte formée par deux guirlandes de feuilles. Il est curieux de remarquer que les feuilles

de la guirlande intérieure sont plus courtes et plus minces.⁶⁰ Sur le fragment de Windisch ce sont les branches arquées des sarments qui forment une archivolte sous laquelle on voit le combat de deux gladiateurs. Il est fort probable que ces figures étaient moulées aussi sur notre fragment, puisque sous l'archivolte on reconnaît la crête du casque d'un gladiateur. En considération de ces faits, notre pièce doit être considérée, selon toute probabilité, comme une oeuvre de Mercator, datant du dernier quart du Ier siècle (fig. 8, n° 1).

2. Un autre fragment ($2,4 \times 4,4 \times 0,5$ cm) se fait remarquer par sa couverte rouge et brillante qui est d'une nuance un peu plus claire que celui de la pièce précédente. Dans la partie supérieure de l'objet on voit des ovales aplatis, presque circulaires. Les dards qui les séparent descendent plus bas et se terminent à leurs extrémités grossières par trois petites feuilles formant une espèce de frange. Au dessous, une simple ligne ondulée, ensuite une triple guirlande formée par trois sarments suspendus sur une barre horizontale plus grosse. Les sarments intérieurs se terminent par des vrilles recourbées.⁶¹ Sur notre fragment on voit la vrille gauche et les sarments descendant de la branche horizontale. Cette ornementation à guirlandes et à sarments se retrouve déjà chez Germanus.² La variante géométrique qu'on reconnaît sur le fragment d'Albertyalva caractérise une période tardive de La Graufesenque (à partir de l'an 70)⁶³.

A propos de ce fragment nous ne saurions renvoyer à un maître connu. Nous nous bornons à rappeler que l'artisan qui avait fabriqué le vase d'Albertyalva n'était pas trop éloigné de l'atelier d'où sortaient les pièces portant les marques SABIN, OF SABIN (fig. 8, n° 2).⁶⁴

3. Un fragment ($4,8 \times 4,2 \times 0,7$ cm) où les contours des motifs décoratifs sont déjà effacés et où les dards appartenant aux ovales se terminent à leur extrémité inférieure par trois petites feuilles. Ensuite on voit un espace libre: sous celui-ci il y a un sarment aux arcs larges d'où sort une grande feuille triangulaire qui est dentelée à l'un de ses côtés. A gauche de la feuille on voit une rosace (étoile?) dentelée et le fragment d'un sarment qui se penche à gauche. La couleur rouge brune de la pièce, ainsi que son vernis mat renvoie à la couleur des vases de Montans.⁵ Mais les dards ornés de feuilles qui sont propres au style de La Graufesenque ne nous permettent pas de considérer l'objet comme le produit de cet atelier qui avait été un des plus anciens dans la Gaule méridionale.

Selon le témoignage des dards aux extrémités ornées de feuilles, que l'on peut comparer aux éléments décoratifs du fragment reproduit sur la fig. 8,1 nous avons affaire à un produit relativement tardif de La Graufesenque. Des indices supplémentaires pourraient être fournis par un ornement en forme de feuille dentelée à l'un de ses côtés, pour lequel nous ne saurions citer aucune analogie (fig. 8, n° 3).

4. A cause de sa surface usée et de sa couverte mate, on pourrait considérer comme une partie de la pièce précédente le fragment reproduit sur la fig. 8, n° 7 ($2,5 \times 3,4 \times 0,5$ cm). C'est un fragment du fond, ayant, dans sa partie supérieure, un ruban formé par trois séries de feuilles. Pour les feuilles inférieures qui sont divisées en deux par un nerf il n'y a pas d'analogie.

5. Un petit fragment mesurant $4 \times 4,2 \times 0,5$ cm. Sa couverte brillante rouge foncé est identique avec celle de la pièce n° 1 (fig. 8, n° 4). Dans sa partie inférieure on voit une série d'S à la tige pointue et encadrés. Cet espace est entouré d'une simple série de perles. Au-dessus, il y a un espace triangulaire entouré de deux séries de perles, avec des feuilles sagittées remplissant le champ dans la proportion suivante: 4-3-2-1. Les éléments décoratifs renvoient aux deux dernières périodes de La Graufesenque (à partir de l'an 60); ils figurent souvent sur les vases des artisans qui sont connus à partir des années 70 (Secundus, Vitalis).⁶⁷ Parmi les vases de Pompéi il y a un plat du type Drag. 37, attribué à Mommo, où l'on remarque, dans la partie inférieure de l'objet, une frise composée d'S pointus, séparés les uns des autres par des dards. Au-dessus, dans la partie inférieure d'un champ biparti on voit 3 et 6 feuilles sagittées entourées de perles.⁶⁸ On pourrait renvoyer aussi à un plat fabriqué à Rosier, vraie filiale de La Graufesenque; on y retrouve les éléments décoratifs de notre fragment dans le cadre d'un autre style, mais dans un arrangement analogue.⁶⁹

6. Un fragment enduit d'une couverte rouge brune, à l'éclat mat ($3,7 \times 2 \times 0,5$ cm). Dans un espace demi-circulaire entouré d'un sarment on voit la figure d'un lièvre en repos qui porte son regard à droite. Le pied droit de l'animal est fourchu; le pied gauche se termine par une enflure difforme. Les poils sont indiqués par de petites entailles. Au-dessus, une barre horizontale lisse et des ovales (fig. 8, n° 5).

A partir de l'époque de Claude et de Néron le lièvre en repos est un motif préféré des maîtres de La Graufesenque. Sur les pièces les plus anciennes l'animal est modelé en miniature.⁷⁰ Plus tard c'est Germanus qui reprend ce motif: on le reconnaît sur un de ses plats de Windisch.⁷¹ Il modèle l'animal avec plus de soin que l'artisan d'Albertyalva, dont la manière doit être rapprochée des lièvres de l'Of. Masculi (fin de l'époque des Flaviens) et surtout de Biragil.⁷²

7. C'est un fragment ($3,7 \times 2 \times 5 \times 0,6$ cm) dont la couverte brillante rappelle de près la pièce n° 1. On y reconnaît l'ornementation végétale d'une zone de séparation. Les décorations de ce genre sont caractéristiques pour l'époque tardive des Flaviens. A l'intérieur de cette époque, notre pièce doit être rapprochée des produits de l'Of. Merc⁷³ (fig. 8, n° 6).

8. Fragment de la partie inférieure d'un plat ($5,7 \times 5,5 \times 0,7$ cm, fig. 8, n° 8). La couverte

brillante, d'un rouge foncé, renvoie aux fragments des pièces 1 et 7. Il est possible qu'il y ait une connexion étroite entre ces fragments. Dans la partie inférieure du fragment on reconnaît des feuilles pointues dont les tiges sont recourbées en forme de mameçon.³ Au-dessus, des barres horizontales et verticales, terminées par des étoiles et ornés de perles divisaient la surface du vase dans des carrés inégaux. La partie gauche du fragment est à considérer comme une partie d'un grand espace indivis où l'on reconnaît un pied humain et trois buissons verticalement rangés dont chacun possède huit feuilles. A droite il y a un espace biparti: dans la secteur inférieure de celui-ci on voit un oiseau tourné à gauche.

Cette ornementation caractérise les produits de La Graufesenque à l'époque tardive des Flaviens, c'est-à-dire sous Domitien.⁷⁴ Naturellement, certains motifs séparés ont pu être appliqués même plus

tôt. Les feuilles de la frise inférieure se retrouvent sur les produits des années 60 et 70.⁷⁵ Le buisson à huit feuilles est également un motif antérieur.⁷⁶ A la base de ces décors le fragment doit être fixé à la fin de l'époque des Flaviens.

9. Dans le groupe des vases à paroi unie on rencontre une pièce portant la marque sur son fond. C'est un fragment d'une tasse du type Drag. 27. A l'intérieur, on peut déchiffrer la marque OF. PUDE, entourée d'un cadre circulaire gravé dans le fond du vase. Cette marque renvoie à un artisan qui travaillait à La Graufesenque à l'époque de Claude et de Néron.⁷⁷ Une autre oeuvre de Pudens fut retrouvée à Virunum.⁷ Parmi les vases marqués de la fosse ce fragment est le plus ancien: il témoigne du fait que vers les années 50 du Ier siècle l'exportation des vases de la Gaule méridionale a pénétré aussi dans cet établissement.

Tibor Nagy

A BRIGETIOI TÁBOR ÉS CANABAE TOPOGRAPHIÁJA

A brigetiói római telep már több évtizede foglalkoztatta a régészeket, mikor Paulovics¹ tudományos és tervszerű munkáját elkezdte, majd megjelent összefoglalója jelentősen tisztázta a tábor és a tábor körül kialakult katonaváros topographiai és építészeti problémáit.

1940 óta új lendületet vett a kutatás és jelen dolgozatomban az azóta lefolyt kutatások eredményeit szeretném közreadni, továbbá a korábbi adatok felhasználásával összefoglalni a katonaváros topographiai ismereteit, és a tábor történetét.

Az ásatási fényképek és rajzok jórésze sajnos elpusztult a háború alatt és ezeknek pótlását csak további ásatásokkal érhetjük el.

*

Azoktól a rövid kezdeti ismertetésektől eltekintve, melyek Marsiglinál² és Pococke-nál,³ maradtak fenn és amelyek csak általánosságban szólnak a brigetiói rommezőről, már Römer⁴ és Gyulay⁵ idejében történtek topographiai kutatások, de rend-

szeres munkát a katonavárosban csak Paulovics István⁶ kezdett 1927-ben.

Brigetio neve azt mutatná, hogy a római település már egy korábbi bennszülött telep helyére, illetőleg telep mellé történt, de ennek eddig nincsenek sem történeti, sem tárgyi bizonyítékai. Ilyent azonban nem is remélünk, mert a vidéket birtokló bennszülött nép (Azali) központja Br.-tól keletre, vagy Dunaalmáson vagy Neszmélyen volt (Azaum), míg a vele kapcsolatos római település Almásfüzitőn⁷ alakult ki, mely a bennszülött központhoz hasonlóan szintén az Azaum nevet kapta. A *brig* szó,⁸ melynek jelentése „erőd” „vár” nem jellemző a helyre. Ha arra gondolunk azonban, hogy már az őslakosság is felismerhette ennek a területnek fontosságát, mely teljesen sík terület ugyan, de a Dunába ömlő Vág-folyammal szemben elhelyezkedve, katonai megszállás esetén kézben tarthatta ezt a Duna-szakaszt, a bennszülött lakosság is bizonyára tisztában volt a két folyó találkozásánál elterülő vidék stratégiai jelentőségével és őrizték e helyet; főleg szükség volt erre a Kr. e. I. sz.-ban lejárósódó népmozgalmak idején.⁹

A Felvidékről lefelé nyomuló népek számára ez a folyómenti út látszott a legalkalmasabbnak, nemcsak a Kr. sz. e. időkben, hanem a császárkorban

¹ Stephan Paulovics, *Funde und Forschungen in Brigetio*, Laur. Aqu. II. Diss. Pann. Ser. II. Fasc. II. 118 skk. — További Brigetióra vonatkozó teljes irodalom u. i.

² Marsigli, *Danubius Pannonico—Mysicus* II. 1726, 3. — Brigetióra vonatkozó részt Paulovics hozza eredeti szövegben. Paulovics, *Funde und Forschungen in Brigetio*, 144 o. Laur. Aqu. II. Diss. Pann. Ser. II. Fasc. II.

³ R. Pococke, *Beschreibung des Morgenlandes und einiger anderer Länder*. Übersetzt v. Ch. E. Windheim 3, 1755. 360. (idézi ezt is Paulovics — id. m. 144 o.).

⁴ Römer *Fl.*, Arch. Közl. III. 1862. 45 o.

⁵ Paulovics id. m. 118 o.

⁶ Paulovics I., id. m.

⁷ Erről az előkészületben lévő „*Civitas Asaliorum*” című dolgozatomban bővebben fogok szólni.

⁸ A. Graf, *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*. 90 o. (Diss. Pann. Ser. I. Fasc. 5.)

⁹ Bőven olvashatunk erről Budapest az ókorban I. 141 skk.

is, s így természetes, hogy a rómaiak mindjárt a megszállás kezdetén tábort építettek a két folyó találkozásához.

A katonaváros centrumát az 540×430 m nagyságú légiós tábor képezte, melyen keresztülhaladt a dunamenti limes-út (Térkép, III.). Az újonnan épült Bécs—Budapest műút a nyugati és keleti kaput, melyek minden bizonnyal kettős kapuk lehettek, tönkretette. Az ellenség felé néző masszív megépítésű porta praetoriát Radnóti¹⁰ részben tárta fel (1941), míg a déli kaput, a porta decumanat metszetekkel e sorok írója nézte meg (1942).¹¹

1943-ben Paulovics végzett kutatásokat a táborban, kereste a táborszentélyt, majd az északi falnál rábukkant a XI Claudia legio egy sütő kemencéjére.¹²(?)

A modern erőd építésénél Berkovics—Borota¹³ forgatta át a tábor délkeleti részét, ahol kaszárnya-épületek alapjait találta meg, de alaprajzot nem közölt.

Nagyban hozzájárult a tábor topographiai tisztázásához az Olajgyárnak 1942-ben megkezdett építése. Az igazgatói és mérnöki lakásoknak egy része a praetorium területére épült. Átvágta még a praetoriumot és ezzel együtt az egész tábor az 1946 szeptemberében elkészült szennyvízvezető csatorna. A tábor északkeleti sarkánál folyó földkitermelés közben szabaddá lett a sarok és a falat is több metszetben megkaptuk visszafelé, egészen a vasútvonalig. A castrum déli és keleti felében azóta is történetek építkezések és a falrészletekből összeállítandó alaprajzok készítése még folyamatban van.

A Duna és a castrum északi fala közti területen az ásások még a római korban elplanirozott részt mutattak, falcsontokkal és erős falazású építmények részben még meglévő alapjaival. Közvetlenül ezek mellett, az út másik oldalán, korai szemetesgödörökbe ástott késői sírok jöttek elő. Ettől kissé keletre a Dunára vezető csatorna megásásánál egy földtábor sáncrendszerre mutatkozott (Térkép I.). Nagyságát nem ismerjük, de feltételezzük, hogy auxiliaris földtáborról van szó. A korai auxiliaris tábor nem lehetett a légiós tábor helyén, illetve alatta. Ezt bizonyítja az is, hogy a via principalis-hoz közel a tábor alsó rétege alatt korai hamvasztásos sírokat találtak.

A műút északi oldalán, közvetlenül a keleti oldalon a vallum mellett, egy háromperiódusú villát ástott ki Radnóti A., 1940-ben (Publikálása folyamatban). Ez alatt szintén kerültek elő korai sírok. Lejebb, a Duna felé, a sportpálya planirozásánál még találtam ilyen épületnyomokat. Ezek az épületnyomok az országút déli oldalára is átterjednek. Az említett villától keletre szintén épületek alapjai kerültek elő, majd a Gerhát-féle fazekas telep,

melynek több kemencéjét 1940-ben tártuk fel.^{13a} Tovább haladva keletre, a Dunaparton a III-2 magassági ponton, a Paulovics által Kurucdombnak elnevezett dombháton, téglá és edényégető telep volt, ennek feltárását Paulovics kezdte meg.¹⁴ 1941-ben folytattuk itt a munkát és néhány szánthelyiséget, egy kutat és egy edényraktárt tártunk fel. (Publikálatlan.)

Innen délre a műút északi oldalán van a Gerhát-temető, melynek déli határa nem nyúlik át a műúton, északi határát pedig az elhagyott Duna-vízmeder jelzi. A Gerhát-örház után egy nagy, az úttest alatt átfutó vastag római falról tudnak a szőnyiek. A Gerhát-örháznál szétváló és az Olajgyár területére befutó vasútvonal *agyaggödreiben* Radnóti A. négysorban elhelyezett oszloplyukakat (?) talált, a sor később lekerekített derékszögben kanyarodott dél felé. Északi oldala, bár nem ismerjük az egész hosszúságot, így részletében is meghaladja a 100 métert. A négyszögű foltok — oszloplyukak — 70×70 cm nagyságúak, egymástól 70 cm távolságra, a sorok közötti távolság 2-10 cm volt. Caccalla ezüstlemezéből készült portréját egy ilyen négyszög melletti kisebb gödörben találták meg. (Publikálatlan.)

A katonaváros nyugaton a falu felé a Járókátemetőig ért, de az a temető még a katonavároshoz tartozott. A Járókátemető határánál, a Völgyi-ház keleti szomszédjának udvarában már szép mozaik padlót találtak.¹⁵ A mai műút északi oldalán, mely egyébként a régi római útnak felel meg, Komáromy Mihály házától (741. hrsz.) a táborig húzódnak az épületnyomok, míg délre a Cecilia-temető jelöli a canabae legszélső határát. A nagy magtár keleti oldalán lefutó, ú. n. „majori-csapás”-tól kb. 35 m-re római út torkollott be a mai műútba, azaz a régi római limes útba.¹⁶ Ez az út azután délre kanyarodva átmegy a Cecilia-temetőn és valószínű, hogy a tábor déli kapujából kiinduló és Tatára vezető útba kapcsolódott be. Ennek az útnak a nyugati oldalán, a nagy magtártól kb. 250 m-re, szintén találtak sírokat. A csapás nyugati oldalán lévő táblában épületnyomok mutatkoznak és a felszíni törmelékek a római kultúrterület kiterjedését is körülhatárolják. Ez a rommező a református templommal egyirányban kezdődik és dél felé haladva az Ér-patakig tart, de hogy hogyan kapcsolódott a katonavároshoz egy korábbi, vagy egy későbbi település eredménye-e, még nem tudjuk. A Cecilia-temetőnél a rommező átnyúlik a nyugati szomszédos táblába, a Szilágyi-csapásig tart s a Kis-Remiztől kezdve ferdén vágódik le a római útra a Völgyi-háznál. (A térképen a rommező határát a tábor délkeleti sarkából kiinduló fekete vastag vonal jelzi.)

^{13a} A fazekas telepet Póczy Klára dolgozta fel, munkája nyomás alatt van.

¹⁴ Paulovics, Újabb kutatás a brigetói római táborban és annak környékén. Arch. Ért. 1934. 139 sk.

¹⁵ Néhány darab Kállay jegyző gyűjteményében van, a többi kidobálták.

¹⁶ A felszíni domborulat és kavicsozás jól mutatja az út vonulását.

¹⁰ Publikálatlan.

¹¹ Publikálatlan.

¹² Részletesen ismerteti: Paulovics I., id. m. 157 sk.

¹³ Berkovics—Borota, Ásatásom az ó-szőnyi római táborban, Arch. Ért. VI. 1886. 392 skk. — Paulovics, id. m. 155 o.

$$\begin{array}{r} \text{---} 69 \\ 109 \cdot 4 \end{array}$$

$\triangle$
67
108.8

68-
109.5
etek.
Korai
földtábor.
I.

Ortorony.

Kurucdombj
fazekaste-
lep.

Gerhát temető.

Szöny.

Katona -
város. D
Δ 111

Legio I. Adiutrix
tabora.

Gerhát
fazekas-
telep.

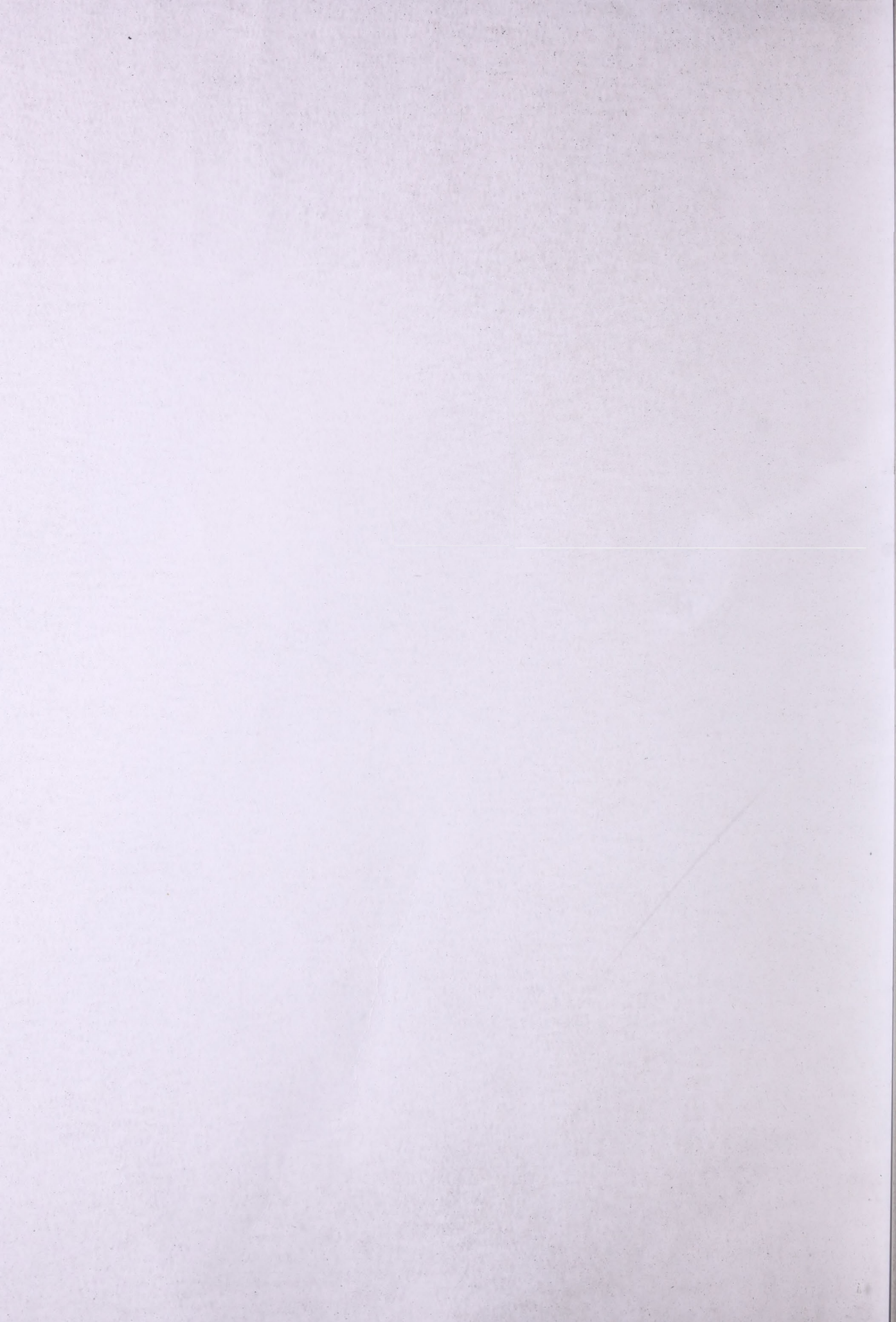
Gellás-temető.

Mithraeum.

Caecilia
temetō.

Béla psz.

Mérték: 1 : 7.800.

Tehát a település zöme, amint látjuk, a polgárváros felé néző oldalon volt. Az épületcsoportok között jól kivehető az amphitheatrum helye¹⁷ is. A tábor délnyugati sarkától nyugatra mintegy 150 m-re pedig üveggyár¹⁸ nyomai is észlelhetők. Ezen a részen ugyan még nem volt rendszeres ásatás, de a szántásnál nyers üvegmasszák kerültek felszínre.

A castrumból kiindulva szintén vezetett egy római út, melynek két oldalán szarkofágok állottak. Innen, nem messze a tábortól került elő a Mercator-szarkofág, s ezzel együtt még öt felirat nélküli sírládát talált Paulovics.¹⁹ A helyi lakosok még ma is több szarkofágról tudnak, amelyek még eredeti helyükön vannak. A tábortól délre eső terület, szintén be volt építve egészen a Cecilia-temetőig. A porta decumanától délre volt Apollo Grannus temploma, melyet a porticussal együtt Q. Ulp. Felix épített.²⁰

A délnyugati saroktól mintegy 300 m-re délfelé Dolichaenumot ástott fel Milch Armin.²¹ Ettől még délebbre az Olajgyár utolsó tartályalapjainak ásásakor Mithraeumot^{21a} találtak a munkások (1943).

A táborból kiinduló és a már fentebb is említett út a kaputól (porta decumana) néhány száz méterre már kettéválik, hogy egyik ága Tatának, a másik pedig valószínűleg Szombathelynek kanyarodjon el. A Tatára vezető út mentén szintén kerültek elő szarkofágok²² és kősírok.

Ezt az utat azzal az úttal kell azonosítanunk, melyet Miller is említ, s mely Aquincumból a vörösvári völgyön át vezetett Brigetióba.²³

A tatái út mentén futott végig a Gyulai Rudolf által leírt vízvezeték is,²⁴ mely a tatái melegvíz-források vizét hozta el Brigetióba. Gyulai leírását Paulovics István²⁵ ásatásai korrigálták, aki a tábor déli kapujától 200 m-re a kettős csatornájú vízvezeték is megtalálta.

A negyedik századi megromlott közbiztonsági viszonyok közepette a megmaradt lakosság a castrum falai között keresett menedéket és ekkor keletkezett az a temető is, mely majdnem körülfogta az egész tábort és a feladott lakóterületeket is felhasználta (Cellás-temető). (Nem külön-külön temetőkről van itt szó.) Több, hatalmas kőlapokból összeállított, negyedik századi sír került elő a tábor

környékéről. Még nagyobb a leletnélküli egyszerű téglasírok száma. Amint már előbb is említettük, a tábor északkeleti sarkánál korai szemetesgödörökbe ástott késői sírokat találtak s a sírok az említett temetőhöz tartoztak, míg a szemetesgödörök a föld-táborhoz.

A legiós tábor és a leányvári ellenerőd (Celamantia) keletkezése nincs összhangban. Iránya és fekvése annak az auxiliaris földtábornak felel meg, melynek nyomairól már az előbb szólottunk.

Még későbbben magában a táborban is temetkeztek. Szép számmal kerültek elő népvándorláskori sírok, egyszerű kézzel formált kerámiával. (Ennek anyaga az Olajgyárat ért bombatámadásnál elpusztult.)

*

A Kr. e. 10-ben M. Vinicius²⁶ által két hadjáratban is megvert felvidéki népek Pannoniának a rómaiak által történt megszállásakor már nem sok gondot okoztak és ezért Róma csak annyi katonanyagot küldött ide, amennyi elégséges volt a bennszülött lakosság felügyeletére.

Az azalus és a bój törzsek praefectura valószínűleg Arrabonaban székelte,²⁷ tehát ekkor Brigetio még nem volt tábor. Az első ala táborát Kr. u. 20 körül²⁸ építhette s ennek nyomait nem régen találtuk meg a legiós tábortól keletre, a leányvári ellenerőddel szemben.²⁹

Az ala-tábornak a kőbe való átépítésére adatunk nincs. Egy legiós földtáborral³⁰ esetleg már Domitianus korában számolhatnánk, de ennek nyomát még nem találtuk meg.

A ma is jól látható legiós kőtábor valódi helyzetét és a Duna medréhez való viszonyát Paulovics ismerte fel.³¹ Rómer,³² aki Marsigli után előtáborra gondolt, majd Berkovics—Borota³³ is, aki szintén Marsigli után indult el, kettős tábort látott és a Duna felé eső északi oldalt ferde lezárással jelölte.

Azonban Paulovics felismerte,³⁴ hogy ez a sokat szereplő ferde lezáras valójában a tábor északi fala

²⁶ Utoljára erről: Budapest az ókorban, I. 153 sk. — A Vinicius felirat sokat vitatott rekonstrukciója u. i. 120 j. — Lásd u. i. a felirat körül kialakult problémakört és u. i. hozzá a teljes irodalmat, 121., 122. és 123. j.

²⁷ Erről szintén bővebben szólok az előkészületben lévő „Civitas Asaliorum” című dolgozatomban.

²⁸ Szilágyi J., Aquincum és Északkelet-Pannonia katonai megszállása. Laur. Aqu. I. 303 sk. — Diss. Pann. Ser. II. Fasc. 10. (Valószínűbb 10 körül. Szerk.)

²⁹ A Magyar Olajművek vízvezetékét építettek a Dunához és az árok metszetében jól kivehetően megmutatkozott a földtábor kettős sáncrendszere.

³⁰ Paulovics, id. m. 158 o., tévesen a kőtábor belső fala mellett körülfutó „Körüljáró”-ban látta a földtábor.

³¹ Paulovics I., id. m. 155 skk. — További irodalom u. o.

³² U. o.

³³ U. o.

³⁴ Részletesen foglalkozik ez irányban folytatott kutatásaival a Laur. Aqu. II. 154 skk. oldalakon. — 1941-ben mi is készítettünk (még publikálatlan ásatás) metszetekeket az északi táborfalról és megállapíthattuk, hogy 13 fokkal tér el északnyugat felé. Ezt az eltérést látszólag növelte

¹⁷ Pococke, id. h.

¹⁸ Paulovics, id. m.

¹⁹ Publikálatlan.

²⁰ CIL III 10972. — Paulovics, id. m. 124 sk.

²¹ Láng Nándor, Klébelsberg Kunó Emlékkönyv, 1925. 93 skk. — Bővített kiadása újból megjelent: Laur. Aqu. Ser. 2. No. 11. II. Das Dolichenum von Brigetio, 165 skk.

^{21a} Radnóti A., Bronz Mithras-tábla Brigetióból, Arch. Ért. III. f. VII—IX. 1946—48. 137 skk.

²² Innen került elő 1943 őszén az egyes sz. szivattyúház előtt M. Ulp. Romanus sírládája. (Barkóczi, Arch. Ért. 1944—45. Dák tolmács Brigetióban. 178 skk.)

²³ Garády S., Az aquincumi—brigetiói római út felkutatása az óbudai, aranyhegyi árok mentén. Laur. Aqu. I. Diss. Pann. Ser. II. No. 10. 183 skk. — Miller, Itineraria Romana 427 o.

²⁴ Gyulai Rudolf, A brigetiumi vízvezetékéről, Arch. Ért. 1885. 332 skk.

²⁵ Paulovics I., id. m. 145 skk.

és szó sincs itt két táborról, vagy előtáborról, hanem az egész castrum ferde irányban illeszkedik a Duna mai folyásához.

Ugyancsak ő, közvetlenül a Duna partján a legiós tábor előtt a még ma is elég jól látható alapfalakban, közöttük egy apsziszos lezárásban is raktárépületeket látott. Azt azonban akkor még nem figyelhette meg, hogy a tábor északi oldala és a Duna közötti terület épületmaradványokkal van tele. Ezt a részt 1941-ben megástuk, de összefüggő képet már nem kaphattunk, csupán falcsontokat, összeroncsolt padlónívókat és freskótöredékeket találtunk.

Majd igyekeztünk megtalálni metszetben azt a két falat, mely a tábor északkeleti és északnyugati sarkától kb. északi irányban futott le a Dunához. Maga Marsigli is jelöli ezt, de a terep is mutatja, hogy itt valamikor fálnak kellett húzódnia. Az északkeleti oldalon megkísérelt feltárás összefüggő falmaradványt itt sem adott, de az építmények keletezését meg tudtuk állapítani. Hogy ez a fal valóban a külső lezárás volt azt az 1942-ben folytatott építkezések során az említett fal keleti oldalán húzott anyaggödörök mutatták meg, melyek egyáltalában nem tartalmaztak római épületnyomokat. A legiós tábor északi előterepén talált falak mind ehhez a falhoz voltak keletelve, tehát a tábor és ezen építmények között periódus különbség van.

Felmerül most a kérdés, hogy milyen célt szolgáltak ezek az épületmaradványok a legiós tábor megelőző időkből. Arra kell gondolnunk, hogy itt egy korábbi táborral van dolgunk. Ala-táborról vagy cohors-táborról nem lehet szó, mert a romok az északi fal egész hosszúságában tartanak. Egy korábbi legiós kőtábor azonban feltételezhető, melyet aztán valamilyen ok miatt hátrább húztak. Ha figyelemmel kísérjük a tábor történetét, azt hiszem, hogy világosságot tudunk deríteni erre a problémára.

A táborat Kr. u. 100-ban kezdte építeni három legiós vexillatioja (vexil. III.).³⁵ Az építkezést azonban nem fejezték be a végső simítást a *leg. XI. Claudia* végezte el, melyet 101-ben helyeztek ide.³⁶ A 106-ban távozó *XI. Claudia* helyét a *Germaniából* jövő *leg. XXX Ulpia Victrix* foglalta el, amely szintén építkezett a táborban.³⁷

Ha tehát a táborat a fentemlített csapatok építették, úgy az alapfalakban és általában a tábor területén a legelső periódusban ezeket a bényegeket kellene megtalálnunk.

az is, hogy a Duna az északnyugati saroknál jobban betört és erősen ferde irányt adott a falnak s ehhez viszonyítva a többi falak szabadszemmel nézve keletnyugati, illetve északdéli irányt adtak. Így aztán a műszerek nélkül dolgozók nem tudták az északi fal ferdeségét a többi oldalakkal kapcsolatban szemlélni és innen származnak azok az alaprajzi tévedések, melyeket a már fent említett kutatóknál megtalálunk. A terep egyébként mutatja, hogy a Duna medre hol volt a római korban.

³⁵ *Barkóczi L.*, Kiadatlan feliratos kövek Brigetióból, Arch. Ért. 1944—45, 173 o.

³⁶ *Ritterling, R. E. XII. 2. 1697.*

³⁷ *Ritterling, R. E. XII. 2. 1882.* — Bővebben szoltam erről: Arch. Ért. 1944—45, 172 skk. Kiadatlan feliratos kövek Brigetióból.

Az ásatások a tábor területén éppen ezekből a téglabényegekből találtak a legkevesebbet. Paulovics talált a tábor északi falánál egy sütőkemencét, mely a *XI. Claudia*-é volt.³⁸ Ez a kemence a tábor falához közel feküdt. Mivel pedig a későbbi tábor porta principalisától délre ezt a periódust nem találtuk meg, a *I. adiutrix*ot megelőző és a *XI. Claudia*-nak tulajdonított tábor az országút mostani vonalától a Dunáig kell keresnünk. 1942-ben a tábor területén lefolyt építkezések folytán rengeteg téglabényeg került felszínre. Több épületbe beásta ekkor, főképen a középtájon. A három vexillatiótól a *XI. Claudia*-tól és a *XXX. Ulpia Victrix*-től alig pár darab bényeg került elő itt és az is mind a *leg. I. adiutrix* bényegeivel volt beépítve. A legelső periódusban is mindenütt a *leg. I. ad.* bényegei voltak találhatóak. Lábbényeges *vexill. III.* jelzésű bényeget vettem ki egyik épület alapfalából *leg. I. adiutrix*-ével beépítve. Így tehát a ma is jól látható legiós kőtábor ezek szerint a *leg. I. adiutrix*-nek kellett építenie. Lehet, hogy erre az építkezésre vonatkozik a praetorium területén talált Hadrianus felirat is, mely így nemcsak a praetorium, hanem a tábor építésével is kapcsolatban lehetett.³⁹ Ha datálásunk helyes, melyet a consuli évszámok kiegészítése során 124-re gondolunk s miután a *I. adiutrix* legkésőbb már 119-ben itt volt, úgy még használta azt a tábor, melyet elődei építettek. A *leg. I. ad.* nevét viselik azok a vízvezeték ólomcsövek is, amelyeknek beépítése a tábor építésével egyidőben történt.

Elöl a Dunaparton, tehát a *XI. Claudia* és a *XXX. Ulpia Victrix* táborára terült el, melyet csak a Duna áradása, vagy talajvízének emelkedése miatt húzhattak vissza és így építette meg a *I. adiutrix* a ma is jól látható castrumát.⁴⁰

A *I. adiutrix* táborából 1871—1872-ben Berkovics—Borota a modern erőd építéséhez, mely a tábor délkeleti részében van, 700 m³ követ termelt ki.⁴¹ Ezeket a köveket a keleti fal közelében fekvő kaszárnyaépületből szedte ki. Említi ő is, amit a porta decumana megásásánál tapasztalhattunk, és amit konstatait Radnóti A. is a porta praetoria-nál, hogy három építkezési periódus figyelhető meg.

1937-ben Paulovics István dolgozott a tábor északi részén és ekkor tisztázta az északi lezárást.⁴² Ugyanakkor a fal megásásánál 5—6 m széles gyeptégla falat talált. Szerinte ez még a Domitianus-kori földtábor maradványa.⁴³

1941-ben mi is megnéztük ezt a földfalat és kiderült, hogy nem a korai földtáborról van itt szó, hanem a táborfalhoz tartozó körüljáróról. A földfal mindenütt a kőfalhoz tapadva párhuzamosan haladt

³⁸ *Paulovics I.*, id. m. 158 o.

³⁹ *Barkóczi L.*, id. m. 173 o.

⁴⁰ Hasonló a helyzet az aquincumi legatusi palotánál. — *Szilágyi J.*, Az aquincumi helytartói palota. Bud. Rég. XIV. 126 o.

⁴¹ *Paulovics I.*, id. m. 155 o. — *Berkovics—Borota*, id. h.

⁴² *Paulovics I.*, id. m. 154 sk.

⁴³ *Paulovics I.*, id. m. 158 o.

és 1942-ben e sorok írójának is volt alkalma tapasztalni, hogy a déli falnál is párhuzamosan a falhoz tapadva haladt végig (szélesség 170–180 cm), s a faltól befelé húzódván, egy kb. 180 cm-es járda után, ferdén fut le. A kőfal tehát előbb volt, mint a gyeptéglasánc. Egyébként ilyen belső tömést több rajnai erődben is megfigyeltek. Mikor 1934-ben Paulovics a törvénytábla töredéke után⁴⁴ kutatott, megásta a tábor via principalisa és a déli oldal közötti részét.⁴⁵ A táborszentélyt is kereste ekkor, de mindenütt erős bolygatást talált. Az előkerült alapfalakban a kaszárnyák alapjainak egy részét vélte felismerni, majd a továbbiak során előkerült gyenge alapozást — amint ő is megjegyezte — nem lehet a szentéllyel azonosítani. 1942-ben mesterlakások alapozásánál több helyen beleástak a legatus palotájába, de ezeknek a megásott falaknak alaprajzai még nem adnak összefüggő képet. Az „A” épület alapozásánál a praetorium déli oszlopfolyosójának néhány oszlopalapja is előkerült.

A tábor 540 × 430 nagyságú, szabályos négyszögű építmény, mely közbeeső tornyokkal volt ellátva. A tábor kerületi alaprajza hasonló a Tóth—Kuruc által kiásott leányvári ellenérődhöz.⁴⁶ A kapu és a közbeeső tornyok szögletesek voltak és maradtak is mindvégig. Falai 2 m szélesek és mészberakottak. Négy kapuja közül a porta decumana-ról biztosan tudjuk, hogy kettős volt. Az ásátások is igazolták ezt, de ide vonatkozik az *Q. Ulp. Felix* építéstábláján szereplő kifejezés is . . . *ad portis II ad fontem salutis* . . .⁴⁷ Kettős kapunak kellett meg lenni a nyugati (porta principalis sinistra) és a keleti (porta principalis dextra) kapunak is. Csak az ellenség felé néző kapu volt egyes, de sokkal masszívabb és gondosabb építésű, mint például a porta decumana. A kapubástyák négyszögletes alaprajzúak voltak s egyharmadrészüket a falvonalából kiugrott. A kaputornyok méretei a porta praetorianál és a porta decumanonál 10:30 × 7:90 m nagyságúak voltak. A közbeeső tornyok pedig teljesen beugróak voltak. 1941-ben Radnóti részben kitérta a porta praetoriát,⁴⁸ és a Dunához vezető útszakaszt. Itt mind a három periódus a lehető legnagyobb gondossággal volt megépítve. Szűkítést nem észleltünk, s a jól megépített kapukon keresztül ugyancsak jól megépített út futott le a Dunához és az út keleti oldalán jól megépített csatorna haladt. Az utat az utolsó periódusban kavicssal töltötték fel.

Más volt a helyzet a porta decumanánál. A második periódusban a falak vastagságát 45 cm-rel csökkentették minden oldalon és ezt a varratok mindenütt jól mutatták. A tornyok hátsó feljára nál nem találtuk meg azokat a szépen kidolgozott küszöbköveket, mint az északi kapunál. Emelik

a kapun bevezető és a torony feljárójához vezető utakat, valamint a *bermát* is. A falak keskenyítését jól mutatja az is, hogy az utak fedik az első periódusu alapfalak kimaradt részeit. *A második periódusú bermánál is ez a helyzet.* Ezt főleg a nyugati toronynál tapasztalhattuk. A harmadik periódusban a tornyot csak a nyugati oldalon tudtuk megtalálni, a másik már teljesen elpusztult. A feljáró most is az északi oldalon volt és a hozzávezető út erős kavicsos emelést kapott, mely habarccsal, téglas és kötörmelékkal volt keverve, úgyhogy még ma is igen szilárd. Az útnál a második periódus megfelel a toronynál látható második periódusnak. Harmadszor is emelik az utat, de ez a harmadik út már egészen primitív, csupán földbe rakott kövekből áll. Csak a keleti felén tapasztaltuk az emelést, amiből arra következtethetünk, hogy a kapu egyik felét ekkor már elfalazták. A nyugati toronynál a Tatóról jövő víz a kapu tornya mellett ólomcsöveken jött a táborba, majd részben ólomcsöveken, részben pedig felszíni vezetéken futott tovább. Ma is lehet még látni több négyszögű medencét, mely ehhez a felszíni vezetékekhez tartozott.

A tábor első pusztulása Marcus quad-markomann háborúi alatt történt, minden valószínűség szerint 169 és 172 között.^{48a}

1925 tavaszán Hajósy Antal szőnyi lakos, saját házának telkén római alapfalak közvetlen szomszédságában római dénárleltre bukkant. (Publikálatlan.) A leletből Komárom város tulajdonába jutott 133 drb., Kállay Ödön magángyűjteményébe 44 drb., a többi mintegy 40–50 drb. elkallódott.

A lelet nem egységes. Neronak van 1, Vitelliusnak 1, Vespasianusnak 4, Titusnak 2, Domitianusnak 5, Traianusnak 5, Hadrianusnak 5, Antoninus Piusnak 36, Faustina sen.-nak, M. Aureliusnak 28, Faustina iun.-nak 24, L. Verusnak 11, Lucillanak 3 dénárja. A lelet összesen 177 darabból áll. Utolsó darabja M. Aureliusnak a hátapon tr. pot. XXI. imp. IIII cos. III. felíratú darabja, melyet 167-ben vertek. A leletet tehát 167-ben vagy nem sokkal később 167 után rejthették a földbe a Marcus alatt meginduló nagy háborúk miatt.

A porta praetoria első és második építési periódusa között került elő egy Marcus-korabeli bélyeges terra sigillata edény alja. Marcus egy építési feliratát is ismerjük a táborból.⁴⁹

A tábor belsejében is történtek változások, amit egyrészt Marcus császár nagy építési felirata, másrészt a téglabélyegek mutatnak. A tábor belsejében is megvan a háromszoros égési periódus, de az alapépítmény, amelyet a leg. I. ad. a 2. század elején épített, ugyanaz maradt. Az egyes periódusok változását legjobban a padlószintek emelésénél figyelhetjük meg. Az olajgyári lakótelep 3 házát a praetoriumra építették s a második periódusban

⁴⁴ Paulovics I., A szőnyi törvénytábla. (La table de privilèges de Brigetio.) Arch. Hung. XX.

⁴⁵ Paulovics I., Arch. Ért. 1934. 135 skk.

⁴⁶ Utoljára foglalkozott vele V. Ondrouch, Limes Romanus na Slovensku 29 skk. — További irodalom u. o.

⁴⁷ Paulovics I., Laur. Aqu. II. 124 sk.

⁴⁸ Még publikálatlan.

^{48a} Marcus quad-markomann háborúira összefoglalóan; Budapest az ókorban, I.

⁴⁹ CIL III 11015.

az égés a déli részen nem volt olyan erős, mint a praetorium via principalis felé eső részén. Tehát a pusztulás nem volt egyforma. Hogy a harmadik század folyamán a táborban építkeztek, az egészen bizonyos, főleg Caracalla alatt, de lehet, hogy Elagabalus alatt is. Sőt a leg. I. ad. késői primitív téglabélyegei még későbbi építkezésekről tanúskodnak. Az ásatások folyamán három komoly égési réteg mutatkozott a kapuknál, sőt a táborban több helyen négyszeres égés is látható. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a tábor ezeken kívül nem szenvedett sokat. Nagyon valószínű, hogy a felső építményeket igen sokszor kellett megjavítani, amint azt a tábor belseje is mutatja. Trebonianus Gallus alatt rejtenek el egy denárleletet⁵⁰ a polgár városban, valószínű hogy ekkor is nehéz időket állott ki a tábor. Ekkor azonban még nagy baj nem lehetett.

A harmadik század második feléből alig vannak olyan emlékeink, melyek legalább némi világosságot nyújtanának a tábor életére. A leg. I. ad. keményen harcolt Gallienus oldalán, de az ásatások erre a korra vonatkozólag semmiféle adattal nem szolgálnak. Kémlékeink nincsenek és a tábor, ha szűkebb keretek között is, de tovább éli életét. A második pusztulás a tetrachia alatt következett be. 1885-ben közvetlenül a tábor mellett, az északi részen egy éremlelet került elő. Ebből 2 arany medaillon, 5 aureus és 46 ezüst denár került a Nemzeti Múzeumba. A N. M. által megvásárolt darabok közül 2 aureus Numerianusé, 3 aureus és 2 denár Diocletianusé, 2 denár Constantius Chlorusé, 2 arany medaillon és 1 denár Maximianus Herculiussé, 3 denár Galerius Valerius Maximianusé. Hampel⁵¹ ismertetéséhez Kenner publikál még két medaillont, amelyek szintén ebből a leletből kerültek bécsi magángyűjteménybe, s hol Diocletianus és Maximianus Herculus consuli évszámai adják meg a veretek készítése idejét 293-ra.⁵² Szorosan kapcsolódik ehhez egy Radnóti A. által talált aranylelet, mely 1946-ban került elő

a táborból, és amelyet a praetorium közelében egyik tiszt lakásban rejtettek el. A lelet egy nagy aranygyűrűből, egy karperecből, egy fibulából és hét aranyéremből áll. Az érmek közül 2 drb. Carinusé, 1 drb. Diocletianusé, 4 drb. Maximianus Herculiussé. R. Alföldi Mária megállapítása szerint (aki az egész leletet rövidesen publikálja) a lelet legkésőbbi darabja Maximianus consuli díszruhás verete 287-ből.

Feltétlenül a tábor elpusztulásával van összefüggésben ez a két aranylelet és az összetartozás minden kétséget kizár. Tehát a kritikus időt, mely a tábor életében másodszor is bekövetkezett 293 és 305 közé kell tennünk. Szűkebb határok közé szoríthatjuk az eseményeket, ha tekintetbe veszünk egy oltárkövet, melyet Valeria duxa állít 303 júl. 15-én.⁵³ Vajjon Valeria duxának látogatása nem a tábor újjáépítésével kapcsolatos-e?

A táborban ekkor már jelentős alaprajzi változások is történtek. Jóval gyengébb a falazás is és a sietve elkészült táborkapuk sem olyan masszívak, mint amilyenek az előzőek voltak. Ebben a táborban függesztették ki Constantinus és Licinius 311-ben kelt törvényét,⁵⁴ majd ugyanebben a táborban fogadta Valentinianus a quadok követéit. Valentinianus még építkezett a táborban, de építkezése igen kisméretű lehetett, mert téglabélyegeit csak igen kis számmal találtuk meg. A tábor egész területét jelentős kavicsöltéssel emelték a késői időben. Világosan mutatkozik ez az emelés a tábor északi előterepén is.

A harmadik égési periódus már Valentinianus halála utánra datálódik, melynek idejét pontosan megállapítani még nem tudtuk.

A brigetioi tábor élete azonban nem fejeződött be a IV. századdal. Bizonyosan az errefelé vetődött népek közül, hosszabb-rövidebb tartózkodásra, nem egy megfordul a táborban. A tábor nyugati részében igen szegény népvándorlási temető is van. Az egyik sírból kopott Anastasius arany került elő (491–518) — Publikálatlan —. A tábor keleti felében e sorok írója is több jellegzetes kézzel formált népvándorláskori kerámiát talált.

Barkóczi László

⁵⁰ Publikálta Radnóti A., Numizmatikai Közlöny XLIV—XLV. 1946. 6—12.

⁵¹ Hampel J., Num. Zeitschr. XXIII. 1891. 85 sk.

⁵² J. Kenner, U. o. 94 o. — Továbbá id. m. XXV. 1894. 3 o. — V. ö. Göhl Ö., Num. Közl. IV. 1905. 85 sk.

⁵³ CIL III 10981.

⁵⁴ Paulovics I., Arch. Hung. XX.

NOUVELLES DONNÉES POUR LA TOPOGRAPHIE DE BRIGETIO

Les archéologues s'occupaient déjà depuis plusieurs décades de l'établissement romain de Brigetio, lorsque Paulovics commença son travail systématique et scientifique, à la fin duquel la publication de son compte-rendu a notablement éclairci les problèmes archéologiques et topographiques du camp et de la ville militaire qui l'entourait.¹

Depuis 1940 les recherches ont pris un nouvel essor, et je voudrais, dans cette esquisse, publier les résultats de ces dernières recherches et, en utilisant les données antérieures, récapituler nos renseignements topographiques à propos de la ville militaire et de l'histoire du camp.

Malheureusement la plupart des photos et des dessins ont été perdus pendant la guerre et ce

n'est qu'en procédant à de nouvelles fouilles qu'on pourra les remplacer.

Le nom de Brigetio démontrerait que l'établissement romain s'étendait sur l'emplacement d'une colonie indigène, ou tout au moins à côté de cet emplacement, mais jusqu'ici nous n'en avons aucune preuve archéologique. La population indigène Azali qui possédait cette région avait son centre à l'est de Brigetio, soit à Dunaalmás, soit à Neszmély (Azaum).⁶

Pour les peuples descendus des régions montagneuses du Nord la route qui longe la rivière semblait la mieux appropriée aussi bien avant J.-C. qu'à l'époque des empereurs, donc rien n'est plus naturel que les Romains, dès le début de l'occupation, aient construit un camp au confluent des deux cours d'eau.

Le centre de la ville militaire (540 sur 430 m) était le camp de la légion. Il était traversé par la route du „limes“ qui longeait le Danube (Carte III). Les portes est et ouest qui étaient sûrement des portes doubles ont été détruites récemment lors de la construction de l'autostrade Vienne-Budapest. La *porta praetoria*, de construction massive fut en partie mise à découvert par Radnóti⁹, tandis que la *porta decumana* (porte sud) fut étudiée à l'aide de coupes d'essai par l'auteur en 1942.¹⁰ En 1934 Paulovics faisant des fouilles dans le camp à la recherche du sanctuaire, tomba, près du mur nord, sur un four de la légion „XI Claudia“¹¹. Au cours de la construction de la forteresse moderne, Berkovics-Borota en retournant la partie sud-est du camp, trouva les fondations des bâtiments d'une caserne, mais il n'en publia pas les plans. La construction d'une huilerie, commencée en 1942, a grandement contribué à éclaircir la topographie du camp. Sur une partie du territoire de *praetorium* on construisit des habitations pour le directeur et pour les ingénieurs. La construction d'égouts, qui coupèrent le camp et *praetorium* en deux, fut achevée en septembre 1946. Lors des travaux de terrassement dans l'angle nord-est du camp le coin fut mis à découvert ainsi que plusieurs parties de la muraille jusqu'à la voie ferrée. Depuis ce temps les travaux de construction continuent dans la partie sud-est du camp, quant aux plans des murs mis à jour, ils sont en préparation.

Dans la partie située entre le Danube et le mur nord du „castrum“, on a trouvé, au cours des fouilles, une partie nivelée au temps des Romains et dans cette partie, des pans de murs et des fondations épaisses et solides. Tout près de là, de l'autre côté de la route, on a découvert des tombeaux de l'époque tardive, creusés dans des fosses à ordures, remontant à une époque reculée. Un peu plus à l'est, au cours du creusement d'un canal débouchant dans le Danube, on a trouvé le réseau de retranchements d'un camp (Carte I) dont nous ignorons la grandeur, mais nous supposons qu'il s'agit d'un camp retranché „auxiliaris“. Or le camp retranché „auxiliaris“ ne pouvait pas

se trouver sur l'emplacement du camp de la légion, ou plutôt dessous. Ceci est d'ailleurs prouvé par la découverte, dans les couches inférieures du camp, tout près de la „via principalis“, de tombes cinéraires d'une époque reculée.

Du côté nord de l'autostrade, qui touche au côté est, près du „vallum“, A. Radnóti, en 1940, a mis à jour une villa de trois périodes (en publication). En même temps on a découvert des tombes d'une époque reculée. Plus bas, vers le Danube, j'ai trouvé des vestiges de constructions du même genre. — Ces vestiges s'étendent même au delà du côté sud de la route. A l'est de la villa en question on a découvert des fondations de bâtiments ainsi que sur l'emplacement de la poterie, où, en 1940, nous avons trouvé plusieurs fours.¹³ En continuant vers l'est, au bord du Danube, à l'endroit que Paulovics a nommé „Kurucdomb“, à 111,2 m d'altitude, il y a en une briqueterie et une poterie dont la mise à découvert fut commencée par Paulovics;¹⁴ en 1941 nous avons repris les travaux et nous avons trouvé quelques séchoirs, un puits et un dépôt de poterie. (encore inédit). De là, en se dirigeant vers le sud on arrive au cimetière „Gerhát“ dont le côté sud n'atteint pas la route, tandis que son côté nord est limité par l'ancien lit du Danube. Les habitants de Szőny ont connaissance d'une muraille romaine épaisse, qui passerait sous la chaussée, après la maison du gardien du Gerhát. Là, pour aller dans l'huilerie, la voie ferrée tourne; dans les fossés qui la bordent on a trouvé 4 rangées de trous de piliers, qui, plus loin, ont pris la direction sud en formant un angle droit arrondi. Bien que nous ne connaissions pas la longueur exacte du côté nord, nous voyons qu'il dépasse 100 m. Les empreintes des trous des piliers de 70 sur 70 cm, sont distantes de 70 cm et les rangées sont à 2 m 10 les unes des autres. Un portrait de Caracalla en argent a été trouvé dans un creux, près d'un de ces trous de piliers. (encore inédit).

A l'ouest, la ville militaire s'étendait dans la direction du village jusqu'au cimetière „Jároka“ qui, d'ailleurs, n'appartenait pas à la ville militaire. A l'extrémité du cimetière „Jároka“, dans la cour contiguë à la maison Völgyi, du côté est, on a trouvé un beau dallage en mosaïque.¹⁵ Du côté nord de l'autostrade qui, du reste, correspond à l'ancienne route romaine, les vestiges de constructions s'étendent jusqu'au camp, tandis que vers le sud le cimetière Cecilia marque l'extrême limite des „canabae“. A 35 m du „Majori csapás“ qui longe le côté oriental du grand dépôt de céréales, une route romaine débouchait dans l'autostrade actuelle, soit dans la vieille route romaine de „limes“.¹⁶ Mais cette route tourne vers le sud et traverse le cimetière Cecilia et c'est fort probable qu'elle débouchait dans la route venant de la porte sud du camp et qui allait à Tata. Du côté ouest de cette route, à 250 m du grand dépôt de céréales, on a aussi trouvé des tombes. Dans le champ qui se trouve du côté occidental du „Majori csapás“ on aperçoit des

vestiges d'édifices, et les débris qui sont à la surface marquent les limites de la zone de culture romaine. Ce champ de ruines longe l'église calviniste et arrive vers le sud jusqu'au ruisseau „Ér“. Quant à savoir comment il était rattaché à la ville militaire et s'il était en connexion avec établissement récent ou ancien, nous n'en savons rien. Le champ de ruines, près du cimetière Cecilia, se prolonge à l'ouest dans le champ voisin, va jusqu'au sentier Szil'gyi et, à partir de la „Kis Remiz“, dévie pour atteindre la route romaine près de la maison Völgyi. (Sur la carte, les limites du champ de ruines sont marquées par une grosse ligne noire, qui part de l'angle sud-est du camp.) Par conséquent il semble évident que le gros de la colonisation se soit effectué du côté de la ville civile. Parmi les groupes d'édifices on peut très bien distinguer l'emplacement de l'amphithéâtre.¹⁷ A 150 m à l'ouest de l'angle sud-ouest du camp, on peut remarquer les vestiges d'une verrerie.¹⁸ Dans cet endroit, bien qu'il n'y ait jamais eu de fouilles systématiques, au cours de labourages, on a trouvé du verre en pâte. Du „castrum“ partait aussi une route romaine bordée, des deux côtés, de sarcophages. Non loin de là, et à proximité du camp, on a découvert le sarcophage „Mercator“; de plus, Paulovics¹⁹ y a trouvé cinq tombes sans inscriptions. Le territoire situé au sud du camp était aussi bâti jusqu'au cimetière Cecilia. Au sud de la „porta decumana“ se trouvait le temple d'Apollon Grannus qui avait été construit, ainsi que le „porticus“, par Q. Ulp. Felix.²⁰ A 300 m de l'angle sud-ouest Armin Milch²¹ a découvert un „Dolichaenum“. De là, un peu plus au sud, au cours d'excavations pour les fondations des réservoirs d'huile, les ouvriers ont trouvé un „Mithraeum“ (1943).²¹ La route partant du camp et mentionnée plus haut, bifurque à quelques centaines de mètres de la „Porta decumana“ pour aller d'une part à Tata, d'autre part „probablement“ à Szombathely. Le long de la route qui mène à Tata, on a également trouvé des sarcophages²² et des tombeaux de pierre. Cette route est à identifier avec celle que Miller mentionne et laquelle partant d'Aquincum à travers la vallée de Vörösvár, allait à Brigetio.²³

Les conduites d'eau²⁴ décrites par Rudolf Gyulai et qui longeaient jusqu'au bout la route de Tata, amenaient à Brigetio l'eau des sources chaudes de Tata. Par suite des fouilles d'Étienne Paulovics²⁵ qui, à 200 m de la porte sud du camp, a trouvé une double conduite d'eau, la description de Gyulai a été corrigée. Étant donnée l'absence de sécurité publique au cours du IVe siècle, la population restante chercha asile entre les murs du „castrum“ et c'est de cette époque que date le cimetière qui entourait presque tout le camp et qui a même utilisé le territoire qui, auparavant, était habité (Cimetière Cellas) — (Il ne s'agit pas ici de cimetières séparés) — Aux environs du camp, on a découvert plusieurs tombeaux du IVe siècle faits d'énormes tables de pierre. On a trouvé davantage de tombes en briques, mais vides. Comme nous

l'avons mentionné plus haut, dans l'angle nord-est du camp, on a trouvé des tombes de l'époque tardive creusées dans des fosses à ordures d'une époque reculée, et, tandis que les tombes appartenaient au cimetière mentionné plus haut, les fosses à ordures appartenaient au camp retranché.

Les origines du camp légionnaire et celles du contrefort de Leányvár (Celimantia) ne sont pas les mêmes. Sa situation et sa direction correspondent au camp retranché auxiliaire duquel nous avons parlé plus haut.

Plus tard on enterra même dans le camp. Là, on a découvert bon nombre de tombes datant de l'époque de la migration des peuples et dedans, des objets de céramique faits à la main.

Les peuples venus des montagnes du nord qui en 10 avant J. C. avaient été battus à deux reprises par M. Vinicius,²⁶ n'étaient pas dangereux pour les Romains lorsque ceux-ci occupèrent Pannonia, c'est pourquoi Rome n'y a envoyé qu'autant de militaires qu'il en fallait pour surveiller la population. Le „praefectus“ des tribus Azali et Boi siégeait probablement à Arrabona,²⁷ donc alors il n'y avait pas encore de camp à Brigetio. La première „ala“ a dû construire son camp vers l'an 20 après J. C.²⁸ et récemment nous en avons trouvé des preuves à l'est du camp de la légion, en face du contrefort de Leányvár.²⁹ Nous n'avons aucune donnée quant à la reconstruction en pierre du camp auxiliaire. Cas échéant nous pourrions supposer l'existence d'un camp retranché légionnaire³⁰ dès le règne de Domitien, mais jusqu'ici nous n'en avons trouvé aucune trace.

C'est Paulovics³¹ qui a fixé la situation véritable du camp de pierre de la légion (encore visible) et ses rapports avec le lit du Danube. C'est aussi lui qui, au bord du Danube, devant le camp de la légion, a vu, dans les fondations encore visibles aujourd'hui, entre autres dans une clôture absidale, des bâtiments ayant servi de dépôts. Mais alors, il n'a pas pu établir que le territoire situé entre le côté nord du camp et la Danube était plein de restes d'édifices. En 1941, nous avons fait des fouilles dans cette partie sans réussir à en avoir une idée nette, nous n'y avons trouvé que des pans de murs, des morceaux de dallage et des débris de fresques. Puis nous avons essayé de trouver „en coupe“, ces deux murs, qui, partant des angles nord-est et nord-ouest dans la direction nord, allaient au Danube. Ceci est d'ailleurs indiqué par Marsigli, mais l'emplacement montre qu'autrefois il y avait sans doute des murs. Les excavations pratiquées du côté nord-est de nous ont pas donné de restes de mur d'une façon continue, mais nous avons pu constater de quand datent les édifices. En 1942, au cours des travaux de construction, les grands trous remplis de matériaux, tout en montrant que ce mur formait réellement la clôture extérieure, ne contenaient aucune trace d'édifices romains. Les murs, trouvés aux abords de la partie nord du camp de la légion, dataient de la même époque que

ce mur. Donc le camp et ces bâtiments ne datent pas de la même période.

Maintenant, la question se pose de savoir à quoi servaient ces bâtiments avant la construction du camp de la légion. Il faut supposer l'existence antérieure d'un camp. Il ne peut pas être question d'un camp „Ala“ ou d'un camp „Cohors“ puisque les ruines longent d'une façon continue le mur nord. Mais on peut supposer la possibilité du camp de pierre d'une légion, remontant à une époque antérieure, lequel, pour une raison ou pour une autre, aurait été reculé. Je crois que si l'on suit avec attention l'histoire du camp on va pouvoir éclaircir ce problème.

Le camp a été construit en l'an 100 après J. C. par les vexilles de 3 légions (vexil. III).³⁵ Mais la construction n'a été terminée que par la légion XI Claudia, qui, en 101 y a été transférée.³⁶ Cette légion qui, en 106, quitta le camp, fut remplacée par la leg. XXX. Ulpia Victrix qui, elle aussi, effectua dans le camp, certaines constructions.³⁷

Donc, si les troupes mentionnées plus haut ont construit le camp, nous devrions trouver leurs estampilles, dans les fondations et dans tout le territoire du camp, dans la couche la plus basse. Or, c'est de ces estampilles qu'on a trouvé le moins au cours des excavations mais, près du mur du camp, Paulovics a trouvé un four ayant appartenu à la leg. XI. Claudi.³⁸ Puisque nous n'avons pas réussi à trouver cette „période“ au sud de la „porta principalis“ du camp, nous sommes obligés de chercher le camp, attribué à la leg. XI. Claudia ayant précédé la leg. I. adiutrix, entre l'autostrade actuelle et le Danube. En 1942, au cours des constructions sur le territoire du camp une énorme quantité d'estampilles de briques a été découverte. Alors surtout vers le milieu, on a creusé dans plusieurs bâtiments et on n'a trouvé que quelques estampilles des trois vexilles, de la leg. XI. Claudia et de la leg. XXX. Ulpia Victrix, lesquelles avaient été enmurées avec les estampilles de la leg. I. Adiutrix. Même dans la „période inférieure“ on n'a trouvé que des estampilles de la leg. I. Adiutrix. J'ai retiré des fondations d'un édifice une estampille Vexille III. portant la marque d'un pied et qui était emmurée avec l'estampille de la leg. I. Adiutrix. Par conséquent, le camp de pierre de la légion, que l'on peut voir encore aujourd'hui, a dû être construit par la leg. I. Adiutrix. Il est fort probable que l'inscription de Hadrian trouvée sur le territoire du Praetorium se réfère à ces travaux de construction et qu'elle est en connexion non seulement avec le Praetorium mais aussi avec la construction du camp.³⁹ Si nous ne nous trompons pas, nous pouvons calculer, à base des dates consulaires, qu'il s'agit de l'année 124. Puisque la leg. I. Adiutrix est arrivée au plus tard en 119, elle a pu faire usage de ce camp construit par ses prédécesseurs. Les tuyaux de plomb de la conduite d'eau, qui furent posés lors de la construction du camp, portent le nom de la leg. I. Adiutrix.

C'est au bord du Danube que la leg. I. Adiutrix a construit son camp, encore visible aujourd'hui, sur l'emplacement de la leg. XI. Claudia et de la leg. XXX. Ulpia Victrix qui ont dû le reculer à cause de l'inondation du Danube ou de l'élévation du niveau de l'eau dans le soussol.⁴⁰

En 1871—72 Berkovics—Borota⁴¹ a retiré 500 q de pierres du camp de la leg. I. Adiutrix; ces pierres ont servi à construire une forteresse moderne qui s'élève dans la partie sud-est du camp. Il a retiré ces pierres de la caserne qui se trouve à proximité du mur est. Il mentionne lui aussi qu'on peut constater 3 périodes de construction, ce que nous avons nous mêmes constaté au cours des fouilles à la „porta decumana“ ainsi que Radnóti à la „porta praetoria“.

En 1937 E. Paulovics a travaillé dans la partie nord du camp et alors il a éclairci la question de la clôture nord.⁴² En même temps, au cours de l'excavation du mur, il a trouvé un mur de 5 à 6 m de large en „briques de gazon“. Selon lui, ce sont les restes d'un camp retranché de l'époque de Domitien.⁴³ En 1941, nous aussi avons inspecté ce mur de terre et il s'est vérifié qu'il ne s'agit pas d'un camp retranché mais d'un chemin de ronde appartenant au mur du camp. Le mur de terre épouse le contour du mur de pierre sur toute sa longueur, et en 1942, l'auteur a constaté qu'il en est de même pour le mur sud (170—180 cm d'épaisseur) qui, en s'éloignant du mur pour former un passage d'à peu près 180 cm, descend obliquement. Donc le mur de pierre existait avant le mur de briques de gazon. Du reste, dans certaines forteresses rhénanes on a pu constater des cas semblables. Quand en 1934, Paulovics recherchant un fragment⁴⁴ des tables de la loi, a creusé la partie du camp qui se trouve entre la Via principalis et le côté sud.⁴⁵ C'est à cette occasion qu'il s'est mis à la recherche du sanctuaire il a vu que tout avait été fouillé auparavant. Il a cru reconnaître dans les fondations découvertes, une partie des fondations des casernes et il a noté que ces faibles fondations ne peuvent pas être identifiées à celles du sanctuaire. En 1942, lors de la construction de maisons d'habitation à l'usage des ouvriers spécialisés, on a excavé plusieurs parties du palais du légat mais les plans de ces murs n'en ont pas donné une idée nette. En creusant les fondations du bâtiment „A“, on a trouvé quelques bases ou de colonnes de la colonnade sud du praetorium.

Le camp de 540 sur 430 m est une construction rectangulaire pourvue de tours. Les contours du camp ressemblent à ceux du contrefort⁴⁶ de Leányvár. La porte et les tours étaient quadrangulaires. Les murs de 2 m d'épaisseur étaient cimentés à la chaux. De ces 4 portes nous savons sûrement que la „porta decumana“ était double. Les fouilles l'ont prouvé ainsi que l'expression: „ad portis II ad fontem salutis“. ⁴⁷ La porte ouest (porta principalis sinistra) et la porte est (porta principalis dextra) ont dû aussi être doubles. Seule la porte donnant du côté de l'ennemi était simple et de construction beaucoup plus massive et beaucoup plus soignée

que la „porta decumana“. La base des bastions des portes était quadrangulaire et faisait saillie d'un tiers sur la ligne du mur. Les tours des portes „praetoria“ et „decumana“ mesuraient 10 m 3 sur 7 m 9, tandis que les tours intermédiaires ne dépassaient pas la ligne des murs. Les 3 „périodes“ de la porta praetoria ont été construites avec le plus grand soin. Nous n'avons remarqué aucun amincissement et, à travers des portes bien construites, une route également bien construite, conduisait au Danube et du côté est de la route, un canal bien construit la longeait. Cette route fut comblée de cailloux dans la dernière période.

La situation était tout autre à la porta decumana. Dans la deuxième période on a diminué l'épaisseur des murs, ce qui est bien visible aux jonctions. Aux escaliers arrière des tours nous n'avons pas trouvé de seuil bien travaillés comme à la porte nord. On surélève les routes, qui à travers les portes mènent aux escaliers des tours ainsi que le „berma“. L'amincissement des murs est mis en relief par le fait que les routes couvrent les parties restantes des fondations de la première période. La situation est la même au „berma“ de la deuxième „période“. Nous l'avons surtout constaté à la tour ouest. Dans la troisième „période“ nous n'avons pu trouver la tour que du côté ouest. Même maintenant, la montée se trouve du côté nord et la route qui y mène a été surélevée au moyen d'une grosse couche de cailloux mélangés, à des débris de pierres, de briques et à du mortier, de sorte qu'elle est encore fort solide. La deuxième période de la route correspond à la deuxième période de la tour. On a surélevé la route une troisième fois, mais cette route est tout à fait primitive, étant constituée de pierres mises simplement dans la terre. Ce n'est que du côté est que nous nous sommes aperçus de l'élévation, nous en avons déduit qu'alors on avait muré une partie de la porte. L'eau venant de Tata est arrivée dans le camp par des tuyaux de plomb près de la tour de la porte, puis de là, elle a continué son chemin soit par des tuyaux de plomb soit par des conduites de surface. On peut encore voir plusieurs bassins rectangulaires qui faisaient parties du réseau de surface.

La première destruction du camp eut lieu lors des guerres de Marcus contre les Quades—Marcomans, selon toute probabilité entre 169 et 172.^{48a}

Entre la première et la deuxième période de construction de la „porta praetoria“ on a découvert le fond d'un vase en „terra sigillata“ portant l'estampille du temps de Marcus. On retrouve son nom dans une inscription sur une tablette de construction.⁴⁹ A l'intérieur du camp survinrent des changements, prouvés d'une part par la grande inscription de l'empereur Marcus, d'autre part par les estampilles des briques. Même à l'intérieur du camp on constate les trois périodes d'incendie mais les fondations qui ont été construites au début du IIe siècle par la légion I. ad. sont restées les mêmes. Il est puis absolument sûr qu'au cours du IIIe siècle on fit des constructions dans le camp

surtout sous Caracalla et peut être aussi sous Elagabalus. Au contraire les estampilles „primitives“ des briques de la lég. I. ad. de l'époque tardive témoignent qu'il s'agit de constructions récentes. Au cours des excavations, près des portes, on a découvert trois couches sérieusement brûlées, même dans maints endroits du camp on a pu voir une quadruple brûlure. Ceci ne veut pas dire que le camp n'ait pas eu à souffrir d'autres dévastations. Il est fort probable qu'on fut obligé de restaurer fréquemment les parties supérieures des constructions comme le prouve l'intérieur du camp. Sous Trebonianus Gallus on cache une quantité de deniers dans la ville civile, ce qui laisse supposer que même alors le camp eut à souffrir, mais pas sérieusement. De la deuxième moitié du IIIe siècle il ne nous reste presque aucune date pouvant jeter quelque lumière sur la vie du camp. La lég. I. ad. a durement combattu aux côtés de Gallienus mais les fouilles ne nous fournissent aucune date à propos de cette époque. Il ne nous reste pas de monuments mais le camp même dans les cadres plus étroits a continué sa vie.

La deuxième destruction eut lieu sous la tétrarchie. En 1885, dans la proximité immédiate de la partie nord du camp on a trouvé une quantité de médailles: 2 médaillons en or, 5 „aureus“, 46 deniers en argent qui vinrent appartenir au Musée National, desquels 2 aureus sont du temps de Numerianus, 3 aureus et 2 deniers de Diocletien, 2 deniers de Constantius Chlorus, 2 médaillons d'or et un denier de Maximianus Herculeus, 3 deniers de Galerius Valerius Maximianus. Aux données de Hampel,⁵¹ Kenner ajoute 2 médaillons qui, détachés de cette même trouvaille, sont allés à Vienne enrichir une collection privée. Les dates consulaires de ces 2 médaillons (Diocletien et Maximianus Herculeus) donnent 293 comme années de frappe.⁵² En 1946, dans le camp, A. Radnóti est tombé sur une autre trouvaille, en rapports étroite avec la précédente, et qui était cachée dans la proximité du praetorium, dans l'habitation d'un officier. Elle se compose d'une grosse bague d'or, d'un bracelet, d'une fibule et de 7 médailles d'or, dont 2 du temps de Carinus, 1 de Diocletien et 4 de Maximianus Herculeus. Comme l'a constaté Maria R. Alföldi (qui sous peu va le publier) la pièce la plus récente porte l'effigie du Consul Maximianus en tenue d'apparat et porte la date de 287. Ces deux trouvailles sont sûrement en rapport avec la destruction du camp et, quant à leur connection, elle ne fait aucun doute. Donc l'époque critique qui dans la vie du camp, s'est vérifiée une deuxième fois, doit être placée entre 293 et 305. On peut réduire les événements à des limites plus restreintes, en prenant en considération un autel de pierre érigé le 25 juillet 303, par le dux de Valeria.⁵³ On peut se demander si la visite du dux de Valeria n'est pas en relation avec la construction du camp.

Alors de notables changements eurent lieu dans le camp. Les murs sont de là beaucoup moins

résistants et les portes du camp hâtivement construites ne sont pas aussi massives que les précédentes. C'est dans ce camp qu'on a affiché le décret loi de 311, par Constantin et Licinius,⁵¹ et que Valentinianus a reçu les délégués des Quades. Valentinianus effectua aussi certaines constructions dans le camp, mais de peu d'importance, parce que son estampille ne figure que sur un nombre très restreint de briques. Plus tard tout le territoire du camp a été notablement surélevé avec des cailloux, cette surélévation est visible aux abords de la partie nord du camp.

La troisième période de l'incendie est postérieure

à la mort de Valentinianus et nous n'en savons pas précisément l'année.

La vie du camp de Brigetio n'a pas fini avec le IVe siècle. Il est certain que plus d'un peuple errant y firent un séjour plus ou moins long. Dans la partie ouest du camp, se trouve un très pauvre cimetière datant de la migration des peuples. Dans une des tombes on a trouvé une pièce d'or d'Anastasius (491—518) (encore inédit). Dans la partie est du camp, l'auteur a trouvé quelques objets de céramique faits à la main à l'époque de la migration.

László Barkóczi

RÓMAI SÍRKŐ SEREGÉLYESRŐL

A Székesfehérvári Múzeum lapidáriuma a közel-múltban szép kömlékekkel gyarapodott. A seregélyesi ref. templom újjáépítése alkalmával a padozatot alkotó egyik kőlap megfordítása után kiderült, hogy szépen megmunkált római sírkövet használtak fel a padozat készítésénél. A sírkövet a Székesfehérvári Múzeumba szállítottuk be.¹

A kő erősen megcsonkult. Teteje a mellképes mezőben ábrázolt alakok fejénél, valamint alul, a feliratos mező derekán, letörött, hiányzik. Anyaga egész kemény, szinte márványszerű, réteges mészkő, melynek felülete a baloldalon, csaknem a kő egész hosszában sérült. Egyéb helyeken is erősen összeropadozott. Magassága még jelenlegi megcsonkult állapotában is 136 cm, szélessége 97 cm. Tetején hiányzik oromzata, s valószínűnek látszik, hogy az oldalán felfutó borostyánindák a feliratos mező alatt gyakori kétfülű kantharosból indultak ki, vagyis azok közé a sírkövek közé sorolhatjuk, amelyeket Schober² a nagyobb, az idők folyamán kialakult komplikáltabb felépítésű sírkőtípusok között említ.

Sírkövünk feliratából a következő csonka szövegrész maradt meg:

NEMORATTA
... MATIMARI
... I XXX ...

Olvasása: Nemoratta [Co]matimari [f(ilia) an(norum)] XXX. A felirat olvasásánál azonnal szembe-tűnik, hogy jó kelte hangzású nevekké van dolgozva, még pedig abból az időből, amikor ezek a kelta nevek még egyszerű, egyes alakban jelennek meg.³

A Nemoratta név nem ismeretlen előttünk amennyiben a Magyar Nemzeti Múzeum kőtárában találkozunk Nemorattának állított sírkövel.⁴ A másik névből ... matimarus töredék olvasható. Tekintettel arra, hogy a meglévő első sorhoz viszonyítva kb. két betű hiányozhatik a szó elejéről, önként kínálkozik a Comatimarus kiegészítés, annál is inkább, mivel ezzel a névvel éppen az eraviszkuszok által lakott területen ismételt találkozunk.⁵

A felirat szerkezete elég korai időre vall. A D M formula hiányzik, az elhunyt neve nominativusban, korának jelzése genitivusban áll. Lehetséges, hogy a HSE formula is szerepelt a feliratban. Figyelembe kell azonban vennünk azt, hogy meglehetősen megcsonkult kövel állunk szemben és így fennállhat az az eset, hogy a DM formula szerepelt ugyan a sírkövön, a felirat végén, vagy a pár-

⁴ Hampel, A Nemzeti Múzeum legrégebbi pann. sírtáblái. Bpest, 1906. 43. 35. 20. t.; CIL III 10.571; A. E. M. 1891. 77. 71. Ezen a sírkövön megtaláljuk a DM formulát, de a felirat szerkezete itt is korábbi időre vall; továbbá a jól ismert kampók és holdsarló szerepelnek rajta, melyeknek előfordulása Pannóniában Aquincum közvetlen környékére szorítkozik, s korukat Schober i. m. 170. lapon az I. század végére és a II. század elejére teszi. Ez, véleményünk szerint, kissé késői datálás.

⁵ Így pl. egy Győrön előkerült síremlék Macimarust és Comatumarust említ, CIL III 3377, Arch. Köz. 4. 1864. 52.; egy Dunapenteléről származó sírkövön Comatimarae Colvedionis coniugi kifejezés olvasható: Arch. Ért. 1908, 349. Öst. Jhefte XV. 181. 11. jegyzet; egy Kovácsból előkerült sírkövön pedig első sorában COMATIMA, második sorában RA QVITAI F áll: CIL III 3621, MÉKE. II. 108—9. 49. kép. — Erdélyi G., A pannóniai síremlékek ornamentikája, Eger. 13. Ennek olvasásánál Erdélyi G. ellenében a CIL i. h. közölt felfogást fogadjuk el. Végül ismeretlen lelőhelyről származó sírkő; felirata: COMTVM / ARA VSIO / NIS FILIA, CIL III 3690. — Schober, i. m. 45. 35. kép. Schober Comiumara névvel olvassa. Legutoljára erről Nagy Lajos, Diss. Pann. II. 11. 237. LI. t. 1. A kép alatti aláírás Comatumara. Helyesen Comtumara.

¹ A lelet bejelentéséért és átengedéséért Csavar Ernő ref. lelkesnek ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

² Schober, Die röm. Grabsteine von Noricum u. Pannonien. Wien. 1923. 157.

³ Schober, i. m. 10—11.

kányon, de letörött róla. Ebben az esetben éppen az átmeneti időben keletkezett, amikor mind a két formula együtt fordulhatott elő.⁶ Mindenesetre ez a tény emlékünknél kb. a II. század első felére datálja. Erre az időre mutatnak a szépen vésett, világos, jólformált betűk is.

A feliratos mezőt tagolt lécdíszítés fogja körül, amelyen hullámos borostyáninda fut végig.⁷ Oldalt az áldozati jelenet magasságáig emelkedik és a feliratos mező fölötti lécen is végigfut. Az ívesvonalú inda hajlésaiban felváltva egy-egy borostyánlevél és egy, három szíromból összetett, lóheréhez hasonló levélke ül. Az inda és a levelek eléggé lazán vannak elrendezve és a nem túlságosan nagy, laposan kidolgozott, erezet nélküli levelek az inda menetét nem zavarják.

A háromszirmú levéldísz borostyánlevéllel váltakozva több pannóniai sírkövön előfordul. Kifejlődésére nézve nem lesz érdektelen megemlíteni Furios Rufus Óbudán talált sírkövét,⁸ ahol a párkányt szintén borostyáninda övezi, s az inda és a levelek szárának hajlásában keletkezett kis üres helyet egészen apró, három szíromból álló levélke tölti ki.

A mienkhez hasonló kifejlődésben jelenik meg Axeto⁹ Dunapentelén talált síremlékén is. Ennek keretelése pontosan megegyezik a seregélyesi kő keretelésével. Ezen együtt szerepel a HSE és DM formula.¹⁰

Hasonló indával és háromszirmú levélkével díszített aedica-töredék került elő ugyancsak Dunapentelén, másodlagos felhasználásban, melyet Paulovics¹¹ ornamentikája miatt is a korábbi emlékek közé sorolt.

Már kissé komplikáltabb formában jelenik meg egy ugyancsak dunapentelei, az előbbihez hasonló aedicalafal¹² töredékén. Kora kb. mint az előzőé. A szár rajza és a levelek ornamentikája is megegyezik a seregélyesi sírkő indadíszével.

A feliratos mező fölött, három oldalról borostyánindával szegélyezett síma léckeretben áldozati jelenet ábrázolását látjuk. Középuitt a szokásos tripus áll, kettős felsőlappal, de talán inkább egy lapos, tál-féle edény fekszik rajta, telerakva kerek gyümölcsökkel (?). A tripus mellett áldozópár: balról férfi, jobbról nő. A férfi kezében

gyümölcs (?) s az asztal felé tart; a nő egyik kezében paterát, másik kezében kancsót tart. Mind a férfi, mind a nő tipikus bennszülött öltözetet visel, amelyre alább még visszatérünk.

Azok a sírkövek, amelyek ilyen közbülső kis képmezővel vannak ellátva, Pannóniára, főként pedig Aquincum, Brigetio és Intercisa környékére szorítkoznak.¹³ Ez a képtípus kb. az I. század végén honosodik meg nálunk,¹⁴ sőt Schober¹⁵ a legkorábbiakat a claudiusi időkre teszi, bár más helyen¹⁶ a tripus feltűnését a II. század közepétől számítja. A mi szempontunkból az a lényeges, hogy ez a képtípus provinciánkban éppen vidékünkön gyakori és meghonosodása kb. az I. század végére, a II. század elejére tehető.

Az áldozati jelenetet díszítetlen, síma léctag választja el a halottak mellképeit tartalmazó fülkétől. Ez a fülke aedicalaszerűen¹⁷ van kiképezve. A bemélyített fülkében egy férfi és egy nő — az elhunytak — domborképét láthatjuk. A baloldalon bennszülött nő, bennszülött öltözetben. Nyakában torques, közepén lecsüngő kis karikával. Ruházata ujjas, tunikaszerű alsóruhából áll. A ruha hosszú ujjja maga elé tartott karján jól kivehető. A tunikaszerű alsóruha nyakkivágását nem láthatjuk, mert a kő éppen ott tört el. Ezt az alsóruhát a nyakkivágás alatt kis, négyszögletes lapot mutató fibula fogja össze. Az alsóruha fölött ujjatlan felsőruhát visel, mely két részből állott és hátsó részét hatalmas noricumi-pannón típusú fibula kapcsolta az elejéhez. Ez a felsőruha a nyaktájon négyszögletesen volt kivágva. Vastagabb anyagból készült és derekán széles öv fogta össze. Az övbe való befogás miatt mellrészén és az öv alatt erős ráncokat vet.¹⁸ Az áldozati jelenet jobboldalán álló nőalak éppen ilyen ruhát visel. Ennél is megtaláljuk vállán a két fibulát; alsó ruhája a lábfejig ér le, míg a fibulák által tartott és derekán övvel összefogott felsőruhája valamivel rövidebb. — Hogy az elhunyt nő ruházata teljes legyen, vállára vetve még egy vastagabb anyagból készült köpenyt láthatunk, melynek végét maga előtt tartott jobbkarja mögé dugta be. Erős ráncokat vetve omlik innen lefelé.¹⁹ A nő jobbkezeiben almát (?) tart, balkeze férje vállán nyugszik.

A jobboldalon ábrázolt férfialak szintén hosszúujjú alsóruhát, e fölött pedig vastag, nehéz anyagból készült köpenyt visel. Két végét jobbvállán kis fibula tartja össze. Mindkét karját szabadon hagyva bő ráncokban omlik lefelé. A köpeny vége

⁶ Schober, i. m. 11—12. említ ilyeneket.

⁷ Ezt a motívumot Schober i. m. 161. főként a Carnuntum, Aquincum és Intercisa környékén előforduló sírkövek jellegzetessége gyanánt említi. Erdélyi i. m. 27. szerint a borostyánindadísz Pannóniában a II. század folyamán rendkívül elterjedt.

⁸ CIL III 6166. Hampel, i. m. 19. III. t. Römer-Desjardins 180. — Erdélyi, i. m. 30. A köemlék korát Hampel Hadrianus uralmának idejére teszi.

⁹ Hampel, i. m. 5.; Arch. Ért. 1906. 265. 45. k. Hampel ezt is Hadrianus idejére datálja.

¹⁰ Mind ennek, mind pedig a borostyáninda stílusának alapján Erdélyi i. m. 25. a II. század elejére datálja. Ezt megerősíti Cichorius PWRE I. 1230. az ala. I. Thracum campanai tartózkodásával.

¹¹ Paulovics, A dunapentelei római telep (Intercisa). Bpest, 1927. 33. 10. k.

¹² Öst. Jhefte, 1912. 189. Fig. 130.

¹³ Schober, i. m. 172—173. felsorol ilyeneket.

¹⁴ Oroszlán, Mith. és szimb. képtípusok. 10.

¹⁵ Schober, i. m. 172—173.

¹⁶ Schober, i. m. 171.

¹⁷ A sírköveknek ez az aedicalaszerű kiképzése Erdélyi szerint, i. m. 21—22. az I—II. század fordulóján alakul ki.

¹⁸ A bennszülött női öltözké leírását lásd V. Geramb, Steierisches Trachtenbuch I. 173. skk.

¹⁹ V. Geramb, i. m. 129. pallának nevezi; ugyanígy Hampel is Arch. Ért. 1910. 333. skk. Hogy ugyanazt érti alatta, mint a mi sírkövünkön látható, bizonyítja i. m. 336. 32. k.

balhóna alá van bedugva. A hátsó rész végét a balvállon keresztül előre hozza, s ez a rész erősvonalú, kettős függőleges sávot mutat.²⁰ A férfialakkal kapcsolatban nagyon érdekes megfigyelést tehetünk. Köpenyének lecsüngő sávját balkezelével markolja meg, irattekercsét pedig *jobbkezelében* tartja, ellentétben a sírköveken szokásos ábrázolásokkal, amelyeken az irattekercs mindig az elhunyt *balkezelében* van.²¹ Hasonló öltözképet visel az áldozati jelenet férfialakja is.

Néhány megjegyzést kell tennünk a kő lelőhelyére vonatkozólag is. A kő lelőhelye, Seregélyes község (Fejér m.) Székesfehérvártól keleti irányban fekszik. Seregélyes neve már Finály ókori falitérképén is szerepel Gorsium néven, mint római település. Graf²² is megemlíti és felveszi térképére a Herculia—Matrica útvonalon. Graf adatát Marosi tudósításából²³ meríti, aki Seregélyesen római telepet említ, néhány peremes téglatorodék alapján. A helyszín bejárása és a Székesfehérvári Múzeum leletanyagának átvizsgálása után ki kell jelentenünk, hogy Seregélyesről eddig egyetlen olyan emlék nem került elő, amely hiteltérdemlő bizonyítékot szolgáltatna egykori római telep létezéséről.

Sírkövünkkel kapcsolatban így azonnal felmerül a származási hely kérdése. Honnan került sírkövünk Seregélyesre? Ha egy pillantást vetünk a térképre, láthatjuk azt, hogy a legnagyobb valószínűséggel két helyről hurcolhatták erre a kőben teljesen szegény vidékre: vagy Adonyból, vagy Dunapenteléről. Kövünk anyaga a megejtett petrogáfiai vizsgálat²⁴ eredménye szerint édesvízi mészkő, mely a Dunántúlon a Balaton felvidékén, Herceghalom és Nagytétény vidékén található nagyobb kiterjedésben. Ezek közül Nagytétény vidéke az, ahonnan sírkövünk anyaga kikerülhetett, tekintettel arra, hogy a Dunán, vízi úton könnyű volt a szállítása. S ha figyelembe vesszük Nagy Lajos²⁵ megállapítását, amelyet Herennius Pudens sírkövével kapcsolatban tett, akkor feltelezhetjük azt, hogy sírkövünk is aquincumi műhelyben készülhetett és így szállították készen vagy Adonyba, vagy Dunapentelére.²⁶ Hogy az általunk említett löherelevél-díszes indát mutató

sírkövek ezzel a kővel egy műhelyben készültek volna, nem állíthatjuk biztosan, azonban a Magyar Nemzeti Múzeum sírkövei között találunk egy olyan példányt,²⁷ mely véleményünk szerint ugyanannak a mesternek a kezéből került ki. Ez az öt alakot ábrázoló kő Dunapenteléről való, s ezen mind a két nőalak, mind pedig a két nő közötti férfialak ruhájának kidolgozása, a balszáron ábrázolt

*Nemoratta sírköve Seregélyesről
Une stèle inconnu de Seregélyes*

nő kéztartása, főként pedig az említett férfialak balválláról két merev sávban lecsüngő ruhaszegély és a ruhaszegélyt megmarkoló kéz megformálása teljesen azonos munkára vall. Megjegyezzük még azt, hogy ez az alak is *balkezelével* fogja át ruhája szélét, jobbjaiban pedig ostort tart. A két kő tehát azonos műhelyből, sőt azonos kézből került ki.

A nevekkal kapcsolatban még egy dologra kell rámutatnunk. Sírkövünkön egy kelta női név szerepel, utána genitivusban apja neve áll. Rengeg ilyen köemléket szedhetünk össze, amelyeken hasonló formulát találunk. Az apa nevének következő hangsúlyozása a keltáknál egykor meglévő nemzetségi szervezetre vezethető vissza, mégpedig

²⁰ Geramb, i. m. 129. ezt a ruhadarabot lacernának nevezi, analógiáját megtaláljuk i. m. 134. 59. á. — Hampel, i. m. 325. sagumnak nevezi.

²¹ Egyetlen kivétel egy dunapentelei köemlék. — Hampel, i. m. 318. 4. á. Ugyanazt közli V. Geramb is, i. m. 142. 65.

²² Graf A., A Pannónia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása. Diss. Pann. I. 5. 120. térkép 145. szám.

²³ Marosi, Századok. 1935. 266.

²⁴ A kőanyag megvizsgálásáért az Orsz. Földtani Intézetben Venkovits István kísérletügyi tisztnek ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

²⁵ Nagy Lajos, Arch. Ért. 1926. 114. skk.

²⁶ Barkóczi László szerint Dunapentelén okvetlenül kellett lennie kőfaragó műhelynek. (Szóbeli közlés.) A jelenlegi dunapentelei ásatás a kérdést bizonyára el fogja dönteni.

²⁷ Lásd 21. jegyzetet.

a patriarchális gensre.²⁸ Ekkor vált fontossá az apa nevének hangsúlyozása, különösen az örökösödés szempontjából.²⁹ Ennek az ősi apajogú társadalmi szervezetnek — mely természetesen sír- emléküink állításának korában már teljesen felbomlott — késői emléke az a megformulázás,

²⁸ Engels, A család, a magántulajdon és az állam eredete. Bp. 1949. 137. (Morgan nyomán.)

²⁹ Engels, i. m. 64.

melyet a korabeli síremlékek, közöttük a mi kövünk is, megőriztek.³⁰

Fülep Ferenc

³⁰ Szilágyi János felhívta a figyelmemet egy aquincumi sírkőre (CIL 14.349/8. Bp. Rég. VII. 29. skk., Szilágyi J., Beszéljenek a kőemlékek. Bp. 1949. 32.), amelyen -a végű név szerepel genitivusban. Nem hiszem, hogy ez még az ősi matriarchális társadalomra mutatna vissza, inkább feltételezhetjük, hogy -a végű férfinévről van szó.

UNE STÈLE INCONNUE A SEREGÉLYES

Le musée lapidaire de Székesfehérvár s'est enrichi dernièrement d'une belle stèle romaine. Lors de la reconstruction de l'église calviniste de Seregélyes, après avoir retourné une pierre du dallage, on s'est aperçu qu'il s'agissait d'une stèle romaine joliment travaillée et nous l'avons fait transporter au musée de Székesfehérvár.¹

La pierre est très mutilée. La partie supérieure, avec les têtes des deux bustes représentés dans le panneau, manque et la moitié du panneau inférieur où se trouve l'inscription, manque aussi. Cette pierre tout à fait dure a une composition semblable à celle du marbre, elle est calcaire et stratifiée, et du côté gauche sur presque toute sa longueur la surface en est détériorée. A plusieurs endroits elle est aussi fendillée. Dans son état actuel elle mesure quand même 136 cm sur 97 cm de large. En haut, le fronton manque et il semble probable que les guirlandes de lierre qui montent sur les côtés, portaient, sous l'inscription, d'un kantharos à 2 anses, commun en ornementation. Donc nous pouvons placer cette stèle parmi celles qui sont mentionnées par Schober² comme les plus grandes et les mieux travaillées.

De l'inscription de notre stèle il ne reste que ces fragments:

NEMORATTA
..MATIMARI
..IXXX....

Ce qu'il faut lire: Nemoratta [Co]matimari [f(ilia) an(norum)] XXX. En lisant cette inscription on s'aperçoit tout de suite qu'il s'agit de noms bien celtiques du temps où les noms celtiques gardent encore leur forme simple.³

Les noms: Nemoratta et Comatimarus ne nous sont pas inconnues.⁵

La composition de l'inscription indique une époque assez reculée. La formule D M manque, le nom du défunt est au nominatif. Il est possible que la formule HSE ait aussi figuré sur l'inscription. Tout tend à prouver que notre stèle date de la première partie du IIe siècle. Les lettres clairement dessinées et bien gravées indiquent la même époque.

Le panneau d'inscription est encadré d'une moulure bien formée ornée d'une guirlande de lierre⁷ qui se prolonge des deux côtés vers le haut jusqu'à la hauteur de la scène de sacrifice et qui orne la moulure supérieure du panneau de l'inscription. Dans les arcs formés par les sinuosités de la guirlande, une feuille de lierre alterne avec une sorte de trèfle. Les feuilles plutôt petites et sans nervures sont assez espacées les unes des autres et le pétiole qui les unit à la tige étant assez long, elles n'entravent jamais la ligne de la tige.

L'ornement représentant une feuille à trois folioles alternée avec une feuille de lierre reparait sur plusieurs stèles provenant de Pannonie A ce propos il n'est pas sans intérêt de mentionner la stèle de Furius Rufus, trouvée à Óbuda,⁸ dont la bordure est également ornée d'une guirlande de lierre. Là, l'espace entre les courbures de la tige et des pétioles est rempli par de toutes petites feuilles à trois folioles. Sur la stèle de Axeto⁹ trouvée à Dunapentele, l'ornement apparait dans le même développement que sur la nôtre, et l'encadrement correspond précisément à celui trouvé à Seregélyes. La stèle de Axeto porte les deux formules HSE et DM.¹⁰ A Dunapentele on a également trouvé un fragment d'aedicula ornée elle-même d'une guirlande de petites feuilles à trois folioles. A cause de son ornement l'aedicula (en second usage) a été classée par Paulovics¹¹ parmi les monuments de l'époque ancienne. La même ornementation se présente sous une forme un peu plus compliquée sur le fragment d'un mur d'aedicula¹² ressemblant à la précédente et remontant à peu près à la même époque. Le dessin de la tige ainsi que l'ornement des feuilles correspond à la guirlande de la stèle de Seregélyes.

Au dessous du panneau de l'inscription on peut voir une scène de sacrifice entourée de trois côtés d'un encadrement plat orné d'une guirlande de lierre. Au milieu se trouve le tripus habituel surmonté de deux tablettes ou plutôt d'une seule tablette sur laquelle est posé une sorte de plat plein de fruits ronds (?) Près du tripus se trouve un couple en train d'offrir un sacrifice, le mari à gauche, la femme à droite. L'homme s'avance vers

la table en tenant un fruit dans la main, la femme dans une main tient une patère et dans l'autre un pichet. L'homme et la femme portent le vêtement typique des indigènes.

Les stèles funéraires pourvues de ce petit panneau intermédiaire sont caractéristiques de la Pannonie et surtout des régions d'Aquincum de Brigetio et d'Intercisa.¹³ Ce genre prend racine, chez nous, vers la fin du Ier siècle¹⁴ et Schober¹⁵ le fait remonter au temps des Claudius, bien qu'ailleurs¹⁶ il fasse dater l'apparition des tripus du milieu du IIe siècle. Pour nous, le plus important est que ce genre se rencontre fréquemment dans notre province et justement dans notre région, nous pouvons d'ailleurs le faire remonter à la fin du Ier siècle ou, au plus tard, au commencement du IIe.

La scène de sacrifice est séparée de la niche contenant les bustes des défunts par une simple bordure unie. Cette niche est travaillée à la façon d'une aedicula¹⁷ au fond de laquelle nous pouvons voir en relief le buste des défunts: à gauche celui de la femme, une indigène, habillée comme les indigènes ayant au cou un torques duquel pend un petit anneau. Son vêtement a des manches et consiste en une robe de dessous genre tunique. On peut en voir la manche sur le bras qu'elle tient devant elle mais nous ne pouvons pas en voir le décolleté, puisque la stèle est justement cassée à cet endroit. Une petite fibule carrée retient sous le décolleté cette robe de dessous. La femme porte sur cette sorte de tunique une robe sans manches laquelle est composée de deux parties dont l'une, la partie arrière, est rattachée à la partie de devant par une énorme fibule du type Norico-Pannonien¹⁸. Cette robe est décolletée en carré à la hauteur du cou. Elle est faite d'un tissu plus épais et à la taille elle est serrée par une ceinture¹⁸. La femme, debout à droite de la scène du sacrifice, porte exactement la même robe. Sur ses épaules nous retrouvons les deux fibules, sa robe de dessous lui descend jusqu'aux pieds, tandis que sa robe de dessus retenue par des fibules aux épaules et par une ceinture à la taille est un peu plus courte. Pour compléter son habillement la défunte portait sur les épaules un manteau en tissu épais dont elle faisait passer un des coins sous son bras droit en formant des gros plis¹⁹ tombants. Dans la main droite la femme tient une pomme, sa main gauche repose sur l'épaule de son mari.

À droite, l'homme porte aussi un vêtement de dessous à manches longues et au dessus une sorte de manteau en tissu lourd et épais dont les deux bouts sont retenus sur l'épaule droite par une petite fibule et qui en laissant les bras libres tombe en plis abondants, l'un des bouts en est caché sous son bras gauche. Le bout de la partie arrière est ramené en avant au dessus de l'épaule gauche et forme deux gros plis verticaux.²⁰ Nous pouvons faire une observation fort intéressante à propos de l'homme qui retient de la *main gauche* les plis tombants de son manteau tandis que dans la *main droite* il tient un rouleau de papier,

contrairement à ce qu'on voit généralement sur les stèles où le rouleau de papier est toujours dans la *main gauche* du défunt.²¹ L'homme de la scène du sacrifice est habillé de la même façon.

Nous devons faire quelques remarques en ce qui concerne l'endroit où a été trouvée la stèle. C'est à Seregélyes à l'est de Székesfehérvár, (comitat Fehér). Le nom de Seregélyes figure déjà sur la carte de Finály sous le nom de Gorsium comme un établissement romain. Graf²² le mentionne également et le met sur sa carte sur la ligne Herculia-Matrica. La donnée vient d'une communication de Marosi²³ qui mentionne un établissement romain à Seregélyes à base de quelques fragments de briques à rebords. Après avoir parcouru les lieux et après avoir examiné les différentes trouvailles du musée de Székesfehérvár, nous devons convenir que jusqu'ici, on n'a trouvé aucun monument qui pourrait incontestablement prouver l'existence d'un établissement romain à Seregélyes.

Ainsi la question se pose de savoir d'où provient notre stèle. Comment notre stèle est-elle venue à Seregélyes? Si nous jetons un coup d'oeil sur la carte, on peut voir que, selon toute probabilité, la stèle a pu être portée dans cette région extrêmement pauvre en pierre, ou bien d'Adony ou bien de Dunapentele. Selon le résultat de l'examen pétrographique²⁴ notre stèle est en pierre calcaire d'eau douce: pierre qu'on peut trouver sur une grande étendue dans les régions montagneuses du Balaton au delà du Danube aux environs de Herceghalom et de Nagytény. Ainsi la pierre de notre stèle doit provenir de la région de Nagytény, étant donné que par eau, par le Danube, le transport en était facile. Et si nous prenons en considération ce que Lajos Nagy²⁵ a affirmé à propos de la stèle de Herennius Pudens, nous pouvons supposer que notre stèle a été faite dans les ateliers d'Aquincum, et que prête, elle a été transportée soit à Adony soit à Dunapentele²⁶. Nous ne pouvons pas affirmer que les stèles ornées d'une guirlande de feuilles de trèfle ci-dessus mentionnées, aient été travaillées dans le même atelier que celle de Seregélyes, mais parmi celles du Musée National Hongrois il y en a une²⁷ qui à notre avis est de la main du même maître. Sur la stèle qui représente cinq personnages et qui provient de Dunapentele, le travail des robes des deux femmes ainsi que celui du vêtement de l'homme qui se tient entre elles, la façon dont la femme de gauche tient sa main, et surtout la forme de la main de l'homme qui retient les bords de son manteau lesquels descendent droit de son épaule gauche en plis raides, indiquent un travail identique. Remarquons encore que cet homme retient le bord de son vêtement avec la main gauche comme sur la stèle la Seregélyes, tandis que de la main droite il tient un fouet. Donc les deux stèles proviennent du même atelier, elles sont même de la même main.

En connexion avec les noms, nous devons mettre en relief que sur notre stèle figure un nom de femme celte, suivi du nom de son père au génitif. Nous pourrions rassembler une quantité de monuments dont la formule est la même. Il faut faire remonter à l'organisation des tribus et même au „gens partiarchalis”,²⁸ l'habitude qu'avaient les Celtes de mettre toujours en relief le nom du

père et ceci surtout au point de vue de l'héritage.²⁹ La formule conservée³⁰ sur les monuments de ce temps — entre autres sur le nôtre — est un souvenir de l'organisation sociale basée sur l'autorité paternelle, organisation qui à l'époque où notre stèle a été érigée était complètement désagrégée.

Ferenc Fülep

MEDEA-ÁBRÁZOLÁS A SZÉKESFEHÉRVÁRI MÚZEUM EGYIK KŐEMLÉKÉN

A székesfehérvári bazilika ásatásánál 1936-ban a főhajóban többek között egy kemény homokkőből faragott, három darabra tört római kőemléket találtak¹ (1. kép). Eredeti lezárása csak baloldalt maradt meg, ahol a keretező lizéna alsó részén lefaragott indadísz nyomai láthatók. Felül kissé ferde futó vonallal van a kő levágva. Jobbról a keretező lizénán borostyáninda fut fel, amely azonban sem felül, sem oldalt nem befejezett, a kőtábla tehát valószínűleg mindkét irányba folytatódott. Alul széles párkányon vaskos, rozettákat körbefogó, leveles inda fut végig; itt törésfelület van. A töredék tehát valószínűleg több lapból összeállított, nagyméretű, díszes sírépítmény része volt.

Az indadíszes kerettel közrefogott képes mezőben a gyermekeit legyilkoló Medeát ábrázoló jelenetet ismerjük föl. Középen dúsan redőzött, mély átvetéses chitonban kissé előrehajolva áll Medea, jobbában fölemelve tartja a kivont kardot, baljában oldalához szorítva a kardhüvelyt. Válláról kis köpeny, inkább fátyol, mintegy szélből fújva, térkitöltő szerepben, indokolatlanul lebben ki. Jobblábával földönfekvő gyermeke mellére tapos. A gyermek ruhátlanul, láthatólag élettelenül, elnyúlt karral, felhúzott lábakkal hátán fekszik, feje a képsíkba fordul ki; formái puhák, gömbölydedek. A másik gyermek baloldalt szembe fordulva áll, fölemelt karokkal, anyjára tekintve könyörög irgalomért. A dombormű általában jó fenntartású, csak Medea feje és lebegő fátyla van lezárva; megsérült továbbá kardot tartó jobb karja és az álló gyermek arca.

A Timomachos festménye nyomán elterjedt ábrázolásokkal szemben,² ahol az anya még csak készül végzetes tetteire, ez a megfogalmazás egészen szokatlan brutalitásról tanúskodik. Földön-

fekvő gyermekét úgy látszik, most fogja meggyilkolni, vagy éppen most dőfte le; erre mutat előre hajló tartása és fölemelt kardja. Motívumban legközelebb áll hozzá a British Museum egy gemmája,³ amelyen Medea egyik térdelő gyermekét szúrja le a karddal, míg a másik gyermek már holtan fekszik a földön. A gemmán megőrzött jelenetet egy a háttérből előresiető szolgálólány és a fejét fájdalmasan elfordító paedagogus egészíti ki. A londoni gemmához hasonló ábrázolások szolgálhattak mintaképpül a mi emlékünknél mesterének is, aki figyelmét, mint oly sok más esetben Pannoniában, itt is csak a főalakokra korlátozta. Feladatát ügyesen, jó elosztással, általában helyes arányokkal, sőt bizonyos drámai erővel oldotta meg. Világos képszerkesztés, a térbeliség érvényrejuttatása, a formák festői kezelése, a részletek (ruharedőzet, kard, kardhüvely) megértése jellemzi, de éreztetni tudta a gyermeki test puha formáit is. Az emlék időben a II. század végére vagy a III. század elejére tehető. A pannoniai mitológiai jelenetek virágkora ez az idő, de nemcsak az alakos jelenet stílusa, hanem a vaskos, széles indaszár és a plasztikusan faragott borostyán kezelése is erre a korra vall.⁴ Késői eredetre mutat tömegszerű, festői hatásával az alsó, lezáró, rozettás inda kidolgozása is.

Pannonia síremlékszobrászatában több emlék képviseli a Medea-monda különböző jeleneit. A Nemzeti Múzeum Dunapenteléről őriz egy Medeát ábrázoló töredékes domborműves kőtáblát,⁵ amely Hampel szerint kiegészítve méreteiben lényegében megfelel a Dunapenteléről ismeretes mitológiai jelenetes tábláknak. A vállán lecsúszó chitonba és alsótestén átvett köpenybe öltözött Medea jobbfelé siet, felsőteste szembe fordul; jobbában fölemelve tartja a kivont kardot, baljával pedig a köpenyszárnyat. A kétoldalt

¹ Polgár Iván, Római emlékek a Bazilika területén. Fejérmegyei Napló, 1936 okt. 7. — Leltári szám: 10.413. — Magassága: 106, szélessége: 114, vastagsága: 30 cm.

² E. Pfuhl, Malerei und Zeichnung der Griechen. II. 820. skk. 660. kép. — C. Robert, Die antiken Sarkophagereliefs. II. 62. skk. tábla. — Roscher, Mythologisches Lexikon. II. 2, 2506. skk.

³ H. B. Walters, Catalogue of the Engraved Gems and Cameos Greek, Etruscan and Roman in the British Museum. London, 1926. 3185. sz. XXXII. t. — Roscher, i. m., II. 2., 2513.

⁴ V. ö. Erdélyi, A pannoniai síremlékek ornamentikája. 31—32.

⁵ Hampel, Arch. Ért. 1906, 245. IV. tábla, 11. kép.

anyjukhoz símuló gyermekek alakja csaknem teljesen hiányzik: a jobboldalinak a feje látszik és fölmelt jobbra, a másik gyermekből viszont csak a balkez némi nyoma maradt meg. Medea kerek, merev arcának bábuszerű élettelenségét a kőfaragó rovására írhatjuk, aki feltűnő hajviselettel akarta az alakot tetszetősebbé tenni. Az arcot vaskos, vonalasan tagolt fürtökben körülfogó hajtömeg a fejtetőn megkötvén volutaszerűen göndörödik vissza.⁶ Medea alakja minden groteszk primitív-sége mellett is valami elhatározottságot, a végzetes tettere való elszántságot mutat. Képtípusban és elrendezésben egy marseillei szarkofág tető oromzatában fennmaradt Medea-jelenettel tart rokonságot.⁷

A Nemzeti Múzeum másik Medea-emléke ismeretlen lelőhelyű, töredékesen fennmaradt kőszobor.⁸ Hiányzik Medea és az egyik gyermek feje és a kard egy része. Az alsó rész térdtől egyenesen van levágva, nyilván külön darabból készült. Az emlék benyomása inkább relief-, mint szoborszerű. Medea ruházata magas övkötésű, ujjas chiton és köpeny, lapos, merev, levasaltan ható redőkkel. Két aránytalanul nagy keze a még hüvelybe rejtett kardot fogja. Rövid chitonba, illetőleg köpenybe öltöztetett gyermekei az anya két oldalához símulnak, mint a dunapentelei domborművön s arányaikból következtetve, talán oltáron állhattak. A jobboldali gyermek pufók arcával, gondtalanul tekint maga elé, a baloldali azonban itt is kérőn nyújtja ki kezét anyja felé. A szobor lapos, síkszerű kezelése bizonyos helyi zamatot mutat. Motívumban leginkább az arles-i kőszoborra emlékeztet, ahol azonban Medea már túljutott a tépelődésen és éppen a kardot húzza ki hüvelyéből.⁹

Az Aquincumi Múzeum Medea-szobráról már Kuzsinszky Bálint megállapította,¹⁰ hogy az mintakönyvek útján végső fokon Timomachos Medéájának hatása alatt készült és síremlék gyanánt használták föl. Nagy Lajos meghatározza, hogy rokon emlékekkel egyetemben egy area macerie cincta elülső oldalának felirata fölött állhatott szobrászi díszként.¹¹ Hasonló rendeltetésű lehetett a Nemzeti Múzeum előbb tárgyalt szobra, valamint a gráci múzeum Medea-szobrocskája,¹² amely Abramić szerint poetoviói kőfaragók itáliai hagyományok nyomán dolgozó műhelyében keletkezett. Az aquincumi és a gráci szobor lényegében azonos minta-

kép után készült: Medea összekulcsolt kezei között tartja a vállához támasztott kardot, lábánál balról a két játszó gyermekkel. A kettő között némi eltérés van ruházatban, méginkább a lelki hangulat érzetetésében. Az Itáliához közelebb eső vidéken dolgozó, technikailag bizonyos iskolázottabb poetoviói kőfaragó az anya tartásában, egyébként hiányzó fejének hajlásában a gyermekek erősen

1. kép. Medea-ábrázolás Székesfehérvárról
Fig. 1. La représentation de Médée de Székesfehérvár

sérült csoportja felé, jobban érezte a hozzájuk fűződő kapcsolatot és az elpusztításukon érzett vívódást. Az aquincumi Medea tartása merev, anya és gyermekek között kapcsolat nincs, a kard és a kezek motívuma félreértett: a kard lécszerű, a kezek a köpenyszárnyat emelik, a ruharedők a két láb közt rajzosan, szkematikusan futnak le.

A poetoviói Medea-szobrocska területileg Pannonia Superiorba vezet át, ahonnan további két emléket idézhetünk, melyek föltételezhetően ugyancsak a Medea-mondával hozhatók kapcsolatba. Megoldásuk azonban sokkal problematikusabb az eddig tárgyalt, egyértelmű, az emléktárgyból megfelelő párhuzamokkal alátámasztható Medea-ábrázolásoknál. Az egyik egy Hegykőről származó feliratos síremléktöredék a Soproni Múzeumban, a másik egy Bjelováron talált töredékes sírtábla képes jelenete.

A hegykői sírtábla-töredéken¹³ a felirat alatt húzódó keskeny, keret nélküli képes mezőben jobboldalt fára tekeredő, sokfejű sárkány előtt elfordulva álló ruhás nőalakot látunk, aki balját csipőjére támasztva, jobbkezét tőprengő mozdulattal ajka elé emeli. A jelenet megoldását Schober

⁶ V. ö. az Ariadne és szatir-domborművet Dunapenteletről: Oroszlán, Rég. Társ. Évkönyve. I. 36, II. tábla, 3.; — ugyanitt a további irodalom.

⁷ Espérandieu, Recueil Général des Bas Reliefs... de la Gaule Romaine. I. 64. sz.

⁸ Ziehen, Arch. Ért. 1889, 31. skk. és Arch. Ep. Mitt. 1890. 43. skk. — Hampel, Arch. Ért. 1906, 233. V. tábla, 12. kép.

⁹ Espérandieu, i. m., I. 143. sz.

¹⁰ Kuzsinszky, Arch. Ért. 1889, 24. skk. — Kuzsinszky, Bp. Rég. 5, 1897, 139. 60. sz. — Kuzsinszky, Aquincum, Ausgrabungen und Funde. 105. II. sz., 50. kép.

¹¹ Budapest története. I. 2., 480. 71. t. 2.

¹² Abramić, Führer durch Poetovio, 20—21. 3. kép. — Silvio Ferri, Arte Romana sul Danubio. 103., 106. kép.

¹³ Bella, Arch. Ért. 1911. 368.

adja: Medea azon gondolkozik, mint lehetne az aranygyapiút őrző sárkányt ártalmatlanná tenni.¹⁴ Megállapítása szerint a jelenet egyedülálló az emlékanyagban. A sírtábla jobboldala végig hiányzik; nyilván másodlagosan használták föl és akkor faragták le. Sérülések láthatók a feliraton is. Lehetőséges, hogy a Medea-jelenet folytatását is lefaragták, mert a képes mező ma meglévő legnagyobb része üres. A feliratot keretező lizénán egymásföle sorakozó akanthuszvirágkehelysor jólismert motívum a korai, Kr. u. I. századra tehető, soproni és sopronkörnyéki sírtáblákon.¹⁵ Ez az időmeghatározás a hegykői töredékre is érvényes.

A bjelovari sírtábla-töredék¹⁶ képmezőjében előrehajló, ruhátlan ifjú segíti föl hajójára az oda-támasztott pallón felsiető, chitonba és lobogó köpenybe öltözött nőalakot. A háttérben balról

¹⁴ Schober, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. 174. és 206.

¹⁵ Erdélyi, A pannoniái síremlékek ornamentikája. 18—19.

¹⁶ Brunšmid, Vjesnik, Zagreb, N. S. V. 1911. 126, 88. kép.

oromzatos várossal látszik, kapunyílásokkal. Jobbról, a hajó mögött harcosok vonulnak, korinthoszi sisakban, lándzsával és kerek pajzzsal. Az ábrázolás lényeges vonásaiban megegyezik a Nemzeti Múzeum márvány szarkofágtöredékének Iphigenia-jelenetével,¹⁷ de sem Troas, sem Orestes nem szerepel rajta. Megoldásánál döntő a háttérben vonuló harcosok jelenléte. Ez vezette Brunšmidet, a kő publikálóját arra a föltevésre, hogy a domborműben Medea menekülését határozza meg Jasonnal, az Argo hajón. Párhuzamot ez esetben sem tudunk idézni az emlékanyagból. Ha a jelzett megoldás helyes, a kőfaragó nyilván Iphigenia menekülése gyakran szereplő motívumát használta föl jelentésváltoztatással. A felület igen kopott, de így is feltűnő a formaadás puhasága. Jellemző a térbeli mélységre és festőiségre való törekvés. Korban a II. század közepét aligha haladja meg.

Erdélyi Gizella

¹⁷ Ziehen, Arch. Ért. 1889. 162. 5. sz. és Arch. Ep. Mitt. 1890. 51. 5. kép. — G. Goddard King, Amer. Journal of Arch. 1933. 72, 13. tábla, 2.

LA REPRÉSENTATION DE MÉDÉE SUR UN MONUMENT ROMAIN DE SZÉKESFEHÉRVÁR

Pendant les fouilles de 1936 qui avaient pour but de mettre au jour la basilique de Székesfehérvár, on a découvert dans la nef principale de celle-ci, entre autres trouvailles, un monument romain brisé en trois morceaux et sculpté dans un grès dur (fig. 1)¹. Seul le côté gauche de la pierre s'est conservé sous sa forme originale; c'est là qu'on voit sur la lisène encadrant le monument les traces d'un motif qui imite le sarment de vigne. En haut la pierre est coupée par une ligne légèrement inclinée. A droite la lisène présente un sarment de lierre; étant donné que celui-ci n'est terminé ni en haut, ni au côté droit, il est à présumer que jadis la table de pierre s'étendit plus loin dans toutes les deux directions. En bas le large rebord du monument est orné d'un sarment feuillé, aux contours assez robustes, qui entoure des rosettes. Tout porte à croire que le morceau qui nous est parvenu avait appartenu à un grand monument funéraire composé de plusieurs plaques.

Dans l'espace entouré de sarments on reconnaît Médée tuant ses enfants. Au milieu de la scène on voit Médée elle-même dans son chiton soigneusement plié et rejeté, avec une profonde échancrure, par dessus l'épaule. Elle se penche légèrement en avant, tenant à la main droite son épée nue et serrant le fourreau contre son côté par la main gauche. Sur son épaule un petit manteau ou plutôt une espèce de voile s'agite dans le vent; à coup sûr, il sert à remplir l'espace, mais d'une manière assez peu motivée. Le pied droit

de Médée est placé sur la poitrine de son enfant qui gît par terre. Nu et ayant l'aspect d'un cadavre, l'enfant est couché les bras allongés et les genoux pliés; son visage est représenté en face; ses formes sont molles et rondelettes. L'autre enfant est représenté de la même manière dans la partie gauche de la scène: il lève les bras et son regard semble implorer la grâce de sa mère. Le haut relief s'est conservé assez bien; on n'y voit manquer que la tête de Médée et son voile flottant. Sa main droite qui tient l'épée et le visage de l'enfant resté debout sont également endommagés.

A l'encontre des représentations inspirées par la peinture de Timomachos² où la mère se prépare seulement à son acte funeste, cette scène témoigne d'une brutalité insolite. Quant à l'enfant couché par terre, il vient d'être tué ou va l'être; c'est à la seconde possibilité que renvoie la taille légèrement penchée de Médée et son épée élevée le haut. On peut rapprocher de cette scène une gemme du Musée Britannique³ où Médée tue d'un coup d'épée son enfant agenouillé; quant à l'autre enfant, il gît mort par terre. La scène de la gemme est complétée par une servante qui accourt de l'arrière-fond, ainsi que par la figure du pédagogue qui détourne le visage avec un geste douloureux. Des scènes plus ou moins semblables à la gemme de Londres doivent avoir servi de modèle aussi au sculpteur de ce monument; dans ce cas l'artiste, conformément à un usage fort répandu en Pannonie, bornait son attention aux

figures principales de la scène. On peut dire qu'il s'acquitta de sa tâche avec une grande habileté: l'espace est bien utilisé, les proportions sont justes et le tableau n'est pas dépourvu d'un certain effet dramatique. La composition est claire, les formes sont modelées d'une manière pittoresque; l'artiste ne néglige ni les plis des vêtements, ni l'épée et son fourreau. D'autre part, il sait évoquer aussi les contours frais et mous d'un corps d'enfant. Au point de vue chronologique, le monument est à fixer à la fin du IIe siècle ou au début du IIIe.

Il convient d'ajouter que dans l'art funéraire pannonien les différentes scènes de la légende de Médée se retrouvent sur toute une série de monuments.⁵⁻¹² Nous devons en rapprocher aussi deux trouvailles plus ou moins problématiques. La première est le fragment d'un monument funéraire muni d'une inscription; cette pierre, retrouvée à Hegykő, est conservée actuellement au musée de Sopron.¹³ La seconde est la scène représentée sur une table funéraire endommagée qui a été découverte à Biélovar.

Sur le fragment de Hegykő, au-dessous de l'inscription il y a un petit espace non encadré; on y voit, à droite, un dragon à plusieurs têtes enlaçant le tronc d'un arbre et une femme habillée qui, tout en se détournant, met la main gauche sur sa hanche et lève la main droite, pour marquer sa méditation, devant ses lèvres. À l'avis de Schöber,¹⁴ l'image représente Médée au moment où elle se prépare à l'emporter sur le dragon gardant la Toison d'or. Selon les constatations du même savant, cette scène est unique parmi les monuments de ce genre. La partie droite de la table funéraire fait défaut; elle semble avoir été détachée en vue d'une seconde utilisation la pierre. Même l'inscription est endommagée à plusieurs endroits. Il est possible que la suite de la scène de Médée ait également disparu; dans le cas contraire, comment expliquer tant d'espace vide sur la surface

qui nous est parvenue? Sur la lisène qui sert de cadre on voit plusieurs séries superposées de calices d'acanthos; c'est précisément ce motif qui nous permet de fixer au Ier siècle de notre ère les tables funéraires de Sopron et des environs de cette ville¹⁵. Cette date vaut aussi pour le fragment de Hegykő.

Quant au fragment du monument funéraire de Biélovar,¹⁶ on y reconnaît un jeune homme nu et légèrement penché en avant qui aide une femme vêtue d'un chiton et d'un manteau flottant à s'embarquer dans son bateau. La femme est en train de passer par un petit pont appuyé contre le bateau. À l'arrière-fond, à gauche, on voit le mur crénelé d'une ville, avec plusieurs portes. À droite, derrière le bateau, c'est un défilé de guerriers en casques corinthiens, la lance et le bouclier rond à la main. Plusieurs traits essentiels de cette image nous rappelle la scène d'Iphigénie sur le fragment d'un sarcophage de marbre au Musée National,¹⁷ mais on aurait beau y chercher Troade ou Oreste. Pour expliquer cette scène, il faut tenir compte surtout des guerriers. Leur présence a suggéré à Brunšmid, auteur d'une étude substantielle sur ce monument, l'idée de considérer le haut-relief comme la fuite de Médée avec Jason, à bord du bateau Argo. Malheureusement aucun autre monument ne nous fournit une scène analogue. En admettant l'explication de Brunšmid, nous sommes amenés à dire que le sculpteur s'est inspiré du motif bien fréquent de la fuite d'Iphigénie pour en prêter certains traits à la fuite de Médée. La surface du monument est détériorée, mais ce défaut ne nous empêche pas d'admirer la mollesse des formes. La perspective et l'effet pittoresque sont également significatifs. Au point de vue chronologie, il serait difficile de fixer ce monument à une époque plus récente que le milieu du IIe siècle.

Gizella Erdélyi

A SZŐKEDENCI KÉSŐRÓMAI ÉREMLELET (NÉHÁNY PÉNZFORGALMI ADAT A 374—75. ÉV TÖRTÉNETÉHEZ)

1948 nyarán Szőkedencs községben (Somogy vármegye, marcalii járás) tőzeges területen egy több száz darabból álló, lényegében későrómai éremlelet került elő, amely feldolgozás után a keszthelyi Balatoni Múzeumba jutott. Az érmek a tőzeg égése miatt meglehetősen rossz állapotban voltak, aprólékos munkával azonban ennek ellenére meg lehetett határozni a lelet legnagyobb részét.¹

A szőkedencsi lelet numizmatikai szempontból nem szolgál különleges meglepetésekkel, Valentinianus-kori GLORIA ROMANORVM ÉS SECVIRITAS REI PVBLICAE hátlapú típusait — amelyek a lelet zömét képezik — verdejegy-variánsaikkal együtt jól ismeri a kutatás. A lelet legrégebbi darabja egyébként egy Gallienus-féle antoninianus töredéke, utána néhány IV. század eleji kisbronz következik Licinius pater, I. és II. Constantinus és Constantinopolis nevére, a század középső harmadát pedig egy-egy Constans, II. Constantius és 2 db. Julianus Apostata képviseli.

A lelet datálását, mint mindegyik e korból való pannóniai² éremleletét, a legnagyobb számban előforduló sisciai sorozatok teszik lehetővé.³ Egyes kutatók Siscia Valentinianus-kori utolsó kisbronz-sorozatai közül a legbonyolultabb, 3 betűs monogrammos sorozatokat tekintik a legutolsóknak, ezek közül is az $\frac{F}{n} \frac{D}{R} \frac{S}{SISCx}$ típust.⁴ E szerint

a szőkedencsi leletben a Valentinianus halála körüli legutolsó sorozatok egyike sem fordul elő, sem Valentinianus, sem Valens, sem Gratianus nevére. Hozzávetőleges datálás szerint tehát leletünk még 375 ősze, Valentinianus halála előtt került a földbe, a hasonló leletek kapcsán már annyiszor idézett szarmata-quád betörés alkalmából.

¹ Részletes kimutatását ld. a mellékelt táblázaton.

² „Pannonia” neve alatt itt és a továbbiakban a II. és III. sz.-i Pannonia Superior és Inferior területét értjük, elhagyva a Diocletianus-féle és későbbi tartománybeosztást, mert az, ilyen kis keretek között, feleslegesen bonyolulttá tenné a földrajzi meghatározásokat.

³ Az éremleletek azt mutatják, hogy Pannonia későrómai pénzforgalma a kibocsátó verdék tekintetében egyre kevésbé változatos; előre haladva a IV. sz. folyamán Siscia egyre tekintélyesebben végzi a tartomány pénzzel való ellátását. V. ö. Num. Közl. XXXIV—XXXV, 1935—36, 68. — Legutóbb J. W. E. Pearce foglalkozott nagyobb keretben ezzel a problémával: Num. Chron. Ser. VI. Vol. VIII, No^s 29—30, 1948, 66 skk. old.

⁴ Ung. Bibl. 10 (Untergang d. Römerherrschaft in Pannonien, 1, 1924, 63 skk.) Úgyanezt a beosztást veszi alapul J. W. E. Pearce is a Numismatic Circular 1931—33. kötetében lévő Valentinianuskori pénztörténeti munkájában.

Sokkal érdekesebb azonban a szőkedencsi lelet akkor, ha a lelőhely földrajzi fekvését tekintjük és megkíséreljük beállítani a hasonlóképpen záródó, általában 374-re datált többi pannóniai lelet sorába. Ezek a következők: a veszprémi,⁵ amely a legkésőbbben zárul, a carnuntumi,⁶ egy másik kisebb terjedelmű lelet a Krottenbach medréből (Wien),⁷ egy nagyobb terjedelmű a szarmata barbaricum területéről, Öcsödől,⁸ egy szintén tekintélyes nagyságú lelet Árpásról a Dunántúl északnyugati feléről,⁹ azután Jabing-ből (Vasjobbágyi a Burgenlandban),¹⁰ végül pedig az Ószőnyről néhány km-re délnyugatra fekvő Öregcsém-pusztáról.¹¹

A Valentinianus-kori kisbronz-sorozatok időrendbe állítása még egyelőre elég nehéz. Ha elfogadjuk azt az eddig általános rendezési módot, amely szerint a bonyolultabb jegyeket időben későbbre teszik,¹² akkor a következő kép alakul ki a fent felsorolt leletek összevetéséből. Az utolsó legbonyolultabb verdejegy, amely e leletekben általánosan előfordul, az az S sorozatnak egy 3 betűs monogrammal való kombinálásából tevődik össze. A szelvényben természetesen minden esetben szerepel a verde-, a sorozat- és az officina-jegy.

Az $\frac{S}{n} \frac{R}{SISCx}$ összetételű jegy a legbonyolultabb a

⁵ O. Voetter—W. Kubitschek, Num. Ztschr. N. F. 2, 1909, 117 skk.

⁶ F. v. Kenner, Ber. d. Ver. Carnuntum in Wien, 1908—11, 223 skk.; v. ö. Untergang... i. m. 1, 47, a meghatározás bizonytalansága miatt nem igen használható.

⁷ E. Polaschek, Num. Ztschr. N. F. 18—19, 1925—26, 127 skk.

⁸ Jónás E., Num. Közl. XXVIII—XXIX, 1929—30, 30 skk.

⁹ Jónás E., Num. Közl. XXXII—XXXIII, 1933—34, 3 skk.

¹⁰ A. Barb, Num. Ztschr. N. F. 29, 1936, 61 skk.

¹¹ Radnóti A., Num. Közl. XLI, 1942, 11 skk.

¹² Ez a feltevés valószínűnek látszik. A kisbronzokon szereplő jegyek ebben az inflációs időben nemcsak a verde egyes műhelyeinek jelzései, hanem egyúttal ellenőrző jegyek is. Ebből az következik tehát, hogy a meglévő jegyeket egy-egy következő kibocsátás alkalmával mindig összetettebbekkel cserélték fel, hogy az ellenőrzés könnyebb a csalás pedig nehezebb legyen. Technikailag pedig egyszerűbb és logikusabb is a már meglévő jegyet egy betű vagy egy jel hozzáadásával vagy megváltoztatásával tovább fejleszteni. A verde- és ellenőrző jegyek nagy száma és változatossága viszont éppen azt mutatja, hogy a verdék nagy számban és sűrűn bocsátanak ki aprópénzt, vagyis erősen inflációs periódusban vagyunk. V. ö. Sisciaira vonatkozóan J. W. E. Pearce számadatait, Num. Chron. 1948, 74. — Egy-egy új uralkodó megjelenése annyiban megkönnyíthette a verdeadminisztráció dolgát, hogy újonnan lehetett kezdeni a sorozatok jelölését, természetesen mindig a legegyszerűbb képletekből kiindulva.

SISCIA:

Valentinianus		Valens		Gratianus	
Gloria Romanorum	Securitas Rei Publicae	Gloria Romanorum	Securitas Rei Publicae	Gloria Romanorum	Securitas Rei Publicae
$\overline{\cdot \Gamma SISC}^2$ $\overline{D \Gamma SISC}^2$ $\overline{\Gamma SISC}$ $\overline{\Gamma SISC}^2$ $\overline{\Gamma SISC}^2$ $\overline{D \Gamma SISC}^4$ $\overline{S D}^4$ $\overline{BSISC}^4$ $\overline{S D}^*$ $\overline{BSISC}$ $\overline{S F}^*$ $\overline{BSISC}$ $\overline{F P}^*$ $\overline{BSISC}$ $\overline{M F}^*$ $\overline{BSISC}$ $\overline{M P}^*$ $\overline{BSISC}^9$ $\overline{M P}^*$ $\overline{\Delta SISC}$ $\overline{Q M}^*$ $\overline{BSISC}$ $\overline{S R}^*$ $\overline{BSISC}$	$\overline{\cdot \Gamma SISC}$ $\overline{*ASISC}^2$ $\overline{\Delta SISC}$ $\overline{A }$ $\overline{*ASISC}$ $\overline{*A }$ $\overline{ASISC}^2$ $\overline{\Gamma SISC}$ $\overline{\Gamma SISC}^2$ $\overline{D }$ $\overline{*ASISC}$ $\overline{F }$ $\overline{ASISC}^2$ $\overline{\Delta SISC}$ $\overline{R }$ $\overline{ASISC}^3$ $\overline{R }$ $\overline{\Delta SISC}^2$ $\overline{R }$ $\overline{*ASISC}^5$ $\overline{D S}$ $\overline{ASISC}$ $\overline{P M}^*$ $\overline{\Gamma SISC}^2$ $\overline{R O}^*$ $\overline{M }$ $\overline{\Gamma SISC?}$ $\overline{A }$ $\overline{R ?}$ $\overline{ASISC?}$ $\overline{R }$ $\overline{A F}^*$ $\overline{\Gamma SISC}^3$	$\overline{BSISC}$ $\overline{\cdot BSISC}^2$ $\overline{\Gamma BSISC}^2$ $\overline{D BSISC}^2$ $\overline{A }$ $\overline{\Delta SISC}$ $\overline{*A }$ $\overline{BSISC}^4$ $\overline{D BSISC}^2$ $\overline{D }$ $\overline{\Gamma SISC}$ $\overline{D }$ $\overline{* \Gamma SISC}$ $\overline{F }$ $\overline{BSISC}$ $\overline{R }$ $\overline{ASISC}$ $\overline{R }$ $\overline{BSISC}$ $\overline{R }$ $\overline{\Gamma SISC}^2$ $\overline{S D}$ $\overline{BSISC}$ $\overline{M P}$ $\overline{BSISC}$ $\overline{P M}^*$ $\overline{ASISC}^4$ $\overline{P M}^*$ $\overline{ASISC}$ $\overline{M P}$ $\overline{BSISC}$ $\overline{Q K}^*$ $\overline{\Delta SISC}^2$ $\overline{Q R}^*$ $\overline{\Delta SISC}$ $\overline{S R}$ $\overline{\Delta SISC}$	$\overline{BSISC}^2$ $\overline{\cdot ASISC}^2$ $\overline{\Gamma BSISC}^3$ $\overline{A }$ $\overline{ASISC}$ $\overline{A }$ $\overline{\cdot ASISC}$ $\overline{A }$ $\overline{DASISC}^3$ $\overline{*A }$ $\overline{DASISC}^3$ $\overline{D }$ $\overline{\Gamma SISC}$ $\overline{D }$ $\overline{* \Gamma SISC}$ $\overline{R }$ $\overline{ASISC}$ $\overline{R }$ $\overline{ASISC}$ $\overline{S D}$ $\overline{\Gamma SISC}^2$ $\overline{S D}$ $\overline{\Gamma SISC}$ $\overline{S D}$ $\overline{\Gamma SISC}$ $\overline{F M}$ $\overline{ASISC}$ $\overline{F M}^*$ $\overline{ASISC}^4$ $\overline{P M}^*$ $\overline{ASISC}^4$ $\overline{P M}^*$ $\overline{ASISC}$ $\overline{Q K}^*$ $\overline{\Delta SISC}^2$ $\overline{Q R}^*$ $\overline{\Delta SISC}$ $\overline{S R}$ $\overline{\Delta SISC}$	$\overline{D }$ $\overline{*BSISC}^*$ $\overline{\Gamma SISC}$ $\overline{D }$ $\overline{*ASISC}$ $\overline{R }$ $\overline{ASISC}$ $\overline{R }$ $\overline{ASISC}$ $\overline{S D}$ $\overline{\Gamma SISC}^2$ $\overline{S D}$ $\overline{\Gamma SISC}$ $\overline{S D}$ $\overline{\Gamma SISC}$ $\overline{M F}^*$ $\overline{\Gamma SISC}^3$ $\overline{M F}^*$ $\overline{\Delta SISC}^2$ $\overline{M P}^*$ $\overline{\Delta SISC}$ $\overline{Q K}^*$ $\overline{\Delta SISC}^2$ $\overline{Q R}^*$ $\overline{\Delta SISC}$ $\overline{S R}$ $\overline{\Delta SISC}$	
36+17 db. meghat.=53.	29+17 db. meghat.=46.	24+9 db. meghat.=33.	26+13 db. meghat.=39.	18+3 db. meghat.=21.	2+1 db. meghat.=3.

szőkedencsi lelet anyagában, azonkívül megvan Wien—Krottenbachban, Öregcsémében, valamint Veszprém, Öcsöd és Árpás anyagában, csak a jablingiból hiányzik. Az ettől egy betűvel különböző

$\begin{smallmatrix} S \\ \cdot \\ C \\ A \end{smallmatrix}$ jegy pedig Öregcsémében, Veszprémében, n SISC x

Árpáson, — Veszprém kivételével még Valentinianus veretein is. Ezek közül a sorozatok közül Szőkedencsen mindössze egyetlen egy példányban

szerepel az előbbi $\begin{smallmatrix} S \\ \cdot \\ C \\ A \end{smallmatrix}$ jegy, Valentinianus egyik n SISC x

GLORIA-veretén.

Ez a sisciai verdejegy-sorozat csak a valamennyi közül időben legtovább terjedő veszprémi leletben

folytatódik tovább, mégpedig az $\begin{smallmatrix} F \\ \cdot \\ P \end{smallmatrix}$ ill. $\begin{smallmatrix} P \\ \cdot \\ S \end{smallmatrix}$ n SISC x

típusokkal. Egyik kutatónk ezeket Valentinianus halála utániaknak tekinti, úgy, hogy a császár halála körüli zavarokban a sisciai verde egy ideig még az ő nevére veri ki a pénzt. Egyébként ezekkel a típusokkal párhuzamosan már II. Valentinianus anyaga is megjelenik. Érdekes, és mint majd látni fogjuk, jellemző itt az, hogy sem az öcsödi, sem pedig az árpási leletben ilyen további sisciai típus nem fordul elő, pedig egy-egy II. Valentinianus-típus szerepel ott, mindkettő az aquileiai verdéből.

A fentiekből a pénztörténet számára néhány részlet-következtetést vonhatunk le: az S sorozatok

feltétlenül későbbiek, mint például $\begin{smallmatrix} Q \\ \cdot \\ R \end{smallmatrix}$ vagy n SISC x

a pont nélküli S-betűs sorozatok és viszont a

$\begin{smallmatrix} S \\ \cdot \\ R \end{smallmatrix}$ darabok szintén egy sorozattal későbbiek n SISC x

lehetnek, mint $\begin{smallmatrix} S \\ \cdot \\ R \end{smallmatrix}$ jegyű társaik. n SISC x

Ha mármost e későrómai éremleletek viszonylagos időrendjét akarjuk meghatározni,¹³ azt látjuk, hogy a szőkedencsi pénzanyag került a leghamarább a földbe, mert abban fordul elő a legkevesebb típus, utána következik egy sorozattal a jablingi, amelyből

a fent részletezett $\begin{smallmatrix} S \\ \cdot \\ R \end{smallmatrix}$ jegy ugyan hiányzik, de n SISC x

a Gratianus nevére vert $\begin{smallmatrix} Q \\ \cdot \\ R \end{smallmatrix}$ típus későbbi n SISC x

lehet, ezután kerül sor körülbelül párhuzamosan a wien—krottenbachi és az öregcsémi leletre, valamivel később pedig az árpásra a Dunántúlon és az öcsödre az Alföldön. A veszprémi lelet, amelyben Voetter meghatározása szerint még Theodosius és Arcadius pénze is előfordul II. Valentinianusén kívül, évekkel későbbi. A szőkedencsi és a jablingi anyag között tehát egy sorozat hiánya a különbség, a jablingi és az utána következő kettő között szintén.

A sisciai verde fokozott, minőségében és főleg mennyiségében inflációs működése idején ez a különbség időben valószínűleg néhány hetet vagy hónapot jelenthetett, esetleg még kevesebbet is és talán még további néhány hétig tartott, amíg egy-egy új sorozat a közeli vidéken elterjedt. Ez a kibocsátásnak megfelelően, normális pénzforgalom idején, lüktetésszerűen és meglehetősen gyorsan történhetett.

Mi okozta most már a pénzeknek ilyen időben való elrejtését?

A 374–75. évi quád-szarmata háborúval C. Patsch 1929-ben megjelent tanulmányán kívül nem igen foglalkoztak eddig részletesen.¹⁴ A korábban megjelent későrómai történeti munkák jobbjára csak említik magát a tény,¹⁵ a későbbiek pedig részben elfogadják, részben elkerülik a kérdés megvitatását.¹⁶ C. Patsch szerint¹⁷ aki legnagyobb-részt Ammianus Marcellinus alapján rekonstruálja az eseményeket, a szövetkezett szarmata-quád népek 374 nyár derekán törtek be, mégpedig nem ott, ahol várták őket, a dunai limes északi szakaszán, hanem a mai Bácska felől támadtak Pannonia secunda és Moesia prima ellen. A Sirmium elleni közvetlen támadást azonban lehetetlenné tették, megerősítve hirtelen a város falait. Ekkor a támadó barbárok üldözni kezdték a római sereget s végül nyílt csatában, római területen két légiót pusztítanak el. Ezek után, mint Patsch mondja, pozitív adat nincsen az eseményekről, viszont közvetett módon súlyos veszteségekkel járó portyázásokra következett.¹⁸

Tekintsünk vissza mást már a fent részletezett éremleletek relatív chronológiájára. Az a tény, hogy valamennyi közül a szőkedencsi pénzanyag került a leghamarább a földbe, azt mutatja, hogy a szarmaták és quádok a Sirmium elleni megheiusult támadás után a Dráva alsó folyása mentén kelhettek át a folyón, azután északi-északnyugati irányba tartottak és így értek el a mai Szőkedencs vidékére a leghamarább. A mit sem sejtő lakosság, mint Ammianus leírja, az utolsó pillanatban tudta csak elásni kincsit és biztos helyre menekülni. Úgy látszik, hogy a portyázó csapatok zöme tovább ebben az irányban haladt, majd elérve a Dunát, kelet felé is szétszóródott, rabolva és pusztítva mindenütt. Ezt mutatja a jablingi, majd pedig a wien—krottenbachi és az öregcsémi éremlelet: a már megbolygatott lakosság ugyanis továbbadta a közeledő veszedelem hírért, úgyhogy a lakosság többi része

¹⁴ C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südost-europa, IV. WASB, Phil. Hist. Klasse 209. Bd. Abh. 5. I skk.

¹⁵ V. ö. C. Patsch, i. m. 13. jz-ban összegyűjtött irodalmi anyagot.

¹⁶ Budapest története az ókorban, 1942, 685. követi Patsch megállapításait, a fent 5—II jz-ben említett éremleletpublikációk figyelmen kívül hagyják azt.

¹⁷ I. m. 15 skk.

¹⁸ I. m. 21, 91. jz-ben hozza Ambrosius egy helyét, amely szerint még Itáliát is csak az Alpok védték meg a pusztulástól.

¹³ L. a mellékelt összeállítást.

Szőkedencs	$\frac{R}{\underset{c}{A}} F$ ΓSISCΣ	$\frac{R}{\underset{c}{A}} S$ BSISCε	$\frac{R}{\underset{c}{A}} S$ BSISCΣ	
Jabing	$\frac{R}{\underset{c}{A}} F$ BSISC?	—	$\frac{\overset{*}{R}}{O} Q$ ΔSISC?	(Gratianus)
Wien-Krottenbach		$\frac{R}{\underset{c}{A}} S$ ΓSISCΣ	$\frac{C}{\underset{c}{A}} S$ BSISCΣ	
Öregcsém		$\frac{R}{\underset{c}{A}} S$ BSISCΣ	$\frac{C}{\underset{c}{A}} S$ BSISCΣ	
Árpás	$\frac{R}{\underset{c}{A}} S$ BSISCΣ	$\frac{C}{\underset{c}{A}} S$ BSISCΣ	$\frac{P}{P} F$ BSISC?	→ II. Valentinianus
Öcsöd	$\frac{R}{\underset{c}{A}} S$ BSISCΣ	$\frac{\overset{*}{R}}{O} \frac{V}{CR}$ BSISCΣ		→ — „ —
Veszprém	$\frac{R}{\underset{c}{A}} S$ BSISCΔ	$\frac{C}{\underset{c}{A}} S$ BSISCΣ	$\frac{D}{P} F$ BSISCΣ	$\frac{S}{P} P$ BSISCA → Arcadius Honorius

hetek, hónapok mulva rejtette el kincseit, a szerint, hogy otthona közvetlenül mennyire volt fenyegetve. A sokat szenvedett tartományban a viszonylagos rendet csak Valentinianus császár és seregeinek megjelenése állította helyre 375 korányáron.¹⁹

Az árpási lelet egyetlen aquileiai eredetű II. Valentinianus-típusa (s közvetve persze az öcsödi is) szemben a sisciai ifjú Valentinianus-sorozatok teljes hiányával, további következtetésekre vezethet. A betörés idején úgy látszik átmenetileg Siscia is el volt vágva a tartománytól, amelyet a nagy dunai limesúton láttak el pénzzel (a térképen jól látszik, hogy a betörés feltételezett iránya legelsősorban a siscia—mursai utat vágta el és tette hosszabb időre bizonytalanná, amely közvetlenül a dunai limeshez vezetett). Átmenetileg tehát valamelyik nagyobb nyugati útvonalon táplálták pénzzel a tartományt, a rendelkezésre álló Aquileia anyagával, például az aquileia—emona—poetovio—savaría—carnuntumi ú. n. borostyánkő-úton, amelynek egyik mellékága mellett fekszik Árpás ma. Természetes, hogy a barbaricumba, Öcsöd vidékére sem érkezhetett el ebből az időből sisciai pénzanyag, hanem ott is a legutolsó sorozat aquileiai eredetű, bár az öcsödi lelet a dolog természeténél fogva sokkal szélesebb körű és nyugodtabb

pénzforgalmat tükröz, mert a barbaricum területén, a veszélyeztetett területen kívül fekszik.²⁰ Ez egyébként természetesnek látszik, ismervé azt a kereskedelmi forgalmat és jóviszonyt, amely a határok röghöz kötött katonaságát a szomszédos barbárokhoz fűzte.²¹ Az öcsödi lelet valószínűleg később, magukat a szarmatákat is fenyegető nagy gót megmozdulás²² első lökései idején kerülhetett a földbe.

²⁰ Az aquileiai II. Valentinianus-típusok szereplése egy bizonyos relatív chronológiát ad a zavargások időtartamára nézve: az utolsó sisciai sorozatok hiánya azt mutatja, hogy az első fennakadás valamikor 374 késő nyáron következhetett be a pénzforgalomban és bár a rendet I. Valentinianus a következő év elején némileg helyreállította, még az év őszén, II. Valentinianus kikiáltása idején sem tudták teljesen megtisztítani a tartományt és biztonságossá tenni az utak forgalmát. A veszprémi lelet, amely időben a legtovább húzódik, szintén ezt mutatja. Az ezekre menő Valentinianus-kori darabokkal szemben alig 8—10 darab való a következő időkből, és a legbonyolultabb sisciai sorozatok közül hiányzik belőle olyan típus, amely például az öcsödi anyagban megvan, s erősebben megint már csak azok a típusok vannak képviselve, amelyek már II. Valentinianus uralkodása idejére esnek. A veszprémi lelet egyébként valószínűleg egy erősített (villa-?) településből származhatik, amelyet a portyázók nem tudtak elpusztítani.

²¹ Cod. Theod. II, 14, 1.

²² Lásd erre: Hadtörténelmi Közlemények, 1925, I—2, 2.

¹⁹ Amm. Marc. (Gardthausen), XXX, 3, 1 ff.

Ez a nagyszámú éremlelet a szarmata-quád háború idejéből egyébként fordulópontot jelent Pannonia pénzforgalmában is. Összegezve a leletanyagon kívül a biztos lelőhelyű szórványokat, azt látjuk, hogy kb. I. Valentinianus haláláig, tehát a betörésekig, széles skálájú és gazdag pénzügyi cirkulál itt, míg viszont II. Valentinianus, Theodosius és a későbbi uralkodók pénzei elenyészően kis számban fordulnak elő.²³ Ugyanezt mondhatjuk el az eddig feltárt nagyobb későrómai telepek pénzügyi anyagáról is: Dunapentele későrómai sírmezéjében, amely sajnos bolygatott volt, a csekély számú előkerült pénz nem terjed tovább időben Valentinianus halálánál,²⁴ ugyanezt tapasztalhatjuk a népvándorlások feléig továbbélő fenékpusztai telep anyagában is,²⁵ s ezt látjuk végül a hatalmas későrómai ságvári temető tekintélyes

számú éremmellékletében.²⁶ Tulajdonképpen tehát arról van itt szó, hogy a 374–75-ös szarmata-quád betörés az az utolsó olyan nagyobb megrázkódtatás, amely még régi lakóhelyén éri Pannonia lakosságának legnagyobb részét s amelynek elmúltával csak kevesen térnek vissza régi lakóhelyeikre, hanem általában erősített telepeken élnek tovább egy ideig, a római birodalom jobban védett területeivel azonban már elvesztették a közvetlen állandó érintkezést. A környező barbárok áradata nemsokára elnyeli még ezeket a vegetáló kis római szigeteket is, hiszen a röghöz kötött *limitanei* talán már jobban is húz hozzájuk, mint a római birodalomhoz. Pannonia területének feladása tehát nem volt más, mint egy sorozatos egyre jobban megalkuvó *modus vivendi* sorozat, amelyhez, mint a pénzforgalom mutatja, a 374–75-ös szarmata-quád betörés adja meg a döntő lökést, de amelyet a római birodalom vezetői hivatalosan még hosszú idővel később sem ismertek el soha.

R. Alföldi Mária

²⁶ A ságvári még publikálatlan temető anyagát feldolgozott állapotban Radnóti A. bocsátotta rendelkezésére.

²³ V. ö. egyes részletekre vonatkozóan G. Elmer, Num. Ztschr. N. F. 26, 1933, 55 skk., Untergang... I, 21 skk., Öszönyre vonatkozóan pedig a Patzenhoffer- és a Kállay-gyűjtemények anyagát, amelyek kizárólag szőnyi lelőhelyű érmekeket tartalmaznak.

²⁴ Untergang... I, 37 sk.

²⁵ Untergang... I, 54.

MONNAIES DU BAS EMPIRE DÉCOUVERTES À SZŐKEDENC

(Contributions de circulation monétaire à la connaissance de l'histoire des années 374—75.)

Au cours de l'été 1948, dans la commune de Szőkedencs (comitat de Somogy, district de Marcali) on a découvert un trésor comprenant plusieurs centaines de petits-bronzes de l'époque du Bas Empire, qui, après avoir été étudié, passa en la possession du Musée du Balaton de Keszthely. Les monnaies étaient fort endommagées, car enfouies dans un terrain tourbeux, les diverses pièces avaient été brûlées par le feu causé par la combustion de la tourbe. Malgré cela, un travail minutieux rendit possible d'identifier la plus grande partie de cette trouvaille.¹

La trouvaille de Szőkedencs ne nous apporte, du point de vue numismatique, aucune surprise particulière. Les types de revers, GLORIA ROMANORVM et SECVKITAS REIPVBLICAE de l'époque de Valentinien — qui constituent la plus grande partie de la trouvaille — nous sont bien connus, ainsi que leurs marques monétaires. Les pièces les plus anciennes du trésor sont un fragment d'un Antoninien de Gallien et quelques petits bronzes du début du IVe siècle, portant les noms de Licinius pater, de Constantin I et II et de Constantinopolis, tandis que les monnaies du deuxième tiers du siècle sont représentées par deux pièces de Julien l'Apostat et par quelques-unes de Constant et de Constance II. La présence des séries de Siscia, trouvées en grand nombre, nous aide à fixer la date de la trouvaille, comme d'ailleurs de toutes celles Pannoniennes² qui proviennent de la même époque.³

La composition du trésor nous semblerait bien plus intéressante, si, en tenant compte de sa situation géographique, nous tentions de la relier dans la série des autres trouvailles de la Pannonie, provenant de la même époque et datées généralement de 374. Ces trouvailles importantes de l'époque du Bas Empire sont les suivantes: celle de Veszprém,⁵ celle de Carnuntum,⁶ une autre moins riche de Wien—Krottenbach,⁷ une autre mieux formée de Öcsöd, territoire du barbaricum sarmate,⁸ une autre également considérable de Árpás, du côté nord-ouest de la Transdanubie,⁹ puis celle de Jabing¹⁰ (Vasjobbágyi, Burgenland, Autriche), finalement celle de Öregcsém-pusztá, situé à quelques kilomètres au sud-ouest de Ószöny (Brigetio).¹¹

La chronologie des séries de petit-bronzes de l'époque de Valentinien est pour le moment difficile à établir. Si nous acceptons le système de classification suivi jusqu'à présent, selon lequel les empreintes les plus compliquées seraient à placer plus tard,¹² c'est la tableau suivant qui se présente d'après la comparaison des trouvailles énumérées ci-dessus.

¹ Pour le bilan v. les planches ci-jointes.

La marque la plus récente et la plus compliquée qui apparaît généralement, se compose de la combinaison des lettres de la série S et un monogramme de trois lettres dans le champ droit. (A l'exergue il figure toujours la marque de la monnaie, celle de la série et celle de l'atelier.)

La marque $\begin{array}{c|c} S & R \\ \hline C & A \\ \hline n \text{ SISC } x \end{array}$ qui est la plus récente à

Szőkedencs, existe à Wien—Krottenbach, à Öregcsém, ainsi que dans les matériaux de Öcsöd et de Árpás, tandis qu'elle fait défaut dans ceux de

Jabing. La marque $\begin{array}{c|c} S & C \\ \hline C & A \\ \hline n \text{ SISC } x \end{array}$ qui peut être consi-

dérée comme la série suivante, figure à Öregcsém, à Veszprém, à Árpás, exception faite des frappes de Valentinien du trésor de Veszprém. Parmi des

séries la marque $\begin{array}{c|c} S & R \\ \hline C & A \\ \hline n \text{ SISC } x \end{array}$ mentionnée la première

ne figure à Szőkedencs que dans un seul exemplaire, sur une frappe GLORIA de Valentinien.

Cette série de marques de Siscia est continuée

par les types $\begin{array}{c|c} F & D \\ \hline P & P \\ \hline n \text{ SISC } x \end{array}$ et $\begin{array}{c|c} P & S \\ \hline P & P \\ \hline n \text{ SISC } x \end{array}$ Par ailleurs, parallèle-

ment à ces types, apparaissent aussi les monnaies de Valentinien II. Mais le plus intéressant et le plus caractéristique, c'est que ni dans la trouvaille de Öcsöd, ni dans celle de Árpás, on ne rencontre ce type de Siscia, bien que dans l'une et l'autre il figure une pièce de Valentinien II sortant de l'atelier d'Aquilée.

Or, en établissant la chronologie relative aux trouvailles provenant de l'époque du Bas Empire, il ressort que c'est le trésor de Szőkedencs qui a été le premier enfoui dans la terre; vient ensuite

celui de Jabing, dont la marque $\begin{array}{c|c} S & R \\ \hline C & A \\ \hline n \text{ SISC } x \end{array}$ analysée

ci-dessus, fait défaut, mais où on trouve type de

Gratien $\begin{array}{c|c} Q & R \\ \hline O & O \\ \hline n \text{ SISC } x \end{array}$ qui est sûrement plus récent des

autres, puis à-peu-près en même temps ceux de Wien—Krottenbach et de Öregcsém et un peu plus tard celui de Árpás dans la Transdanubie, et celui de Öcsöd dans la plaine de l'Alföld. Le trésor de Veszprém, dans lequel, selon l'identification de Voetter, il apparaît même des monnaies de Théodose et d'Arcadius — en dehors de celles de Valentinien II — date de quelques années plus tard. Entre les trésors de Szőkedencs et de Jabing la seule différence

est l'absence d'une série; il en est de même entre ceux de Jabling et des deux suivants. A l'époque où l'atelier de Siscia fabriquait d'une manière sans cesse croissante, un petit-bronze qui présentait qualitativement et quantitativement un caractère d'inflation, cette différence d'une série ne signifie tout au plus qu'un écart de quelques semaines ou d'un mois, à moins qu'il ne s'agisse encore que des quelques semaines écoulées jusqu'à ce que les nouvelles séries se seraient répandues dans la province voisine. Dans une circulation normale ce processus a dû suivre le rythme rapide de l'émission.

Or, la question se pose, de savoir ce qui a dû induire la population à cacher sa monnaie dans la terre de tels intervalles?

Sur la guerre quado-sarmate de l'an 374-75, hormis l'étude de C. Patsch, parue en 1929, personne n'a publié jusqu'ici un traité détaillé.¹⁴⁻¹⁶ Selon Patsch,¹⁷ qui reconstruit les événements en grande partie selon Ammianus Marcellinus, les peuples alliés sarmates et quades ont envahi ce territoire au cours de l'été 374, et contre toute attente, ont attaqué la Pannonia secunda et la Moesia prima en arrivant du côté de la Bácska, puisque la section nord du limes du Danube était mieux fortifiée. Cependant l'attaque directe de Sirmium fut empêchée par la fortification soudaine des murs de la ville. Les conquérants barbares commencèrent ainsi à poursuivre l'armée romaine et lorsque finalement ils leurs livrèrent une bataille rangée, ils détruisirent deux de leurs légions. Selon Patsch, nous ne possédons aucune donnée positive sur les événements qui suivirent celle-ci, cependant d'après données médiates,¹⁹ il conclut à des maraudages étendus, accompagnés de graves destructions.

Et, à présent, jetons un regard rétrospectif sur la chronologie relative aux trouvailles monétaires étudiées ci-dessus. Le fait que c'est le trésor de Szőkedencs qui fut le premier enfoui dans la terre, montre que les barbares ont dû traverser la Drave quelque part aux environs de son embouchure au Danube, puis continuèrent leur route dans la direction nord-nord-ouest, et atteignirent par cette voie la contrée de Szőkedencs. La population, en apprenant l'approche des dévastations barbares, cachâ ses biens dans la terre et il est aisé de supposer qu'elle se réfugia dans des diverses cités fortifiées. C'est sûre qu'ils ont fait comprendre la triste nouvelle à ses compatriotes pour qu'ils puissent sauver ses biens — non pas à même temps, mais à des intervalles de quelques semaines ou de mois, comme l'ennemi c'est approché à ses domiciles. Il semble que les troupes de maradeurs continuèrent même plus loin leur marche, dans la direction nord-nord-ouest et arrivant au Danube, se dispersèrent vers l'Est, dévastant et pillant toujours leur chemin. C'est ce fait qui indique l'enfouissement du trésor de Jabling, et un peu plus tard, celui de Wien-Krottenbach et de Öregcsém. Dans cette province qui subit de dures épreuves, l'ordre ne fut rétabli que par l'apparition de l'empereur Valentinien et

de ses troupes, lors de son séjour à Carnuntum, l'été 375.¹⁹

En continuant nos observations, nous parvenons à conclure que l'unique pièce de Valentinien II provenant des ateliers d'Aquilée et trouvée dans le trésor d'Árpás et dans celui de Öcsöd, en face de l'absence total des premières séries de Siscia du jeune Valentinien, pourrait indiquer le fait que lors des invasions Siscia fut, étant incertaine la route Siscia-Mursa qui conduisit au limes Danubien, nécessairement coupée de la Pannonie. Ainsi l'approvisionnement monétaire de la province fut effectué, non par la route du limes, fort exposée au danger, mais par une route à l'Ouest, par exemple par cela nommée d'ambre à nord-sud venant d'Aquilée par Emona, Poetovio, Savaria à Carnuntum. C'est bien naturel que la trouvaille de Öcsöd peut impossiblement contenir les séries les plus dernières de Siscia, malgré que celle-ci, d'après sa nature, reflète une circulation monétaire plus tranquille et plus étendue sur le territoire du barbaricum, que sur celui de la Pannonie.²⁰ Ce qui d'ailleurs semble être naturel, vu les bonnes relations que maintenaient les soldats serfs des frontières avec les barbares voisins,²¹ il n'est pas non plus étonnant que cette trouvaille indique une époque postérieure à celle de l'invasion sarmato-quade, qui menaçait la Pannonie. Les barbares habitant le territoire situé entre le Danube et la Tisza, ne furent sensiblement atteints qu'après l'invasion de 374-75, par les premières poussées des grands mouvements goths.²²

Ces riches trouvailles de monnaie, datant de l'époque de l'invasion sarmato-quade, indiquent en même temps un sérieux tournant dans la circulation monétaire romaine de la Transdanubie. Si nous rassemblons, en dehors des trouvailles classées, les matériaux sporadiques, dont le lieu de découverte est connu, nous voyons qu'à peu près jusqu'à la mort de Valentinien I, donc jusqu'aux invasions, une grande quantité de monnaies fort variées circulait dans cette contrée, tandis, que les frappes de Valentinien II, de Théodose et des empereurs postérieurs, n'apparaissent qu'en nombre bien restreint.²³ Nous pouvons dire la même chose des monnaies des cités plus vastes de l'époque du Bas Empire; dans le cimetière de Dunapentele, malheureusement fort bouleversé, les quelques monnaies découvertes, ne s'étendent pas au-delà de la mort de Valentinien, et c'est également le cas pour les monnaies de Fenékpuszta dont la circulation ne continue que jusqu'à la première moitié de l'époque des migrations.²⁴ C'est bien ce fait qui ressort des nombreux mobiliers monétaires du vaste cimetière de Ságvár, également de l'époque du Bas Empire.²⁶ Il ne s'agit donc ici que de l'invasion sarmato-quade de l'an 374-75, qui fut la dernière secousse qui ait atteint la population de la Pannonie dans son ancien domicile, et après laquelle il n'y eut que fort peu de gens à rentrer chez eux, la plupart continuant à vivre dans des cités fortifiées. Or, la population n'a déjà plus de contact

continu avec les territoires mieux défendus; le flot des barbares qui les entourent aura bientôt avalé même ces petits îlots romains qui végètent; et les *limitanei* attachés à la gl'be, sont déjà plutôt attachés aux barbares qu'à l'Empire romain. La reddition de la Pannonie ne fût donc autre chose

qu'une série d'accommodements. Mais comme le montre la circulation monétaire, c'est la guerre sarmato-quade de 374–75, qui donna une poussée décisive à cette reddition qui même bien plus tard ne fut jamais reconnue officiellement par les chefs de l'Empire romain.

Mária R. Alföldi

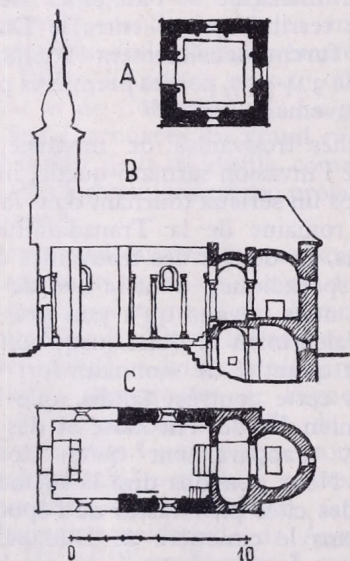
A TARNASZENTMÁRIAI TEMPLOM HAJÓJÁNAK STÍLUSKRITIKAI VIZSGÁLATA

A hevesmegyei Tarnaszentmária méretében igénytelen templomának egyhajós, síkmennyezetű hosszházát kelet felől boltozott szentélyrész zárja le. A szentély szintje erősen emelt s ezt a szintkülönbséget a hajóból felvezető lépcső hidalja át. A szentélyrész alatt kriptá húzódik meg, melybe a hajó délkeleti sarkából induló lépcső vezet le. A szentély-rész kívül félkör-, bévül patkóalaprajzú apszisból, négy faloszloppal hangsúlyozott

tartó pillére pedig a hajó terében egyszersmint az orgonakarzat terhét viseli. A nyugati homlokfalban a bejárat és a karzatablak között felismerhetetlenségig megrongálódott faragvány van befalazva, a fennmaradt faragásnyomok csupán sejtetik, hogy valamiféle indadisz volt egykor látható rajta. A hajó oldalfalait két-két egyszerű, jellegtelen rézsüsablak töri át, a déli conchát, az apszist és a kriptát pedig apró résablakok világítják meg. Végül a hosszház déli falában sérült, kétbordás fonatdísszel ellátott kölap tűnik szembe, alkotója körabroncsra fűzött u. n. lánckeresztet faragott ki rajta. (Ld. 1-A és C képet.)

A templom építésére vonatkozóan írásos adatok nem állnak a kutatás rendelkezésére s így építési korának megállapítására biztos támpontok nincsenek. Annyi azonban bizonyosnak mondható, hogy hajóját — talán még a mult században — nyugat felé meg bővítették. Ekkor történt, hogy a hajó nyugati falát díszítő belső faloszlopokat az új homlokfalba eredeti helyükre megfelelően újra beépítették, az új homlokzat fölé pedig harangtornyot emeltek.

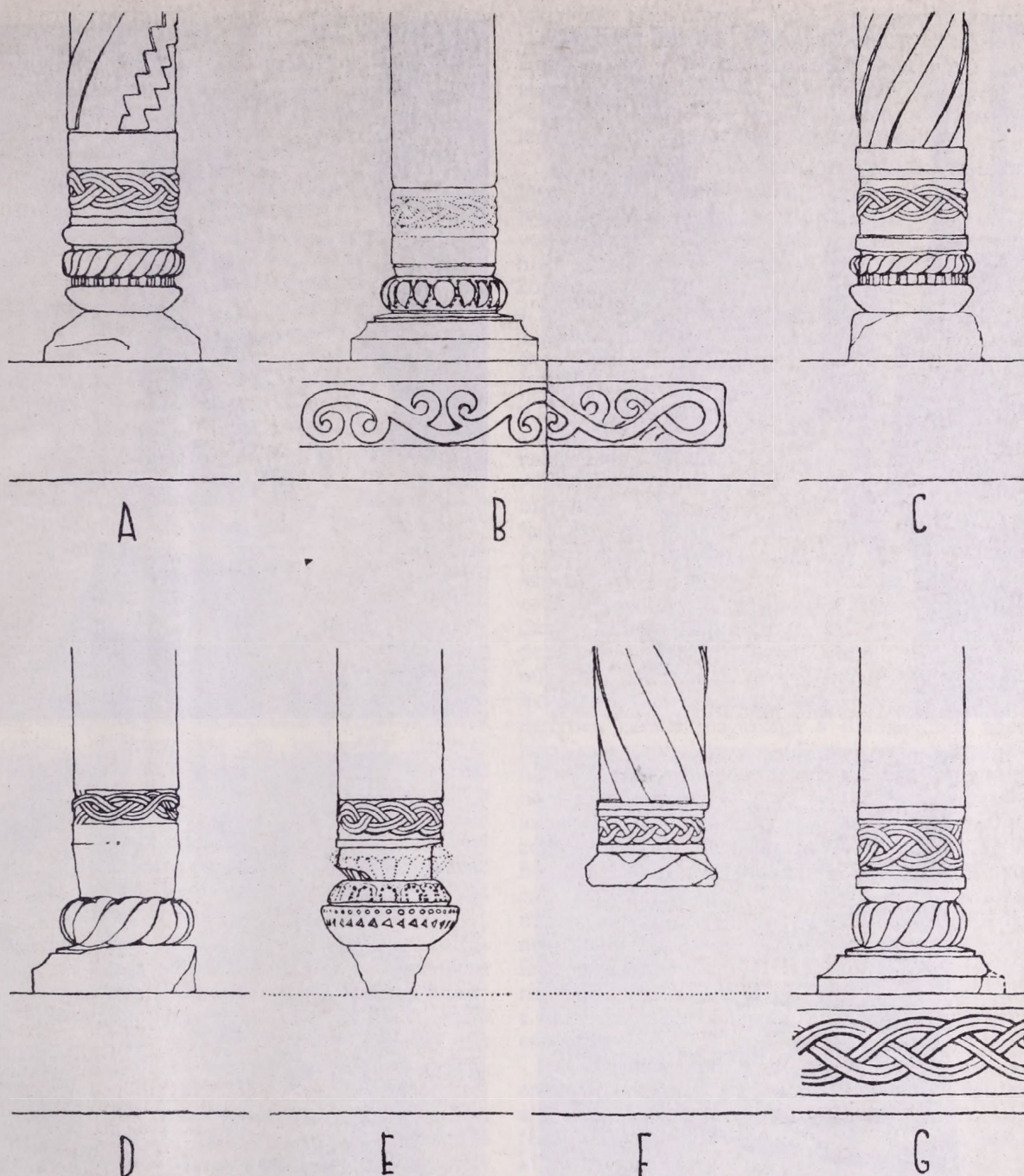
A magyar építészettörténeti kutatás a tarnaszentmáriai templom építési korát a XII. századra helyezi.¹ Azonban e megállapítása stílustörténeti ismereteink mai állása szerint felülvizsgálatra szorul. Ugyanis a négyzeti faloszlopok zömök arányai, fejezeteinek tömörszerű, szűkszavúan megfogalmazott formái, háromgyűrűs lábazatainak merev vonalvezetése és árpádkori építészetünk XII. században már használatossá vált lábazati sarokleveleinek hiánya e kormeghatározás helyességét kétségessé teszik, a hajó különleges, a XII. századi emlékanyagban ismeretlen részletformái pedig a

1. kép. A tarnaszentmáriai templom
Fig. 1. L'église de Tarnaszentmária

négyezetből és a négyezetet északról és délről határoló conchából áll. Az apszis és a conchák negyedgömb-boltozata a négyzet függőkupolájához a faloszlopok közé feszített félkörívek közvetítésével csatlakozik, a négyzet negyedik íve pedig diadalívként a hajó felé nyílik. A templomocska külseje egyszerű: tömegéből csupán az apszis válik ki, míg a kívül derékszögös köpenyfalú conchák a hajótestbe teljesen beleolvadnak. Nyugati homlokzatát szerényméretű tornyocska hangsúlyozza, melynek barokkos vonalú sisakja kőből készült, két

¹ A tarnaszentmáriai templomra vonatkozó főbb irodalom: Henszlmann I.: Magyarország ókeresztény, román és átmeneti stílusú műemlékei. Budapest, 1876. 135. l. — Szabó László: Árpádkori magyar építőművészet. Budapest, 1913. 333. l. — Szőnyi Ottó: Régi magyar templomok. Budapest, é. n. 191. l. — Gerevich Tibor, Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938. 32–33. l. (A templom alaprajzának és metszetének vázlata az e műben közölt felmérési rajzok alapján készült.)

2 kép. A templomhajó faloszlopai
Fig. 1. Les pilastres à l'intérieur de l'église

templom ezidőből való származtatásának egyenesen ellentmondanak. Ez utóbbi tekintetben a magyar szakirodalom középkori építészettünk e különleges alkotását érdemben vizsgálatba még ezideig nem vette, ezért a tarnaszentmáriai templomocska hajójának építészettörténeti kiértékelése a kutatásnak még ma is megoldatlan feladata. E hiányt pótlendő, ezalkalommal a szentélyrész részletformáinak további vizsgálatát és XI. századból való származtatásának az eddigi elmondottakon túlmenő részletesebb igazolását mellőzve,

csupán a hajó formatörténeti kapcsolatainak felkutatására vállalkozik e tanulmány, hogy a tarnaszentmáriai templomocska rejtélyének megoldásához közelebb vigye az építészettörténet tudományát.²

² A tarnaszentmáriai templom feldolgozására először a M. M. É. E. Közlönyének hasábjain tettem kísérletet. (1941. 44. 1.) Azonban a Szovjetunió műemlékanyagának mai ismeretében akkori megállapításaim több tekintetben kiigazításra szorulnak s így azokat ma már túlhaladottnak tekintem.

3. kép. A templomhajó faloszlopai — Fig. 3. Les pilastres dans l'intérieur de l'église

A tarnaszentmáriai templom téglalap alaprajzú hajójának belső terét kétoldalt négy-négy eredeti helyén álló és a nyugati homlokfalon két másodlagosan elhelyezett faloszlop díszíti. (2—3. kép). A szokatlanul vékony faloszlopok eredetileg a falak mentén körös-körül húzódó kőpadon állottak, melynek egyes részei kétoldalt töredékesen még ma is láthatók. (4. kép.) A kőpad homloksíkján a fennmaradt padkarészek tanúsága szerint laposan kifaragott inda-, illetve kétbordás, háromágú fonatdízis húzódott. A faloszlopok törzse gazdagon tagozott díszes lábazatokra támaszkodott és a fennmaradt nyomok szerint enyhe kiülésű szalagpántokkal dobokra volt osztva. E pántok között azokkal azonos kiülésű és szélességű szalagok kúsztak csigavonalban felfelé, rendszerint doboként váltott irányban tekeredve. E szalagok a törzsek alsó negyedén ha töredékesen is, de majd mindegyik esetben láthatók még, sajnos azonban, hogy a későbbi utánfaragás folytán felfelé elsúvasodó törzseken nyomuk vész. A faloszlopokat nyomott arányú, két sommásan kifaragott saroklevéllel díszes fejezet koronázza, melyek a félkörkeresztmetszetű nyaktaggal, valamint a fejezet méretéhez képest erős vastagságú és szerényen tagozott fejlemezrel egy kőből vannak kifaragva. A fejezetek formája a szentélynégyezet oszlopainak fejezetével rokon, átmérőjük a faloszlopok eredeti átmérőjéhez képest lényegesen kisebb, valószínűnek látszik tehát, hogy az oszloptörzsek felső részének átfaragása, elvékonyítása, ez oszlopfők elhelyezésével függ össze s a szentély építésekor, tehát még a XI. században történhetett meg. Ez a körülmény a hajó és a szentélyrész közötti építési varratvonal utóbbi időkben történt felfedezésével együtt³ kétségtelenné teszi azt, hogy a hosszház és a szentélyrész nem egyidőben készült és az időbeli elsőbbség a hajót illeti meg.

A faloszlopok lábazatának formái igen változatosak, de közös jellemzőjük az, hogy egyikükön sem hiányzott a kétbordás háromágú fonatdízisszel ellátott talppánt, melyet vagy síma, vagy kötéldíszes, vagy pedig mélyített körökből és háromszögekből álló szalagmustrával díszített gyűrűtagok, végül pedig egy négyzetalaprajzú, enyhélejtésű horonnyal lesarkított talplemez követ. Sőt, az egyik oszlopláb gyűrűtagjára még lyukfúró nyomokkal és bekarcolt vonallal félreismerhetetlenül tojásléc-motívumot is kifaragott alkotója. De különösen feltűnő, hogy bár e gyűrűtagok a faloszlopok törzséhez képest tetemes vastagságúak, mégis annak szélrajzából tulságosan nem emelkednek ki, mert faragójuk az oszloptörzset a gyűrűtagok alatt és fölött kúposan alámetszette, ezzel az oszloptörzs keresztmetszetét mintegy megszükitette és így a faloszlopoknak, az amúgyis laposdomborművű díszítésekkel együtt, határozottan fafaragás jelleget adott.⁴ Sajnos farag-

ványaink a legutóbbi, 1934-ben végzett karbantartási munkálatok folyamán sokat szenvedtek. Eredeti felületeiket szemcsézőkalapáccsal nagyrészt átdolgozták s félő, hogy számos, a mai kutató számára sokatmondó faragott részlet e szakszerűtlenül végzett munkának áldozatául esett.

A tarnaszentmáriai templom számos problémát tartogat a kutató számára. Mindenekelőtt tisztázásra szorul a hajó terének eredeti lefedése, melyre vonatkozóan semmiféle nyom nem maradt fenn, hiszen még az is kétséges, hogy a faloszlopokat koronázó s a jelek szerint XI. századi oszlopfők a faloszlopok eredeti magasságát jelzik-e. Ugyanis a hajó oldalfalain a fennmaradt eredeti falrészek és az újabbkori felfalazás között varratvonalként padka húzódik, mely a faloszlopok fejezeteinek magasságát jóval túlhaladja. Hogy boltozott volt-e, vagy síkmennyezetes, avagy pedig netán látható fedélszékkal fedték-e le egykoron, — nem tudni. Annyi azonban bizonyos, hogy a faloszlopok mai méretükben a szentély diadalívét tartó XI. századi faloszlopoknál alig valamivel magasabbak, a diadalív záradékmagasságát nem érik el s így bajosan képzelhető el, hogy a hajó faloszlopainak mai oszlopfőire egykor vízszintes famennyezet gerendázata nehezedett, mert annak síkja a diadalívet derékban elmetszette volna. Ezzel szemben nem tekinthető kizártnak, hogy a faloszlopok egykor hevederívekkel erősített dongaboltozatot tartottak, melynek záradékmagassága a diadalívéhez képest jóval magasabb lehetett. Ugyanis a templomocska hosszházának tetemes falvastagsága e feltevésnek nem mond ellent s a diadalív közvetítésével templomhajónk szentélyhez való csatlakozása is elképzelhetővé válik. Természetesen az sem lehetetlen, hogy a faloszlopok valamikor egy látható fedélszék gerendázatának terhért viselték, mert ilyen módon is elképzelhető a hajónak és szentélyrésznek diadalívvá való egybekapcsolása. Azonban e feltevések sajnos tárgyi bizonyítékok a ezidőszereint nem támaszkodhatnak s így egyelőre a kutatás e két feltevessel, mint lehetőséggel számolhat csupán.

A tarnaszentmáriai templom hajójának faloszlopai a falakat köröskörül szegélyező kőpadon állottak. Ez a jellegzetes megoldás a román kori építészetben jóformán ismeretlen. Hasonló megoldással különösképpen csak egy spanyolországi építészeti emlék: a narancoi Szűz Mária templom szolgál, amely még a VIII. században épült és a nyugati gótok világi építészetének kitűnő emléke.⁵ Eredetileg reprezentatív fejedelmi csarnok céljára készült, míg 848-ban I. Ramiro templommá át nem alakította. Téglalap alaprajzú belső terét, melyet két végén loggiás előépítmények zárnak le, hevederívekkel tagolt dongaboltozat fedi s e hevederívek terhért falívekkel összefűzött faloszlop-

³ Ld. Csemegi i. m. 45. l.

⁴ Az oszloplábazatok fafaragás-jellegét már Szőnyi felismerte. (i. m. i. h.)

⁵ Történetét és leírását ld. *Albrecht Haupt*: Die spanisch-westgotische Halle zu Naranco und die nordischen Königshallen. Monatshefte f. Kunstwissenschaft 1916. 242. l. Testvéralkotása a Sta Christina de Lena, ugyancsak a nyugati gótok építészetének maradványa.

kötegek viselik. A négy-négy, páronként ellentétes irányban csavart kötélmustrás törzsekből álló kötegeket tömörszerűen kifaragott közös fejezet koronázza, melyet laposdomborműben faragott növényi és alakos dísz borít, és klasszikus lábazatok mintájára készült, de hasonlíthatatlanul mereven rajzolt lábazat szegi be, melynek közvetítésével az oszlopkötegek összefüggő kőpadra támaszkodnak.

4. kép. Kőpad fennmaradt részlete a hajóból
Fig. 4. Reste du banc de pierre

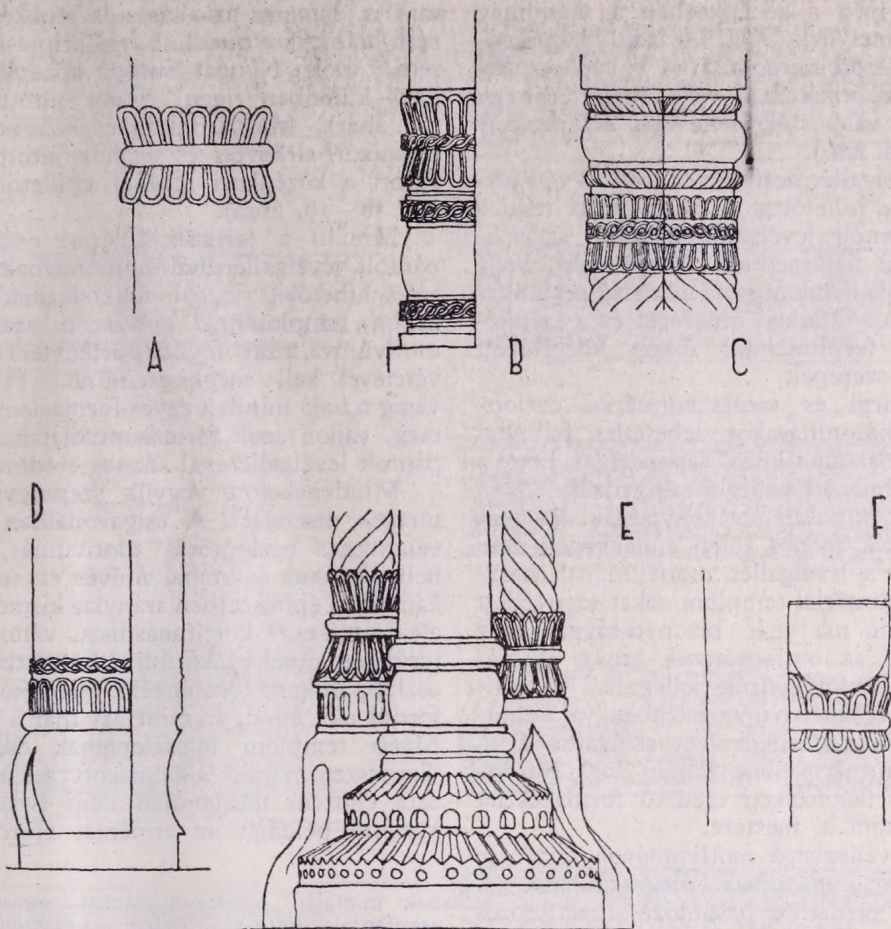
Különben az épületen alkalmazott tagozatok és díszítőelemek jellemzően lapos faragásúak és éppúgy, mint Tarnaszentmárián, a faragás technikájára emlékeztetnek. Naranco és Tarnaszentmária e szerkezeti és formai rokonsága kétségtelenül meglepő s a két műemlék földrajzi elhelyezkedésénél fogva a legnagyobb elővigyázatosságra készíteti a kutatót, annak ellenére, hogy e rokonvonalok felismerése folytán mégsem térhet ki az elől, hogy meg ne kíséreljen e feltűnő formarokonságra magyarázatot találni.

De ez a váratlan formakapcsolat nem egyedülálló Tarnaszentmária formai eredetének kutatásában, mert a Szent Szervác tiszteletére szentelt quedlinburgi kastélytemplom kriptája ugyancsak nemvárt meglepetéssel szolgál a kutató számára.⁶ Még 1869-ben történt, hogy a quedlinburgi kastélytemplom főoltára alatt a krypta padozatát fölbontották s ehelyen egy eredetileg felülről nyitott, 162 cm mély relikviakamra maradványait tárták napvilágra. A relikviakamra minden bizonnyal Szent Szervácnak, 961-ben Quedlinburgba került tetemeit, valamint a Rómából 962-ben I. Ottó révén idehozott hét mártírnak relikviáit volt hivatott magábfogadni, de a jelek szerint 968-ban, Matild özvegy anyakirálynő halálának évében még nem valósult meg. Elkészítésére II. Ottó hitvesének Tzimiskes János bizánci császár unokahúgá-

nak Theophanunak quedlinburgi tartózkodása idején, 973–78 között kerülhetett sor, aki keleti származású lévén az Ottók különös relikviatisztelését Bizánc pompaszeretetével tetézte s az eddig bizonnyal egyszerű formakialakítású sír- és relikviahelyet gazdag stukkódísszel látta el. A relikviakamra falait és félkörös zárófalát fülkék és az azok között elhelyezett faloszlopok tagolják. A négyszög-alaprajzú fülkéket két oszlopocskára és az azok közé kifeszített ív kereteli, az oszlopocskák pedig a kamrafal zárópárkányát tartó faloszlopokat közrefogják. A keretelő ívek mezejét többféle változatban alkalmazott akantuszlevél- és hárombordás háromágú varkocsfonat díszíti, a fülkék keretoszlopocskáinak törzsét pedig csavart vájattal dísz borítja. A faloszlopok törzse síma, tömbfejezetük felületét levéldísz tölti ki, az általuk tartott zárópárkányt pedig szalagtagok között elhelyezett vaskos körszelet-keresztmetszetű tagozat és egy kísérő pálcát tag alkotja. Ez a szokatlan formakialakítás a keret- és faloszlopokon egyszer mint lábazat, másszor pedig, mint faloszlopok tömbfejezete alatt alkalmazott építészeti formaelem, két vékony kísérő gyűrűtag között kitüremkedő körszelettagozat formájában többször is visszatér és a relikviakamra részletkialakításának egyik különös jellegzetességeként tekinthető. Legfeltűnőbb azonban a fülke- és faloszlopok lábazatának kialakításmódja, ahol a relikviakamra mestere Közép-Európa építészetében merőben szokatlan formaelemekkel dolgozott. Ugyanis a keretoszlopocskák lábazatai majd kivétel nélkül madár- és oroszlánkarmokon nyugodnak, a lábazati gyűrűtagok helyén pedig nem egyszer jellegzetes, középen gyűrűtaggal pántolt levélgallér-motívum látható, mely azonban az oszloptörzs szélrajzán alig terjed túl, mert a pántoló gyűrű alatt s fölött öblösödő levélgallérok a gyűrű felé kúposan összeszűkülnek s így az oszloptörzs keresztmetszete a pántoló gyűrű helyén a tarnaszentmáriai faloszlopokhoz hasonlóan megvékonyodik. Végül a faloszlopok legnagyobb része szélesen terpeszkedő oszlopszékeken ül, melyek díszítésére hengeres és ék keresztmetszetű vájattal díszek, rovátkák, vagy a Tarnaszentmárián is alkalmazott köralakú mélyítések sora szolgál.

A quedlinburgi relikviakamra mesterének művészete teljesen idegenül áll korának művészeti törekvéseiben, alkotása nem illeszkedik földrészünk nyugati kultúráinak stílusirányzataiba. S mivel létesítésének történeti körülményei bizánci kapcsolatokra engednek következtetni, így jogosnak látszik A. Zellernek az a feltevése, hogy ez esetben Kelet-Európa művészetének egy nyugatra szakadt spórájával állunk szemben, sőt megalapozottnak mondható az a megállapítása is, hogy mesterének nem egy sajátosan megformált díszítőeleme mögött a hellenisztikus ókor koraközépkorban továbbélő művészeti formakincse húzódik meg. Szerinte a keretoszlopok madár- és oroszlánkarmos talapzatmegoldásaihoz is az antik fém- (és talán a fa-) művesség, a faloszlopok terpeszkedő székeihez

⁶ A történeti adatokat ld. Adolf Zeller: Die Kirchenbauten Heinrichs I. und der Ottonen in Quedlinburg, Gernrode, Frose und Gandersheim. Berlin, 1916. c. m. 4–9. l. A relikviakamra leírását ld. 32. l. Műtörténeti kiértékeléséhez v. ö. 37. l. Fényképeit és felmérési rajzait ld. 29. ábrán és 11–13. táblán.

5 kép. Pántolt levélgallérok — Fig. 5. Les motifs de „bouquet de feuilles”. — A: Armazi, B: Savané, C: Kutais, D: Herrestadkyrka, E: Quedlinburg, F: Ostermariekyrka.

pedig a görög kandelláberlábazatok szolgálhattak előképet.

A. Zeller megállapításait a quedinburgi relikviakamrát díszítő formaelemek egyik legfeltűnőbbikének, a pántolt levélgallér motívumának formátörténeti vizsgálata csak megerősíti. Ez a díszítőelem a pántolt akantuszkely hely formájában már a görög művészet díszítőelemei között megtalálható, feltűnik a jón fejezetek volutáin és helyet kap a római és hellenisztikus épületornamentika formakészletében is. Ezidőtől fogva élete határozottan két ágra bomlik: egyik változatban kandelláber-törzseken, vázatalpakon, stb, tehát térbeli, szerkezeti elemeket díszítő motívumként volt használatos,⁷ másik változata viszont mint síkdíszítmény, a jelek szerint antik tojásléc helyét és szerepét elfoglaló rozettasoros szalagmustrában került alkalmazásra, ahol a rozetták között térkitöltő elemként, mint pántolt levéllegyező szerepel.⁸ Térbeli díszítőelemként ismeretes volt a kopt fafaragóművészetben,⁹ oszlopfők és lábazatok dísz-

ként a Kr. utáni VIII. századtól kezdve Arménia, de főként Georgia kő- és faépítészetének egyik legkedveltebb motívumává vált,¹⁰ bizonyosra a kaukázusi építészet hatására terjedt el Oroszország faépítészetében is, melyben élete a XVIII. századig követhető,¹¹ egy-egy spórája elkerült a X–XII. században a germán nyelvterületre,¹²

¹⁰ Arméniában: *Marmaschen. J. Strzygowski: Die Baukunst der Armenier und Europa. Wien, 1918. 200. l. 484. á. (Ép. 988–1029 között.)* — Georgiában: *Armazi. G. Tsubinasvili: Monuments de l'architecture au VIII. et IX. siècles dans la gorge de Ksani. Ars Georgica I. Tbilisi, 1942. I. l. 7. á. (Ép. 864-ben)* — *Kutais. (Ép. 1003-ban.)* — *Sveti és Tzkoveli. (1029.)* — *Nikortzinda. (1010–1011.)* — *Manglis és Katzki. (Mindkettő a XI. sz. elejéről.)* — *Santavis. (1030.)* — *Samtavro. (XI. sz.)* — *Ikorta. (1172.)* *Schmerling, Samtavro est un monument de XI. siècle. Ars Georgica I. 49. l. 14. á. 21. tábla. Ikortára vonatkozóan ld. még Strzygowski i. m. 777. á.*

¹¹ *Мих. Красовский: очерк истории московского периода древне-русского церковного зодчества. Москва 1911. 36. és 38. á. (XV. sz.), 44. á. (XV–XVI. sz.)* — *С. Забелло, В. Иванов, П. Максимов: Псковое деревянное зодчество. Москва. 1942. 246. á. (XVIII. sz.), 366. á. (1687.)*

¹² A már ismert quedinburgi relikviakamra X. századból való stukkódíszén kívül az erfurti dóm 1150 után készített stukkó-Madonnájának trónszéke vár ezalkalommal említésre, melynek faesztergályos formáit több

⁷ *P. Gusman: L'art décoratif de Rome. Paris, é. n. I. 54. tábla, III. 120. és 134. tábla.*

⁸ *U. o. I. 7/2 tábla.*

⁹ *J. Strzygowski: Koptische Kunst. Vienne, 1904. 136. l. 197 és 200. á. (Butorfaragványtörödek.)*

és felvándorolt még a középkorban a skandináv félszigetre is, melynek XII. századi kőfaragó-művészetében játszott szerepet.¹³ (5–6. kép) Árpád-kori épületornamentikánkban való ismeretéről egy XII. századból való székesfehérvári kőfaragvány tanúskodik.¹⁴ (10. kép).

A pántolt levélgallérmotívum e futtában vett történeti áttekintése hihetőleg vitathatatlanra teszi a quedlinburgi pántolt levélgallérok keleti származását, de egyben határozottan arra is utal, hogy e motívum a későhellenizmus óta már első tekintetre is tulnyomórészt a fafaragó művészet és a faépítészet, illetve a faépítészetel rokon kőépítészet formakincsében szerepel.

A quedlinburgi és tarnaszentmáriai oszlop-lábazatok összehasonlításakor lehetetlen fel nem ismernünk azoknak ama közös sajátosságát, hogy a mindkettőn alkalmazott pántoló talpgyűrűk helyén az oszloptörzsek kúposan elvékonyodnak. Ez arra vall, hogy alkotóik azonos keleti emlékek után dolgoztak és ha a levélgallér motívumának használata a tarnaszentmáriai templom sokat szenvedett faloszloplábazatain ma már bizonyossággal meg nem állapítható, az oszloptörzsek kúpos visszametszése és a pántológyűrűk jellegzetes kialakítása egykori létezésüket nagymértékben valószínűsíti, de legalábbis bizonyosságot szolgáltat arra, hogy Tarnaszentmária faloszlopait az Európa keletén elterjedt faépítészeti eredetű formakészlet ismeretében faragta ki mestere.

A pántolt levéllegyező motívumának története nagy vonásokban ugyancsak megrajzolható. A római művészet példáihoz hasonlóan, rozett-soros szalagmustrában alkalmazásra talált már az a kopt művészetben¹⁵ s bizonyos alexandriai, illetve kopt hatásra feltűnt Bizáncban,¹⁶ valamint kezdetleges formában a Meroving- és Karolingkor¹⁷ alkotá-

esetben is levélgallérral látta el mestere. (E. Lüthgen, *Romanische Plastik in Deutschland*. Bonn und Leipzig, 1923. XXIV. tábla.) A trónszék jellegzetesen bizánci bútormotívumot mutat, melyet a művészettörténelem számos mozaikból és elefántcsontfaragványról már jól ismer és ennek az antik formaeredetű bútorművészethez az északi államok középkori bútorművészetével való formakapcsolataira is fényt derített már. (V. ö. R. Schmidt: *Möbel*. Berlin, 1916. 11–19. l.)

¹³ Pl. Hög, keresztelődence; Ö. Herrestad, templom kapubéltetének oszloplábazata; Sjørups, templombejárat belletoszlopfejezetei; Bornholm, faragványtöredék az Östermarie templomból; Källs Nöbbelefs és Flackarps templomának keresztelődenceje. (M. Rydbeck: *Skanes Stenmästare*. Lund, 1936. 114/a, 190, 199, 213, 334, és 342. á.)

¹⁴ Dercsényi D.: A székesfehérvári királyi bazilika. Budapest, 1943. 119 l. (62. sz. párkánytöredék?). Képet ld. Gerevich T. i. m. CLVII/2 táblán.

¹⁵ J. Strzygowski, *Koptische Kunst*, 65. l. 86. á.

¹⁶ Kiragadott például szolgáljon két elefántcsontfaragvány a VI. századból, melyen a bizánci mester e szalagmustrát az antik tojásléc motívumával ötvözte egybe. (M. Hattmann: *Die Kunst des frühen Mittelalters*. Berlin, 1929. 222. á. 7. tábla. 697. l.)

¹⁷ Gondorf, sírlap. (W. Holmquist: *Kunstprobleme der Merovingenzeit*. Stockholm, 1939. 223. l. XLIX. tábla.) A vésett vonaldíszű sírlap faragója az előző jegyzetben említett bizánci elefántcsontfaragványok mestere-

sain is. Ismerte az abasszida stukkóművesség¹⁸ és nem hiányzik a quedlinburgi kriptá szalagdiszeiből sem,¹⁹ noha Nyugat-Európa középkori építészetében különben igen ritkán jutott szerephez.²⁰ (7. ábra). Magyarországon képviselve van egy római kori sírkövön és szóhoz jutott Székesfehérvárott a középkori magyar épületornamentikában is.²¹ (8–10. ábra).

Miután a tarnaszentmáriai oszloptalpakon a pántolt levélgallérral motívumának egykori létezése hihetőleg joggal feltételezhető, következtetésképpen templomunk művészeti eredetkérdését e motívumváltozat fejlődéstörténetének figyelembevételével kell megkísérelnünk. Tekintsük tehát végig a hajó minden egyes formaelemét s vizsgáljuk meg, vajjon azok formakapcsolatainak tisztázása a pántolt levélgalléréval azonos eredményre vezet-e?

Mindenekelőtt vegyük szemügyre az oszloptörzsek díszítését. A csigavonalban felfelé kúszó vájatdíszes oszloptörzs motívumát már a későhellenisztikus és római művés et ismerte s bár a kaukázusi építészetben aránylag kismértékben került alkalmazásra,²² kötélfonásdíszű változata e kultúrterületen annál gyakoribb.²³ Ez esetben rendszerint oszloppárokra, törzsenként ellentétes tekeredéssel fordul elő, éppúgy, mint azt már a narancoi Szűz Mária templom faloszlopainak esetében láttuk. Tarnaszentmárián alkalmazott szalagdíszes változata előttem máshonnan nem ismeretes, csupán közelítő példáját az arméniai Horomos-kolostor-

nek mintájára szalagmustránkat ugyancsak tojásléc-szerűen alakította ki, azonban a tojásléc közötti kezdetleges levéllegyező motívuma a pántolás jelzésével azokéhoz képest határozottabban jellegzetes kapott. A IX. század második feléből való lorsche kolostorkapu csarnokának mestere fejezetein ugyancsak tojáslécet faragott ki. Azonban a tojásmotívumok között a levéllegyező díszű szalagmustra szerkesztési szabályai szerint egy-egy egymással ellentétes irányban kihajtó háromujjas palmettát helyezett már. (H. Schmitz: *Die Kunst des frühen und hohen Mittelalters in Deutschland*. München, 1924. 55. á.)

¹⁸ E. Herzfeld: *Der Wandschmuck der Bauten von Samarra und seine Ornamentik*. Berlin, 1923. A stukkódíszek 838–883 között keletkeztek. A pántolt levéllegyezős szalagmustrára például a 10. á. stukkódísz és a 178/c á. Djausaqból való festett faléce szolgál.

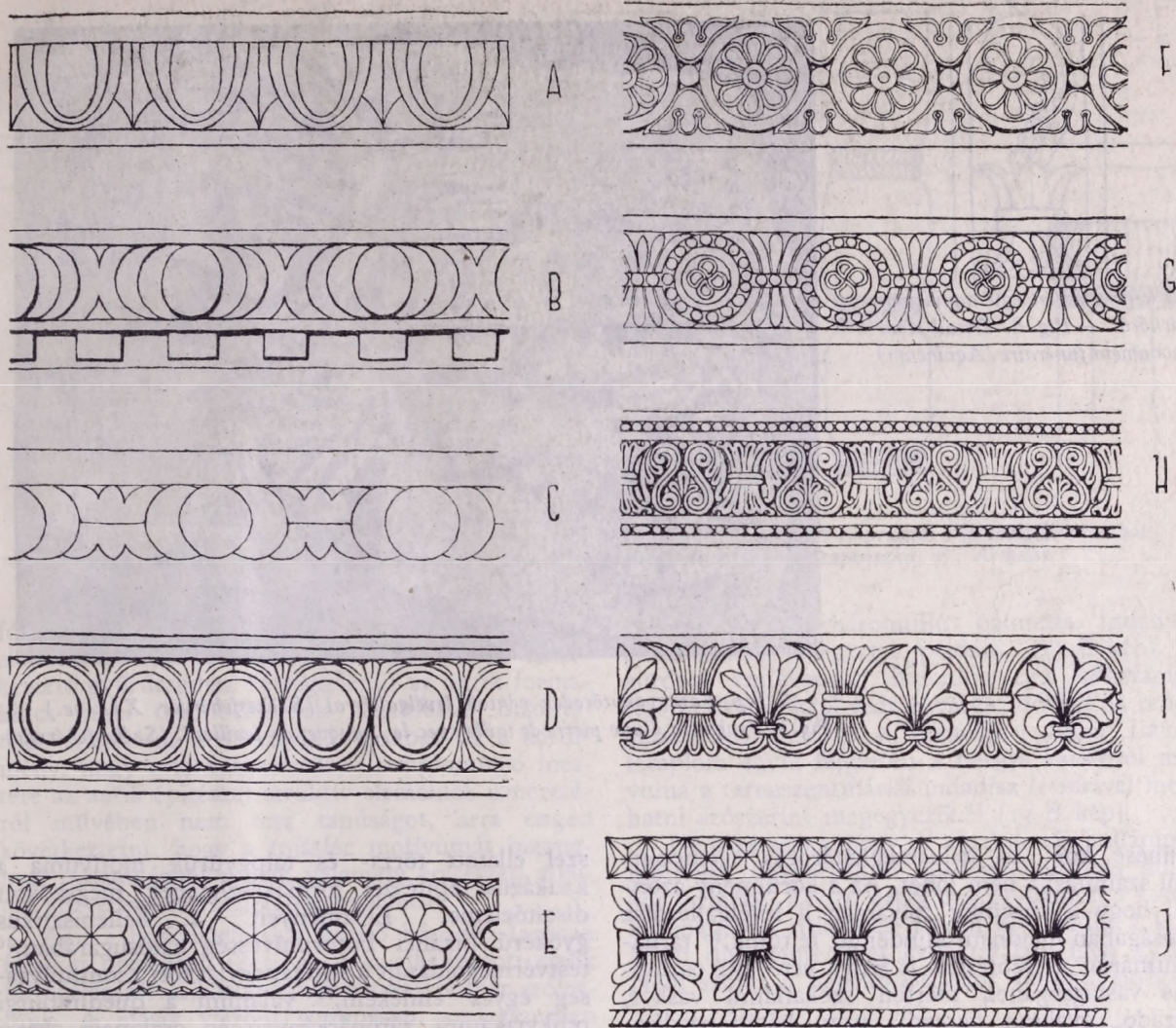
¹⁹ A. Zeller i. m. 15. tábla, 1–3 és 9. kép.

²⁰ Példái előttem csak Wormsból (Hattmann i. m. 435/24.) Bazelből és Sigolsheimből ismeretesek. (M. Moullet, *Die Galluspforte des Basler Münsters*. Basel, 1938. 69, 71 és 103/a. á.)

²¹ Nagy Lajos: Egy pincelelet az aquincumi polgárvárosban. (Budapest Régiségei XIV. Budapest, 1945. 168. l. 10. á.) és Dercsényi i. m. 112. l. 36. á. (8. sz. pillérfőtöredék. XI. sz.) A pillérfőtöredék fejezetével egy kőből faragott fejlemezén a pántolt levéllegyező dísz motívuma klasszikus emlékeket idéző, de laposdomborműben tartott fogrovássor kíséretében tűnik fel. E mustra további különös jellegzetességét a laposan faragott levéllegyező motívumok közül erősen kidomborodó levélrózsák adják.

²² Kiragadott például szolgáljon *Ekhvévi Szt. Szűz* temploma a XI. sz. elejéről. (V. Bérizd, *Le temple de la Saint Vierge á Ekhvévi*. Ars Georgica I. 41. l. 18. tábla.)

²³ Erre vonatkozóan Strzygowski, örmény építészetéről szóló idézett műve és az Ars Georgica kötetei számtalan példával szolgálnak.

6 kép. Szalagmustrák pántolt levéllegyezővel — Fig. 6. Bandes décoratifs. A: Antik, B: Bizánci, E: Kopt, C: Gondorf, D: Lorsch, F: Samarra, G: Djausaq, H: Quedlinburg, I: Basel, J: Sigolsheim

templom és a sarintschi templom szolgáltatja.²⁴ A szélein fogazott szalag motívuma, mely Tarnaszentmárián egy alkalommal ugyancsak kifaragásra került, a georgiai Kutais templomának egyik faloszlopát díszítő levélgallér zeg-zúgos fonatdísű pántjára emlékeztet,²⁵ s így alkalmazásban feltűnik az orosz faépítészet alkotásain még a XVII. században is.²⁶ A vájatdíszes oszlopoknak pántokkal dobokra való osztása Mals faépítészettel kapcsolatos tartó Karoling-kori bencés templomának stukkódíszes oszlopairól ismeretes, de feltűnik a Lorsch-i kolostorból származó bizánci mintaképek után készített elefántcsont könyvtábladisz építészeti motívumai között is.²⁷ Ami a fonatdíszes talp-

pántokat illeti, maga a fonatdíszmotívum több évezredes multra tekint vissza. Története oly szétágazó, hogy Tarnaszentmárián való pusztá

²⁴ Horomos-kolostor, Minas templom. (Strzygowski i. m. 195. l. 234. á.) — Sarintsch (U. o. 101. l. 556. á.)

²⁵ Die Baukunst in Georgien. (Allgemeine Bauzeitung 1891. 23–29. l. 20) A (8 á.)

²⁶ Забелло—Иванов—Максимов: i. m. 226. l. (1698.)

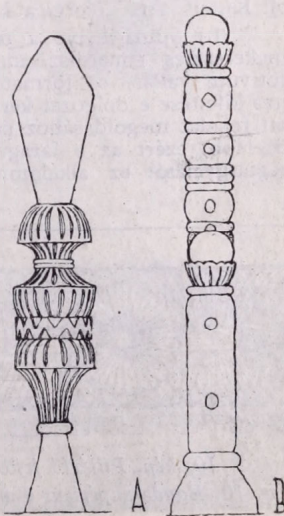
²⁷ Ld. K. Ginhart: Beiträge zur vergleichenden Kunstforschung: Kunde, Wesen, Entwicklung. 195. l. és Lübke-Semrau, Die Kunst des Mittelalters Stuttgart, 1923. 207. l. 237. á.

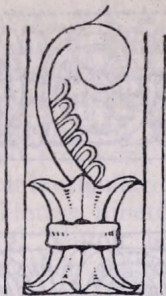
7. kép. Pántolt levélgallérok.

A: Kopt bútorfaragvány.

B: Részlet az erfurti dóm stukkó madonnájának trónszékéről.

Fig. 7. „Bouquets de feuilles“
A: Copte, B: Erfurt (Dôme)

8. kép. Részlet egy aquincumi sírkőről. — Fig. 8. Détail d'un monument funéraire (Aquincum)

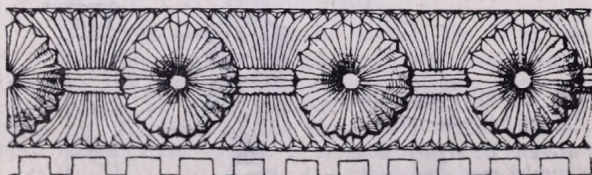

9. kép. Faragványtöredék pántolt levélgallérral (Székesfehérvár, XII. sz.)
Fig. 9. Fragment d'une pierre de taille avec le „bouquet de feuilles”. (Székesfehérvár)

feltűnése kor- és stílusmeghatározás szempontjából számításba nem jöhet. Az a körülmény azonban, hogy a középkor folyamán a levélgallérdísz társaságában majdnem mindenütt feltűnik,²⁸ tarna-szentmáriai szereplésére is fényt vet.²⁹ Az oszlop-törzs vastagságához mérten szokatlanul vastag, duzzadó, gyakran gerezd-, vagy kötélfonásdísz-

²⁸ Így pl. ivdiszítésnél a quedlinburgi relikviakamrával azonos megfogalmazásban látható az arméniai Ani Szt. Gergely-templomán (Strzygowski: Die Baukunst der Armenier 338. á.), talppántként az Ö. Herrestad-i templom kapuzatának béléloszlopán, (M. Rydbeck i. m. 190. á.) vagy oszlopfejezet, ill. lábazat levélgallérpántján. (pl. Kutais, Ars Georgica I. 63. l. 14. á.)

²⁹ Itt volna helye a templomhajó külsején látható lánckeresztes fonatdísz megtárgyalásának. Azonban e motívum vallás- és formatörténeti problémájának részletes kifejtése e dolgozat kereteit szétfeszítené, a szorosan vett feladat megoldásához pedig lényegesebben nem visz közelebb, ezért az e faragvánnyal kapcsolatos kérdések megtárgyalását ez alkalommal mellőzöm.

10. kép. Pillérfő fejlemeze, Székesfehérvár
Fig. 10. Bande supérieur d'un chapiteau. (Székesfehérvár)

szel ellátott törzs- és talpgyűrűk motívuma a kaukázusi építészet formakészletének megszokott díszítőeleme. Előzményeit a hellenisztikus gyökerű bizánci bútorművesség hatósugarában,³⁰ testvérmegoldásait a népvándorlaskori csontművés-ség egyes emlékein,³¹ valamint a quedlinburgi relikviakamra zárópárkányán és oszlopain, kései leszármazottjait pedig az erfurti Madonna trón-székén és a skandináv építészetnek pántolt levélgallérdísszel kapcsolatosan már idézett alkotásain mindenütt fellelhetjük. Távoli hatására a brit szigetek koraközépkori építésze,³² újkorban való tovább-élésére pedig az oroszországi építészet szolgáltatt bizonyítékot.³³ Középkorban való magyarországi szerepléséről a búcsúszentlászlói templom kapuzata fölé befalazott és az esztergályosművesség formáinak határozott átvételére valló kőoszlopocska tesz tanúságot.³⁴ (12. kép). Hogy az egyik lábazon

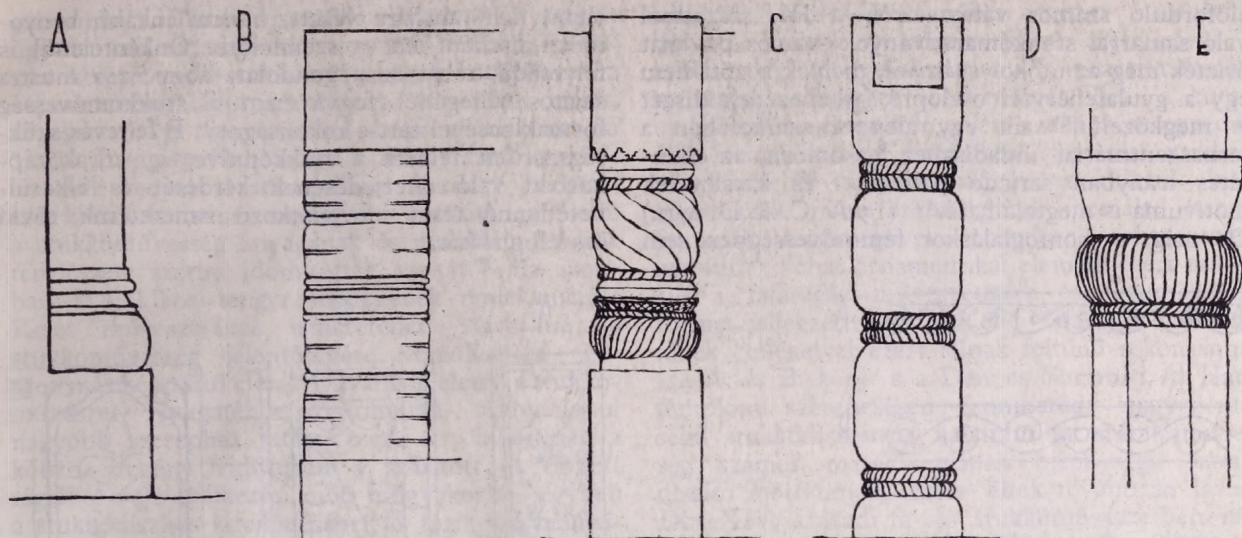
³⁰ V. ö. Schmidt: i. m., i. h.

³¹ Idevonatkozó anyaggal Hampel J, A régebbi középkor emlékei Magyarhonban c. m. Budapest, 1894–97. bőven szolgál. A nagyszentmiklósi kincs kannáinak füle is esztergályos formát mutat. (Ld. Fettich: A honfoglaló magyarság fémművészete. Budapest, 1935. CVII. táblát.)

³² Pl. Monkwearmouth (Strzygowski: Die irisch-angelsächsische Blüte in Bedas Zeit, Heidnische und christliche um das Jahr 1000. Wien, 1926. 114. l. 4. á.)

³³ Ld. Забелло—Иванов—Максимов. i. m. idevonatkozó számos ábráját.

³⁴ A faragványt Bogyay Tamás fedezte fel és az itt közölt fénykép felvételét is neki köszönhetem.

11. kép. Oszlopok faépítészeti formaelemekkel. — Fig. 11. Piliers, avec motifs empruntés à la sculpture sur bois. A: Ketscharus, B: Monkwearmouth, C: Petropavlovsk, D: Úszpenszka, E: Armazi

fúráslyukakkal és az azokat kísérő vésett vonallal előállított, határozottan tojáslécmotívumra emlékeztető gyűrűtagdísz kétségtelenül az antik formakincs kései továbbélésének kézenfekvő bizonyítéka, igazolásra nem szorul. Azonban az a körülmény, hogy a tarnaszentmáriai templomhajó mestere az antik építészet struktív elemeinek ismeretéről művében nem tesz tanúságot, arra enged következtetni, hogy a tojásléc motívumát bizonyosan másodkézből s nem valamely építészeti alkotás közvetlen szemléletéből merítette.

Ami a hosszházfalakat körítő kőpadka laposan faragott díszítéseit illeti, az azon alkalmazott egyik formaelemről: a háromágú fonatdíszről már szótoltunk. A másik viszont sommásan, szalagszerűen faragott indamotívumot mutat, melynek különös jellegzetessége az, hogy horgasan visszahajló kacslevelei az indából nem egy esetben ellentétes irányban sarjadnak ki. A templomocskánk főkapuja fölött másodhelyen befalazott s ma már felismerhetetlenségig elkopott faragványtöredék is hasonló szellemű indadísz volt ékes,³⁵ és ha Henszlmann Imre kezdetleges rajzának hinni lehet, akkor az indából ellentétesen kisarjadó kacslevélpárok nem egyszer állatfejben végződhetnek.³⁶ Az indadísznek ez a sommás, kőbefa agott változata a magyar emlékanyagban csupán egy gyulafehérvári oszlopfő fejlemezéről ismeretes. E fejezet a XII. században építőanyagként került a ma álló székesegyház falába s így valószínű, hogy legalábbis a Szent István-kori bazilika faragványai közé tartozott.³⁷ Indadíszének kialakítása a tarnaszentmáriaihoz képest érettebb, kialakultabb és a klasz-

szikus eredetű háromujjú palmetta indadíszé alakulásának jellegzetes példája. (13-E kép). Az európai emlékanyag hasonlójellegű kőbefaragott testvéralkotásokkal már korábbi időkből is rendelkezik. Így például a grenoble-i Saint Laurent templom egyik fejezetén a horgas kacslevél motívuma a tarnaszentmáriai indadísz leveleivel mondhatni szó szerint megegyezik.³⁸ (13-B kép).

Nem kétséges, hogy ez a palmettás hullámdísz motívum ugyancsak a későhellenisztikus kultúrkör terméke. Éppen ezért míg Nyugaton a korábbi középkorban ritkábban fordul elő, addig a közkeleti díszítőművészet kelléktárában igen gyakori. Nem szólva a népvándorlaskor fémművességében

³⁸ W. Holmquist: Kunstprobleme der Merovingerzeit. XLIV. tábla.

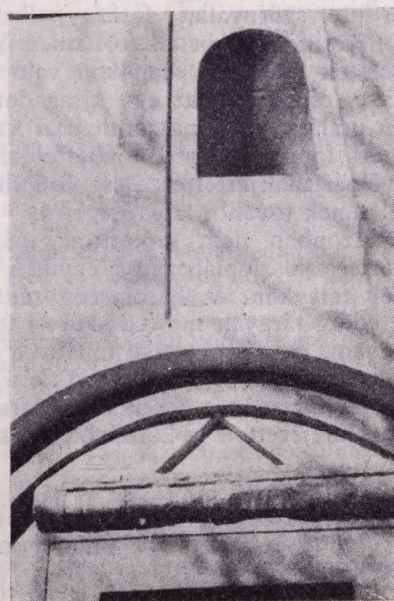
³⁵ Képét ld. ifj. Csemegi József: A tarnaszentmáriai templom. 8/b ábra.

³⁶ Henszlmann I.: Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílusú műemlékeinek rövid ismertetése. Budapest, 1876. 135. l. 244–45. á.

³⁷ Möller I.: Erdély nevezetesebb műemlékei. Budapest, 1929. 17. l.

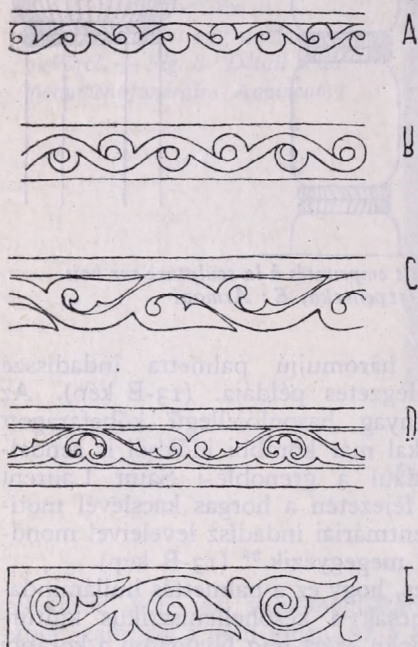
12. kép. Másodlagosan befalazott kőfaragvány a búcsúszentlászlói templom bejárata fölött.

Fig. 12. Pierre de taille au dessus du portail de l'église de Búcsúszentlászló

előforduló számos változatáról, a IX. századból való samarrai stukkómaradványok számos példáját őrizték meg az utókor számára, melyek között nem egy a gyulafehérvári oszlopfő fejlemének díszét is megközelíti,³⁹ sőt egy aleppói szarkofágon a tarnaszentmáriai indadíszhez hasonlóan, az ellentétes irányban sarjadó palmetta- és kacslevelek motívuma is megtalálható.⁴⁰ (13-A. C. és D. kép.) De még a honfoglaláskor fémművességben sem

elem, nem annyira vésett, hanem inkább benyomott díszként hat a szemlélőre. Önkéntelenül is felvetődik tehát az a gondolat, hogy ez a mustra sajátos jellegénél fogva nem a stukkóművesség formakincsével tart-e rokonságot? E feltevés szükségszerűen felveti a stukkóművesség koraközép-korban való elterjedésének kérdését és elkerülhetetlenné teszi idevonatkozó ismereteink rövid összefoglalását.

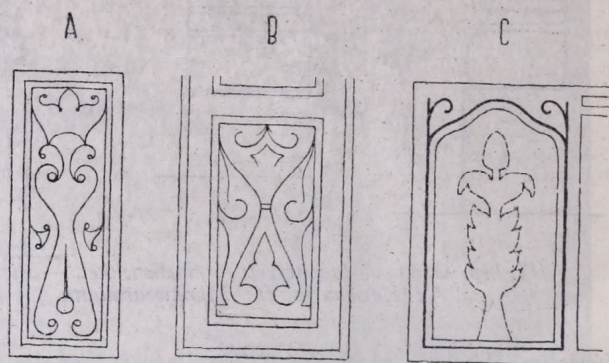
13. kép. Geometrikus hulláminda-díszek.

Fig. 13. Sarments ondoyants géométriques

A: Sammara, B: Grenoble, C-D: Aleppo, E: Gyulafehérvár

volt ismeretlen, melynek bizonyosságául kiragadott példaként egy, a Magyar Történeti Múzeumban őrzött, ismeretlen lelőhelyről származó ezüst díszítmény⁴¹ és az úgynevezett Nagy Károly-kard penge-díszé szolgáljon.⁴² Ez utóbbi példa érdekességét még az növeli, hogy alkotója két egymással szembe fordult szörnyállat farkát stilizálta indadíszé. A népvándorláskor állatornamentikájával való kapcsolatok szélesebb alapokon való tárgyalását megelőzve, csupán ez az egy kiragadott példa szolgáljon utalással a tarnaszentmáriai kapuzat fölé befalazott faragványtöredék állatfejben végződő indalevélpárjának értelmezésére és stíluskritikai kiértékelésének további lehetőségeire.

Azonban nem szólottunk még a tarnaszentmáriai faloszloplábazatok egyikén-másikán feltűnő mélyített kör- és háromszög mustrákról, melyek az eddig tárgyalt motívumkörtől teljesen idegenek. Ugyanis ez a geometriai mustra a tarnaszentmáriai kőfaragványok leganyagszerűtlenebb díszítőmotívuma. És még a faépítészeti formakincsével sem tart kifejezetten rokonságot, mert mint díszítő-

14. kép. A: Samurrai stukkó, B: Óarab fajaragvány, C: Részlet a „Szt. István koporsójáról”.

Fig. 14. A: Stuc de Samarra, B: Sculpture arabe sur bois, C: Détail de notre fig. 17

A stukkóművesség összefoglaló történetének megírása még a művészettörténeti tudomány jövő feladatai közé tartozik. Annyi azonban ma már bizonyosnak látszik, hogy a Földközi-tenger mellékének kultúráiban való feltűnése nem elsődleges jelenség. A középkorban például elenyésző mértékben került alkalmazásra s fennmaradt emlékei, eltekintve egyes helyi műhelyek tevékenységétől,⁴³ majd minden esetben többé-kevésbé közvetlen keleti hatást mutatnak.⁴⁴ Ha pedig vizs-

³⁹ Így például a Közép-Európa művészetében egyedülálló XII–XIII. századi száz stukkóművesség. (Halberstadt, Gröningen, Gernrode, Hildesheim, Erfurt) műhelygyakorlata minden bizonnyal helyi adottságok folytán fejlődhetett ki, de végeredményben mégis csak a quedlinburgi kezdeményezésre vezethető vissza, függetlenül attól, hogy az idesorozott alkotások a quedlinburgi alapvetések mellett az európai stílusáramlatokhoz mennyiben kapcsolódnak. (Ld. M. Hauttmann: Die Kunst des frühen Mittelalters. 110. l. 551/2, 554 és 556 ábrát. — E. Luthgen: Romanische Plastik in Deutschland. Bonn, 1923. III/1, IV/2, XLVI, LXXIV, LXXVII, LXXXIX és LXXXI. táblát.)

⁴⁴ A Cividale-i Tempietto Longobardo (S. M. in Valle) stukkódíszének keleti vonatkozásaira ld. Strzygowski: Das orientalische Italien. (Monatshfte für Kunstwissenschaft. 1908. 16. l.) Feldolgozását lényegében a legújabb irodalom is magáévá tette. (N. Aberg: The Occident and the Orient in the art of the seventh century. Stockholm, 1945. 20. l.) — A Germigny de Prés-i temp-

³⁰ Herzfeld i. m. 40, 42 és 43 á.

⁴⁰ Herzfeld i. m. 53. á.

⁴¹ Fethich N.: A honfoglaló magyarság művészete. Budapest, 1935. 32. l. 12/3 tábla.

⁴² Fethich i. m. 26. l. 28. tábla.

gálatainkat időben visszafelé haladva folytatjuk, úgy azt kell mondanunk, hogy bár a római művészet keretében a stukkóművesség a középkoréhoz képest aránytalanul jelentősebb szerephez jutott, anyagszerűségi szempontból mégsem alakított ki önálló formanyelvet, mert a nagyszámú stukkó-emlékek csupán a stílusjelleg hordozó kőépítészet kialakult formáit mutatják s alkotóik legfeljebb a stukkóművesség anyagának és munkamenetének természete szerint idomították azokat.⁴⁵ Ha azonban a Földközi-tenger mellékének emlékéanyagát Kelet művészetének ismeretében vizsgáljuk, a stukkóművesség jelentőségére vonatkozóan egészen más kép tárul elénk. Ugyanis Keleten a stukkóművészet Nyugatéhoz viszonyítva aránytalanul nagyobb szerephez jutott, mert ott, különösen a kőben szegény vidékeken a szárított és égetett téglából való építkezési mód műgyakorlata egyben a stukkódíszítés kifejlődésének is tág teret biztosított. Sajnos, Ázsia idevonatkozó emlékéanyagának feltárása még a kezdet kezdetén áll, így a keleti stukkóművésztől összefüggő képet ma még nem tud felrajzolni a kutatás. De Herzfeld Samarrában végzett ásatásai a IX. századi arab stukkó-emlékek oly nagy mennyiségét hozták napvilágra, hogy már ennek az egy feltárásnak eredménye magában is sokatmondó, még akkor is, ha e stukkó-maradványok egy évszázadokra terjedő, előttünk jórészt ismeretlen stílusfejlődés közbeső s talán nem is legjellemzőbb állapotát jelzik csupán. A samarrai stukkók általános jellemzője az, hogy mestereik a laposdomborműves felületdíszítést a vésett-vonalas díszítési móddal egyesítették. Kezük nyomán első pillantásra sokszor talán elvont vonal- és felületjátéknak látszó különleges ornamentika született meg, azonban e lendületes vonalak és felületek látásához hozzászokottabb szem csakhamar felismeri bennük a geometrizált palmettát és indák ritmusát. A hellenisztikus palmettalevelek összefoglaló formáit erősen mélyített kacsos vonalvezetésű kontúrok érzékeltetik s e növényi formaelemekkel kitöltött felületeket zegzúgosan vezetett gömbsoros szalagdísz osztja, gyöngyfűzér, vagy architektonikus tagozat kere-

tezi. E lapos-domborműben tartott stukkó-fal-díszítés határozott vonalvezetésű szélrajzával és hullámzó felület ível akaratlanul is az óarab fadaragó-művészet jellegzetes formavilágát idézi a kutató emlékezetébe és méltán, mert ezeknek az egyedülálló formakészlettel rendelkező samarrai stukkóknak közelebbi vizsgálata alkalmával kiderült, hogy nagyrésztük nem szabadkézzel formált, hanem faminták segítségével préselve, sokszorosítva készült.⁴⁶ Tehát ornamentikai elemeik ezért mutatják a fadaragás művészetének és technikájának formai jellegzetességeit, Kelet fadaragó művészetének emlékeivel ezért állnak feltűnő rokonságban (14-A. és B. kép) s a Deir es Suriani-i Al Hatra templom szerencsésen fennmaradt nagyjelentőségű stukkódíszízeit, valamint az arab faművészet számos maradványának bizonyossága szerint díszítő motívumaiak ezért éltek tovább az Iszlám IX–XIV. századi fa- és stukkóművészetben is.⁴⁷ Azonban a Deir es Suriani-i stukkók a samarrai ornamentika fejlődésének és egyben az Iszlám művészetének jelentős új stílusorszakát is példázzák. Ezek ugyanis nagyjából szabadkézből formáltak s ezért alkotójuk keze nem volt megkötve a fa préselődúc egysíkúságához. Ennek következtében művei erős plasztikát mutatnak: a stukkódíszek laposan kezelt alapsíkjából egyes ornamentikai egységek ötletes változatossággal hirtelen kidomborodnak és így a falfelület díszítményei valósággal több síkban tapadnak a falra.

Az arab stukkóművességnek ez a jellegzetes többsíkúsága kitörülhetetlen nyomot hagyott a Közel-Kelet kőfaragóművészetében, fadaragásban és fémművéségben egyaránt, s mai ismereteink szerint nem maradt hatástalanul Bizánc, sőt Nyugat- és Észak-Európa művészetére sem. E hatást első sorban azok a bizánci stílusú faragványok mutatják, melyeknek laposdomborműben kifaragott inda- és levélmustrával díszített síkjából erős plasztikájú ember és állatalakok, vagy félgömbalakú gombdíszek egymástól elszigetelve, emblémaszerűen emelkednek ki. (15. ké.) Ez a többsíkúság a bizánci épületornamentikában a X. századtól kezdve jelentkezik,⁴⁸ abban az időben, amikor az

lom keleti (örmény) kapcsolataira ugyancsak Strzygowski mutat rá. IX. századi stukkódíszízeit eredete szintén keletre mutat. (Die Baukunst der Armenier und Europa. 768. l.) Felfogását a francia szakirodalom lényegében ugyancsak elfogadta. (J. Hubert: L'art pré-roman. Paris, 1938. 142. l. XVI/a-d és XXVII/a-d tábla, valamint 134. á.) — Hasonlóképpen egyedülálló a Mals-i Saint Benoît templom szentélyének stukkódíszíze, mely Strzygowski véleménye szerint az északi faépítéssel törekvéseivel egyesült keleti hatások eredményeképpen valósult meg. (Heidnisches und Christliches um das Jahr 1000. 109. l.)

⁴⁵ Kifejezetten stukkóformákra a nagyszámú római-kori magyar emlékéanyagban sem akadunk. Ezért az az óbudai lelőhelyű, a stukkó anyagszerűségi törvényei szerint megformált kőoszlopfej, melyet az Arch. Ért. 1940. évfolyamában Nagy Lajos tett közzé (Az aquincumi ókereszténység újabb emlékei. 246. l. XLI/3. á.) amennyiben római-kori emlékek tekinthető, különleges formáira való tekintettel a keleti stukkóművesség formahatásával magyarázható csupán és Pannónia művészetének már eddig is felismert keleti kapcsolataira vet további fényt.

⁴³ Herzfeld i. m. 10. l.

⁴⁷ Herzfeld i. m. 9. l. — A samarrai stukkóknak arab fadaragványokkal való formai rokonságra vonatkozóan v. ö. a Bagdadból származó Kairuan-i famimbárt (Strzygowski: Altai-Iran und Völkerwanderung. Leipzig, 1917. 198. l. X. tábla és 71. á.) a IX. századból, valamint az arab fadaragó-művészet nagyszámú fennmaradt alkotásait Kairóban, Deir es Surianiban, stb. (U. o. 82–89. á.) A samarrai stukkókon és az egyiptomi óarab fadaragásokon fellépő formakészletnek a Deir es Suriani-i Al Hatra kolostortemplom stukkóival való kétségtelen formarokonsága vitathatatlanul teszi azt, hogy a mezopotámiai stukkóművészetnek hatása Egyiptomot elérte. (Ld. még Strzygowski: Die Sassanidische Kirche und ihre Ausstattung. Monatshefte für Kunstwissenschaft, 1915. 349. l. 79–80. á. és Asiens bildende Kunst 190. l. 181. 462, 463, 595, 596 és 646. á.) A mór művészetben való szerepére vonatkozóan ld. E. Kühnel: Maurische Kunst, Berlin, 1924. c. m. idevonatkozó gazdag képanyagát.

⁴⁸ O. Wulff: Altchristliche und byzantinische Kunst. Berlin, 1916. 435. á. és G. Sotirou: Guide de Musée byzantin de Athènes. Athènes, 1932. 7. és 9. á. — A

15. kép. Saloniki, Demetrios-templom
Fig. 15. Salonique, l'église de Démétrios

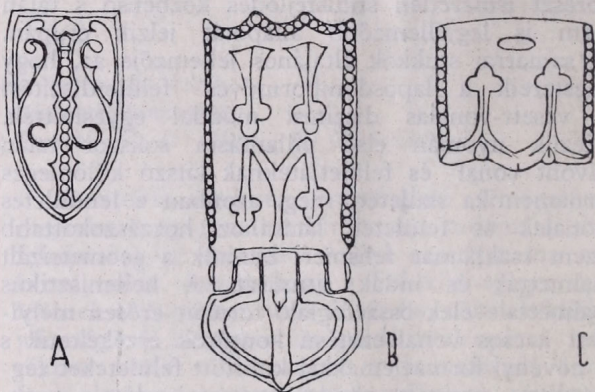
arab művészet hatására a kufita írás, mint díszítőelem ugyancsak helyet kér Bizánc formakészletében.⁴⁹ Távolabbi kisugárzására pedig többek között Strzygowski hívta fel a figyelmet, amikor a Deir es Suriani-i stukkódíszeknek egyrészt Arménia, másrészt a brit szigetek koraközépkori kőkeresztjeivel, valamint a világhírű Oseberg-lelet faragványaival való hasonlóságaira rámutatott.⁵⁰

kőfaragóművészetben már Mshatta palotahomlokzatán tapasztalható ez a többsíkúságra való törekvés, mely a samarraí u. n. harmadik stukkóstilusban (*Herzfeld*), Egyiptomban Deir es Suriani stukkóin és általában a mohamedán építészetben mindenütt — így pl. még a granadai Alhambra 1333–91-ből való oroszlánudvarán is — kifejezésre került. (Ld. C. Uhde: *Baudenkmäler in Spanien und Portugal*. Berlin, 1891. IV. és V. Lieferung, idevonatkozó tábláit.) Nem lehet vitás, hogy a többsíkúság elve a kőépítészet műgyakorlatában nem született meg, mert az ott anyagszerűnek nem igen tekinthető. Sokkal valószínűbb, hogy a stukkóművészség sajátos, fafaragással rokon technikája és lehetőségei adtak módot e díszítési módszer megszületésének, bár a fémművészségben előforduló, feltűnően azonos formai megoldások, melyek anyagszerűség szempontjából ugyancsak nem kifogásolhatók, felvetik annak némi lehetőségét, hogy a többsíkúság elve a fémművészségben is megszülethetett. A stukkó- és fémművészség e formapárhuzamainak tekintetében a minuszinszki kultúra számos fémműves emléke és az ezzel összefüggésbe hozott magyar honfoglaláskori leletanyag meggyőző párhuzamokkal szolgál, jellegzetes példáit a vereteken és tarsolylemezekon használatos, gazdagon díszített nittelógombok szolgáltatják. (Ld. *Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművészete*. Arch. Hung. XXI. Budapest, 1935. XIX, XXI, XXIII, XXV, LVII, LXII, és CX tábla.)

⁴⁹ Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ: ΑΡΑΒΙΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΙΣΕΙΣ. ΑΘΗΝΑΙΣ, 1935. A kufi írás magyarországi feltűnésére vonatkozóan ld. Nagy Tibornak a pécsi cella trichora falfestményeivel kapcsolatos megállapításait. (A pannónia ókeresztény bazilikák főbb típusai. Szépművészet 1941.)

⁵⁰ Die Baukunst der Armenier und Europa. 719. l. és Heidnisches und Christliches um das Jahr 1000. 122. l. és 15–16. á. Felfogását a legújabb kutatások nagymértékben igazolták, amikor az ír, angolszász és skót koraközépkor művészetének szasszanida, bizánci és kopt összetevőire világot vetettek. (Ld. C. Curle: *The chronology the of early christian monuments of Scotland*. Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland. 1940. 60. l. és LXII. tábla.) — Az Oseberg-leletre vonatkozóan ld. *Strzygowski: Altai-Iran und Völkerwanderung* c. m. 209. l. 175. á. és Heidnisches und Christliches ... c. m. 28. l.

Kelet stukkóművészségének formakészlete nem maradt hatástalanul a magyar korábbi középkor művészetére sem. A Bocsárlapujtó-nyársdűlői honfoglaláskorból származó lelet⁵¹ (16-B. és C. kép.) és egy ismeretlen lelőhelyű, a Magyar Történeti Múzeumban őrzött ezüstdíszítmény bizonyossága szerint⁵² (16-A. kép.) a jellegzetes samarraí ornamentika beszüremkedett honfoglaláskori fémművéségünkbe is. Az előbbin az úgynevezett Samarra-fríz, az utóbbin pedig a Samarrából ismeretes módon megformált kacsos palmettáinda került alkalmazásra. De még XI. századi kőfaragóművészetünk sem mentes Samarra hatásától: így például a Szent István koporsó oldal-lapjait díszítő életfák keretének felső lezárásában a samarraí stukkókra jellemző vésett vonalasrajzú kacsavonal látható.⁵³ Ez az eddig még fel nem ismert formakapcsolat annál is inkább figyelmet érdemlő, mert a kőkoporsón a két életfa közötti mezőt koronázó tagozat, valamint a többi mező keretelése a Quedlinburgban megismert szalagtagok között futó vaskos körszeletkeresztmetszetű tagozatból megszerkesztett zárópárkány mása s így Szent István koporsóján a samarraí kacsdísz egy ugyancsak keleteurópai eredetű építési tagozatrendszer társaságában fordul elő. (17. kép.) És a keleti stukkóművészség közvetett, bizánci művészetben keresztül szűrt hatását mutatja az a már

16. kép. Honfoglaláskori bronzleletek
A: Ism. lel. B-C: Bocsárlapujtó-Nyársdűlő
Fig. 16. Plaques de bronze (IXe s.)

említett székesfehérvári pillérfő is, melynek fejlemezén a pántolt levéllegyezős szalagmustrát már felismertük. Ezesetben arra a jellegzetesen bizáncias formakialakításra utalunk, mely a laposan faragott szalagmustrából erőteljes plasztikával gombszerűen kiemelkedő levélrózsák alkalmazásában nyilvánul meg. (18. kép.)

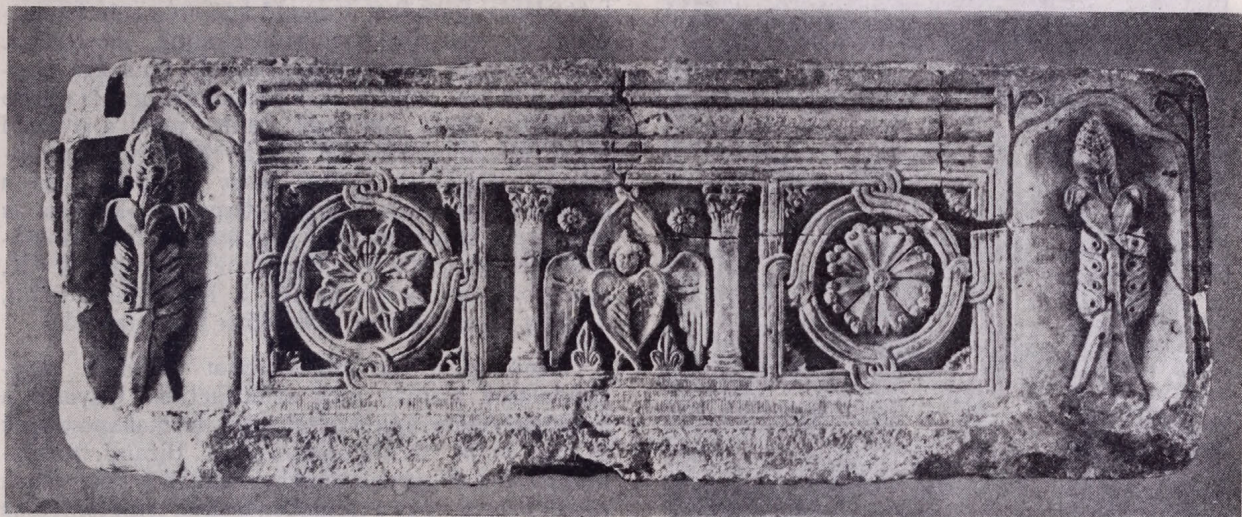
⁵¹ Dornyai Béla: Salgótarján és vidéke a honfoglalás korában. „Vándortűz” — a Magyar Irodalmi Társaságok időszaki Értesítője. Salgótarján, 1948.

⁵² *Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművészete*. LXXIX. tábla. *Fettich* a honfoglaláskori fémművészség samarraí stíluskapcsolatait már előttem felismerte. (ld. i. m. 91. l.)

⁵³ *Dercsényi* i. m. 105. l. 5. kép. E megfigyelés arra mutat, hogy a kőkoporsó ornamentikáját kizáróan italo-bizantin stílusokból levezetni nem lehet.

Miután nagyvonásokban áttekintettük Kelet stukkóművességének történetét és felismertük, hogy hatása a honfoglaláskor fémművességén, valamint a bizánci kőfaragóművészetén keresztül a magyar művészetet is elérte, már nem tűnhetik fel csodálatosnak az sem, hogy Tarnaszentmárián a keleti stukkóművészet formakészletének egy másik csoportjába tartozó formaelem, a benyomott geometriai mustrák, ugyancsak szóhoz jutottak. Ugyanis ezek a motívumok, amelyeket Quedlinburgban és Erfurtban már felismertünk, mind Samarrában és Deir es Surianiban, mind a brit szigetvilág egyik jellegzetes, a Deir es Suriani-i stukkóornamentika hatását tagadhatatlanul tükröző koraközépkori kőemlékén, a Nigg-stone-on,⁵⁴

stukkóművészetnek fafaragással való szoros kapcsolata, valamint a népvándorlás- és honfoglaláskorabeli csont- és fémművességnek sok esetben vitathatatlanul fafaragótechnikával kapcsolatos, illetve azzal rokon formakialakítási módja.⁵⁶ Ez a formakészlet mondhatni ősi eredetű és talán már az antik esztergályos bútorművességben is másodlagos jelenségnek tekinthető. Továbbélését a hellenisztikus és római stíluskörön át, ha futtában is, de végigkísértük egyrészt a kopt kereszténység, Bizánc és a Kaukázus, másrészt az Iszlám művészetéig. Felismertük, hogy kopt közvetítéssel hatása megmutatkozott Nyugat-Európa merovingkori művészetében és hullámai elérték a brit szigetvilágot is. Viszont a Fekete-tenger mellékéről számos más

17. kép. „Szt. István koporsója.” = Fig. 17. Sarcophag de „S. Etienne”

mind pedig az Oseberg-lelet egyes darabjain⁵⁵ alkalmazásra kerültek, tehát azokban a stíluskörökben, sőt nagyrészt azokon az emlékeken is előfordulnak, amelyeknek a keleti stukkóművességgel való kapcsolataira az előzőekben már rávilágítottunk.

Azonban mielőtt stíluskritikai és formatörténeti vizsgálódásaink eredményeit összefoglalnánk, felelnünk kell még arra a kérdésre: mi az oka annak, hogy a Tarnaszentmárián alkalmazott formák párhuzamait hol Kelet kő- és faépítészetében, hol stukkóművészetében, hol pedig fémszobrászatában ismerjük fel? Magyarazatul szolgáljon, hogy mint láttuk, mind a négy művészeti terület formakincse alapjánvéve a keleti esztergályosművészet ősi, az anyag természetéből önként folyó formakészletére vezethető vissza. Erre mutat például a kaukázusi kőépítészetnek számos, faarchitektúrából átmentett formája, a

hellenisztikus kultúrórökséggel együtt bejutott a szteppenépek művészetébe s azon a nagyjelentőségű kereskedelmi útvonalon, melyen keresztül Mezopotámia és Irán anyagi műveltsége, kultúrhagyatéka a korábbi középkorban elérte a skandináv államokat, északra is eljutott.⁵⁷ Ismerték a

⁵⁶ A népvándorláskor öntés útján előállított vereiteinek díszítése először fában került kifaragásra. Ezek a fafaragványok mint nyomódúcok arra szolgáltak, hogy a veretek agyag öntőmintái megfelelő mennyiségben könnyűszerrel előállíthatók legyenek. A népvándorláskori bronzöntés technikai kérdéseire és fafaragással való kapcsolataira ld. *Fettich N: Bronzeguss und Nomadenkunst. Prag, 1929. c. m. idevonatkozó anyagát.*

⁵⁷ Az örmény-georgiai építészet és szobrászat skandináviai művészetre való hatásának igazolására szolgálnak még az alábbiak: A XII. század utolsó negyedéből származó schoneni keresztelődörmények nagyrészen (így a gumlosei, bjäresjöi templomokén) az armeniai plasztika hatása tagadhatatlan; a Borrie-kápolna diadalívének formai kialakítása az Ani-i templom falárkájaival és a vár hatkaréjos körkápolnájának kupoladobját körülíró falárkádor architektónikus kialakításával mutat hasonlóságokat. (V. ö. *Rydbeck i. m. 332, 329 és 44. á. valamint Strzygowski: Die Baukunst der Armenier... 133 és 147. á.*) Az építészeti és épületornamentikai formáknak

⁵⁴ *Strzygowski: Heidnisches und Christliches... c. m. 125. l. 15–16. á. — C. Curle i. m. XLII. tábla.*

⁵⁵ *Strzygowski: Heidnisches und Christliches... c. m. 31. l. 14. á.*

népvándorlás idején a Fekete-tenger vidékéről nyugatra szakadt népelemek: így történhetett meg, hogy a keletigótok Itáliában, a nyugati gótok pedig a Pyreneusokon túl még kaukázusvidéki formaemlékképek alapján építkeztek.⁵⁸ Az öröklők

18. kép. Pillérfő Székesfehérvárról (XI. sz.)
Fig. 18. Un chapiteau de Székesfehérvár

között volt Bizánc is és ezzel a közvetítéssel Közép- és Kelet-Európa művészetében sem mult el nyom nélkül, amint ezt a Szovjetunió középkori építésze és Árpád-kori kőfaragóművészetünk szörvényemlékei, nyugaton pedig a szász stukkóművesség igazolja. Ami Tarnaszentmáriát illeti, a fafaragóművészet formáinak más hellenisztikus formaelemekkel együtt való feltűnése a fent ismer-

tetett formatörténeti kapcsolatok tisztázása alapján inkább keleteurópai, kaukázusvidéki, semmint bizánci közvetítéssel magyarázható, mert kifejezetten bizánci eredetű építészeti formaelem templomunkon nem ismeretes. És csupán emlékműre-tünk hiányosságának tudható be, hogy a művészettörténeti kutatás ezidőszereint közvetlen keleteurópai formapárhuzamokkal nem szolgálhat. Mindent összegezve: a tarnaszentmáriai templom hajójának faloszlopai stíluskritikai vizsgálatunk szerint faépítészeti részletformákat mutatnak. E részletformák részben hellenisztikus formaöröklésről tesznek tanúságot, mely közvetve, egyrészt a szteppenépek fémművességének és a keleti stukkóművességnek fafaragóművészettel kapcsolatos formakészletén, másrészt pedig a Kaukázusvidék faépítészeti formákat átmentő kőépítészetén keresztül hagyományozódott templomunk mestereire. Összegyűjtött formapárhuzamaink tanúsága szerint, melyek között a spanyolországi Naranco eredetileg Aula Regiának épült, majd a nyugati gótok krisztianizálódása folytán keresztény templommá átalakított Szent Szűz temploma és a quedlinburgi Szt. Szervác templom kriptája a felderített stílustörténeti kapcsolatok folytán előkelő helyet foglal el, templomhajónk a IX–X. században épülhetett és így a honfoglalás utáni, de még a szentistváni idők előtti korra tehető.

Azonban e tág korhatárokat történeti meg-gondolások alapján még szűkíthetjük. Ugyanis a kaukázusvidéki építészettel való formakapcsolatok és az antik mottívumkincsnek Bizánc formakultúrájától független ismerete annak a feltevésnek adnak helyet, hogy a tarnaszentmáriai templomcska hajójának művészeti táptalaja bizonynyal a Fekete-tenger-melléki kazár birodalomnak hellenisztikus hagyományokat az arab világ formakincsével és a szteppenépek művészetével egybeötvöző kultúrája lehetett, azé a birodalomé, amelynek keretében a magyarság hosszabb időt töltött. A IX. század végén bekövetkező bessenyő támadás azonban a kazár birodalmat megingatta, a magyarságot néhány hozzácsatlakozó kabar-nemzetséggel egyetemben nyugat felé lökte és végülis a Kárpát-medence elfoglalására készítette. A kabarság nagyrészt az Alföld északi peremét, a Mátra alját és a Bükk vidékét szállta meg s a Tarna völgye éppen a kabar eredetű Abanemzetség őseinek tulajdonába került. A kabar nép azonban a kazár birodalom elhagyása után sem szakította meg kapcsolatait régi razájával, s így történhetett, hogy a ka ár birodalomnak 969-ben történt bukása után számos menekülő Magyarországra felé vette útját. Nagy annak a valószínűsége, hogy ezidőben a magyarság az új hazában olyannyira gyökeret vert, az a szükségszerű gazdasági átalakulás, mely ezt a nomád pásztornépet az itt talált szlávsg hatására földművelő társadalommá formálta át, akkorra már oly előrehaladott volt, hogy a nemzetségi szálláshelyeken kőépületek létesítésével is számolni lehet. Így történhetett, hogy a X. század utolsó harmadában — talán további kazár-kabar népelemek,

a mediterrán kultúrterületről északra való vándorlása különben sem egyedülálló jelenség Európa kultúrtörténeteiben. Így pl. Borzsák István az Antiquitasnak éppen e számban mutatja ki az Osiris mythos nyomainak orosz népmesékben való felbukkanását

⁵⁸ A keleti és nyugati gótok, valamint távolabbról a longobardok művészetének keleti kapcsolataira vonatkozó bő irodalomból ezalkalommal csak Strzygowski Arménia építészetéről szóló idézett művét említem, melyben e kapcsolatok építészeti vonatkozásairól vázlatos, de összefüggő kép nyerhető. (736–9. l.) — Naranco arméniai formakapcsolataira részletesebben H. Glück mutatott rá. (Strzygowski: Die Kunst der Armenier... c. m. 797. l.)

menekülők beköltözésével — még a kaukázusvidék honfoglaláskori fémművességünkkel szoros rokonságot mutató építészeti és ornamentikai formái fel-
tűnnek a Tarna völgyében.⁵⁹

E feltevés végülis felveti a tarnaszentmáriai templomhajó eredeti rendeltetésének kérdését. Ugyanis semmiféle adat alapján fel nem tételezhető az, hogy a keleti kereszténység ezidőtájt a pogány magyarság körében kultushellyel rendelkezett s az sem látszik valószínűnek, hogy ugyanakkor a nyugati kereszténység a Tarna völgyét már elérte volna. Következésképpen nem lehetetlen, hogy az épület — éppúgy, mint Naranco — eredetileg nem egyházi célokra épült, hanem az Abanemzetség bizonyos nem minden pogány kultikus jellegtől mentes reprezentatív gyülekezőhelyül

⁵⁹ Politikai és társadalomtörténeti adataimat *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története Szent Istvánig, (Budapest, 1900.), *G. Laehr*: Die Anfänge des Russischen Reiches. (Hist. Studien 189. Berlin, 1930.), *Ferdinánd M.*: Adatok a magyar egyháztörténet első fejezetéhez. (Regnum 1940—41. 70. l.), *Hóman*: Magyar történet I. (Budapest, 1941.), *B. D. Grekov*: The culture of Kiev Rus (Moscow 1947.), *Győrffy Gy.*: Krónikánk és a magyar őstörténet (Budapest, 1948) és *Molnár E.*: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádokig (Budapest, 1949) c. művekből vettem.

szolgált. E feltevéssel magyarázat adható a falak mentén húzódó kő ülőpadka alkalmazására, mely Naranco esetében sem pusztán önmagáért való építészeti forma volt, hanem az épület eredeti rendeltetéséből önként folyó gyakorlati szükségleteket elégített ki.⁶⁰ Azonban a Géza korában meginduló politikai átszervezés folytán halodásnak indult törzsi szervezet lassú sorvadásával az építmény eredeti rendeltetését elvesztette: keleti falát a XI. század folyamán lebontották s kriptával ellátott szentélyrészét megépítve Narancohoz hasonlóan keresztény templommá alakították át.

Vizsgálataink végeredményeképpen nagy valószínűséggel állíthatjuk tehát, hogy a tarnaszentmáriai templom hajójában X. századi építészetünk nem keresztény egyházi célokat szolgáló, hanem pogány, jellegében világi emlékével állunk szemben, mely hivatva van az ezidőben már bomlásnak indult törzsszervezetben élő magyar nép reprezentatív építészetét példázni az utókor előtt.

Csemegi József

⁶⁰ Ez a Narancoval való távoli rokonság a tarnaszentmáriai templomhajó eredeti lefedésére is utalással szolgál, mert valószínűsíti azt a feltevést, hogy mint Naranco, úgy Tarnaszentmária is egykor hevederívekkel erősített dongaboltozattal lehetett lefedve.

CONSIDÉRATIONS CRITIQUES SUR LE STYLE DE L'ÉGLISE DE TARNASZENTMÁRIA

A Tarnaszentmária (com. de Heves) il y a une église aux dimensions peu considérables dont la partie longitudinale à une nef, recouverte d'un plafond plat, se termine à l'est par une abside voûtée. Sous celle-ci il y a une crypte où l'on peut descendre par un escalier placé au coin sud-est de la nef. La partie voûtée de l'église se compose d'une abside ayant un plan demi-circulaire à l'extérieur et un plan en forme de fer à cheval à l'intérieur, ainsi que d'un carré marqué par quatre pilastres et de deux „conques“ qui flanquent le carré au nord et au sud. Les plafonds ayant la forme du quart d'une sphère qu'on voit à l'abside et aux „conques“, se rattachent à la coupole suspendue du carré par l'intermédiaire des arcs demicirculaires tendus entre les pilastres; le quatrième arc du carré s'ouvre, en guise d'arc de triomphe, vers la nef. L'aspect extérieur de la petite église est très simple: on n'y distingue que l'abside. Quant aux „conques“, recouvertes à l'extérieur de murs rectangulaires, elles ne se détachent point du bloc de la nef. La façade occidentale de l'église est ornée d'une tourelle modeste, dont le casque aux contours baroques est en pierre. Les deux piliers qui, à l'intérieur de la nef, supportent le poids de la tour, servent à soutenir aussi le chœur pourvu d'une orgue. Sur la façade de l'ouest, entre la

porte d'entrée et la fenêtre du chœur, on peut encore discerner une sculpture à peine reconnaissable; d'après certains indices, elle aurait représenté un motif composé de sarments. Chacun des murs latéraux est percé de deux fenêtres bien simples; la „conque“ du sud, l'abside et la crypte sont éclairées par de petites fenêtres obliques qui ressemblent plutôt à des brèches. Dans le mur méridional de la nef on voit un fragment d'une pierre ornée d'un treillis à deux nerfs; le sculpteur y modela une chaîne de croix enfilées sur un anneau (voir les fig. 1—A et C).

Quant à l'époque de la construction de l'église, nous ne pourrions avancer — à défaut de documents écrits — que des hypothèses.¹ Néanmoins, l'examen de certaines formes nous permet de dire que l'abside remonte au XIe siècle et que la nef — peut-être encore au cours du siècle précédent — fut élargie vers l'ouest; à l'occasion de la reconstruction, les pilastres intérieurs de la façade occidentale furent remis conformément à leur place primitive et la nouvelle façade fut surmontée d'un clocher. Vu que l'époque de la construction de la nef n'a pas encore été fixée par les historiens de l'architecture hongroise, la présente étude a pour but de combler cette lacune sur la base des relations historiques des formes architecturales.²

L'espace intérieur de l'église de Tarnaszentmária est orné à chaque côté de quatre pilastres restés à leur place primitive; sur la façade occidentale on trouve deux pilastres qui ont déjà subi un déplacement (fig. 2—3). Les pilastres qui se font remarquer par leur minceur avaient jadis reposé sur un banc de pierre qui avait longé les murs et dont certains fragments se voient jusqu'à nos jours aux deux côtés de l'église. Selon le témoignage de ces fragments la partie antérieure du banc doit avoir été ornée tantôt d'un motif plat sculpté en forme de sarments, tantôt d'un treillis à deux nerfs et à trois branches. Les troncs des pilastres s'appuyaient sur des socles richement sculptés; quelques traces nous permettent de dire que les fûts étaient divisés en plusieurs tympans par des rubans peu saillants. Entre ceux-ci montaient en spirale d'autres rubans aussi saillants et aussi larges que les premiers; la direction de la torsion de ces spirales variaient d'un tympan à l'autre. On reconnaît encore ces rubans, au moins d'une manière fragmentaire, sur le quart inférieur de toutes les colonnes; malheureusement les sculpteurs postérieurs les ont déjà fait disparaître dans les sections supérieures des fûts. Les pilastres sont couronnés de chapiteaux aux proportions un peu comprimées et ornés à leurs coins de deux feuilles sculptées d'une manière sommaire. Ces chapiteaux sont taillés du même bloc de pierre que leur cou demi-circulaire et leur architrave relativement trop épaisse, mais peu articulée. La forme des chapiteaux ressemble à celle des chapiteaux de l'abside; leur diamètre est sensiblement plus restreint que celui des pilastres. Il est donc probable que le second modelage et l'amincissement de la partie supérieure des fûts s'expliquent par la mise des chapiteaux à leur place actuelle. Ces opérations devaient avoir lieu à l'époque de la construction de l'abside, c'est-à-dire encore au XIe siècle. Ce détail, ainsi que la ligne de soudure architecturale qu'on vient de découvrir entre la nef et l'abside,³ rendent indubitable que la nef et l'abside ne remontent pas à la même époque et qu'il faut réserver à la nef la priorité chronologique.

Le trait commun des bases des pilastres consiste en ce qu'on y trouve toujours une corniche décorée d'un treillis à deux nerfs et à trois branches; cette corniche est suivie d'un anneau tantôt plat, tantôt orné soit de motifs en forme de corde, soit de rubans présentant des cercles et des triangles en bas-relief. En bas il y a un socle carré légèrement incliné aux coins cannelés. Il est à remarquer que, selon le témoignage de certaines traces de trous et de lignes incisées, un sculpteur modela sur le piédestal d'un des pilastres même un motif composé de formes ovales. Il est d'ailleurs curieux de voir que ces parties du piédestal, bien qu'elles présentent une épaisseur considérable par rapport aux fûts, ne se détachent pas trop des contours de ce ux-ci, puisque le sculpteur, ayant pratiqué des entailles coniques au-dessus et au-dessous de l'anneau, amincissait le diamètre des fûts; il conféra ainsi

aux pilastres, déjà décorés de bas-reliefs, l'aspect d'une sculpture sur bois.⁴

La nef de l'église de Tarnaszentmária est rattachée par une similitude frappante à deux monuments artistiques d'Occident. D'une part, c'est le banc de pierre longeant les murs et soutenant les pilastres qui doit être comparé, au point de vue de la construction, à l'église de la Vierge, bâtie à Naranco (Espagne) par les Wisigoths du VIIIe siècle; d'autre part, il convient de signaler le cabinet des reliques de la crypte de l'église-forteresse St. Servais de Quedlinburg qui trahit d'ailleurs des particularités fort différentes de l'architecture de l'Europe Centrale.⁶ Les bases des colonnes placées aux coins du cabinet des reliques et servant à encadrer les niches ornées de stuc de ce local sont plus d'une fois décorées d'un motif que nous appelons „bouquet de feuilles“. Ces bouquets sont resserrés au milieu par une bande. D'une manière comparable aux bases des pilastres de Tarnaszentmária, ils dépassent à peine les contours du fût, puisque les couronnes de feuilles placées au-dessus et au-dessous de la bande annulaire s'amincissent en forme de cône dans le voisinage de l'anneau. Les pilastres placés entre les niches reposent sur des sièges larges dont la décoration, de même qu'à Tarnaszentmária, se compose de motifs cylindriques, d'entailles cunéiformes, de rainures ou d'enfoncements circulaires. Etant donné qu'aussi bien l'église de Naranco que celle de Quedlinburg trahit l'influence de l'Orient (dans le premier cas il s'agit d'une influence arménienne, dans le second d'une influence byzantine), il est à présumer que la nef de l'église de Tarnaszentmária fût également bâtie d'après des modèles orientaux. Pour démontrer ce fait, il est nécessaire d'examiner de près tous les détails caractéristiques du style de cette nef.

Le motif du „bouquet de feuilles“ figure déjà parmi les éléments décoratifs des arts hellénique, hellénistique et romain. Plus tard ce motif se présenta sous deux formes. Une de ses variétés était appliquée à des troncs de candélabre et à des pieds de vases comme un motif servant à décorer dans l'espace certains éléments structuraux;⁷ sa variété plate est une palmette munie d'une bande.⁸ Comme motif dans l'espace, on rencontre cet ornement dans la sculpture sur bois copte;⁹ à partir du VIIIe siècle de notre ère il pénétra dans l'architecture en pierre et en bois de l'Arménie, de la Géorgie¹⁰ et de la Russie pour s'y maintenir jusqu'au XVIIIe siècle.¹¹ Entre le Xe et le XIIe siècle ce motif se répandit en territoire germanique, pénétrant même en Scandinavie et jouant un certain rôle dans la sculpture du XIIe siècle (fig. 5—7). C'est au même siècle qu'on en rencontre un spécimen à Székesfehérvár¹⁴ (fig. 10). Comme décoration plate, la palmette pourvue d'une bande remplace un motif composé de lignes ovales de l'art antique. C'est sous la forme d'un ruban décoré de rosettes qu'elle se présente déjà dans l'art romain; on la retrouve aussi dans l'art copte,¹⁵

à Byzance,¹⁶ ainsi que sur les monuments mérovingiens et carolingiens.¹⁷ Elle n'est étrangère ni à l'art abbasside du stuc,¹⁸ ni aux ornements en forme de ruban du cabinet des reliques de Quedlinburg,¹⁹ mais il faut reconnaître qu'elle jouait un rôle secondaire dans l'art médiéval de l'Occident²⁰ (fig. 6). Sur le territoire de la Hongrie on la retrouve sur un monument funéraire romain²¹ et à Székesfehérvár,²² sur un chapiteau du XIe siècle (fig. 8—9).

Les cannelures montant en spirale qui décorent les fûts des pilastres de Tarnaszentmária étaient connues aussi bien à l'art hellénistique tardif qu'à l'art romain; bien qu'on en trouve peu de spécimens dans l'architecture du Caucase,²³ sa variété en forme de corde est bien fréquente dans cette sphère culturelle.²⁴ On l'applique surtout à des paires de colonnes, avec une torsion en sens opposé. C'est exactement cette application du motif qu'on rencontre à Naranco. À Tarnaszentmária il s'agit d'une variété en forme de ruban; dans ce cas les analogies sont fournies par l'église du monastère Horomos (Arménie) et par l'église de Sarintch.²⁵ Le ruban dentelé qu'on rencontre une seule fois à Tarnaszentmária doit être rapproché de la bande qui décore un des pilastres de l'église de Koutaïs (Géorgie).²⁶ On rencontre des motifs analogues même dans l'architecture russe en bois jusqu'au XVIIe siècle.²⁷ Le partage des colonnes cannelées en plusieurs tympans par des bandes est attesté par l'église carolingienne des Bénédictins de Mals et par un ornement de livre en ivoire qui provient du monastère de Lorsch.²⁸ Le motif millénaire de la bande ornée de treillis, qui, au moyen âge, se présente presque partout avec le „bouquet de feuilles“,²⁹ se retrouve également à Tarnaszentmária.³⁰ Dans la sphère de ce style on doit signaler aussi les motifs des anneaux épais du fût et de la base; ces anneaux, décorés souvent d'ornements en forme de grappe ou de corde sont fréquents parmi les éléments décoratifs de l'architecture caucasienne. Ses antécédents historiques sont à chercher dans la sphère de rayonnement de l'art d'inspiration hellénistique des meubles byzantins;³¹ on trouve des solutions analogues dans l'art des métaux et de la sculpture sur os à l'époque des migrations,³² ainsi qu'à Quedlinburg. Comme réminiscences tardives, on pourrait signaler les ornements du trône d'une Madone en stuc à Erfurt et de plusieurs monuments scandinaves. On peut en démontrer le rayonnement vers l'architecture britannique du moyen âge;³³ à l'époque moderne c'est l'architecture russe qui en fournit des spécimens.³⁴ Pendant le haut-moyen-âge on appliqua ce motif non seulement à Tarnaszentmária, mais encore à Bucsuszentlászló³⁵ (fig. 12). La décoration du piédestal qui, avec ses trous et ses lignes incisées, rappelle de près le motif composé d'une série de formes ovoïdes, témoigne également d'une survivance tardive des formes antiques; il doit être parvenu à Tarnaszentmária par une filière indirecte. Le treillis à trois branches que nous avons reconnu sur la décoration plate du banc de pierre

est également fréquent dans la sphère de ce style; la même constatation vaut aussi pour le motif des sarments ondoyants et modelés en forme de ruban, où les feuilles recourbées et poussant plus d'une fois en sens opposé à l'orientation du sarment,³⁶ pouvaient parfois se terminer par une tête d'animal.³⁷ Un autre spécimen hongrois est présenté par un chapiteau de Gyulafehérvár qui remonte au XIe siècle.³⁸ À titre d'analogie, il suffit de renvoyer à l'architrave d'un chapiteau à l'église St. Laurent de Grenoble.³⁹ Ce motif, issu également de l'art hellénistique tardif, est très fréquent en Proche-Orient; ses variétés sont attestées par l'art des métaux de l'époque des migrations, par les restes des stucs de Samarra du IXe siècle,⁴⁰ ainsi que par un sarcophage d'Alep⁴¹ (fig. 13). Dans l'art des métaux de l'époque de la conquête arpadienne ce motif n'était pas non plus inconnu; sous ce rapport il suffit de renvoyer à un ornement d'argent découvert à un endroit inconnu⁴² et à la décoration de la lame du sabre attribué à Charlemagne.⁴³

À l'encontre des motifs que nous venons d'énumérer les cercles et les triangles en bas-relief qu'on voit sur certains piédestaux diffèrent entièrement de la sphère des motifs traités plus haut. Vu qu'ils donnent au spectateur l'impression d'ornements imprimés, on doit les rapprocher plutôt des formes de l'art du stuc. Dans les pays méditerranéens le stuc joue un rôle secondaire; considérer l'activité de certains ateliers locaux,⁴⁴ ses monuments trahissent plutôt une influence orientale.⁴⁵ Bien que l'art romain y recourût assez souvent, le stuc n'y créa pas non plus un style à lui.⁴⁶ Il n'en est pas de même en Orient où le stuc avait toujours une importance beaucoup plus grande. Bien que les monuments asiatiques ne nous soient encore connus, les fouilles pratiquées par Herzfeld à Samarra ont jeté un jour vif sur le stuc arabe du IXe siècle. La particularité de ces monuments consiste en ce que les sculpteurs, conformément à la technique des étais de bois servant à reproduire les motifs, combinaient la décoration plate avec les ornements composés de lignes gravées. Nous avons à faire à des formes qui caractérisent le style particulier de l'ancienne sculpture arabe sur bois. Ces décorations montrent une grande similitude avec les fameux stucs de la mosquée Al Hatra de Deir es Sourian; ces motifs se retrouvent d'ailleurs dans la sculpture sur bois et le stuc des pays islamiques du IXe au XIVe siècle.⁴⁷ Les derniers spécimens, ayant été modelés à la main, représentent une plastique plus vigoureuse; étant donné que certaines unités ornementales y sont mises en relief, on a l'impression de voir des motifs rangés en plusieurs plans sur le mur. Le stuc arabe exerça une influence décisive sur la taille de pierre, la sculpture sur bois et l'art des métaux en Proche-Orient, ainsi que sur l'art de Byzance, voire sur celui de l'Europe occidentale et septentrionale (fig. 15). On en reconnaît l'effet sur la décoration des édifices byzantins à partir du Xe siècle,⁴⁸ c'est-à-dire à la même époque où — également sous l'influence des Arabes — l'écri-

ture couphitique pénètre à Byzance comme élément décoratif.⁴⁹ On peut démontrer le rayonnement du même art vers les croix de pierre sculptées au haut-moyen-âge aux Iles Britanniques, ainsi que vers les sculptures sur bois des trouvailles d'Oseberg.⁵⁰

En Hongrie on retrouve également les reflets de l'art oriental du stuc: dans le cas d'une trouvaille de Bocsárlapujtő—Nyársdülő (16—B, C; époque de la conquête arpadienne), sur un ornement d'argent retrouvé à un endroit inconnu⁵¹ (fig. 16—A) et sur les faces latérales du cercueil de Saint Etienne (XIe siècle) on reconnaît l'influence des stucs de Samarra (fig. 14). Dans le dernier cas cette connexion encore non signalée est d'autant plus intéressante qu'on y rencontre un motif de Samarra, celui imitant les sarments de vigne, avec un cadre fait sur le modèle de la bordure à la coupe en forme de segment, qui est placée entre les rubans à Quedlinburg. (fig. 17). Le chapiteau de Székesfehérvár que nous avons déjà mentionné témoigne d'une influence du stuc oriental qui y était parvenue par l'intermédiaire de Byzance. Dans ce cas c'est le renflement considérable des rosettes placées entre les feuilles plates en éventail qui renvoie à l'influence orientale. En connaissance de ce rayonnement vers la Hongrie, il n'est pas étonnant de voir qu'un autre groupe d'éléments décoratifs provenant du stuc oriental, notamment les triangles et les cercles enfoncés en tant que formes géométriques imprimées, se rencontrent non seulement à Tarnaszentmária, mais aussi à Quedlinburg et à Erfurt, ainsi que sur le Nigg-Stone et sur la trouvaille d'Oseberg.⁵⁵ Tout cela ne fait que confirmer la thèse que les formes de détail de la nef de Tarnaszentmária sont comparables, d'une part, à certains monuments orientaux, d'autre part, à des monuments occidentaux d'inspiration orientale.

Ceci dit, reste à résoudre le problème suivant: comment expliquer le fait que les analogies des formes appliquées à Tarnaszentmária sont à chercher tantôt dans l'architecture en pierre et en bois de l'Orient, tantôt dans le stuc ou dans l'art des métaux et de la sculpture sur os? Sous ce rapport, on ne doit pas perdre de vue que les formes de ces quatre grands domaines de l'art sont à ramener à des motifs qui, déjà dans la pratique des tourneurs antiques, semblent avoir constitué des phénomènes secondaires.⁵⁶ Nous en avons démontré les survivances dans l'art hellénistique et romain, dans le monde du christianisme copte, à Byzance et dans le Caucase, dans l'art des pays islamiques, dans l'art mérovingien d'Occident, aux Iles Britanniques, dans la région de la Mer Noire, dans l'art des peuples de la steppe et dans les Etats scandinaves.⁵ A l'époque de la migration des peuples ces éléments artistiques étaient connus aux groupes ethniques arrivés de la région pontique en Occident; ils parvinrent dans l'Italie des Ostrogoths et dans l'Ibérie occupée par les Wisigoths.⁵¹ Par l'inter-

médiaire de Byzance, les mêmes éléments furent l'héritage de l'Europe centrale et orientale.

En ce qui concerne l'époque de la construction de la nef de Tarnaszentmária, on doit prendre en considération surtout l'église de Naranco, bâtie d'abord comme palais royal (Aula Regia) et transformée plus tard, après la conversion des Wisigoths, en sanctuaire chrétien, ainsi que le cabinet des reliques, de l'église St. Servais de Quedlinburg, qui fut décoré à l'ordre de la princesse byzantine Théophanie. Selon le témoignage de ces analogies, la nef de l'église de Tarnaszentmária semble remonter au IXe ou au Xe siècle; sa construction se place donc dans l'intervalle qui sépare la conquête arpadienne de l'époque de saint Etienne. Il est probable que les éléments apparentés à l'architecture caucasienne d'inspiration hellénistique, à savoir les éléments qui ne trahissent aucune influence byzantine ne sont pas parvenus en Hongrie par la filière de Byzance, mais par celle de l'empire khazar de la région pontique. Comme il est connu, les Hongrois avaient vécu pendant une période assez longue sur le territoire de cet empire. Lorsque, au IXe siècle, l'attaque des Petchénègues obligea les Hongrois et quelques tribus kabares de se déplacer vers l'ouest et de pénétrer enfin dans le bassin carpathique, les Kabares s'établirent surtout à la marge septentrionale de la plaine, au pied des monts Mátra et dans la région des monts Bükk. La vallée de la Tárna fut occupée par la „gens“ Aba, d'origine également kabare. Il est encore à remarquer que même après l'abandon de leur patrie orientale les Kabares restèrent en contact avec leurs parents de race; après l'effondrement de l'empire khazar en 969 un grand nombre de réfugiés se dirigèrent vers la Hongrie. Tout porte à croire qu'à cette époque les Hongrois étaient solidement établis dans leur nouveau pays et que la transformation inévitable grâce à laquelle notre peuple composé de pasteurs nomades devint, sous l'influence de la population slave de ce territoire, un peuple agricole, était déjà assez avancé pour favoriser au centre des grandes familles même la construction d'édifices de pierre. Voilà pourquoi dans la vallée de la Tárna on rencontre, dès le dernier tiers du Xe siècle, des formes architecturales et ornementales étroitement apparentées à l'art caucasien des métaux à l'époque de la conquête arpadienne.⁶⁰ Vu que rien ne nous autorise à supposer qu'à cette époque le christianisme oriental possédât déjà un sanctuaire dans la Hongrie payenne et que, d'autre part, la vallée de la Tárna ne pouvait encore être atteinte d'une influence occidentale, il n'est pas exclu qu'à l'origine la nef de Tarnaszentmária — de même que l'église de Naranco — ne fut point un sanctuaire, mais plutôt un local destiné aux réunions d'une „gens“. Cette hypothèse expliquerait bien la présence d'un banc longeant les murs; n'oublions pas que dans le cas de Naranco cet élément architectural était également commandé par certaines nécessités pratiques. Plus tard, à l'époque de Géza, lorsque

la réorganisation politique du pays provoqua le déclin et même la disparition du système tribal, l'édifice semble avoir changé de destination: son mur oriental fut démoli au XIe siècle et on ajouta à la nef une abside munie d'une crypte. Comme à Naranco, l'ancien édifice païen fut transformé en église chrétienne.

Pour conclure, nous sommes à même d'affirmer, avec une grande chance de probabilité, que dans le cas de la nef de Tarnaszentmária nous avons à faire à un monument de caractère païen et laïc de l'architecture hongroise du Xe siècle.

József Csemegi

VOLGAI OSIRIS-MYTHOS

Azt az orosz mesét, melyet a következőkben analízálni szándékozom, V. Szmirnov „Otkrytije mira” (A világ felfedezése) című elbeszélésében találtam.¹ Először is lássuk magát a mesét.

Volt egy muzsiknak két fia, Sztjepan és Ivan. A nagyobbik szép, ügyes, értelmes ifjúvá fejlődött, de Ivanusko gyenge, butácska, nyomorék maradt. Mikor felnőnek, apjuk elküldi őket a nagyvilágba, szerencsét próbálni. De hogy ne menjenek üres kézzel, kérhetnek akármit, megkapják. Sztjepan egy zacskó aranyat kér, az együgyű Ivanusko pedig csak megáldatja magát. Megőrül a muzsik, hogy kisebbik fia életében egyszer valamit okosat is mondott, és atyai áldásán kívül ad neki egy nem akármilyen, hanem szerencséthozó botot is. Kopogtassa csak meg vele háromszor a földet, ha nagy szükségbe kerül és teljesül kívánsága, de csak egyszer, azután botja közönséges nyírfapálca lesz megint.

Merre menjen szegény sánta? Nem kérdezi meg botjától, mert „rosszul megy dolga, de fog az még rosszabbul is menni,” hanem megy amerre lát. Egyszer csak eljut a Volgához és látja, hogy egy öregember bele akar fúlni. Megesik rajt a szíve, kimentí. Az öreg megköszöni és mikor hallja tőle, hogy a szerencséjét keresi, jótanáccsal szolgál neki és megmondja, hogy „szerencséje ott van a sűrű erdőkön, a futóhomokon is túl, hidegben-forróban, egy magas hegyen. Ott él a Haláltalan Kascsej, embervért iszik és senki sem tud vele elbánni. Ez megfogta és egy túbe dugta a halálát. Sok fenyő van az erdőben, sok tű a fenyőkön, de senki sem tudja, melyikben van Kascsej halála. Csak Szépséges Olga királykisasszony tudja, akit Kascsej száz évvel ezelőtt rabságba zárt, de egyszer kiengedett sétálni. Sétált-sétált a királykisasszony, amíg végül is Kascsej nagy bosszúságára megszökött.” Ennek a Kascsejnek a halálát kell Ivanuskónak megkeresnie, ha szerencsés akar lenni. De ehhez előbb a Szépséges Olgát kell megtalálnia. Az öreg még azt is megmondja, hol keresse a királykisasszonyt: „Közel — nem távol, lent — nem magasan, nem a levegőben, nem is a földön!”

Nem tudja kitalálni Ivanusko, hol keresse a Szépséges Olgát. Csak ül a parton, de a botjától most sem kérdezi, hiszen lehet még rosszabbul is dolga. Megszomjazik, vizet merít tenyerével a Volgából és közben is csak ezt hajtogatja: „Közel — nem távol...” — amikor egy hal megszólítja: „Itt van, kitaláltad, csak ki ne idd az egész vizet, nekem is élnem kell.” Elmondja neki, hogy hol rejtőzik Olga: „Menekült a királykisasszony erdőn át, völgyön át és örömkönnyeket hullatott, hogy megmenekült a Haláltalan Kascsejtől. De olyan bőségesen ömlöttek a könnyei, hogy mögötte patak támadt és vidáman csörgedezett. Kascsej a patak mentén üldözésére eredt. Olga most már megint szomorúságában kezdett sírni, de a patak azt mondta mögötte, hogy csak fusson a Kaspi-tenger felé, ott megmenekül. Fut is Olga, oda is ér, de nem lát egyebet, mint vizet és az eget, sehol sem tud elrejtőzni a gonosz Kascsej elől. Ott játszadozott a halakkal egy víziember (vodjanoj), ennek kezdett könyörögni a királykisasszony, hogy rejtse valahová. „Megtehetem” — mondotta a víziember és vízzé változtatta. Ez a folyó lett belőle, a Volga... De a víziember nem változtatta Olgát mindenestől vízzé, mert az egyik ujján keresztes gyűrűt viselt. A víziember pedig a kereszt ellen nem tehet semmit. Ott úszott az ujj a folyóban. Ekkor a víziember kérte az ördögöt, hogy hajtsa az ujjait a vízbe. Így most sok ördögűj úszkál a folyóban, keresd meg, melyiken van gyűrű. Kereste azt Kascsej is, de nem találta. A víziember talán majd megmutatja. Ha megtalálod, vigyázz, csókold meg és a királykisasszony ismét visszanyeri formáját.”

Így változott folyóvá a szépséges királykisasszony, de régen nem is Volga, hanem Olga volt a víz neve, csak később felejtkeztek meg róla az emberek és kezdték Volgának hívni. (A továbbiakban a mese hőse felbosszantja a víziembert, az vihart támaszt és egy borzalmas hullám egyszerre csak kiveti a partra a gyűrűsujjat. A csók után visszaváltozik Szépséges Olgává és most együtt keresik meg Kascsej halálát, a hosszú tűt, amely halálra sebzti a szörnyeteget. A szerencséthozó botot így egyszer sem kellett használni, hiába lopja el tőle a bátyja, nem megy vele semmire,

¹ Moszkva 1948, 61–67: Mese a szerencséthozó botról.

ő pedig megülheti lakodalmát a szépséges királykisasszonnyal.)

A mese annak ellenére, hogy mesterségesen bele van ágyazva az elbeszélés menetébe (a végét már nem is Ivanusko csinálja, hanem a mesét hallgató gyermek álmodja végig), magán viseli az orosz mesevilág legjellegzetesebb vonásait. Kétségtelenül eredeti népmese, ha ebben a változatában nem is szerepel a közkézen forgó és elérhető gyűjteményekben. Eredetiségét bizonyítja pl. az, hogy előadása több helyütt annyira ritmikus, a keresetlen rímek annyira összecsengenek, hogy nem is érezzük prózának, hanem a régi mese-mondás hangját halljuk ki belőle. Ebben a fogalmazásban természetesen nem tekinthető hibátlan logika szerint folyó elbeszélésnek (Szmirnov az álom-jelenettel végkép összekúsálta az, eredeti mese szálait), de ettől nagyon kevés, vagy talán egy mese sem menekül meg a sok előadással járó motívumkeveredés, félreértés, alakíthatóság során.² A három fiúból csak kettő szerepel, pedig általában két okos és egy buta testvért találunk;³ szétterül az egésznek a szerkezete és a mese hőse nem csak három helyzetben nem folyamodik a szerencséthez; a jótétemények sora is megtörik: segít a vízbe-fúló öregemberen, segít a vízben úszkáló halon (azzal, hogy nem issza ki a folyó vizét, de ez a motiválás már lekopott), a Kaspi-tenger partján ülő víziembert azonban már „megbosszantja”, pedig csak az ő segítségével juthat hozzá a gyűrűs-ujjhoz.

Hogy mennyire eredeti, csak éppen kiforgatott népmesével van dolgunk, mutatja a legközelebbi „rokonával”, a Löwis of Menar-féle gyűjtemény 29. darabjával, a „Der unsterbliche Koschtschej” c., „der Riese ohne Seele”-típusú mesével való összehasonlítás. Ivan cárevics menyasszonya, Vaszilissza, háromszor kilenc országon túl, a háromszor tizedik országban raboskodik egy toronyban. A cárevics útra kel, hogy megkeresse. Útközben megesik a szíve egy nyomorulton, mire az hálából hozzászegődik. Kiderül, hogy nem közönséges ember, hanem az Acélvitéz állt szolgálatába, aki aztán be is hatol a toronyba és harmadszorra magával is hozza Vaszilisszát Ivánnak. Hazafelé mentükben az Acélvitéz két éjszaka megvédelmezi őket, de a harmadik éjjel Ivan elalszik, nem kelti fel védőjüket, mire Kascsej elrabolja a lányt. De megint rátalálnak és mikor Kascsej harmadszorra elárulja Vaszilisszának, hogy hol van a halála (nem a söprűben, nem is egy kecskebakban, hanem egy kacsatozásban), egy kutya, egy sas, majd végül egy rák segítségével megkerítik a tojást, Kascsej fejéhez vágják, mire az holtan terül el. Újabb három akadály leküzdése után a cáre-

vics életben marad, de az Acélvitéznek meg kell halnia. Ivan csak gyermekei vérével tudja feltámasztani, de az életrekelő Acélvitéz megvágja az ujját, vérével keresztet rajzol a gyermekekre, mire azok is feltámadnak.

Mesénk elsősorban a mesék birodalmába tartozik ugyan, de ezen túlmenőleg milieujánál fogva még csak tagadhatatlanul és szembeszökően orosz. A patriarchális orosz paraszti társadalomba vezet bennünket mindjárt a mese elején az a mozzanat, amelyben a világgá induló fiú atyja áldását kéri. Ebben az a régi orosz néphit tükröződik, hogy a szülők inádsága gyermeküket a tenger fenekéről is előhozza, viszont a szülői átkot még Isten sem veheti le a hálátlan gyerekekről. A szülőkhöz írott levelek hagyományos befejezőformulája így hangzott: „Kérem szülői áldásokat (rodjitel-szkoje blagoszlovenjije), amely örök és romolhatatlan és amely segíteni fog napjainknak végezetéig.”⁴

A mesénkben szereplő víziemberhez (vodjanoj) hasonló szellemalakot, aki „ott ül a tenger partján, a vízbe lógatja a szakállát és a halakkal játszik,” úgyszólván minden primitívebb néphitben megtaláljuk, de ilyen formában ez is jellegzetesen orosz. Szmirnov elbeszélésében más alkalommal is többször olvashatunk erről a víziember-ről, aki lábuknál fogva a Volgába rántja azokat a gyermekeket, akik kereszt nélkül merészkednek a vízbe.⁵ Láthatjuk az ősi néphiedelem keresztény letompítását: a víziemberek létezésének hitét az egyház sem tudja kiírtani, legfeljebb az ilyen ördögi teremtmények erőtlenségét hangoztatja a kereszt pusztá felmutatásával szemben.

Minden mesebeli királykisasszony világszép teremtes, akárcsak a Raszprekrasznaja Olga. De az a vonás, amelyet a „halhatatlan Kascsejről” szóló és legközelebbi rokonnak felismert mese hősnő-jének szépségéről olvasunk: „sichtbar fliesst ihr das Mark von einem Knöchlein ins andere”,⁶ kitapinthatóan mutatja az orosz meséknek Belső- és Kelet-Ázsia felé vezető szálait. Ez jelenti a női szépség legfelső fokát, hogy bőre szinte átlátszó, rajta keresztül a csontjaiban lévő velőt, sőt még azt is lehet látni, hogy mit evett.⁷

Hasonlóképpen messze vezet bennünket az az ujj is, amelyet a víziember a rajtalévő kereszt gyűrű miatt nem tudott vízzé változtatni. A mese eredeti szövegében a vodjanoj, mikor a folyón úszó gyűrűsujjat látta, „kérte az ördögöt, hogy hajtsa az ujjait a vízbe” — nyilván ezzel is segíteni akart Olgán, hogy a keresésére indul

⁴ L. F. Haasz, Volksglaube und Brauchtum der Ostslaven. Wort und Brauch 26, 1939, 292.

⁵ Otkrytije mira 90; 108; I. Haase, 144 — .

⁶ Löwis of Menar, 160.

⁷ H. Kunike jegyzete gyűjteményének (Märchen aus Sibirien. 1940.) 19. sz. jukagir meséjéhez a 307. lapon: „Das Mädchen, dessen durchsichtiger Körper alle Speisen in seinem Innern sehen lässt, soll nach W. Bogoras (Tales of Yukaghir, Lamut and russianized natives of Eastern Siberia. 1918.) auf Vorstellungen der Jakuten zurückgehen.

² „Wieviel verkümmerte und entstellte, dürrig erzählte Fassungen begegnen dem Märchenforscher!” P. Zaunert: Deutsche Märchen seit Grimm. 1, 1922, VI.

³ L. pl. Aug. von Löwis of Menar gyűjteményének (Russische Volksmärchen 1927.) 2., 8., 15., 24. és 33. meséjét, főképen pedig a 4.-et.

Kascsej a vízben úszkáló sok ördögújj között a királykisasszonyt meg ne találhassa. Ezekkel az „ördögújjakkal” másutt is találkozunk: így nevezzük pl. a különös formájú, lyukacsos köveket,⁸ néhol a „ménkút”,⁹ de a legérdekesebb az, amit Munkácsi Bernát „Vogul népköltési gyűjteményében”¹⁰ olvastunk az ártó, gonosz ménkwekről: „Mindenfelé találhatók a ménkwek letörött s elhagyogatott, nagy, erős kőkarmai ama csigakövéletek képében, melyeknek ménkw-tulá, azaz ménkw-ujj (oroszul is: csortovoj palec, ördögújj) a nevük, s melyeket másutt kígyófarknak, vagy kígyókőnek és ördög hüvelykjének (kulpajá) is hívnak.”

Ezt az ujjat keresi-kutatja Kascsej, ez hiányzik neki ahhoz, hogy Olga megint az övé lehessen teljes testi valójában. Ami nem sikerült a gonosz szörnyetegnek, sikerül a mese hősenek: egy magasra felcsapó hullám kiveti a tengerből, Ivanusko megcsókolja és a Szépséges Olga ép-egészséges emberré változik vissza. Lényegében tehát láthatjuk, hogy ez a „mesemotívum” nem egyéb, mint az u. n. „Motiv des fehlenden Knöchleins”, amelyet a világnak úgyszólván minden részén megtalálhatunk, pl. — hogy megint csak szibériai párhuzamot idézzünk — Kunike 51. (Der kleine Vogel-Mann und die böse Geister-Frau) és 57. meséjében (Wie der Triton-Mann die Frau des Ememqut entführte).

Az elsőben a Madár-ember összetöri a gonosz Szellemasszony lábszárcsontját és szétszórja a darabokat. Keresi a Búvárkacsa-asszony mindenfelé, hogy összeillessze és meggyógyítsa a Szellemasszony lábát, de egy darabot nem talál. Végül rájönnek, hogy a hiányzó csontdarabból az öreg gonosz szellem csinált magának sípot. Hiába illesztette a Búvárkacsa-asszony a sípot a többi darab mellé, a lábszárcsont mégsem lett egészséges, mert hiányzott az a kis darab, amelyet az öreg gonosz szellem kifaragott belőle, hogy nyílása legyen a sípjának.¹¹

A másik mesében Ememqut, a Nagy Holló fia, feleségül veszi a Fű-asszonyt, de egyszer elrabolja tőle a Triton-ember. Ememqut visszahozza, de a Triton-ember Ememqutot még útközben megöli, a Fű-asszonyt pedig megint magával viszi. Miután a Nagy Holló sámán-tudományával feltámasztja, Ememqut másodszor is felesége után megy. A Triton-ember ekkor már apró darabokra vagdosza. Sógorai összeszedik a darabokat, apja megint feltámasztja. Harmadszorra a Triton-ember nemcsak megöli, hanem el is égeti vetélytársát és csontjait a tengerbe szórja. Sógorai megint

összeszedik a maradványokat, felhozzák a csontokat még a tenger fenekéről is és a Nagy Holló ismét feltámasztja fiát. Ememqut még ekkor is feleségét keresi, de egy öregasszony tanácsára most a Triton-ember sátrából nem feleségét, hanem azt a kis dobozt hozza el, amelyben a Triton-ember szíve van. Ezt elégeti, mire a Triton-ember meghal — Ememqut most már csakugyan hazaviheti a Fű-asszonyt.¹²

Kérdés csak az, hogy sokkal jutunk-e előbbre, ha megállapítjuk, hogy pl. ebben az utóbbi mesében a „hiányzó csont motívuma” („Motiv des fehlenden Knöchleins”) a „többszörös megöletés és feltámadás motívumával” (Motiv der mehrfachen Tötung und des Wiederauflebens) kereszteződik? A Szépséges Olgának Kascsej elől való meneküléséről is elmondhatjuk, hogy jellegzetesen „mágikus menekülés”: tulajdonképpen menekülését szolgálja a könnyei nyomán támadó patak, majd az üldözője elé táruló végeláthatatlan tenger — amint ezt a szellemek, vagy éppen a halál országából visszafelé iparkodó sámánok elbeszéléseiből ismerjük: a maguk mögé dobott fésűből áthatolhatatlan sziklafal, a keféből járhatatlan erdő, egy kis vízből sebesen örvénylő folyó lesz.¹³ Szövegünk ugyan azt mondja, hogy a Kaspi-tenger partján ülő víziember „fogta a királykisasszonyt és vízzé változtatta”, folyó lett belőle, amelyet róla neveztek el Olgának és csak később lett belőle „Volga” — de jól tudjuk, hogy a mesék és a mythos üldözött hősei hogy szoktak véglegesen és biztosan megmenekülni üldözőik elől: belevetik magukat a vízbe, belefúlásuk révén magasabb, emberfölötti, halált már nem ismerő létformában élhetnek tovább, nevüket pedig az illető folyó, város, vagy tenger őrzi.¹⁴

Gondoljunk csak az achaiai Bolinára (Paus. 7, 23, 4), a rhodosi Haliára (Diod. 5, 55, 7), Aigeusra, Theseus atyjára (Plut. Thes. 22, 1, Paus. 1, 22, 5), Ikarosra, Daidalos „vitreo daturus nomina ponto” fiára (Hor. C. 4, 2, 3, Ovid. Met. 8, 230—), a Hellespontosnak nevet adó Hellére (Ovid. Fasti 3, 870), Tiberinusra, akiről a Tiberist (Ovid. Met. 14, 614—, Fasti 2, 389—, Liv. 1, 3, 8), vagy Trasimenusra, akiről a Trasimenus-tavat nevezték el (Sil. Ital. Pun. 5, 7—), és általában a leukasi ugrás és a misztikus „eltűnés” egész komplexusára. Mindettől azonban elválaszthatatlan az a tanulság is, amelyet az egyiptomi mythos bevonásából meríthetünk.

Dionysosnak nemcsak brasiai-i legendája (Paus. 3, 24, 3—) keletkezett az Osiris-mythos nyomán és nemcsak Diodorosnak, vagy Plutarchosnak tűnt fel a görög és az egyiptomi isten mythosának, sorsának, lényegének hasonlósága. Mert nemcsak az egyiptomiak μυθολογοῦσιν περὶ τῶν θεῶν πλάνας καὶ διαμελισμοὺς καὶ πολλὰ τοιαῦτα παθήματα (Plut.

⁸ Haase, 367, 6.

⁹ Haase, 348, 66.

¹⁰ 2, 1910, 248. — V. A. Obrucsej szibériai útleírásában (Moj putjesestvija po Szibiri. 1948, 259) az altájvidéki tavakban található „ördögdió” nevű vízinövényről ír, melynek külső burkja körmök módjára terül szét.

¹¹ Kunike, 211. Lásd ehhez a Krohn Gyula könyvében (A finnugor népek pogány istentisztelete. 1908, 235) leírt sámán-szertartást.

¹² Kunike, 228 —.

¹³ K. Meuli, Scythica. Hermes 70, 1935, 171.

¹⁴ Minderről részletesen írok az Oriens Antiquusban megjelenő „Aquis submersus” c. tanulmányomban.

De Is. 11), hanem a görögök is Dionysosukat a διασπασμοὶ καὶ ἀναβιώσεις καὶ παλιγγενεσίαι (35) megelevenítésével ünneplik; ahogyan a görögök Dionysost „minden nedvesség urának tartják“ (ib.: πάσης ὑγρᾶς φύσεως ἡγοῦνται κύριον καὶ ἀρχηγόν), az egyiptomiak is „nem csupán a Nilust, hanem egyáltalán minden nedvességet Osiris kifolyásának neveznek“. (36: οὐ μόνον δὲ τὸν Νεῖλον, ἀλλὰ πᾶν ὑγρὸν ἀπλῶς Ὀσίριδος ἀπορροὴν καλοῦσι, ugyanígy 38. a Nilusról: Ὀσίριδος ἀπορροή.) Az egyiptomiak szerint, mondja Plutarchos, „Osiris nem más, mint a Nilus, amíg együtt van Isisszel, a földdel, Typhon pedig a tenger, amelybe a Nilus belefolyik, majd eltűnik és szétszóródik“ (32).

Osiris szenvedésének történetét legrészletesebben Plutarchos leírásából ismerjük (13–18). A hetvenkét összeesküvő díszes λάρναξ-ot készítet Osiris elvesztésére; belefektetik, forró ólommal lezárják, a folyóba taszítják. A koporsó kijut a tengerre és csak Byblosban veti ki a hullám. (15: ὑπὸ τῆς θαλάττης ἐκκυμανθεῖσαι.) Isis kinyitja a koporsót, ráborul urára és csókokkal borítja. (17: τῷ προσώπῳ τὸ πρόσωπον ἐπιθεῖσαν ἀσπάσασθαι.) Az engesztelhetetlen Typhon éjszaka rábukkan Osiris holttestére és 14 (Diod. 1, 21, 2 szerint 26) részre vagdosva szétszórja. Isis a hulladarabok keresésére indul és πλὴν τῶν αἰδοίων (Diod. 1, 21, 5, Plut. 18) meg is találja. Az egyes darabokat ott temeti el, ahol rájuk akadt, mások szerint „utáztatokat készített a holttestről és úgy adta oda minden egyes városban, mintha az igazi testet adt volna oda, azért, hogy több helyen tiszteljék, és hogy Typhont félrevezesse.“¹⁵

Osiris az egyiptomi vallás „nagy halottja“. Halálában mindenki hozzá hasonul: halhatatlan, isteni életre emelkedik. Különösen vonatkozik ez azokra, akik hozzá hasonlóan lették halálukat: belefúltak a Nilusba és ezáltal ἑσις-ek (hsj), ποταμοφόρητοι, ὑποβρύχιοι lettek.¹⁶ A par excellence és legismertebb „osirisi“ halott Antinoos, az Ὀσιραντίνοος, akinek rejtélyes vízbefulladásáa éppen Osiris halála révén válhatott mythosszá.

Nem lehet szándékunk felsorolni mindazt, ami az Osiris-mythos „utóéletéről“, keresztény környezetben való továbbéléséről ismeretes. Most éppen csak annyit, hogy a görög és az örmény egyház november 16-án, tehát az őszi Osiris-ünnepek negyedik napján ünnepli Máté apostol emlékét, aki martyrhalálában Osiris sorsát szenvedte végig.¹⁷

¹⁵ Plut. 18. — A gallipolii Nilaeum Isis-mysteseire vonatkozólag l. R. Eisler, Orph.-dionys. Mysteriengedanken in der christl. Antike. Vorträge d. Bibl. Warburg 1922–23/II. 1925, 104–: a mystesek Osirisnak az oxyrhynchostól elnyert phallosát „halásszák.“ Az egyiptomi hieros logos-nak leginkább a Dionysos Phallen — vagyis egy fából készített phallos — kihalászásáról szóló mythos felel meg, l. Paus. 10, 19, 3; H. Usener, Die Sintfluthsagen. 1899, 105 és G. Lafaye, Dar.-Saglio s. v. „Isis“ 584.

¹⁶ L. „Aquis submersus“ c. dolgozatomat és az ott idézett irodalmat.

¹⁷ L. Kerényi K., Die griech.-orient. Romanliteratur. 1927, 81—.

Nagyobb jelentősége van a középkori hagyomány szempontjából Clemens martyriumának.¹⁸ Clemens, Szent Péter harmadik utódát, a Breviarium Romanum november 23-ra előírt szövege szerint, Traianus trans mare Ponticum in solitudine urbis Chersonae száműzte. Traianus misit illuc, qui Clementem, alligata ad eius collem anchora, in profundum deiicerent. Quod cum factum esset, Christianis ad litus orantibus, mare ad tria miliaria recessit: oque illi accedentes, aediculam marmoream in templi formam et intus arcam lapideam, ubi Martyris corpus conditum erat, et iuxta illud anchoram, qua mersus fuerat, invenerunt. Quo miraculo incolae permoti, Christi fidem susceperunt.

A martyrium hasonlósága Osiris, majd az „osirisi“ Antinoos történetével szembeszökő és eddig sem került el a kutatók figyelmét. M. A. Murray a „vízbefulladás“ kultuszáról írott fejtegetéseiben¹⁹ egyebek között kitér a Clemens-legenda későbbi alakulására, a dániai Aarhus székesegyházának alapítási legendájára is. E szerint Clemens holtteste horganyostól együtt tizenegy századdal később Aarhus mellett vetődött ki a tengerből; ekkor avatták szentté és építették tiszteletére a székesegyházat. Ezzel kapcsolatban említi Kerényi azt az „olasz“ legendát, amelyet Goethe a Wilhelm Meisters Lehrjahre VIII. könyvébe szőtt bele: „sie ist echt christlich-volkstümlichen, aber zugleich auch recht heidnisch-ägyptischen Geschmacks.“²⁰

A goethei „Bildungserlebnis“ forrásainak nyomozása nem lehet feladatunk, éppen csak utalni szeretnénk a Gesta Romanorum 81. fejezetének (De mirabili divina dispensatione et ortu beati Gregorii papae.) részben hasonló szituációjára. A Sperata gyermekének halálával kapcsolatban emlegetett mese legjellegzetesebb motívuma „a hiányzó csont“: a vízbefúlt gyermek csontjait a viharos tó sorra kiveti magából; mikor valamennyi darab együtt van, a gyermek a templomi oltár lépcsőjén életrekel; nur ein Knöchelchen des kleinen Fingers an der rechten Hand habe gefehlt, welches denn die Mutter nachher noch sorgfältig aufgeucht und gefunden, das denn auch noch zum Gedächtnis unter anderen Reliquien in der Kirche aufgehoben werde. (VIII. 9.)

Az antik regény sablonos motívumai, ill. eredeti rendeltetése és az egyiptomi vallási propaganda összefüggésének problémáját Kerényi vetette fel. Tétéle általában visszautasításra talált, de a könyvében felhalmozott anyag magában véve is értékes.²¹ Az antik regényhősök ugyanazokon a páθημαkon mennek keresztül, mint Osiris és Isis: Xenophon Habrokomesse összekötözve úszik a Niluson a tenger felé (Eph. 4, 2), mint Osiris

¹⁸ Az idevonatkozó adatokat l. O. Bardenhewer, Gesch. d. altchristl. Lit. I. 1913, 118; Kerényi, 85—.

¹⁹ The cult of the drowned in Egypt. Zeitschr. f. äg. Sprache 51, 1914, 131—.

²⁰ Romanliteratur 86, 98; távolabbbvezető párhuzamokat említ Meuli, 160.

²¹ L. Hornyánszky Gyula és A. D. Nock bírálata: EphK 52, 1928, 104—, ill. Gnomon 4, 1928, 485—.

hullája akár a λάρναΞ-ban (Plut. 13), akár koporsó nélkül, ahogyan az u. n. memphisi theológiában olvassuk;²² a halottnak hitt Arcestratis is három napon át hánkolódik *loculus*-ában a tengeren (Hist. Apoll. 26). Clemens „osirisi” sorsát már említettük. Nem kevésbé érdekes a mi szempon-tunkból Lukianos antiochiai presbyter legendája.²³ 311-ben Maximinus Daza elé hurcolják, de a szent minden csábítás és kínzás ellenében állhatatos marad egészen 312. január 7.-én bekövetkezett haláláig. „Egyesek szerint azonban, — olvassuk a legendá-ban,²⁴ — még élt, amikor a tengerbe vetették. A császár egy hatalmas követ kötöttetett a jobb-karjára, hogy soha fel ne bukkanhasson a mély-ségből. A tizenötödik napon a vihar egy del-nt vetett ki a partra, amely a hátán a szent holt-testét hordozta. Csak a jobbkeze hiányzott, amelyhe: a követ kötötték. Voltak, akik azt állí-tották, hogy ez is előkerült, miután a kötél leoldódott róla, és összeesforrt a test többi részéi-vel.” A kultusz megokolása így hangzik: „Amikor a delfin a holttestet kivitte a partra, tanítványai odafutottak és csókjaikkal borították el, majd eltemették és síremléket állítottak neki. Később Helena Nagy Constantinus anyja, különös tiszte-letben részesítette és templomot építtetett emlé-kezetére.”²⁵

Gondoljunk most vissza a kiindulásul szol-gáló orosz mesére: Olga menekül a gonosz Kas-csej elől; a halálos veszedelmet csak úgy tudja elkerülni, hogy „vízzé változik”, vagyis nem a mese nyelvén: belefűl a vízbe; ebből az állapotá-ból azonban van feltámadás, mégpedig a „vízzé nem változott” testrésze keresztül, ha ezt valaki megkeresi és megtalálja; a mese hőséne sikerül megtalálnia: egy magascsapó hullám kivetí a partra, csak meg kell csókolni, élő emberré válto-zik vissza.

Felmerül most a kérdés: a mesterségesen szét-vagdalt „motívumok” hasonlóságának leszögezé-sénél túlmenőleg szabad-e az egységes, átgon-dolt, jelentéssel és értelemmel bíró orosz mese és a hasonlóképen nem pusztá „motívumokból” ösz-szetevődő, mélyértelmű egyiptomi mythos között bármiféle összefüggést megállapítanunk?

Módszertanilag nézve a kérdést: ha pl. egy szibériai mesében előfordul a „természetfölötti fogantatás motívuma”, szabad-e Kunikével azt mondanunk, hogy ez a motívum már az Anubis-ról és Batáról szóló egyiptomi mesében is meg-található?²⁶ — Ugyanígy jegyzi meg Kunike „az elrejtett szív motívumával” (Kascsej!) kapcsolat-ban, hogy ez is már Egyiptomban, ugyancsak

Anubis és Bata meséjében megvolt.²⁷ — De ezt olvashatjuk az Ememqut feleségének megszökte-téséről szóló korjak meséhez írott jegyzetében is (314, ad 57): „Das Motiv der Zerstückelung und des Sammelns der Stücke findet sich bereits in der altägyptischen Sage von Osiris.” Ez a megállá-pítás így fogalmazva természetesen nem helyt-álló: amint az összehasonlító mesekutatás úttörői a világ valamennyi meséjének eredetét Indiában keresték, Kunike fogalmazása hasonlóképen hely-telen feltételezésből indul ki, t. i. abból, hogy bármiről legyen is szó, a régebbi, az ősi, az eredeti csak az egyiptomi lehet.

Ha az antik mediterrán kultúrák kisugárzását térképre vetítjük és pl. a gandharai graeco-budd-hista művészetre, a Kínában, Koreában és Észak-Mongóliában talált hellenisztikus korbelt emlé-kekre gondolunk,²⁸ eleve máris nem zárkozhattunk el annak lehetősége elől, hogy akár ezekre, de még inkább ezeknél lényegesen közelebb fekvő vidékekre nemcsak görög, syriai, vagy egyiptomi eredetű edények, textilneműek, kispasztikai tár-gyak, vagy pénzdarabok, hanem szellemi termé-kek, vallási elképzelések is eljuthattak.

Ami most közelebből az egyiptomi kultu-szoknak az orosz síkságon megfordult népek felé történő kisugárzását illeti, először is ne feledjük, hogy „a hellén genius egyik legutolsó istenalko-tása,”²⁹ Bryaxis kolosszális Sarapis-szobra, tehát az egyiptomi Osiris alakjának egyetemes igényű, görög megfogalmazása, amelynek ledöntésével Theo-philos alexandriai patriarcha 391-ben „a bálvány-imádás fejét” (Ruf. 2, 24: *caput ipsum idolatriae*) vágta le, valószínűleg a Pontos vidékén tisztelt nagy alvilági istent, Darzalest ábrázolta és hogy „e vidéken az egyiptomi bronzszobrok sokaságát tárták fel, és az egyiptomi fajánzamulettek Olbián, meg Pantikapaionon át a délorszországi szarma-ták sírjaiba is eljutottak, ahol a halottak nyakába fűzött láncokon kerülnek elő.”³⁰ Ugyanígy mutat rá Dobrovits arra, hogy a Lagidák és a Sele kidák propagandája nyomán az egyiptomi istenek nem-csak a közvetlenül szomszédos országokba, hanem Babylonon keresztül még Indiába is elkerültek. Itt „a lótoszon ülő gyermek-Horus lesz a lótoszon ülő Buddha alakjának mintaképévé; a gyermekét

²² G. Roeder, Urkunden zur Rel. des alt. Aegypten. 1915, 165—.

²³ L. Usener, Sintfluthsagen 169—.

²⁴ Usener, 172.

²⁵ Usener, 174.

²⁶ Kunike, 313, a 49. sz. korjak meséhez írott meg-jegyzésben Roederre való hivatkozással: Urkunden 100. A „Két testvér” meséjével kapcsolatos elvi jelentőségű kérdésekre vonatkozólag l. Dobrovits A.: Egyiptomi és antik széppróza. Antiquitas Hung. 2, 1948, 24—.

²⁷ Roeder, 89—; Kunike, 304, ad 4. (Kiegészítésül:) L. még A. Loeppé orosz mesegyűjteményéből (Russische Märchen, 1941) a „Vom Zauberer Ohnetod und der Schönen Wassilissa”-címűt (161) és hozzá a jegyzetet a 198. lapon a „Kascsej” etimológiájáról és a mesealak egyiptomi vonatkozásairól.

²⁸ Csak taláalomra néhány adat, amelyet Szilágyi J. György szívességének köszönök: O. Kümmel, Neue Ausgrabungen in Korea und in der Mongolei. Arch. Inst. d. Dt. Reiches. Bericht über die 100-Jahrfeier 1929. 1930, 390—; A. Ippel, Wirkungskräfte des Grie-chentums. Jahrb. d. Dt. Arch. Inst. 54, 1939, 611—; H. Schaefer: Hellenistic Textiles in Northern Mongolia. Amer. Journal of Arch. 47, 1943, 266— (az 1924—25-ös Kozlov-expedíció eredményeiről) stb.

²⁹ Fr. Cumont, Die orient. Religionen im röm. Heidentum. 1910, 92.

³⁰ Dobrovits, Egyiptom és a hellénizmus. Parthenon-tanulmányok 9, 1943, 47.

tapláló Isis típusa él tovább a buddhista japán Kvannon istennő kultuszszobrában is.³¹ Különösen szemléletes az az áttekintés, amelyet Ebert a római pénzek limesen kívüli előfordulásával kapcsolatban állított össze: római pénzek kerültek elő nemcsak Ukrajna, hanem még Szibéria, Mongolia, Turkesztan és Kína területéről is. Ebert a Dél-Oroszországban kimutatható tömeges császárkori római importban annak bizonyítékát látja, hogy a származék a folytonos háborúskodás özeptette is élénk kereskedelmi kapcsolatok tartottak fent a görög-római világgal.³²

Így feltételezhető (legfeljebb pontosan nehezen bizonyítható) az is, hogy a görög-római kereskedelmi és egyéb kapcsolatok során az orosz síkság lakóinak körében ismeretessé vált dolgok nem merültek feledésbe még a népvándorlás egymást váltó hullámainak lecsillapodása után, az itt meggyökeresedő szláv népek tudatában sem. B. D. Grekov mutatott rá pl. arra, hogy mikor a római birodalom növekedésével kapcsolatban római városok, erődök és garnizonok láncolata húzódott egészen az Azovi-tengerig, a római kultúra elemeinek befogad sára alkalmasnak mutatkozó délorosz vidék intenzív kereskedelmi kapcsolatokra lépett a római birodalom keleti provinciáival. Ezeknek a kapcsolatoknak a hatása tapintható ki pl. az orosz ürmértékrendszerben: az orosz „csetverik” nem pusztá fordítása a latin *quadrantal*-nak, hanem méretével is pontosan egyezik. Mind a két mérték 26 liternek felel meg, hasonlóképpen a két csetveriket kitevő *poloszlina* az 52 literes *medimnos*-nak.³³

Az kétségtelen, hogy a római birodalom Traianus-kori legnagyobb kiterjedése és a kievi orosz birodalom megalakulása közti századokban ezek a kapcsolatok nem lehettek mind g egyformán szorosak, de teljesen és huzamosabban sohasem szüneteltek. A kievi birodalom sem akkor kezdett érdeklődni Konstantinápoly iránt, amikor Olga hercegnő (950 táján), majd később (989) Nagy Vladimir megkeresztelkedett, hanem jóval előbb. Tudomásunk van IX. századi orosz vállalkozásról Konstantinápoly ellen, de már 911-ben kereskedelmi szerződést köt egymással a két állam, és ettől kezdve orosz segédcsoportok tűnnek fel a bizánci

hadseregben.³⁴ És ha Georgios Kedrenos bizánci történetíró (Hist. 2, 551) a Konstantinápolyban otthonos „skytha kereskedőkről” beszél, ez is csak azt mutatja, hogy a déloroszországi („skytha”) síkságról a fekete-tengerparti görög gyarmatok megalapítása óta folyamatosan áradt a gabona, a szörmeár és a rabszolga és fordítva: a görög kereskedők nemcsak Hekataios és Herodotos korában kerestek olcsó nyersanyagokat, ill. piacot a görögországi készítmények számára. Ezek a gyarmatok részben túlélték a népvándorlás viharait, részben pedig állandóan pótlódtak, feltöltődtek azóta is. A Dnyepri a IX.–XI. században „görög folyónak” emlegetik,³⁵ de a görög kereskedők Kiev XII. századi aláhanyatlása után is ott éltek a régi görög gyarmatvárosokban és pl. Odjessza még a mult században is szinte görög városnak számított!

Ami most a görög-keleti kereszténység elterjedését és meggyökeresését illeti, nyomaival az oroszország között a Fekete-tenger parti övezetében már Vladimir előtt, a IX. században is találkozunk. Kievben 940 körül keresztény templom állott, és Igor normann és kazár harcosai között is voltak keresztények.³⁶ A népszerű szentek és csodatevők legendái pedig még korábban eljuthattak a pogány keleti szlávokhoz. Így ismerkedhettek meg pl. Blasiusszal, a jószágot oltalmazó szent alakjával, alkalmasint bolgár közvetítéssel (Vlaszi), és kezdték tisztelni Volosz néven. Így lett a 316-ban mátyrhálált halt kappadoki püspökből a bizánci legendában először *βοῶν φρουρός* μέγας és βουκόλος.³⁷ majd a szláv pogányság *szkotij bog*-ja és mindmáig az orosz parasztok állatainak védelmezője.

Nem kevésbé érdekes két antik ünnep, ill. népszokás továbbélésének vázlatos nyomkövetése a szlávok körében. A *Rosalia*-ra gondolunk, amelynek megelevenítésére, az újjászülető tavaszi természet örvendező megünneplésének érzékeltetésére W. Tomaschek³⁸ egy pindarosi dithyrambos-törödékre (75. Bergk⁴) és a Magna Mater bevonulásának lucretiusi ábrázolására utal. (2, 626—:

*aere atque argento sternunt iter omne viarum
largifica stipe ditantes ninguntque rosarum
floribus umbrantes matrem comitumque catervas.)*

Ez él tovább Nyugaton a pünkösdben (*Rosen-*

³¹ L. a régebbi irodalomból G. Lafaye, *Histoire du culte des divinités alexandrines hors de l'Égypte*. Bibl. des Écoles Fr. d'Ath. et de Rome 33, 1884 és Dar-Saglio, s. v. „Isis” 577—; W. Drexler, *Der Kultus der ägypt. Gottheiten in den Donauländern*. Myth. Beiträge 1, 1890 és Roscher s. v. „Isis”, továbbá Roeder Isis-cikkét, RE 2113: „Von der Mündung der Donau und von Byzanz her wandert Isis nach Südrussland, das neuerdings ägyptische Altertümer liefert”. A Dél-Oroszország felé irányuló görög-római kereskedelmi kapcsolatokra vonatkozólag I. M. Ebert, „Südrussland”-cikkét a Reallexikon der Vorgeschichte-ben, 13, 1929, 104.

³² Amm. Marc. 27, 5, 7, I. V. J. Mansikka, *Die Religion der Ostslaven*. I. Quellen. 1922, 12.

³³ The culture of Kiev Rus. 1947, 19: This exact coincidence both philological and quantitative cannot be explained as mere accident.

³⁴ L. St. Runciman, *Byzantine civilisation*. 1933, 282—; A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*. I, 1928, 337— és 389—; Byzantium. An introduction East Roman civilization. Ed. by Baynes and Moss. 1948, 369—.

³⁵ L. pl. G. East, *An historical geography of Europe*. 1943, 219, vagy N. K. Gudzij, *Ist. drevnej russzkoj lit.* 3, 1945, 156.

³⁶ Mansikka, 32— és 391.

³⁷ Mansikka, 388. Szent Miklósra: Mansikka, 392—, Meuli, 161, Traianus alakjának továbbélésére: Mansikka, 283— és 397—; Haase, 38— és 122—; B. O. Unbegaun, *La religion des anciens Slaves*. „Mana” 2, 1948, 404.

³⁸ Über Brumalia und Rosalia. SBWien, Phil.-hist. Kl. 60, 1868, 355.

sonntag, pascha rosata, pascha rosarum)³⁹, míg a ρουσάλια-t a keleti egyház hivatalos képviselői nem egy alkalommal kényszerültek eltüntetni, mint kárhóztos és erkölcstelen, pogány népmulatságot. Miklosich, aki a *Rosalia* szláv vonatkozásait vizsgálta, jó példának mondja ezt arra, hogy „a kereszténységben még meg nem gyökerezett népek eredetileg keresztény kifejezésekkel pogány fogalmakat jelölnek”. (387) Hiába bélyegezte az egyház ἔργον ἀνόσιον-nak és „a keresztényi élettől idegennek” (τοῦ τῶν Χριστιανῶν βίου ἀλλότριον)⁴⁰ a *Rosalia*-ρουσάλια Bulgáriában csak úgy, mint egyéb szlávoklakta területeken, maradt annak, ami a kereszténység előtt volt: vidám tavaszi ünnep; az eredetileg latin név pedig érdekes módon összekapcsolódott a hasonló hangzású *ruszalki* (víziszellők, tulajdonképpen a vízbefulladt és tisztátalannak, ártónak hitt halottak) ősi pogány kultuszával.⁴¹

Még szélesebb körben terjedt el az újévi *Kalendae* megünneplése az egész római birodalomban. Libanios az ἑκφρασις Καλανδῶν-ban (ed. Foerster 8, 472) megkülönböztet házi, városi és népi ünnepeket, de a *Kalendae* mindezeknél általánosabb: μῖαν δὲ οἶδα κοινὴν ἀπάντων ὁπόσοι ζῶσιν ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν.⁴² Nyomaival nemcsak a mai román nyelvterületen találkozunk, a délfancia *chalendal*-tól a romániai *carindariu*-ig, hanem rábukkanunk a magyar középkorban is (itt „a romanizált dunántúli városok és pásztorok adhatták át a kereszténnyé lett szlávoknak és egyéb töredéknépeknek”),⁴³ ahol a „koledálás” a „regöléssel” fonódik egybe, de megtaláljuk mindenütt a szlávoklakta területeken is. Sorsa ugyanaz, mint a *Rosalia*-é: az egyház nem tud gátat vetni a féktelen kicsapongásokra ürügyül szolgáló ünnepnek. Az egyházi kapcsolat helyenként előcsillan: az orosz *koljada*, vagy *koljadka* „karácsonyi ének” értelmében nyilván erre mutat,⁴⁴ de a „*koljada*” uralkodó vonása mégis a latin *Kalendae*-t Rómában is kísérő vigasság, álarcos mulatság, az egyház ak nem tetsző vaskos szórakozás maradt. Hiába nyilvánítják az ünnepet a *ruszalija*-val együtt „ördögi-nek, istentelennek”, Karácsony estéjén Moszkva utcáin csak úgy, mint a legkisebb falvakban „*Kaleda!*” hangzik, tréfás menetek vonulnak fel.⁴⁵

De *koljada* nemcsak népszokás, hanem megismerélyesítve, mint Szent Koljada, isteni alakként is szerepel. Az „elvesztése” miatt való sírás,

majd a „megtalálása” miatti örvendezés egyéb orosz hagyományokon (Kupalo, Kosztroma, Jarilo) kívül, Osiris, Tammuz, Attis, vagy Dionysos ünnepeire is emlékeztet.⁴⁶ Az egyik régi évkönyv pedig az ősi istenek (Perun, Volosz, stb.) sorában Koljadát is említi, „akinek tiszteletére december 24-én utálatos ünnepet ülnek; az ördög még most is, Krisztus urunknak áldott születése és a bálványok kipusztulása után, megmaradt az esztelenek emlékezetében; ennek az ördögnek az emlékezetére gyülekezik össze az együgyű nép Iarácsony estéjén és énekel bizonyos énekeket, amelyek Krisztus születését megemlíti ugyan, de inkább a Koljada nevű ördögöt magasztalják.”⁴⁷

A *koljada* — *Kalendae* összefüggését továbbvezetve ne felejtsük meg a római újévi ünnepek (nemcsak a tulajdonképeni *Kalendae*, hanem a januári 3.-i császári ünnep, a *vota publica*) egyiptomi vonatkozásairól sem: a nagy közfoglalom egybeolvadt a *navigium Isidis*-szel (πλοιαφείσια). Augustinus sem véletlenül rohan ki egyik újévi beszédében (197, P. L. 38, 1022) az egyiptomi istenek ellen. *Dies Aegyptiacus*⁴⁸

Láthattuk az eddigiekből, hogy az antik mediterrán vallási képzetek a Fekete-tenger északi partja fölött elterülő földekre igenis elkerülhettek. Megszakítatlan továbbélésüket is sikerült bemutatnunk. Ezzel természetesen nem akarjuk mondani, hogy ez az általánosabb eset, mely egyenrangú félként szerepelhet a kereszténység felvételével meginduló bizánci kulturális és egyéb hatások mellett. Szó sincs róla! Éppen csak Bizánc évszázadokra döntő jelentősége mellett a „kontinuitás” feltételezésének lehetőségét is meg akartuk villantani a nélkül, hogy ezt bármiféle vonatkozásban túlértékelnők. Tisztában vagyunk azzal, hogy Kiev nem második Athén, vagy második Róma, hanem „második Konstantinápoly” volt⁴⁹ és így válhatott a XI. századi német krónikás szavai szerint „Görögország — vagyis a keresztény Kelet — ragyogó ékességévé.”⁵⁰ A döntő hatást a kievi birodalom a bizánci keresztény kultúrának köszönheti, vallását, irodalmát, művészetét hosszú századokra ez határozza meg.

Most még arra keresünk választ, hogy a fejtegetéseink kiinduló pontjául és alapjául szolgáló mesemotívumokkal rokonnak felismert egyiptomi elemek nem juthattak-e Oroszországba a bizánci hagiografiai, vagy akár világi, szórakoztató irodalom hajszálcsovéin keresztül?⁵¹ Gondolunk pl. az apo-

³⁹ L. Fr. Miklosich, Die Rusalien. Ein Beitrag zur slav. Mythologie. SBWien, Phil.-hist. Kl. 46, 1864, 386—.

⁴⁰ Demetrios Chomatianos XIII. századi bulgáriai érsek rendelkezéseit l. Miklosich, 389.

⁴¹ L. még Tomaschek, 371; Mansikka, 96—; Dm. Zelenin, Russ. Volkskunde. 1927, 368 és 392; Unbegaun, 433.

⁴² L. P. Caraman cikkét: Substratul mitologic al sarbatilor de iarna la Romani și Slavi. Contribuție la studiul mitologiei creștine din orientul Europei. Arhiva 38, 1931, 358—; a Libanios-hely: 385.

⁴³ Kardos Tibor, Középkori kultúra, középkori költészet. 1941, 35.

⁴⁴ L. Zelenin, 376.

⁴⁵ Az adatokat l. Mansikka, 235; 239; 251— stb., Unbegaun, 432, Tomaschek, 362.

⁴⁶ L. Haase, 110—.

⁴⁷ Mansikka, 117.

⁴⁸ V. ö. Dobrovits, Egyiptom és a hellénizmus. 63, és továbbá még: Die Kontorniaten. 1943, 37, 3.

⁴⁹ Gudzij, 8. Az újabb szovjet kutatás irányítja figyelmünket arra a tényre, hogy egyes esetekben nemcsak Bizánc, hanem az antik görögség kapcsolatát is kézzelfoghatóan kitapinthatjuk a régi orosz kultúrával, l. V. D. Blavatszkij, Iszkussztvo szevern. Pricsernomorja anticnoj epochi. 1947, 4; 111—; Chersonesos középkori továbbéléséről: 20.

⁵⁰ Gudzij, 9.

⁵¹ „Vieles kam auf dem Wege über das alte Byzanz nach Russland, vor allem Märchen mit legendenhaftem Hintergrund”: Löwis of Menar, XIV.

krif legendák útjaira, amelyek nemcsak írásban, hanem a szentföldi zarándokok kezén, a folytonos kereskedelmi, katonai és politikai kapcsolatok révén is hamarosan otthonra találtak az orosz birodalomban és rövidesen kibővültek az orosz szentek (pl. Olga hercegnő!) életrajzaival is. (Itt emlitem meg, hogy a nyilván aitiológiai Olga–Volga népetymológia igen régi keletű lehet: a Njesztor-kronikákban felváltva, megkülönböztetés nélkül szerepel a két név.) Symeon Metaphrastes kom. ilációja a XI. században kedvelt olvasmánnyá vált Oroszországban is: a hónapok sorrendjében elrendezett, tanítójellegű novellisztikus legendák gyűjteménye egyre gyarapodott.⁵² A bizánci Πατερικά műfaja nagy népszerűsége tett szert, de valamennyi novellagyűjtemény közül leginkább az *Egipjetszkij patjerik*-et olvasták, amely anyagát legnagyobb részben a helenopolisi Palladios 420 körül írott *Historia Lausiaca*-jából merítette. Ez pedig első részében kizárólag egyiptomi vonatkozású épületes történeteket foglalt magában. De hamarosan eljutott Oroszországba Malalas, Georgios Synkellos és Georgios Hamartalos kronikája, Kosmas Indikopleustes topografiája, Iosephus Flavius „Zsidóhad járata“, az „Alexandria“ és a Di genes Akritasról szóló X. századi bizánci regény fordítása is. Mindezt kiegészítette az az irodalom, amely a Palesztinát, az athosi kolostort és Konstantinápolyt járó zarándokok utazásai nyomán keletkezett.

Így került el pl. Oroszországba Bizáncon keresztül Rhampsinitos egyiptomi meséje, „a mestertolvaj“, amelyet Herodotosból ismerünk.⁵³ Többet mond ennél számunkra az a felismerés, hogy a makacsul továbbélő egyiptomi vallási elképzelések az egyházatyákat állandó kirohanásokra és csufolódo megjegyzésekre készítették, melyeknek visszhangja még a szláv átdolgozásokban is észlelhető. Így olvasunk pl. a „*Chrisztoljubec*“-ben azokról a keresztényekről, „akik két hitet vallanak és a fokhagymát istennek tartják,⁵⁴ de még ríkítóbb színekkel festi a pogány „ocsmányságokat“ a Szt. Gergely prédikációját magyarázó egyházi író⁵⁵: „Az átkozott Osiris születéséről a szaracén könyvek azt mondják, dass er nicht durch die rechte Öffnung durchgegangen ist, sondern durch die stinkende.“ Nem létező ellenfelet nem szoktak így gyalázni: ha nem is az élő kultuszban, de a szekularizálódott vallási elemekkel operáló világi irodalomban ép elég kifogásolnivalót találhattak, sőt akárhányszor még az elfogadott és hivatalosan terjesztett szent történetekben is. Hiszen pl. Onuphrius (Un-nofer,

„das gute Wesen“), Thébai Szent Paulus és Catherina (Hathor!) legendája sem egyéb, mint egyiptomi mythosok keresztény változata.⁵⁶ Különbözik Isis melléknevei között is olyanokat találunk, mint *Mu* („a víz“), *Quobhe nofrit* („a jóságos Nilus-folyó“)⁵⁷ — ami nemcsak Osirisszal való szoros kapcsolataira mutat, hanem elfogadhatóbbá teszi azt is, hogy az orosz mesében Olga szenved el Osiris πάθημα-ít. A „*raszprekraszna*“ Olgával összevethetjük Isis πάγκαλος jelzőjét. (CIG 5113.) Nem azonosság, de az összekapcsolást elősegítő érintkező felület az orosz mese és az egyiptomi mythos között az is pl., hogy a mély gyásznak és a túlradó örömnak az Isis-kultuszban megjelenített változásai Olga sorsában is felfedezhetők.⁵⁸

Apollonius története is, melynek „osirisi“ rokon-ságát már láttuk, moralizáció nélkül bár, de bekerült a középkori *Gesta Romanorum* gyűjteményébe, és így fordításban az orosz közönség is olvashatta.⁵⁹ A *Historia Apollonii* motívuma (Antiochus bűnös vonzalma leányához) az Osiris-mythosnak megfelelő vonásaival egybeforrva egy modern georgiai népmese témája.⁶⁰ Az egyik kaukázusi mese pedig meglepően egyezik Anubis és Bata történetével.⁶¹

Az orosz mesékben nem ritkán felbukkanó egyiptomi nevek (pl. Kleopatra királykisasszony Löwis of Menar gyűjteményének 53. darabjában, melyhez a kiadó is egyiptomi párhuzamokat említ: XX.) végeredményben nem sokat mondanak; nem állapíthatunk meg semmiféle kapcsolatot az egyiptomi és a szláv istenek között abból sem, hogy pl. egyiptomi hagyomány szerint Isisnek Osiris sorsa miatt a Nílusba hulló könnyei öl indul meg a folyó áradása,⁶² míg egy kievi hagyomány szerint Perun, mikor ledöntötték, könnyezni kezdett, mire a Dnjepr kilépett medréből.⁶³ Éppen csak befejezésül szeretnénk bemutatni egy XVIII. századi ponyvából való orosz mesét, amelyet Löwis of Menar is közöl (55. sz.) Ebben három királyfi indul szerencsét próbálni. A két nagyobbik elhald hűjával a tengerben úszó koporsó mellett, a legkisebb pedig megszánja, felveszi és a legközelebbi parton eltemetteti. A temetés után megjelenik a hálás halott (322): „*Ich heisse Iwaschka, Weisses Hemd, und war ein grosser Ketzer. Meine Mutter erkannte, dass ich den Menschen durch meine Ketzerei viel Schaden tat. Sie liess diesen Sarg anfertigen und, nachdem man mich hineingelegt hatte, den Deckel auflegen und die Ritzen*

⁵⁶ Drexler, Roscher ML s. v. „Isis“ 428.

⁵⁷ L. Drexler, 456.

⁵⁸ Egyéb egyiptomi elemek a szlávsg vallásosságára vonatkozó források között: *Mansikka*, 166—.

⁵⁹ L. Katona Lajos bevezetését Haller János *Gesta Romanorum*-fordításának kiadásához, RMK 18, 1900, 91.

⁶⁰ „Le garçon aux cheveux d'or.“ Közli és fejtegeti I. Frank-Kamenetzki, Über die Wasser- und Baumnatur des Osiris. Arch. für Rel.-wiss. 24, 1926, 236—, Kerényi, Romanlit. 237, 34.

⁶¹ Ehhez gyűjtött párhuzamokat az európai folklórból M. Burckhardt, Zeitschr. für äg. Sprache 50, 1912, 118—.

⁶² Drexler, Roscher ML s. v. „Isis“ 456.

⁶³ I. Novikov, Puskin v izgnaniji. 1947, 183.

⁵² Gudzij, 49—. A régi vallásos orosz hagyomány forrásaira és továbbélésére vonatkozólag l. L. Calmann összefoglalását: Altrussische Heiligenlegenden. 1922, 112—.

⁵³ 2, 121. A mese orosz változatát közli Löwis of Menar, 49. sz., „genealogiáját“ l. Braun S. összeállításában: A népmese. 91—; másik „orosz“ változatát „Die russische Finetee und die russische Galethee“ címmel P. Zaunert „Deutsche Märchen seit Grimm“ c. gyűjteményében, 1, 1922, 216—.

⁵⁴ *Mansikka*, 150.

⁵⁵ *Mansikka*, 165.

verstopfen, und den Sarg mit eisernen Reifen beschlagen. Danach aber verfluchte sie mich und warf mich ins Meer. Und auf dem Meere schwamm ich länger denn zwei Jahre herum, und niemand nahm mich auf. Jetzt jedoch dank ich dir auf den Knieen für meine Rettung und will dir ewiglich ein treuer Diener sein und in allen Fährlichkeiten helfen.“ Ha hitvédelmi és nevelő céllal átformálva is, de sikerültebben fel sem támadhatott volna — az Osiris-mythos.

Az „osirisi“ mese- és legendaalakok közül már csak Clemens hiányzik. A Breviáriumban olvasható legenda szövegében már feltűnt Traianus neve, és az, hogy a császár a martýrt a Fekete-tenger túlsó partjára (*trans mare Ponticum in solitudine urbis Chersonae*) száműzte. Itt vetették a tengerbe, itt történt a csoda is: a tenger visszahúzódott, és a keresztény hívők egy márványkápolnát láthattak, benne pedig a martýr kőkoporsóba rejtett holttestét. A legendának ezzel a változtatásával érintkezik az az orosz népi hagyomány, amely szerint Szűz Mária nem más, mint a tengeri *vodjanoj* legidősebb leánya, *Marja morevna*, vagy *morszkaja carevna*. Ott él a kék tengerben, amelyből a Bujan nevű égi sziget kiemelkedik. Ez az óceán a tengerek

anyja, erre épült Klim (Clemens) római pápa szobornaja *cerkovj*-a (oikumenikus egyháza), és ebben a templomban van az ereklyetartó, amely Clemens pápa csontjait magábazárja.⁶⁴

*

Hermes Trismegistos vígasztalan jóslata szerint (Ps.—Apul. Asclep. 24) az alexandriai Serapeion ledöntése után „Egyiptomot elhagyják istenei, és a halottak országává változik. Vallásából nem maradt egyéb, mint mesék, melyekben senki sem hisz, és csak a kőbemetszett szavak beszélnek a bevándorló barbároknak az elmúlt idők jámborságáról“:

... *linqueturque Aegyptus, terraque, sedes religionum quae fuit, viduata numinum praesentia destituetur. . . . Tunc terra ista sanctissima, sedes delubrorum atque templorum, sepulcrorum erit mortuorumque plenissima. O Aegypte, Aegypte, religionum tuarum solae supererunt fabulae eaeque incredibiles posteris tuis, solaue supererunt verba lapidibus incisa tua pia facta narrantibus.*

Borzsák István

⁶⁴ L. Hacs, 148; Calmann, 95.

ВОЛЖСКИЙ МИФ ОЗИРИСА

В рассказе В. Смирнова „Открытие мира“ есть „сказка о счастливой палке“ (Москва 1948, 61—67 стр.). Эта сказка в приведенном варианте не встречается в числе известных нам сказок, но носит самые характерные черты мира русских сказок. Значение ее, несмотря на включение в рассказ можно понять, логика есть. Впрочем очень мало сказок, которые в устной традиции сохраняют в логическом порядке и без изменения все подробности связанного содержания. Вместо обычных в сказках трех братьев, например, говорится только о двух, тройное повторение тоже запутывается, но повесть все же толковая, целая и несомненно оригинальная, но только измененная народная сказка.

Содержание ее можно кратко изложить следующим образом: красавица Ольга бежит от злого Кощея; смертельную опасность она может избежать лишь в том случае, если с помощью „Водяного“ „превратится в воду“, просто говоря: „утопится в реке“, (и так из Ольги стала Волга). Но Ольга может воскреснуть, стоит только найти среди многих „чертовых пальцев“ ее палец, не превратившийся в воду потому, что на нем было кольцо с крестом. Герою сказки удастся найти палец: высокая волна выбросила его на берег, герою стоит только поцеловать и палец превратится в живого человека.

Мотивы, анализируемые в сказке, с одной стороны, указывают на следы, ведущие к общему

(русскому) миру сказок, с другой стороны — раз-облачают родство с египетским мифом Озириса. Ольга так же как и преследуемые герои греческо-римского мира, только тогда окончательно избавится от преследователя, если утопится в реке и даст ей свое имя (Ольга — Вольга — народная этимология), как например Икар, Элле, Тиберин или Тразимен и многие другие действующие лица классической мифологии. В дальнейшем в обсуждение вопроса надо внести весь комплекс „прыжка Левкадского“ и мистического „исчезновения“.

И труп Озириса река уносит в море, волна выбрасывает его на берег. Изис вскрывает гроб и покрывает поцелуями своего мертвого мужа. Неумолимый Тифон разрезает труп Озириса на куски, но Изис идет на розыск и πλὴν τῶν αἰδοίων находит. Божества Озириса достигает каждый египетский мертвец, главным образом тот, кто утонул в воде (ποταμοφόρητοι), как например загадочно исчезнувший „озирисский“ Антиноос. Миф Озириса живет и в мученичествах апостола Матвея, папы Клементя и пресвитера Луккиана. Но в виде секуляризованного религиозного рассказа встречается и в средние века в нескольких вариантах (*Gesta Romanorum*), даже в новых временах находим их следы (например: Goethe „Wilhelm Meisters Lehrjahre“).

Проблема является в том, что можно ли установить какую-либо связь — помимо установления

сходства „мотивов“, зарегистрированных в специальной литературе — между русской сказкой с обдуманным значением и глубокомысленным египетским мифом, составленным подобным образом не из пустых „мотивов“?

Если излучения античных средиземноморских культур монтируем на карту и думаем об эллинистических памятниках гандарского греческо-буддийского искусства, найденных в Китае, в Корее или в Северной Монголии, не можем воздержаться от мысли о возможности, что и в края, находящиеся гораздо ближе, могли попасть не только посуда, текстиль и предметы мелкой пластики, происходящие из Греции, Сирии или из Египта, но и умственные продукты и религиозные представления того же происхождения.

Жители южно-русской низменности не забывали то, с чем они познакомились путем греческо-римских торговых и других связей и все это жило в сознании тех славянских народов, которые стали оседлыми там же, после переселения народов. Греков, например, доказывает прямое продолжение традиций в русской системе мер, а Блаватский устанавливает влияние греческого искусства в южно-русских краях и до сегодняшнего дня. Черноморские греческие колонии пережили переселение народов, и в течение средних веков постоянно поддерживали связь с греческой родиной, т. е. с греческими церковными центрами. Писатели IX—XI века называют Днепр „греческой рекой“. Через восточно-греческую церковь познакомилась Россия, например, с фигурой святого Блазия, охраняющего скот и стала почитать его под именем Власий-Волоса: таким же образом стал из $\beta\omicron\upsilon\lambda\upsilon\varsigma$ $\phi\rho\omicron\upsilon\rho\omicron\varsigma$ $\mu\epsilon\tau\alpha\varsigma$ византийской легенды „скотий бог“ языческих славян, который остался и поныне

покровителем скота русского крестьянина. Так превратился в языческого бога и другой христианский святой, например св. Николай и так же стал Траян богом славян. Подобное мы видим на примере двух античных праздников, вернее народных обычаев славянства: веселый, весенний античный праздник (Rosalia). Несмотря на все запреты церкви этот праздник распространился и остался на славянских территориях и интересным образом слался с языческим культом подобного созвучия „Русалок“. А „Kalendae“ сохранились не только как „рождественская песня“ (Коляда) и маскарад не нравящийся церкви, как грубое развлечение, но и живет, как божественная фигура св. Коляды.

Мы видим, что египетский миф, путем непосредственной (античной) пропаганды или же в виде рассказа египетского происхождения, при посредстве Византии мог проникнуть в Россию и существовать там веками. Например то, что мотив „Historia Apollonii“ слившийся с мифом Озириса появляется в одной современной грузинской народной сказке, свидетельствует только об упорной дальнейшей жизни эллинистическо-египетского сюжета на таких территориях, где на первый взгляд и не предполагали.

Впрочем, в русских сказках нередко встречаются египетские имена, или намеки, которые конечно только доказывают, что в византийских рассказах встречается много египетского материала. Пятьдесят пятая сказка собрания Люиса оф Менара, однако так сходна с мифом Озириса (только в христианской переработке), что и родство истории Ольги с мифом Озириса не должны считать сомнительным.

Иштван Боржак

LUDUS IN CUNABILIS CHRISTI

A magyarországi középkori vallásos színjátékra vonatkozólag néhány szórványos adaton kívül semmisen maradt ránk, s ezek is csupán arról tanúskodnak, hogy az istentisztelet néhány mozzanatát nálunk is színjátékszerűen kibővítették a XI–XII. században.¹ A magyarországi német városok úrnapi játékaikról már többet hallunk a középkor vége felé,² az első magyar nyelvű vallásos játékszövegek azonban már az iskoladrámához tartoznak. Pedig ez a rendkívül érdekes műfaj Európa nagyrésztében csaknem egy fél évezreden át virágzott s a társadalomtörténetnek, a népszokásoknak és a színjátszás történetének sok felbecsülhetetlen értékű adatát őrizte meg számunkra. Hagyománya fennmaradt nálunk is a betlehemes játékokban.

Néhány különösen érdekes, bizonyos szempontból egyedülálló játék maradt ránk abban a német nyelvű kéziratban, melyet az egri érseki könyvtár őriz. Ezekre Toldy Ferenc hívta fel a figyelmet 1855-ben az „Uj Magyar Múzeum”-ban, majd Karl Ferd. Kummer publikálta őket 1882-ben „*Erlauer Spiele*” címen, s ugyancsak ő vizsgálta meg a játékokat filológiai szempontból. A kézirat, mely 6 játékot tartalmaz, a tizenötödik századból származik, bár maguk a játékok feltehetően régebbiek. Az értékes zenei anyag a mai napig sincs tudományosan feldolgozva.

Kummer véleménye szerint a játékok végső szövegezése Nyugat-Karinthiában történt. Kettő közülük, a *Ludus in cunabilis Christi* és a *Ludus trium magorum* a karácsonyi, a másik négy: *Visitacio sepulchri in nocte resurrectionis*, (sic) *Ludus Marie Magdelene in gaudio*, *Ludus Judeorum circa sepulchrum domini* és a *Mária-síralom* pedig a húsvéti ünnepkörhöz tartozik.

A hat játék közül csupán a Háromkirályokat és a Mária síralmat tekinthetjük valóban „vallásos” játéknak. A fejlődésnek azon a fokán, mikor játékaink keletkeztek, a vallásos színjáték már régen

túlnőtt az istentisztelet keretein; a városi polgárság rendezte az előadást, szereplői is nagyrészt a városi lakosság közül kerültek ki s a hagyományos motívumokat a városi polgárság kultúrájának megfelelően bővítették „világi,” főként komikus elemekkel.³ A „vallásos” és a „világi” elemek közül azonban mégis csak a vallásosak vannak túlsúlyban, ezek adják meg a játék hangulatát, a cselekmény vezérfonalát. Az egri kézirat színjátékainál azonban fordítva áll a helyzet. A vallásos színjáték paródiájának is szokás őket nevezni, mert a hangsúly szemmel láthatólag nem a vallásos cselekményen, hanem a humoros részleteken van.

A „*Visitacio sepulchri*,” a feltámadás-játék, pl. akárcsak a többi hasonló tárgyú színjáték, a három Mária fellépésével kezdődik, akik Jézus sírjához indulnak s útközben balzsamokat kívánnak venni, hogy Jézus testét megkenjék. Azonban néhány bevezető verssor után megjelenik Rubinus, a balzsamot áruló kereskedő szolgája, aki a bohóc szerepét tölti be s újból szabályos beköszöntőt mond:

Nu hort all gemain
paide gross und chlain
chlain und gross,

.....
wir wellen haben spil
des ist nicht wenig und nicht vil.

majd megérkezik a másik bohóc-szolga a Medicus-sal, a kuruzsló kereskedővel s megkezdődik a játék — szabályos bohózat, házasságtöréssel, verekedéssel. Ennek a jelenetnek elemzése túlnőne e tanulmány keretein, kapcsolatai az antik színjátszással, a germánság népi hagyományaival, stb. kiterjedt irodalom tárgyát képezik,⁴ szinte azt is mondhatnánk, hogy Európaszerte a vallásos színjáték legkedveltebb „világi” motívuma. Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy sehol másutt nem jelentkezik annyira öncélúan, mint éppen az egri játékban. A passiókban pl. csupán kellemes változatosságot jelent Krisztus szenvedéseinek vég nélküli bemutatása közben, itt azonban éppen fordítva úgy tűnik, mintha a sovány vallásos cselekményt konstruálták volna ennek a jelenetnek kedvéért.

³ V. ö. Dömötör Tekla. i. m. 70–76 l.

⁴ Bő irodalmából csak néhány alapvető munkát sorolunk fel: Nicoll: *Masks, Mimes and Miracles*. London 1931. Bäschlin, *Die altd. Salbenkrämerspiele*. Diss. Basel 1929. Robert Stumpf: *Kultspiele der Germanen als Ursprung des mittelalterlichen Dramas*. 1936.

¹ A magyarországi középkori színjátszás kérdésére itt nem óhajtottunk részletesebben kitérni. Karácsonyi liturgikus jelenetet tartalmaz Hartvik győri püspök „Pontificale”-ja (ld. Kniewald Károly: Hartwick, győri püspök „Agenda Pontificalis”-a. Magyar Könyvszemle 1941, 1–21 l.) a húsvéti Quem quaeritis szöveg a Pray kódexben maradt ránk. (Zalán Menyhért: A Pray kódex feltámadási szertartásai és misztériumdramája. Pannonthalmi Szemle 1927.) — A kérdés részletes irodalmát i. Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet. Dömötör Tekla: A passiójáték, 1936. Hont Ferenc: Az eltűnt magyar színjáték. 1940.

² L. Ernyey-Kurzweil: *Deutsche Volksspiele aus den oberungarischen, Bergstädten II.* 1937. Ábel Jenő: Színügy Bátfán a XV. és XVI. században, Századok 1889 évf. — Pukánszky Béla: *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn*. Münster 1931.

Hasonló a helyzet a Mária Magdolna életéről szóló játéknál is. Mária Magdolna világi élete és megtérése is a német vallásos játékok kedvelt motívumai közé tartozik,⁵ de a hosszú passiószövegek keretében csak epizódiként hat a hatalmas teológiai konstrukció közepette. Az egi játékban a cselekmény önálló és öncélú. Először a pokolba visz a játék szerzője, ahol az ördögök rendkívül durva tréfáikkal szórakoztatnak. Ezt a jelenetet a vallásos játékok társadalmi szatírává fejlesztették ki, sorra megjelennek a mesterségek képviselői s elmondják, miért kerültek a pokolba, a pék kenyere kisebb volt az előírtnál, a cipész silány cipőket készített, stb. Az egi játék is a hagyományos motívumokat használja fel s csupán tréfáinak egészen szokatlan durvasága emeli ki a többi hasonló jelenet közül. Majd egy fiatalember, Proculus jelenik meg, aki kerítőnő segítségével környékezi meg Mária Magdolnát. Hosszabb énekes és táncos jelenet következik, mely leginkább egy modern operettre emlékeztet, míg a játék végén, pár sorban és a szokott lélektani indokolás nélkül, megtér Mária Magdolna és ezzel befejeződik a játék.

Hasonló jellegű a „Ludus Judaeorum circa sepulchrum Domini” i. A Jézus sírját őrző katonák tréfálkozásai teszik ki a játék javarészét, a vallásos cselekmény elsikkad.

Mint láttuk tehát, mind a három játék a „világi” motívumokat a „vallásosak” hátrányára egészen szokatlan módon bővítette ki. Azonban mégiscsak megőrizték a vallásos színjátékok tradicionális menetét; motívumaik kivétel nélkül másutt is megtalálhatók, csak éppen a vallásos elemek háttérbe-szorulása, s rendkívül durva hangjuk, mely még a német későközépkor tanulmányozója számára is feltűnő, különbözteti meg őket a többi egykorú játéktól.

Más a helyzet azonban a karácsonyi játékok egyikénél, a feltűnően rövid „Ludus in cunabilis Christi”-nél. Ez is tartalmazza a késő-középkori karácsonyi játékok sok motívumát s mégis olyan lényegesen eltér a többitől, hogy egy tlen eggel sem lehet kapcsolatba hozni. Műfajilag a német skazirodalom által „Kinderwiegenspiel”-nek nevezett játékok közé tartozik,⁶ vagyis azok közé a karácsonyi játékok közé, melyeknek középontjában a bölcsőben fekvő Jézus ringatása áll. Minthogy az egyházi hagyomány jászlat és nem bölcsőt ismer, ezeket a játékokat germán népi eredetűnek szokás tartani.⁷ Motívumaik egyrésze a magyar betlehemes játékokban is megtalálható még: József és Mária szállást keresnek, az angyalok megjelennek a mezőn alvó pásztorok előtt, a pásztorok és a három király látogatása, József civakodik a dajkával, kását főz a csecsemőnek, stb.

⁵ V. ö. M. N. Hoffmann: Die Magdalenenszenen im geistl. Spiel des deutschen Mittelalters. Diss. Münster 1933.

⁶ V. ö. Berthold: Die Kinderwiegenspiele (Beitr. zur Gesch. der deutschen Spr. u. Lit.) 1932.

⁷ Stumpf. i. m. 416. kk.

Mindennek a „Ludus in cunabilis Christi”-ben csak pusztá váza maradt meg, míg a motívumok jórésze a kézirat másik karácsonyi játékába, a teljesen szabályszerű „Ludus trium Magorum”-ba ment át, mely szervesen illeszkedik a német karácsonyi játékok fejlődéstörténetébe. A játék felvonulással kezdődik, majd a szereplők elhelyezkednek és a „Judeorum synagoga” énekével az incarnatio feletti kétségét fejezi ki. Ez a jelenet a többi középkori karácsonyi játék által válik érthetővé, melyekben a zsidók hosszú teológiai vitát folytatnak Augustinusszal a prófétákkal, stb. Mindebből itt csak egy énekelt latin versszak maradt meg, melyet hosszabb értelmetlen szöveg követ. Ezek a tréfás szövegrészletek a héber nyelvet voltak hivatva utánozni. Szövegünk szó szerinti egyezést mutat az V. egi játékban, a „Ludus Judeorum circa sepulchrum”-ban Kajafás énekével. Majd, akárcsak a többi karácsonyi játékban, megjelenik a pásztor, aki az angyaloktól értesült Krisztus születéséről. A tradicionális három pásztor helyett azonban csak egy szerepel s ahelyett, hogy a szokásos ajándékokkal kedveskedne a kis Jézusnak, őt kínálja József borral. Ezután a zsidók Józsefnek és Máriának esküvői éneket zengenek. Kummer ezt a jelenetet a szt. Galleni „Kindheit Jesu” hasonló motívumával veti össze, ott azonban József és Mária házassága komoly formában szerepel és szervesen illeszkedik a cselekménybe, míg játékunkban csupán egy tréfás gúnydalban utalnak rá, melynek párhuzamát egy játékban sem találtuk meg.

Következik a kis Jézus ringatása, a többi hasonló tárgy körű játékokban is előforduló egyházi énekek kíséretében, azonban a szerző, mintha csak sietett volna túl lenni a komoly jeleneten, csupán a latin énekek első sorát adja meg s hiányoznak a németnyelvű szokásos karácsonyi énekek, melyek különben egyetlen „Kinderwiegenspiel”-ből sem hiányoznak. Ezt megelőzően és utána pedig a szent szülők, a pásztorok, a dajka, sőt maga Jézus is húznak egyet a hordóból, majd a hidegre való hivatkozás al sietve elvonulnak. A cselekménynek határozottan burleszk jellege van, az egyes jelenetek közt értelmi összefüggés nincs, inkább szándékos tréfának, sőt parodizálásnak hat.

Felmerül most már a kérdés, hogyan értelmezzük az egi játékokat s különösen a Ludus in cunabilis Christi-t? R. Stumpf szerint aki a középkori vallásos színjátékok „világi” elemeit a germán vallástörténet és néprajz szempontjából vizsgálta „nyilvánvalóan népi játék beolvasztásáról van itt szó.”⁸ Ellentmond ennek az, hogy a karácsonyi játékok továbbfejlődése során számos a legkülönbözőbb típusú, népi karácsonyi játék maradt fenn; éppen Karinthiában is, melyek azonban sehol sem mutatnak semmiféle analógiát az egi játékkal, bár a középkori karácsonyi játékok

⁸ Stumpf. i. m. 417 l. A legdöntőbb ellenérv különben éppen a német karácsonyi dalok teljes hiánya, melyek azonnal megjelentek a játékokban, mielőtt azokat nemzeti nyelven játszották.

legtöbb motívumát meglehetősen hűséggel őrizték meg. A népi játékok legjellemzőbb vonása éppen a tradicionalizmus. A népi humor jellemző alakja a betlehemes játék süket pásztora, aki bohókásan félreérti a többiek mondókáját; a népi humor csinált Józsefből felszarvazott férjet, Heródesből pedig dúló-fúló, tehetetlen, kijátszott zsarnokot.

Az egri játék azonban nem jellemkomikumot alkalmaz, nem az egyes jelenetek tréfás kibővítésével ér el humoros hatást. Értelmetlensége és összefüggéstelensége nem úgy hat, mintha szövegromlás idézte volna elő, hanem tudatos, szándékos írói fogásnak tetszik. Inkább a műfaj paródiájának tűnik fel s a középkori diákköltészet alkotásainak hangja csendül vissza benne.⁹

Itt néhány szóval ki kell térnünk a játékok szerzőjének, jobbanmondva utolsó átdolgozójának személyére. Errevonatkozólag más adatunk nincsen, mint amit magukból a játékokból következtethetünk ki. A IV. játékban, a Ludus Marie Magdalene in gaudio-ban az ördögök új lelkeket hoznak a megőrült pokolba. Mint már említettük, ezt a jelenetet társadalmi szatírának használták fel a német játékokban. Az egri játékban is pokolba kerül a pék, a korcsmáros, aki rosszul mérte ki a bort a szabó, a cipész, stb. A „sexta et octava anima” azonban, a diák és az írnok, nem kerülnek a pokolba. Lucifer elengedi őket, sőt bizonyos jóindulattal hallgatja kicsapongásaik kérdés-felsorolását. Jelzőik: „stolzer schreiber”, a diák pedig „hübscher Minner” s vétkeik kizárólag szerelmi téren keresendők. Sőt az író annyira gyönyörködik a tárgyban, hogy még egy másik diákot is hoznak az ördögök a pokolba, akit Lucifer szintén elenged. Mária Magdolna udvarlója is az írnokra féltékeny:

Und trauret auch ein ander man
der mit dem griffel schreiben chan
das ist mein sware

mire Mária Magdolna kifejti, hogy ő bizony az írnokba szerelmes és dicséri az írnok vele szemben tanúsított bőkezűségét. A parasztokat viszont nem nagyon kedvelte a játékok szerzője s ahol csak lehet gúnyolja őket. Rubinus, a kereskedő, szolgáját csirkefogónak nevezi, mire az rávágja:

⁹ V. ö. Lehmann: Die Parodie im Mittelalter, Münster 1922, 136 kk.

Herr, das pin ich nicht allain

Das sind di paurn mit mir all gemain.

Máskor „rocziige paurn”-nak nevezi őket (III. 679)

Mindebből arra következtethetünk, hogy a játékok szerzője írnok, vagy diák lehetett, aki a rendelkezésére álló tradicionális motívumokat olyan szabadon dolgozta fel, amennyire csak azt a műfaj megengedte.¹⁰ Sőt a Ludus in cunabilis Christi esetében egyenesen a paródiáig merészkedett. Ezzel kapcsolatban utalnunk kell arra, hogy éppen a karácsonyi ünnepkör volt az, mikor maga a páp-ság leginkább utat engedett az egyházon belül is a féktelen vídamságnak és kicsapongásnak. Utalunk a gyermek-püspök választásának szokására, mely a szubdiakonok és a szerzetesi iskolák diákságának ünnepe volt s magának a misén k parodizálásához vezetett, éppen a XIV. században, hová ezt a játékot nyelvi alapon utalhatjuk. Van hír arról is, hogy a szerzetesek a maguk mulattatására is előadtak színdarabokat a szerzetesi és iskolákon belül. Sokkal valószínűbb, hogy a Ludus in cunabilis Christi valami ilyesfajta alkalomra készült, mint széleskörű előadás céljára, míg a másik 5 játék kétségtelenül a nagyközönségnek volt szánva.

Sajnos azáltal, hogy a kéziratok eredetét pontosan megállapítani nem tudjuk, nélkülöznünk kell a városi levéltárak adatait, melyek gyakran értékes felvilágosításokat tartalmaznak a játékok másolójára, rendezőjére, stb. vonatkozólag. Kéziratunkból csupán annyit lehet megállapítani, hogy a másolás négy kéz munkája, s mint azt az utólagos bejegyzések javítások bizonyítják, három közülük: a Visitacio sepulchri, a Ludus Judeorum és a Mária siralom valóban előadásra is került. Az egri játékok jó példái az egyház nyomasztó befolyása alól mindinkább szabadulni vágyó, késő-középkori gondolkodásnak. Egyik megnyilvánulása annak az új városi kultúrának, mely a kora kapitalizmus térhódításával megdönteni készült a feudalizmust s a skolasztika hínárjába egyre inkább elmerülő egyház hegemoniáját. Merészen gúnyos hangjuk egy új társadalmi rend és világnézet közeledtét hirdetik.

Dömötör Tekla

¹⁰ A középkori diákköltészetre vonatkozólag l. Kardos Tibor i. m. 211 kk.

Les mystères du moyen âge en Hongrie n'ont pas laissé de traces jusqu'à nos jours, à l'exception de quelques renseignements sporadiques, qui ne font que nous témoigner, qu'aux XIe et XIIe siècles chez nous aussi on dramatisait certaines phases de l'office divin à la façon des drames liturgiques. Vers la fin du moyen âge on jouait des mystères dans les villes allemandes en Hongrie, mais le texte des premiers mystères en langue hongroise, appartient déjà au drame scolaire. Pourtant ce genre extraordinairement intéressant fleurit presque partout en Europe pendant cinq siècles; chez nous la tradition en est conservée dans les jeux de Noël populaires.

Dans un manuscrit allemand conservé dans la bibliothèque de l'archevêché de Eger (Hongrie, comitat Heves) nous trouvons quelques mystères qui sont exceptionnellement intéressants, on pourrait même dire, à certains points de vue, uniques en leur genre. Karl Ferd. Kummer les publia sous le titre de „Erlauer Spiele“ en 1882. Les six mystères contenus dans le manuscrit sont supposés être plus anciens que le manuscrit lui-même, qui date du XVe siècle.

D'après l'avis de Kummer le texte définitif fût redigé en Carinthie occidentale. Entre ces six drames, deux, le „Ludus in cunabilis Christi“ et le „Ludus trium magorum“ se rapportent aux festivités de Noël; les autres quatre, „Visitacio sepulchri in nocte resurrectionis, Ludus Marie Magdalene in gaudio, Ludus Judeorum circa sepulchrum domini“ et la „Lamentation de la Vierge“ — à celles de Pâque.

Sur ces six jeux, seul celui des Trois Mages et la Lamentation de la Vierge sont considérés comme de vrais „mystères.“ Au moment du développement de l'histoire, où naquirent nos jeux, le mystère avait depuis longtemps dépassé le cadre de l'office divin. Les éléments traditionnels furent amplifiés conformément à la culture de la population urbaine, par des éléments laïques, surtout comiques. Entre les éléments laïques et religieux, la prédominance est quand même à l'élément religieux; cependant dans le manuscrit de Eger nous trouvons le contraire. Là les mystères sont souvent nommés parodies, car le poids dominant n'est pas l'action religieuse mais plutôt la partie comique.

P. e.- dans „Visitacio sepulchri“ le jeu de la Resurrection, où comme dans n'importe quel autre mystère la scène commence avec l'entrée des trois Maries, allant au tombeau. Après un prologue de quelques vers, apparaît Rubinus, le serviteur du marchand de baumes, qui ici remplit le rôle du bouffon, et dit de nouveau un prologue. Sur ce, paraît le second bouffon-serviteur avec Medicus, le marchand charlatan; et alors commence la farce usuelle avec adultère, et bagarre. Une analyse de cette scène dépasserait les cadres

de cette étude, on peut presque dire, que dans les mystères de toute l'Europe c'est le motif laïque préféré. Il nous faut cependant admettre que nulle part ailleurs il ne se manifeste si nettement comme but principal, que dans le jeu de Eger. Par exemple, dans les Passions il ne représente qu'un agréable divertissement dans la série infinie des supplices du Sauveur; mais dans le mystère de Eger on dirait au contraire qu'on a construit une action religieuse pour l'amour de cette scène.

Il en est de même dans le jeu qui a pour sujet la vie de Marie-Madeleine. La vie terrestre et la conversion de Marie-Madeleine sont un sujet de prédilection des mystères allemands. Dans le mystère de Eger l'action est indépendante et à son propre but. Tout d'abord l'auteur du jeu nous mène en enfer où les diables amusent par des plaisanteries extraordinairement grossières. Bientôt, Procus, un jeune homme, entre en scène et avec l'aide d'une entremetteuse essaye de séduire Marie-Madeleine. S'ensuit une scène avec chants et danse qui nous rappelle plutôt une opérette moderne; et en quelques lignes, sans les raisons psychologiques accoutumées, Marie-Madeleine se convertit et nous sommes amenés à une fin un peu brusque.

„Ludus Judeorum circa sepulchrum Domini“ est d'un caractère indentique. L'action religieuse s'efface complètement devant les plaisanteries des soldats qui gardent le tombeau du Christ.

Comme nous l'avons déjà constaté dans les trois mystères, les détails laïques se développent d'une façon inaccoutumée au détriment des éléments religieux. Mais ils ont quand même conservé les traits traditionnels des mystères. La situation est différente en ce qui concerne le „Ludus in cunabilis Christi.“ Il comporte également de nombreux motifs des mystères de la fin du moyen âge, et ne peut quand même être comparé aux autres jeux de Noël. Ce jeu appartient au genre littéraire appelé „Kinderwiegenspiel“. Comme la tradition ecclésiastique ne connaît pas le berceau, seulement la crèche, on suppose que ces mystères doivent être d'origine populaire germanique. Nous retrouvons une part des motifs dans les jeux de Noël hongrois actuels: la Vierge et St. Joseph cherchent un abri, les anges apparaissent aux bergers, l'adoration des Mages et des bergers, Joseph se disputant avec la nourrice, faisant une petite bouillie au nouveau-né, etc. Dans le „Ludus in cunabilis Christi“ nous trouvons seulement le cadre de l'action alors que la majorité des motifs se retrouvent dans un autre jeu du manuscrit „Ludus trium Magorum“, qui est un mystère régulier, s'incorporant exactement dans l'histoire de l'évolution des mystères de Noël allemands. La pièce commence avec la procession des acteurs, puis la „Judeorum synagoga“ exprime sa doute sur l'incarnation. Cette scène devient compré-

hensible grâce aux autres mystères du moyen âge dans lesquels les Juifs ont des longues dissertations théologiques avec St. Augustin, les autres prophètes, etc. De tout cela il ne nous est resté qu'une strophe chantée en latin suivie d'un long texte incompréhensible, qui était appelé à imiter la langue hébraïque. Puis, comme dans les autres jeux de Noël, apparaît le berger. Seulement au lieu des trois bergers traditionnels, nous n'en voyons qu'un seul en scène, et au lieu d'apporter les cadeaux habituels à l'enfant Jésus, c'est Joseph qui lui offre du vin. Ensuite les Juifs chantent des hymnes nuptiaux en l'honneur de Joseph et Marie. Kummer compare cette scène avec des motifs identiques de „Kindheit Jesu“ de St. Gallen; mais dans ce dernier, le mariage de Marie est Joseph est représenté d'une manière sérieuse et s'incorpore strictement dans l'action; alors que dans nos jeux on n'y fait allusion que par un chant ironique, dont l'équivalent ne se retrouve dans aucun autre mystère.

Suit le bercement du petit Jésus, comme dans les autres mystères analogues, accompagné de chants religieux; toutefois on dirait que l'auteur avait hâte d'en finir avec les scènes sérieuses, il se borne à nous donner seulement la première ligne des chants latins, ici manquent les chants habituels de Noël, qui ne font défaut dans des „Kinderwiegenspiele.“ Cette scène précède celle où la Vierge, St. Joseph, la nourrice et même Jésus Christ boivent un peu du tonneau, puis se référant au froid violent ils quittent précipitamment la scène. L'action a un caractère très nettement burlesque; entre les scènes il n'y a aucun rapport, on a l'impression d'une plaisanterie voulue et même — d'une parodie.

Enfin nous devons ici étudier la personne de l'auteur des mystères ou plutôt la personne de celui, qui, en dernier les a remaniés. Nous n'avons pas d'autres données à ce sujet que ce que l'on

arrive à déduire des jeux eux-mêmes. Dans le „Ludus Mariae Magdalene in gaudio“, les diables amènent des nouvelles âmes dans l'enfer vacant. Cette scène était utilisée, dans les mystères allemands, pour en faire des satires de la société. Dans les jeux Eger on voit en enfer le boulanger, l'aubergiste qui ne donnait pas la mesure du vin, — le tailleur, le cordonnier, etc. Toutefois l'écolier et le greffier ne vont pas en enfer. Lucifer les relâche et même écoute avec complaisance la liste vantarde de leurs excès. Leurs qualificatifs sont „stolzer schreiber“ et pour l'étudiant „hübscher Minner“; et ils pèchent seulement par débauches amoureuses. L'auteur se plaignait à tel point dans ce thème qu'on amène en enfer un second étudiant que Lucifer relâche également. L'adorateur de Marie-Madeleine est aussi jaloux du greffier. A la suite de quoi Marie Madeleine vante la générosité de celui-ci à son égard. Par contre l'auteur du jeu n'aimait pas beaucoup les paysans, et à chaque fois qu'il le pouvait, il se moquait d'eux.

On déduit de tout ce qui précède que l'auteur qui était soit greffier soit étudiant a remanié les textes traditionnels à sa disposition autant que l'oeuvre le permettait, et même dans le cas de „Ludus in cunabilis Christi“ il a osé aller jusqu'à la parodie. A ce sujet nous devons rappeler que c'est justement pour les fêtes de Noël que le clergé a le plus souvent donné libre cours dans l'Eglise même à la gaîté effrénée et à la débauche. Nous nous référons à ce sujet à la coutume de l'élection de l'Évêque des Innocents ou des Fous. On croit savoir que les moines eux-mêmes ont joué des pièces de théâtre dans les écoles et dans les monastères. Il est bien plus vraisemblable que „Ludus in cunabilis Christi“ a été composé pour une occasion semblable, alors que les autres cinq mystères étaient, sans aucun doute, destinés au grand public.

Tekla Dömötör

MISCELLANEA

JAVASLAT A MUZEOLÓGUS SZAKOKTATÁS MEGJAVÍTÁSÁRA

Az immár két fél éve életbe léptetett egyetemi reform nagyjában és egészében beváltotta a hozzá-fűzött reményeket és hatékonyan járul hozzá ifjúságunk komolyabb, alaposabb képzéséhez, a minden vonalon jobban felkészült ifjú generáció felneveléséhez. Ennek a reformnak egyik lényegbevágó újítása az volt, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán felállította a muzeológus szakot, vagyis a tanárképzéstől függetlenítette a teljesen más munkát igénylő muzeológus képzést. Szerencsésen felismerte a reform tehát azt, hogy múzeumainkra a marxista-leninista ideológia hatalmas feladatokat ró, mivel múzeumainkban a fejlődés folyamán legmagasabb fokra eljutott élőlény, az ember anyagi kultúrájának emlékei: az eszközök vannak elhelyezve és ezeknek az eszközöknek megszólaltatása képessé tesz bennünket arra, hogy az elmúlt korok társadalmi fejlődését megeleveníthessük. A mult rendszer ezeket az összefüggéseket felismerni soha nem akarta, sőt, ezeket szándékosan homályba burkolta, ezért nem is igyekezett szakmailag felkészült muzeológusokat nevelni, ezért nem volt egyetemünkben a mult rendszerben önálló muzeológus szak és önálló muzeológus képzés.

Ezt a nagy hiányt pótolta az egyetemi reform a muzeológus szak felállításával.

De éppen azért, mivel ez az út eléggé járatlan volt számunkra, mivel az önálló muzeológus képzésben előzetes tapasztalataink nem voltak, néhány kisebb hiba csúszott be oktatásunkba. Ezek a hibák az elmúlt két fél évben napvilágra kerültek, szükséges tehát, hogy ezeket kiértékeljük és kiküszöbölésükre a megoldást megpróbáljuk felvázolni.

Nem szándékozunk itt foglalkozni azzal az általános tapasztalattal, hogy a hallgatóság túl van terhelve órákkal. Gondos összevetés után kiderül az, hogy két muzeológus szak hallgatása kb. heti 30–32 órai elfoglaltságot jelent (a tanulókori órákkal együtt). A jelenleg mutatózó túlterhelés talán azért áll fenn, mivel az áttérés a reform által előírt rendre még mindig zökkenőket okoz a jelenlegi felsőéves hallgatóknál, mivel itt elmaradt előadásokat, vizsgákat kell pótolni. Azt hisszük, hogy az új rendszer szerint tanuló fiatalabb hallgatóknál már ilyen zökkenők nem lesznek. Amennyiben azonban a túlterhelés még tovább is megmutatkoznék, annak orvoslására módot kell találni.

A ténylegesen megmutatózó nehézségeket sorra véve, a következőkre kell rámutatnunk:

Az I. és II. évben, amíg a szakválasztás nem kötelező, súlyos nehézséget okoz az, hogy nem arányos az általános régészeti és művészettörté-

neti órák elosztása. Amíg a néprajzi előadások (nagyon helyesen!) két évre vannak elosztva, addig az általános régészet az I. évben heti 5 órában szerepel, a II. évben egyáltalában nem; a művészettörténet viszont az I. évben nem kapott helyet, a II. évben pedig heti 5 órában kötelező. Ez azt eredményezi, hogy az egyetemre már művészettörténeti érdeklődéssel lépő hallgató egy évig egyáltalában nem hallgat művészettörténetet, az a hallgató pedig, aki a régészet iránt érez hajlandóságot, az I. évben nagyon nagy óraszámban (heti 5 órában) kapja meg az általános tájékoztatást, ezzel szemben a II. évben, amikor el kellene határoznia magát a pályaválasztásra, egyáltalában nem hallgat régészeti előadást. A megoldás kézenfekvőnek látszik: az általános régészeti és művészettörténeti előadásokat úgy kell elosztani, hogy a jelenleg egy évre összezsúfolt anyagot két évre osszuk be és az I. évben mind az általános régészet, mind az általános művészettörténet heti 2–2 órában, a II. évben heti 3–3 órában adassék elő. (Az egyensúly kedvéért a kissé túlméretezett általános néprajz órászáma is az I. évben leszállítható lenne heti 2 órára.)

Ez a beosztás az abszolút óraszámban az I. évben heti 1 (az általános néprajz órászámának csökkentése esetén heti 2) óra csökkentést, a II. évben heti 1 óra emelkedést jelentene. Az általános régészet és művészettörténet óráinak két évre való elosztása nemcsak a hallgatók szempontjából lenne előnyösebb, hanem igen jelentős tehermentesítést jelentene az előadók szempontjából is, akik így sokkal intenzívebben tudnának elmélyedni munkájukba, ami az előadások minőségét jelentősen emelné.

A másik, már súlyosabb fogyatékoság a III–IV–V. évben mutatkozik, mégpedig az ókori régészeti szakon. Itt ugyanis a reform nem számolt az ország tényleges szakember-szükségletével. Ha megnézzük a jelenlegi kötelező órarendet, megállapíthatjuk, hogy ebben teljes mértékben dominál a klasszika archaeologia mind a III., mind a IV. évben. A provinciális régészet a III–IV. évben heti 1–1 órával szerepel. Csupán az V. évben válik intenzívebbé a provinciális régészet oktatása a heti 4 órában szereplő „Pannonia” című előadással. Így a III–IV. év, a csupán 1–1 órás provinciális régészeti előadás beiktatásával, teljesen elhanyagolja azt, hogy provinciális régészeket képezzen, amire mind a budapesti, mind az ország vidéki múzeumainak igen nagy részében ténylegesen szükség van. A klasszika archaeologia tehát nálunk nem csupán arra szolgál, amire nálunk

egyedül szolgálhat, hogy megbízható és biztos, a nagy perspektívákat is megmutató alapot teremtsen a mi speciális viszonyaink között adott provinciális régészet műveléséhez, hanem teljesen túlsúlyra jutott egyetemi oktatásunkban és szinte öncélúvá vált. Márpedig az minden magyar szakember előtt világos, hogy nálunk a klasszika archaeológia emlékei múzeum inkban igen kis százalékban vannak képviselve és 6–8 évenként 1–2 klasszika archaeológus szakember kinevelése éppen fedezi a múzeumainkban fennálló szükségletet és a tudomány szükségleteit is kielégíti. A klasszika archaeológiának ez a túlsúlyra jutása idézte elő azt, hogy az utolsó 2–3 évben végzett hallgatók provinciális régészetben egyáltalában nem jártasak és amikor a budapesti vagy vidéki múzeumainkba jutva szembekerülnek a múzeumainkban lévő provinciális emlékekkel, ezekkel szemben teljesen tanácstalanul állnak és a legelemibb provinciális régészeti ismereteiket is igen nehéz munkával, legtöbbször már csak autodidaxis útján tudják utólag megszerezni.

Ennek a helyzetnek a következményeit le kell vonnunk. Ötéves tudományos tervünk okvetlenül megköveteli, hogy a szakemberekkel is tervszerűen gazdálkodjunk és a szakemberképzést ne „ad hoc”, hanem tervszerűen irányítsuk.

Ismételjük, teljesen tisztában vagyunk azzal, hogy a klasszika archaeológia tanulmányozása adhatja meg a kulcsot a későbbi korok és hazánk ókori emlékeinek megértéséhez is. De a nálunk adott reális szükségletnek megfelelően a muzeológus szak III–IV–V. évének órarendjén a következő módosítások végrehajtását tartjuk szükségesnek:

III. év.

Ókori kelet.....	heti 2 óra.
Ókori kelet, gyakorlatok	„ 1 „
Klasszika arch. (görög)	„ 3 „
Klasszika arch. gyakorlat	„ 2 „
A provinciák története és emlékan- yaga	„ 1 „
A provinciák története és emlékan- yaga, gyakorlat	„ 1 „
Összesen	heti 10 óra.

IV. év.

Ókori kelet	heti 1 óra.
Ókori kelet, gyakorlat	„ 1 „
Klasszika arch. (római)	„ 2 „
Klasszika arch. gyakorlat	„ 1 „
A provinciák története és emlékan- yaga	„ 1 „
A provinciák története és emlékan- yaga, gyakorlat	„ 1 „
Az ókor magyarországi emlékei az i. u. I. század végéig	„ 3 „
Az ókor magyarországi emlékei az i. u. I. század végéig, gya- korlat	„ 1 „
Összesen	heti 11 óra.

V. év.

Az ókor magyarországi emlékei az i. u. II. századtól	heti 3 óra.
Gyakorlat	„ 3 „
Segéd tudomány	„ 1 „
Összesen	heti 7 óra.

Az itt javasolt órarendbe az ókori kelet és a klasszika archaeológia összes óráinak száma (gyakorlatokkal együtt) heti 13, a provinciális régészet heti 14 óra. Ez a beosztás a mellett, hogy az egészséges egyensúlyt biztosítja, szem előtt tartja a klasszika archaeológia fontosságát, de egyben kellő súlyt biztosít a provinciális régészetnek is. Egyben elvként kell leszögezni azt, hogy a III. évben szereplő „Provinciák története és emlékan-
yaga” című előadás Itáliával és a nyugati provinciákkal foglalkozzék és ezzel teremtsen meg az alapot a IV. évben előírt, a magyarországi emlékan-
anyagot tárgyaló előadás számára, amikor is a római hódítás idején és az I–II. században túlnyomórészt Itália és a nyugati provinciák vannak nagyobb hatással fejlődésünkre, míg a IV. évben a keleti provinciák előadása szolgálhat alapul az V. évben hallgatott magyarországi vonatkozású előadáshoz (a II. sz.-tól kezdve u. i. megerősödik hazánkban a keleti provinciák hatása). Az ókor magyarországi emlékei című előadás egyrészt megszünteti a szerencsésnek éppen nem mondható „Pannónia” című kollégiumot (mert hiszen ebben az időben Pannónián kívül hazánk egyéb területén is említésre méltó események történtek), másrészt az előadás 2 évre való elosztása alaposabb képzést ad, mint a csupán az V. évre beállított kollégium. A gyakorlatokkal kapcsolatban okvetlenül szükségesnek tartjuk azt, hogy már a IV. évben is a magyarországi emlékan-
anyag ismertetésének gyakorlati óráit túlnyomórészt a múzeumban tart-
sák. Természetesen még fokozottabban áll ez az V. évre.

Amint az összegezésből kitűnik, a fenti változtatások végrehajtása a jelenlegi óraszámot nem emeli. Általánosságban megjegyezhetjük még azt, hogy a jelenlegi szakcsoportokat: ősrégészet, ókori, népvándorláskori, középkori régészet stb. szerencsésnek tartjuk és ezeknek kisebb parcellákra való tagolását (klasszika archaeológia, keleti régészeti szak stb.) nem tartanánk egészségesnek. Ez túlságosan kis területre való specializálódáshoz vezetne, amelyet ugyan kivételesen, tudományos szempontból, esetről-esetre engedélyezni kell, de itt a zsilipet felnyitni nem szabad, mert ezeket a szakembereket nagy számban sem budapesti, sem vidéki múzeumaink felvenni nem tudják.

Úgy hisszük, hogy muzeológus oktatásunk a fenti módosítások után meg fog felelni azoknak a követelményeknek, amelyeket tőle joggal elvárhatunk.

Fülep Ferenc—Nagy Tibor

KIRÁLYPORTRÉ-TÖREDÉK A XIX. DYNASZTIA IDEJÉBŐL

A XVIII. és XIX. dinasztia alatt világhatalommá fejlődött Egyiptom művészete, az előző korok többé-kevésbé realizáló tendenciájával szemben az ideális felé fordult. Ez a művészet már egy kifinomult városi kultúrából táplálkozik. A világhatalmi pozícióval együttjáró nemzetközi érintkezés, a fellendült ipar és kereskedelemmel együtt kifejlődött városi társadalmi élet természetesen a művészetet is döntően befolyásolta.

Az egyiptomi művészetnek ebből a korából származik az a kis királyportré-töredék is, amelyet a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteménye őriz és amelyet itt röviden ismertetni kívánunk.

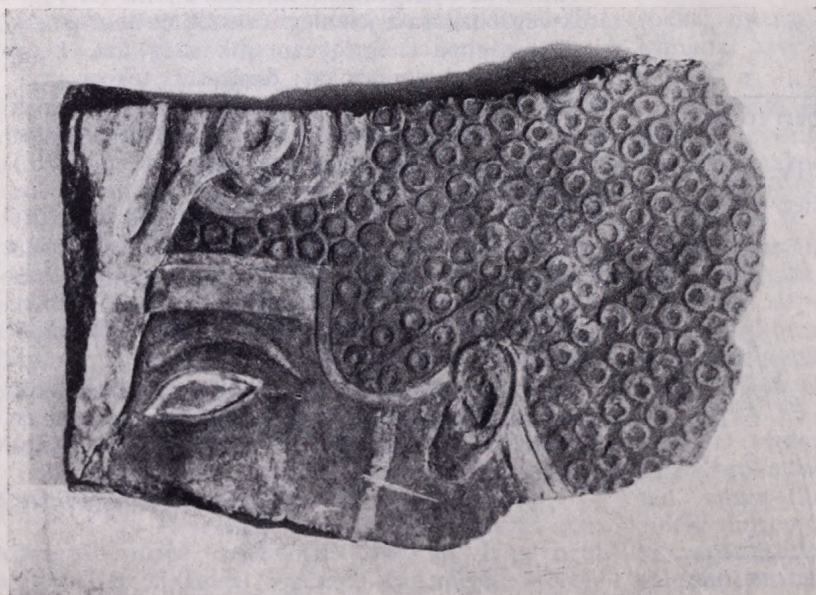
A $22,5 \times 12$ cm nagyságú, 2 mm-től 32 mm vastagságú, szabálytalan hosszúságú alakú szürkés-sárga mészkőlapon egy, a kék koronát (cheperes) viselő királyfej arcélének felső része látható, az orr alsó harmadától a korona alsó harmadáig, kb. 1,5 mm magas lapos domborművű kivitelben.

A dombormű színezett. A síma, vörösbarna arcon a fül mellett jobbról-balra rézsút lefelé haladó kb. 2–3 mm széles erős horzsoláson keresztben balról-jobbra ugyancsak erős karc látható. A ferde, mandula-vágású szem fehérje a szemnyílás közepén erősen megkopott, — pupillának nyoma sincs. Az eredetileg valószínűen fekete festett, stilizált szemöldök színe erősen megfakult szürkésbarna. A megmaradt orr-rész éle, a szemgödörtől lefelé, sérült, kitörött, de eredeti vonala ennek ellenére tisztán látható.

A szokásos domborított gyűrűmintával díszített korona szintén fakó barnásszürke. Bár tudjuk, hogy a „cheperes” eredeti színe kék, majdnem

2. kép. I. Széti elefántinei reliefsje.
Fig. 2. Relief de Sétí I. (Élephantine,
Temple du Chnum).

1. kép. I. Széti portréja
Fig. 1. Le portrait du roi Sétí I.

3—4. kép. Az abydosi Széti-templom domborművei.
Fig. 3—4. Les reliefs du temple de Sêti I. d'Abydos.

bizonyos, hogy itt sohasem volt ez a színe, hanem — valószínűleg stiláris okokból, — egykor feketére lehetett festve. A koronát 4 mm széles sárga szegély fogja körül, amely alatt a homlokot 12 mm széles, szintén sárga homlokpánt övezi. A homlokpántból ugyancsak sárgára festett Ureusz-kígyó ágaskodik fel kettős gyűrűbe csavarodó testtel. Hasonlóan sárgára színezett a fül mögött lecsüngő szalag is. (1. kép.)

A dombormű elkészítése hivatott művész-kézre vall. A biztos kézel vezetett, határozott és mégis finom és lágy vonalak, a felületek gondos és gyöngéd kidolgozása, az egésznek a valóságból csupán a szépséget megláttató elgondolása egyéb ismertető jelek (pl. a „cheperes“, az Ureusz testének kettős gyűrűje), a fül mögött lecsüngő szalag) nélkül is pontosan megadják keletkezésének időpontját, a XIX-ik dynasztia elejét. Mivel azonban kétségtelenül portré — királyportré, — van előttünk, nem volna érdektelen felismernünk, hogy az kit ábrázol.

A portrén, amint láttuk — sajnálatos módon, — éppen az arc legjellegzetesebb részei, az orr, a száj és az áll hiányoznak. Ám az a kevés, ami

5. kép. I. Széti mumija.
Fig. 5. La momie du roi Sêti I.

számunkra fennmaradt, — ha szűkösen is, elégséges ahhoz, hogy a lehetőségek körét eléggé szűkre zárja. Annyi első pillantásra látható, hogy az arc nem hámita jellegű. (A ferde metszésű mandulaszem ne tévesszen meg bennünket, ez az amarna-i kor művészetének öröksége). Tudjuk, hogy a XIX. dinasztia első uralkodója I. Ramzesz, aki az utódok nélkül elhalt Hóremheb trónját elfoglalta, ez utóbbival semmiféle kimutatható rokoni kapcsolatban nem állott, sémíta származású volt. Idegen eredete, annak ellenére hogy úgy ő, mint fia, I. Széti is vérbeli egyiptomi nőt vett feleségül, úgy fián I. Szétin, mint ennek fián II. Ramzesz-en első pillantásra felismerhető. Az ismertetett portrén a XIX. dinasztia elejéről származván, eredetijét illetőleg csak ez a három uralkodó jöhet számításba. I. Ramzeszről tudjuk, hogy már idős ember volt, mikor a trónt elfoglalta. Viszont a portrén világosan felismerhető, hogy az — a kötelező „időtlen fiatalság“-tól eltekintve is — eléggé fiatal férfit ábrázol. — I. Ramzeszt tehát ki kell zárunk a lehetőségek köréből. Ugyanígy ki kell zárunk II. Ramzeszt is, akinek arcvonásait a ránkmaradt nagyszámú ábrázolásról pontosan

ismerjük. Bár a szóbanforgó portré orrának alsó harmada hiányzik, a megmaradt rész is kitöredezett, az orr egykori vonala világosan látszik. — Eltekintve attól, hogy az arc is egészen más szerkezetű, sokkal kevésbé telt, mint II. Ramzesz arca, — ez az orr nem II. Ramzesz hajlott, alul kissé húsos orra; — ez is hajlott ugyan, de sokkal laposabb hajlású, szinte magától adódik, hogy a vége kissé hegyes lehetett. Ezt az orrot az egyiptomi király-ábrázolások közt egyetlen-egynél találjuk csak meg: I. Széti-nél. A nagyszámú Széti-ábrázolást, (2-5. kép) de főképpen az abydos-i Széti-tempлом színezett domborműveit, valamint a király mumijának vonásait összehasonlítva az előttünk levő dombormű vonásaival, a hiányzó arcél önmagától kiegészítődik: ugyanaz a szelíd, kissé szomorú, jóindulatú, tiszta, szikár profil áll előttünk, — az a profil, amelyet Maspero igen találóan így jellemez:

... „un profil pur et doux, au nez aquilin, aux lèvres fermes, aux yeux en amande, au sourire mélancolique“ ...

Haeffner Emil

UN PORTRAIT DU PHARAON SÉTI I.

L'art de la XVIIIe et XIXe Dynastie excepté le réalisme éphémère et souvent exagéré de l'époque amarnienne, s'est tourné définitivement vers l'idéalisation. Cet art s'est efforcé — entre les limites du canon rigoureux —, de toujours percevoir et faire apercevoir la Beauté. Le petit fragment d'un portrait royal en bas-relief coloré est une belle pièce caractéristique de cette époque (fig. 1.). Malgré que le profil est fortement défectueux (le tiers inférieur du profil manque), c'est

justement le style que l'époque de ce fragment détermine précisément. La ligne caractéristique du nez du portrait, malgré sa lésion, est clairement visible et on peut facilement constater que le profil concorde de ligne — à ligne avec les représentations du Temple du Sétí I. d'Abydos et avec ceux du Temple du Chnoum d'Elephantine, de même qu'avec les traits de visage de la momie du roi (fig. 2-5). Notre fragment représente ainsi le portrait du roi Sétí I.

Émile Haeffner

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A „GÉTA-DÁK” EZÜSTKINCSEK KÉRDÉSÉHEZ

A Dacia legújabbban megjelent számából, (XI—XII. kötet, 1948), Dorin Popescu: Nouveaux trésors géto-daces en argent című cikkéhez szeretnék néhány megjegyzést fűzni.

A szerző a Kr. születése körüli idők ezüst garnitúra csoportjába tartozó két leletegyüttest és három szórványleletet publikál.

Az első lelet Herastrából való, Bukarest környékéről. A következő darabokból áll: 1. ezüstváza, 2. emberarcbrázolású fibula korongrésze, 3. az ehhez tartozó La Tène fibula, amelyre a trébelt díszítésű korong rá volt forrasztva, 4. az előző emberarcbrázolású biztosító tűhöz hasonló másik fibula, 5. spirális karkötő, állatfejes díszítéssel, 6. törött spirális ezüst-karperec, 7. ezüst-karkötő töredéke, 8. spirális ezüst-karkötő, 9. ezüst-karkötő töredéke, 10. fonatos ezüstitlanc, 11. vékony ezüstlap töredéke, 12. bronzlemez, valószínűleg váza falának töredéke, 13. vasfül, a publikáló szerint vázához tartozott. Ebbe a leletbe tartozott még 58 db. barbárutánzatú tasosi tetradrachma.

A második lelet Slimnic-ről való és a következőkből áll: 1. ezüst csavart torques, 2. karperec, stilizált állatfejjel díszítve és 3. két darab ezüst spirális karkötő.

Mint szórványlelet került felszínre ismeretlen lelhelyről: 1. egy ezüstváza, a fent említett herastrai vázához hasonló formában, 2. La Tène-kori fibula, amelyet a publikáló speciális dáknak nevez és 3. egy ezüst dák fibula.

A fent bemutatott leletek jellegzetes tartozékai az Európa déli övezetén jelentkező ezüst ékszer garnitúráknak. Különböző kultúrhatások játszottak közre az egyes formák és technikai eljárások kialakításánál. A különböző komponensek elemzésével egy régebbi kis beszámolómban foglalkoztam,¹ szétválasztva a görög, illír, venét, Pontusvidékről érkező sajátosságokat, amelyeknek összessége alakítja ki aztán azokat az ékszer-együtteseket, amelyek annyira jellemzőek a Balkán-vidék és Erdély késő vaskori fémművességére.

Popescu most tárgyalt cikkében, miután lelkiismeretes és értékes leletpublikációját lezárja, összefoglalást ad a géta-dák ezüstleletekről általában.

Idézi Pärvan idevonatkozó megállapításait, bizonyosfokig szembehelyezkedve azokkal. Popescu szerint, Pärvannal szemben, a dák ezüstékszerek stíluselemzésénél nem szabad a helyi elemeknek túlzott jelentőséget tulajdonítani. Megjegyzi, hogy

például nem lehet helyi gyökerekre vissza vezetni. az állatfejes karpereceket, sem a „buklié” fibulákat (amelyeket Pärvan népi dáknak „populaires daces” nevez). Megjegyzi, hogy, bár Pärvan jogosan beszél görög befolyásról, szerinte mégis fontosabb a kelta és a keleti hatás.

Ezekután felteszi a kérdést: lehet-e egyáltalában dák ötvösségről beszélni? A választ így fogalmazza meg: „Assurément, en dépit de tous les éléments hétérogènes qui le composent, il reste un art dace, parce que les bijoux sont fabriqués sur le territoire dace, et probablement en Ardeal même, où ces trésors sont les plus nombreux, d'où ils se répandent jusq'au Sud du Danube et ils portent la note originale d'une interprétation dace...”

Mint fentebb már említettem, ez ékszereken egyrészt pontosan kielemezhető a különböző kultúrák fémművességének hatása. Másrészt nyilvánvaló, hogy az ezüstékszerek egyik jelentős gyártási központja Dacia volt. Arról, hogy az összes hasonló típusú ezüstékszereknél Erdélyt tételezzük fel mint gyártási központot véleményünk a következő: egyes esetekben valóban indokolt a daciai iparközpont feltételezése, különösen a tipikus „dák” fibuláknál, mert valóban a kapcsolótűknek ez a formája eddig még majdnem kizárólag daciai lelhelyről származik, noha prototípusa a venétillir kultúrkör hosszúsírálsú késő La Tène fibulája. Olyan esetekben viszont, amikor az ezüst garnitúrák általánosabban elterjedt tartozékairól van szó, nem indokolt mindig a dák iparközpont feltételezése, hisz tudjuk, hogy olyan formák is szerepelnek itt, amelyek Krajnától a Pontus vidékéig közkedveltek. Nem tudjuk még egyelőre meghatározni, hogy mely leleteknél bizonyítható be az a tény, hogy Erdély területéről jutott el kommerciális, vagy egyéb úton-módon a Duna déli folyásának a vidékére, ezzel szemben éppen ellenkező irányból, azaz a Duna mentén déltől észak felé történő beáramlást lehet megfigyelni az ezüstékszereken megnyilvánuló stíluselemekkel kapcsolatban. Tiszán követhető mint vándorolnak tovább az egyes formák a Balkán, vagy a Pontus felől észak, illetve nyugat felé. (Idetartoznak a filigrándíszes darabok, a maszkos ábrázolások, fonatos láncok és még több jellegzetességei az ezüst együtteseknek.) Feltehetőleg idetartozik a buklié fibula forma is, amelyről Popescu úgy véli, hogy eredetét az illírség körében kereshetjük. — Véleményünk szerint ellenben valószínűnek látszik e formánál is a görög mintát megállapítani, amely a Görögország felől jövő hatásokat oly mélyen megőrző és továbbító trák területek közvetítésével jutott el a kör-

¹ E. Patek, Az úgynevezett „dák” ezüstékszerek balkáni kapcsolatai. (Les rapports balcaniques des trésors d'argent dits „daces”). Antiquitas Hung. II. 1—2. 1948. 84—91 ll.

nyező vidékekre.² A délről jövő kultúrhatások tárgyalásánál szeretném felhívni a figyelmet az ezüstékszerekkel oly gyakran együtt jelentkező barbárutánzatú tasosi tetradrachmákra, amelyek a publikált herastrai kincsben is képviselve voltak 58 darabban. Pontos datálást sajnos, nem adnak, hisz tudjuk, hogy e barbárutánzatú pénzek a Kr. születése előtti II. század végétől egészen a Kr. születése körüli időig forgalomban voltak. Így jelenlétük a leletben alig mond többet, mint maguk az ékszerek. Romániai elterjedésükről Popescu térképet közöl cikkében, éppúgy, mint az ezüstékszerek romániai lelhelyeiről is. A magunk részéről szeretnénk felhívni a figyelmet Jónás Elemérnek a Régészeti Társaságban tartott előadására, amely alkalommal ő kimutatta, hogy ezek az utánzatok Bulgáriában készültek, északra való felhúzóadásuk az ezüstékszerek lelhelyeinek vidékén vezet keresztül. A herastrai kincs tetradrachmáit tehát figyelemmel kell kísérnünk olyan szempontból is, mint a tárgyalta kultúrkör Bulgária felől jövő komonensét.

A bulgáriai és romániai területek szorosabb összefüggéseit bizonyítják a herastrai kincs emberfejjel díszített trébeléses korongfibulái is. A hasonló karakterű arcábrázolás, hasonló technikával kidolgozva, tovább utal a Pontus felé.

Ugyanezt az arcot, ugyanilyen technikai kidolgozásban megtaláljuk másutt is. Jelentkezik fibulakon és falerákon. Előfordulási helye: Erdély, Bulgária, Pontusvidék. Az ábrázolások azonos módja és technikája azt bizonyítja, hogy e darabok egyazon minta után készültek, sőt esetleg feltételezhető egy közös műhely létezése is. Az alexandropoli kurgán arany faleráján az arcot, amelynek valószínűleg kultikus jelentősége van, ökörfejek veszik körül.³ Rostowzew megállapítása szerint az alexandropoli kurgán arany faleráján lévő állatábrázolások a szkíta művészettől idegenek, a perzsa kultúrkörhöz tartoznak és összarmata leletekkel mutatnak kapcsolatokat.⁴

A hasonló díszítésű aranykorongok és fibulák tehát egy új iráni népi megmozdulásra utalnak és a déloroszországi Pontusvidék, Bulgária és Erdély közti szorosabb összefüggéseket bizonyítják.

Ugyancsak a Pontusvidék, a Balkán és Erdély ezüstkultúrájára jellemző a herastrai kincs fonatos láncja is, amely a klasszikus görög föld művészetében gyökeredzik. Innen jut el a szomszédos vidékekre, sőt megjelenését követni tudjuk a távoli Germániában is. Ezzel kapcsolatban meg kell

jegyeznünk, hogy az ezüstkincsek tanulmányozásánál figyelemmel kell kísérnünk az északabbi, barbár vidékeket is. Párhuzamok látszanak fennállani ugyanis az ezüstkincsek eredeti kultúrköre és Észak-Európa, Skandinávia között is. Gondolok itt pl. a fonatos láncokra, vagy a filigrános korongokra, amelyek szintén gyakori tartozékai az ezüst ékszergarnitúráknak. A Klemenc által publikált kis amulettesüngők a ribniki leletből⁵ vagy pl. a regölyi amulettes csüngők⁶ filigrántechnikája azonos és ugyanez a technika továbbkövethető Germániába, ahol az illir kultúrkörhöz tartozó filigrános korongocskák szintén megjelennek. Ez a tény is azt mutatja, hogyha az ezüstékszerek kérdését tisztázni akarjuk, akkor nem szabad kutatásainkat csak egy kis területre korlátozni, hanem időben és térben egyaránt tágabb összefüggésekre is tekintettel kell lennünk.

Ugyancsak a görög iparművészetben fejlődik ki az állatfejjel, palmettamotívummal díszített spirális tekercs. A hasonló ékszereken jelentkező kígyófejes díszítés a zoomorf ábrázolásokat kedvelő styepnépek ízlését tükrözi. E karperecek a bronzkori formákat élesztik fel és teszik közkedvelté ismét a Kr. születése körüli idők fémművességében. Érdekes parallel jelenségeket mutatnak ehhez a szkíták kerámiaformák egyes változatai. A szkíták bütykös díszű házikerámiai a bronzkor végének használatos formáit élesztik fel. Ezek a formák jelennek meg később a dák anyagban ismét és mutatnak a Kr. születése körüli időkben bronzkori reminiscenciákat.

Dorin Popescu cikkének végén részletes bírálat alá veszi Paulovics István „Dácia keleti határvonala és az ú. n. dák ezüstkincsek kérdése” című munkáját, illetőleg annak az ezüstékszereket tárgyaló függelékét, pontokba szedve és megcáfolva Paulovics megállapításait. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a dáciai ékszerformák kialakításában, éppúgy, mint Dél-Európa egyéb vidékének ezüstkultúrájában is, a hangsúly a klasszikus görög föld, Illyricum, vagy a Pontus felől jövő kultúrhatásokon van, amelyekhez egyes helyi elemek is járulnak. Tévedés lenne az ezüst garnitúrák jellemző tárgyi formáinak fejlődését a Pannonia földjén élő keltáknak tulajdonítani, amint ezt Paulovics állítja.

Patek Erzsébet

² Patek, i. m., 87. l.

³ M. Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte. XIII. pl. 36^c.

⁴ M. Rostowzew, Recueil Kondakow, 1926. 239 l.

⁵ J. Klemenc, Der Schatzfund von Licki Ribnik, Vjesnik, NS XVI. 1935. 123–125 ll.

⁶ I. Hunyadi, Kelták a Kárpátmedencében (Kelten in Karpätenbecken) Diss. Pann. Ser II. No. 18. 45–46 ll.

QUELQUES REMARQUES SUR LES TRÉSORS D'ARGENT DITS „GÉTO-DACES“

A l'article de M. Dorin Popescu „Nouveaux trésors géto-daces en argent“ parut récemment dans le volume XI—XII. de la revue *Dacia*, je désirerais ajouter quelques remarques. L'auteur publie deux trouvailles de trésors d'argent du type bien connu environ de l'époque de J. Chr. et trois trouvailles sporadiques.

La première trouvaille dérive de Herastrau des environs de Bukarest. Elle consiste des objets suivants: 1. un vase en argent, 2. disque d'une fibule à face humaine, 3. la fibule à laquelle la disque susdite à ornement repoussé était soudée, 4. une autre fibule, pareille à la fibule à face humaine, 5. bracelet en spirale, orné de tête d'animal, 6. bracelet cassé en spirale, d'argent, 7. fragment d'un bracelet en argent, 8. bracelet d'argent en spirale, 9. fragment d'un bracelet en spirale, 10. chaîne tressée en argent, 11. fragment d'une plaque mince en argent, 12. plaque de bronze, probablement le fragment du paroi d'un vase, 13. anse en fer considéré par l'auteur comme la partie d'un vase, 14. l'imitation barbare de 58 pièces de tetradrachmes de Thasos complètent la trouvaille.

La seconde trouvaille provient de Slimnic et se compose des pièces suivantes: 1. torques tors en argent, 2. bracelet orné de tête d'animal stylisé, 3. deux bracelets d'argent, en spirale. Popescu cite encore des trouvailles sporadiques d'original inconnue 1. vase en argent pareil à celui de Herastrau déjà présenté, 2. fibule La Tène définie par l'auteur comme dace spéciale, 3. fibule dace en argent.

Les trouvailles présentées sont les éléments caractéristiques des trésors d'argent mis au jour au Sud de l'Europe. Diverses influences de différentes civilisations ont contribué au développement de certaines formes et de certains procédés techniques. J'ai essayé d'analyser dans un modeste compte-rendu antérieur ces éléments différents, tâchant de distinguer¹ les influences illyriennes, illyriennes-vénètes et celles de Pontus, dont l'ensemble a fait développer les trésors tellement caractéristiques pour la métallurgie du Balkan et de la Transylvanie du second âge de fer.

M. Popescu complète sa publication très précieuse par le résumé des trésors en argent géto-daces en général. Tout en citant les résultats de M. Pârvan, M. Popescu s'y oppose souvent. Ainsi il ne veut pas attribuer trop d'importance aux éléments locaux dans l'analyse du style de l'argenterie dace. On ne peut pas faire provenir des sources locales, dit-il, ni les bracelets à tête d'animal, ni les fibules „à bouclier (surnomé par Pârvan „populaires daces“). Quoiqu'il accepte l'avis de Pârvan sur l'influence grecque, il attribue cependant une importance beaucoup plus considérable à l'art celtique et oriental.

Ensuite il pose la question si on peut parler d'une orfèvrerie dace, ou non? Il conclut de dire: „... Assurément, en dépit de tous les éléments hétérogènes qui le composent, il reste un art dace, parce que les bijoux sont fabriqués sur le territoire dace, et probablement en Ardeal même, où ces trésors sont les plus nombreux, d'où ils se répandent jusqu'au Sud du Danube et ils portent la note originale d'une interprétation dace...“

D'une part, comme nous venons de dire l'influence de la métallurgie des différentes civilisations se distingue nettement sur les bijoux. D'autre part c'est évident que la Dacie fut jadis un centre de fabrication très important des parures en argent. En ce qui concerne la supposition de vouloir chercher en Transylvanie le centre de fabrication de toutes les catégories des parures en argent, nous désirons ajouter les suivants: la supposition d'un centre industriel dace est justifié en certain cas, surtout dans celui de la fibule dace typique, car nous devons reconnaître que cette forme de fibule provient en majeure partie presque exclusivement des régions daces, quoiqu'elle soit l'incontestable prototype de la fibule au long ressort La Tène tardive, de la civilisation veneto-illyrienne.

On ne peut cependant pas supposer toujours un centre d'industrie dace pour les types des trésors en argent plus universels, puisqu'il s'agit de certaines formes favorisées et très répandues partout de la Carniole jusqu'aux régions du Pontus.

On n'a pas encore réussi à préciser quels sont les bijoux d'argent qui furent transportés du Nord au Sud, c'est à dire de la Transylvanie au Sud du Danube par voie de commerce ou autrement. Cependant un courant opposé, c'est à dire une influence du Sud au Nord, le long du Danube se fait très nettement distinguer par les éléments du style des parures.

On peut suivre très bien la migration de certaines formes de la région du Balkan et de celle du Pontus vers le Nord ou vers l'Ouest, c'est dans cette catégorie que se classent les pièces à filigrane, les pièces à masques humaines, les chaînes tressées et plusieurs objets caractéristiques du trésor d'argent. On peut y classer encore „les fibules à bouclier que Pârvan nomme populaires daces et qui ressemblent par trop aux boucles de ceinture que nous avons considérées comme illyriennes...“² Nous préférons cependant de revenir au modèle grec et de considérer ces fibules comme des types formes d'après le modèle grec, parvenu à ces régions par l'intermédiaire des régions thraces, territoires où l'influence grecque fut toujours conservée et propagée. Tout en examinant les influences venues du Sud je désire attirer l'attention aux tetradrachmes thasiennes d'imitation barbare, représentées par 58 pièces dans le susdit trésor de Herastrau. Les fouilles mettent souvent à jour ces pièces de monnaies dérivées de la même fosse où se

trouvent les parures d'argent. Leur date exacte ne se laisse pas fixer, sachant que les monnaies d'imitation barbare, circulaient de la fin du II. siècle avant J. Chr. jusqu'au I. siècle après sa naissance.

Donc leur importance chronologique ne surpasse pas celle des parures. Popescu ajoute à son article une carte géographique qui témoigne leur diffusion dans la Roumanie. Les lieux de découverte des parures d'argent y sont aussi marquées. Nous nous référons à la conférence ce M. Elemér Jónás de la Société Archéologique de Hongrie, ou il démontra la provenance bulgare des ces imitations de tetradrachmes. Transportées vers le Nord elles durent passer précisément les lieux de découverte des parures d'argent. Donc les tetradrachmes du trésor de Herastrau doivent être considérées comme un élément des trésors d'argent provenant de la Bulgarie.

La fibule à disque, ornée de tête humaine nous fournit également la preuve des rapports plus étroits du territoire bulgare et roumain. Le visage modelé d'une manière analogue et exécuté de la même technique apparaît aussi ailleurs, ainsi que sur des fibules et des phalères, surtout en Transylvanie, en Bulgarie et dans les régions du Pontus. Les analogies du style et de la technique attestent une identité de modèle ou supposent peut-être aussi le même atelier. Le visage de la phalère d'or du kourgan d'Alexandropolis qui a probablement un sens cultique est entouré de tête de boeuf.³ Rostowzew fixa définitivement que le style des animaux représentés sur le phalère d'or du kourgan d'Alexandropolis est différent de l'art scythe, il appartient à l'art persique et se trouve en une relation bien proche avec les trouvailles sarmates anciennes.⁴

Les disques en or et les fibules à ornement analogue sont donc les représentants d'un nouveau mouvement populaire de l'Iranie, elles documentent des rapports plus étroits entre la région du Pontus en Russie méridionale, la Bulgarie et la Transylvanie.

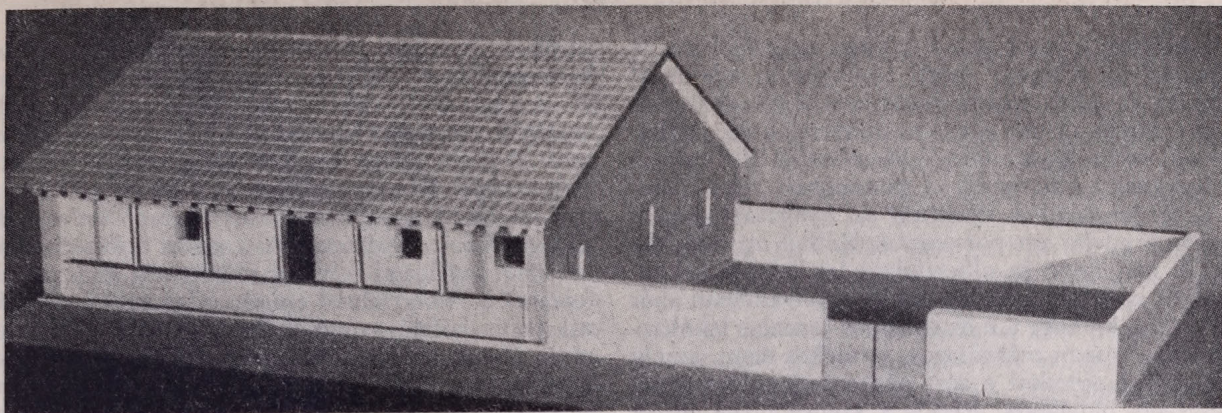
La chaîne tressée du trésor de Herastrau dont l'origine remonte à la terre classique de la Grèce, caractérise aussi bien le trésor d'argenterie du Pontus, du Balkan et de la Transylvanie. C'est de là que cet art s'est répandu dans les régions voisines; ses traces se laissent suivre même dans la Germanie bien éloignée. Nous soit permis de rappeler l'importance des pays barbares du Nord dans les recherches des trésors d'argent. Car des

parallèles semblent se présenter entre le cercle de la civilisation originale des trésors d'argent et celui de l'Europe du Nord, notamment la Scandinavie.

Il s'agit des chaînes tressées ou des disques à filigrane, fréquents accessoires des trésors d'argent. Il existe une analogie entre la technique de la petite amulette formée en pendentif publiée par Klemenč de la trouvaille de Ribnik⁵ et celle du filigrane des pendentifs des amulettes de Regöly⁶ et la même technique apparaît en Germanie où se trouvent même de petits disques à filigrane de la civilisation illyrienne. Je pense avoir suffisamment documenté pour prouver que voulant obtenir des résultats définitifs dans les recherches des trésors d'argent, on ne doit pas s'arrêter sur un petit territoire. Nous devons chercher des rapports plus étendus, considérer les phénomènes d'une perspective plus élevée et plus universelle. Les spirales à tête d'animal ornées d'un motif de palmettes font également partie de l'art industriel de la Grèce. L'ornement à tête de serpent des parures analogues reflète le goût des formes zoomorphes des peuples de la steppe. Ces bracelets font revivre les formes de l'âge de bronze qu'ils rendent populaires dans la métallurgie de l'époque de J. Chr. Certains variants des formes de la céramie scytho-dace présentent d'intéressants phénomènes analogues. Les simple céramiques noneux des scythes évoquent les formes usitées du second âge de bronze. Les mêmes formes apparaissent plus tard dans la matière dace et reflètent les reminiscences de l'âge de bronze dans l'époque de J. Chr.

M. Dorin Popescu conclut son article par la critique très détaillée de l'ouvrage de M. Étienne Paulovics, intitulé „Dácia keleti határvonala és az úgynevezett dák ezüstkincsek kerdése (Les limites de la Dacie orientale et le problème des trésors d'argent soi-disant dace.), c'est à dire de l'appendice de l'ouvrage traitant les bijoux d'argent. Me soit permis d'y ajouter que ce sont la Grèce, l'Illyrie et les régions du Pontus qui jouent un rôle dominant dans la formation du style des parures daces, aussi bien que dans celle de toutes les régions de l'Europe du Sud, renforcées naturellement par certains éléments locaux. Il serait donc chose bien erronée que d'attribuer la formation des motifs et des formes caractéristiques des parures d'argent aux habitants celtiques de la Pannonie comme le prétend M. Paulovics.

Erzsébet Patek

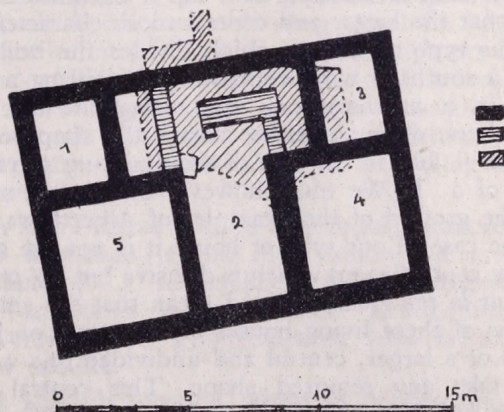

1. kép. Az albertfalvai VIII. sz. lakóház gipszmodellje Fig. 1. Model of the house No. VIII from Albertfalva

AZ „ALBERTFALVAI” TÍPUSÚ LAKÓHÁZAK EGY ÚJABB PÉLDÁJA RHAETIÁBÓL

A II. század folyamán épült albertfalvai lakóházak típusáról más alkalommal már részletesebben szóltam.¹ Az azóta eltelt két ásatási év tanúságai lényeges új anyagot nem szolgáltatottak. Tisztázták azonban, hogy e zárt négyszögű, gyakran porticussal ellátott épületek a telep második és harmadik periódusába tartoznak (II. és III. sz.).² A IV. számú épület területén végzett legújabb, 1949. évi ásatások kapcsán az is kitűnt, hogy e háztípusra jellemző nagyobb középső helyiség, amely egy déli (a nappali szobákat magába foglaló) és egy északi (a hálólhelyiségeket tartalmazó) szárnyra osztja az épületet, nem mindig L-alakú, hanem — mint ennél az épületnél is — inkább T-formát mutat. Az albertfalvai példák nyomán továbbá újólag hangsúlyoznunk kell, hogy háztípusunknál nem a középső helyiség formája a döntő, hanem az *alaprajzi elrendezés*. Az t. i., hogy e lakóházak kisebb szobái valamilyen tetszés szerinti formát felvehető középponti, osztatlan nagyobb helyiség két oldalán helyezkednek el. E középponti osztatlan helyiség döngölt föld vagy terrazzópadlóval rendelkezett és semmiféleképpen nem tekinthető Albertfalván nyitott udvarnak, hanem az épület központi jellegű fedett lakóterének. A VIII. számú lakóház alapján elkészítettük e lakóház típusnak gipszmodelljét, amelyet 1. sz. képünkön adunk közre.³

Az albertfalvai kőből épült lakóépületek alaprajzának kiértékelése lehetővé teszi számunkra, hogy a bregenzi ásatások legújabbban közzétett⁴ egyik lakóházának alaprajzát is a helyes összefüggésbe állíthassuk. (2. kép.) A publikáló tanácsatanul áll szemben ezzel a bregenzi ház alaprajzzal, amely szerinte „eine ungewöhnliche Grundrisseinteilung zeigte”. Épületünknek még lakóház jellegét sem ismerte fel (Zweckbestimmung des Baues ungeklärt). Viszont ha egy pillantást vetünk a közölt alaprajzra, s utána telepünk lakóépületeit vesszük elő, azonnal világos lesz, hogy Bregenzben is egy „albertfalvai” típusú lakóház került napvilágra. Az épület középső részét elfoglaló T-alakú osztat-

2. kép. Lakóház alaprajza Bregenzből Fig. 2 Ground plan of a house from Bregenz

¹ Ant. Hung. II. 1948. 110 sk.

² Az első periódus az I. sz. végével (Domitianus) zárul. Ez a La Tène-jellegű, földbemélyített gunyhók időszaka. A második periódust a szarmata-germán háborúk zárják le. A közzétett anyagból ide tartoznak a II. és a VIII. számú lakóházak átépítés előtti formájukban. — A harmadik periódus 180 körül indul. Felső határát még nem ismerjük.

³ Tervezésnél ifj. Csemegi József volt segítségemre.

⁴ A Hild, Ö Jh. XXXVII 1948, Beibl. 125h., 26 kép.

lan helyiség pontos mása éppúgy megtalálható az albertfalvai telepen, mint e nagyobb lakótértől északra és délre elhelyezkedő helyiségek. A 3-as és 4-es számú szobák pontos megfelelői az albertfalvai lakóépületek *tablinum* és *culina*ból álló épületszárnyának. Ami pedig a homlokzati részt illeti, a bregenzi lakóház esetében ez nyugatnak nézett s nem rendelkezett porticussal. Ezáltal megerősítve látjuk azt, amit az albertfalvai lakóházakkal kapcsolatban e folyóirat legutóbbi évfolyamában már kifejtettünk,⁵ hogy t. i. az oszlopos tornác e lakóház-típusnál csupán másodlagos, járulékos elem, amely utólag kapcsolódott a zárt négyszögű épület egyik hosszanti oldalához. Ebből a szempontból nézve a bregenzi lakóházat, az osztatlan középső térrel rendelkező lakóépületek egyik igen fontos példájának tartjuk.

Végezetül megjegyezhetjük még, hogy a bregenzi település a romanizáció folyamatát illetően is egészen kiváló párhuzamul szolgálhat az albertfalvai telephez. Hogy csak az idézett bregenzi lakóház területén maradjunk, ahol Hild gondos

⁵ Ant. Hung. II. 112 l.

ásatásai nyomán a telep fejlődésének világos keresztmetszetét kapjuk meg, az első periodust itt is egy, az I. század első felére tehető agyagtapasztásos gunyhó képviseli.⁶ Albertfalván az I. századi földbemélyített bennszülött gunyhók felelnek meg ennek. Brigantiumban, a második periodusban, a jelzett agyagtapasztásos gunyhó helyét egy agyagbarakott, úgynevezett „száraz“ faltechnikás kőépület foglalja el — valószínűleg még az I. század folyamán. Albertfalván ennek az azonos technikával épült kőfalú gunyhók későbbi csoportja felel meg. Végül a harmadik periodust Bregenzben a megtárgyalt „albertfalvai“ típusú lakóház képviseli, mely legkorábban a II. század közepe táján épülhetett. Albertfalván a II. század folyamán ugyancsak a római falazási technikával épült porticus-épületek foglalják el a korábbi bennszülött gunyhók helyét. A romanizálódás majdnem azonosnak mondható üteme szorosan összekapcsolja tehát ezt a két rhaetiai és pannóniai császárkori bennszülött telepet.

Nagy Tibor

⁶ A közölt alaprajzon a ferde vonalkázással jelölt terület.

THE LATEST EXAMPLE OF THE „ALBERTFALVA“ TYPE OF HOUSES FROM RHAETIA.

I have already been speaking elsewhere in detail¹ of the type of houses of Albertfalva built during the II.-nd century A. D. The evidences of the excavation in the past two years did not yield any essential material. They have however elucidated that these closed rectangular buildings often supplied with a porticus belong to the second and third periods of the settlements.² (II.-nd and III. century A. D.) In connection with the latest excavations of 1949. performed on the area of building No. IV. it becomes manifest that the larger and central room characteristic of this type of house, which divides the building into a southern wing containing the sitting-rooms and in a northern one containing the sleeping chambers, does not show always the shape of an L. but — like in the area of this building — rather that of a T. We must however once more stress on the ground of the examples of Albertfalva that in the case of our type of house it is not the *shape* of the central room which is decisive but the *arrangement in the ground plan*. I mean that the smaller rooms of these living houses are arranged on both sides of a larger, central and undivided one which can take any required shape. This central and undivided room was provided with stamped-earth or terrazzo-floor and in no circumstance can it be looked upon in Albertfalva as an open court-yard, but as the central covered and inhabited area of the building. We have done the plaster cast model of this type of houses at the basis of

house No. VIII. which is published in the figure No. 1.

The stone houses of Albertfalva, as to the evaluation of their ground plan, offer us the possibility to elucidate the ground plan of one of the houses published from the most recent excavations performed at Bregenz⁴ (fig. 2). The publisher is perplexed when confronted with this ground plan, which according to him „eine ungewöhnliche Grundrisseinteilung zeigte“. He has not even recognized the house character of it. (Zweckbestimmung des Baues ungeklärt.) But if we glance but once at the published ground plan and then to the houses of our settlement, it becomes clear that they have excavated a house of the type of Albertfalva at Bregenz. The T. shaped undivided room taking the middle of the house is an exact copy of that found also at Albertfalva, as well as the other localities towards the south and the north of this larger room. The rooms No. 3. and 4. are exactly corresponding to the wing consisting of the *Tablinum* and *Culina* of the houses of Albertfalva. In considering the front part of the house at Bregenz, it looked to the west and had no porticus. We see all those things confirmed which we have already explained in connection with the houses of Albertfalva in the latest number of this periodical⁵: i. e. the porticus with columns is in the case of this type of houses merely secondary, a complementary element, which was later

connected to a longitudinal side of the closed square building. Looking at the house of Bregenz from this point of view we can range it among the most important houses having a central undivided area.

We can add in finishing that the settlement of Bregenz if considered from the point of view of romanization offers us an excellent parallel to the settlement of Albertfalva. In remaining only on the grounds of the quoted house of Bregenz where according Hild's careful excavations we receive a clear cross section of the evolution of the settlement. We see that the first period here also is represented by a hut with clay plastering from about the first half of the first century A. D., while in Albertfalva native huts dug in the earth, correspond to

these. In Brigantium, the second period, a stone building of the so called „dry“ wall-technique takes the place of the mentioned hut, with clay plastering probably during the first century. A later group of these stone huts built with similar technique corresponds to them in Albertfalva. — Lastly the type of house of Albertfalva, already discussed, represents the third period in Bregenz. At the earliest it may have been built towards the middle of the second century. In the course of the second century in Albertfalva the place of the native and earlier huts is just as well taken by porticus houses built with the Roman wall-technique. The speed of Romanisation is practically similar and it closely connects both the Rhaetian and Pannonian native settlements of the imperial age.

Tibor Nagy

MAGYAR KÖZÉPKORI HAJÍTÓBÁRDOK

A középkor vége felé egy különös fegyverfajta jelenik meg a gyalogharcosok kezében. Rövidnyelű, egy darab vasból kovácsolt bárd féle ez, melynek nemcsak a foka, nyelének vége, de a nyél felső folytatása is hegyes tuskében végződik. Ezt a bárd-

féleséget mint távolraható fegyvert használták, megforgatva dobták ki az ellenségre, tehát vagy a bárd éle, vagy a három túske valamelyike sebezte meg az ellenséget. Használatának ez a módja adja meg nevét, hajítóbárd, németül Wurfbeil, régiesen pedig Werfbarten. A gyalogharcos övébe dugva viselte.

A meglehetősen ritkán előforduló, inkább paraszti fegyver ismerete a franciskáig, a meroving-kori (481–751) frankoknak nemzeti és kedvenc fegyveréig vezethető vissza. A franciska rövidnyelű balta volt, elsősorban hajító fegyver. A frankokon kívül használták az alemannok, burgundok, langobardok és a gótok. A franciska mint fegyver a frankok kezéből, még Nagy Károly kora előtt, a meroving-kor vége felé, a kora-középkor körül tűnik el. Annál hosszabb ideig tartották meg ezt a fegyverfajta a brittek. Említve találjuk ezt Nagy Kanut 1020 körüli rendeletében, ahol a keskenyfajta bárd kivetése egy bizonyos hossz mértéket jelentett. A hastingi csatában 1066-ban egyes gyalogharcosok hajítóbárdokkal is fel voltak fegyverezve.¹

A XIV. század körül a hajítóbárd a franciskától elütő formában jelenik meg, különösen a szláv népeknél és a németeknél. Németországban a XV. században a hajítóbárdot kimondottan a fegyverbeszólított gyalogcsapatok hadi felszerelésében találjuk.

A külföldi források bőven nyújtanak adatokat a hajítóbárdok használatát illetően, sok azonban a tiltó rendelet is, amely megtiltotta az efajta fegyver viselését.

¹ W. Rose, Das mittelalterliche Wurfbeil. Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde. II. 243. 1.

1. kép. Részlet a hersbrucki oltártól.
Fig. 1. Le tableau d'autel de Hersbruck.

A bajor Erdő Bíróságai által 1436-ban fegyverbe szőlített csapatok felszerelésében elő volt írva a hajítóbárd, ugyanígy 1449-ben a nürnbergi zsoldos csapatoknál is.²

1468-ban a salzburgi hercegek lengbergi bíróságának rendeletében is előfordul a hajítóbárd használata. Sigmundsburg város 1462. évi inventáriumában 3 hajítóvas szerepel, továbbá egy fegyver, négy tuskével, 1478-ban hajítóbárd, 1483-ban és 1490-ben 2 drb. hajítóbárd.³

1468. évben Lajos, landshuti herceg csapatot gyűjtött a következő felszereléssel. A csapat negyede számszeríjas, második negyede puskás volt, a harmadik jó hosszú nyárssal, a negyedik végül jól készített alabárdal volt felfegyverezve. Ezenkívül mindenkinek egy jó hosszú kés, vagy jólvágó kard, végül pedig az övében egy hajítóbárd volt a felszerelésében.⁴

1477-ben Albert választófejedelemnek a sagani herceg ellen történő hadi készüléteiben megtiltja a hajítóbárd használatát. Az altdorfi püspökség a XV. század folyamán kelt rendelete értelmében senkinek sem volt szabad a városházára vagy a táncmulatságra magával vinni hosszú kést, tört, vagy hajítóbárdot, vagy egyéb más veszedelmes fegyvert. Gera város 1487. évi és Linz város 1496. évi statutumában a hajítóbárd a tiltott fegyverek között szerepel. Ugyanúgy el van tiltva ezen fegyver viselése a sarnvölgyi Pens város által kiadott rendeletben.⁵

Az írott adatokon kívül megtaláljuk a hajítóbárdot képes ábrázolásokon is.

A valószínűleg a hersbrucki oltár mestere által 1460 körüli években festett egyik frank festményen sodronyinges harcost látunk, hátul az övébe dugott fanyeles hajítóbárdal (1. kép). Ilyen típusú példányt őriz a Magyar Történeti Múzeum Fegyvertára. A tárgy lelhelye: Sopron környéke (2. kép).

Miksa császár imakönyvének egyik szegélyrajzán, amelyet 1515. évben Dürer Albert rajzolt, a cseh háborúk egyik jelenetét ábrázolja. Az egyik nehéz fegyverzetű cseh gyalogharcost a hajítóbárd kivetése pillanatában örökítette meg a mester.

Angliában a késő-középkorba is belenyúlik a hajítóbárd használata és még a XVI. században is gyakran angol fegyvernek nevezik: „English Beihel”. Részben övébe dugva, részben pedig akasztóhorogjuk révén övébe akasztva viselték.⁶

A hajítóbárd magyarországi használatáról is nyerünk adatokat. A Miksa császár által diktált Weisskunig című mű szerint a huszárok tárcsapajzsot, kopját, szablyát, fokost és hajítóbárdot viseltek felszerelésükben.⁷

Az augsburgi Fugger Archiv a magyarországi Fugger-kastélyok XVI. századi inventáriumában felsorol hajítóbárdokat is. Így pl. Besztercebányán 1 darabot, Vöröskő várában pedig 3 darabot.⁸

Az egyenes bárdlappal ellátott példányokat magyar hajítóbárd — *ungarische Werfbarten* — néven találjuk bevezetve a külföldi Hadszertárak inventáriumában. A drezdai Hadszertár 1581. évben 12 drb., a pirnai pedig 1580-ban ugyancsak 12 drb. „ungarischen Werfbarten”-t mutat ki.⁹

² W. Rose, Nachtrag zu dem mittelalterlichen Wurfbeil. Z. H. W. K. II. 356. 1.

³ Oswald Trapp, Zu den Aufsätzen über Wurfbeile. Z. H. W. K. XI. 114. 1.

⁴ W. Rose, Das mittelalterliche Wurfbeil. Z. H. W. K. II. 244. 1.

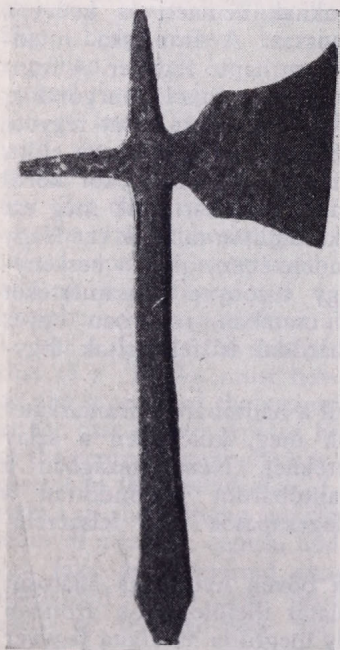
⁵ Hans Stöcklein, Die Wurfbeil des Bayerischen Armeemuseums. Z. H. W. K. XI. 22. 1.

⁶ W. Rose, i. m. Z. H. W. K. II. 243. 1.

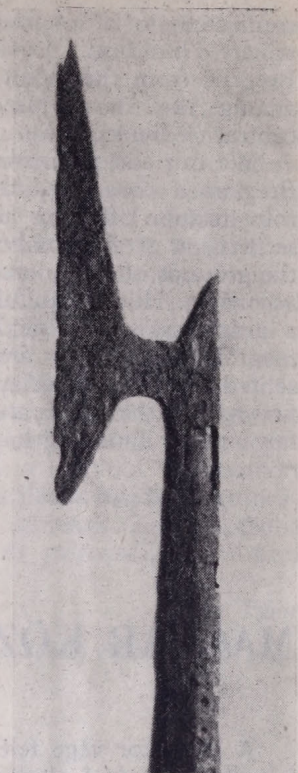
⁷ Alwin Schultz, Der Weisskunig. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses. Wien, 1888. VI. 100. 1.

⁸ Zeitschrift für Historische Waffenkunde XI. 1926. 20. 1.

⁹ A. Diener—Schöberg, Der Bestand der chursächsischen Zeughauser zu Ende des 16. Jahrhunderts. Z. H. W. K. IV. 307—309. 1.

3. kép. Hajítóbárd (Kassa-Košice).
Fig. 3. Hache de jet (Kassa-Košice).

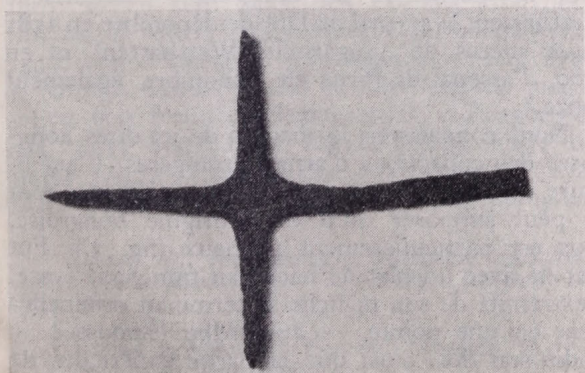

2. kép. Hajítóbárd (Magyar Történeti Múzeum).
Fig. 2. Hache de jet (Musée Historique de Budapest).

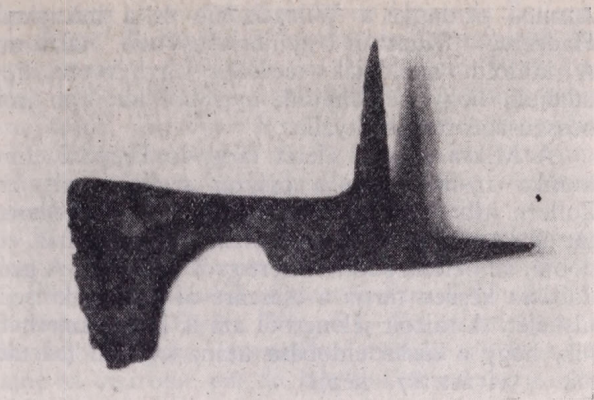

4. kép. Hajító túske. Lelh. Magyaróvár.
Fig. 4. L'épine de jet trouvée à Magyaróvár

A magyarnak nevezett hajítóbárdfajtát külföldi fegyvergyűjteményekből ismerjük. Éppen ezért különösen becses nekünk a kassai Múzeum gyűjteményében őrzött feltehetően magyarországi származású példány (3. kép). A vasból kovácsolt fegyverdarab egyenes kiszélesedett élű bárdlappal készült, vas nyelének vége megvastagszik, ma már eltompult, de eredetileg hegyben végződött, fokánál és a nyél felső folytatásánál hegyes vas túske van kialakítva. Származásának ideje a XV. századra

5. kép. Hajító túske (Magyar Tört. Múzeum).
Fig. 5. L'épine de jet (Musée Hist. de Budapest).

6. kép. Hajítóbárd (Győri Múzeum).
Fig. 6. Hache de jet (Musée de Győr).

tehető. A huszita háborúk idején használhatták. Egy azonos külsejű, Győr mellett talált példányt a kreuzensteini Wilczek-féle gyűjtemény őriz.

Ugyancsak magyar származású a Wilczek-féle gyűjtemény Magyaróvárott talált hajító túskeje, amely különös alakítása miatt is figyelmet érdemel (4. kép). Bárdlapja L-alakú kettős tuskévé alakított, oldalára akasztóhorog van felerősítve. Az effajta hajító tuskék alakulásukban a keresztalakú tuskéhez vezetnek, amely azután a Németországban dívó gyalogtornák egyik fegyverfajtájává válik.

Ilyen keresztalakú túske került napvilágra a Történeti Múzeum raktárának háború utáni rendezése folyamán (5. kép). Vasból kovácsolt. Szélessége 200 mm, jelenlegi hossza törött állapotban 285 mm. Nyelének legnagyobb szélessége 15 mm.

7. kép. A Freydal című munka hajítóbárd ábrázolása.
Fig. 7. Représentation de la hache de jet dans l'oeuvre intitulé Freydal.

Azonos példányt a Wilczek-féle és a müncheni Hadsereg Múzeum gyűjteményében találunk. A külföldi analógiák méreteit egybevetve úgy találjuk, hogy példányunk nyeléből kb. 100 mm hosszúságú rész hiányzik.

A Miksa császár életét tárgyaló Freydal című munka 19-ik lapján a császár gyalogtornát vív Zollern Albert gróffal. A tornajelenet azt a pillanatot ábrázolja, amikor a császár tuskáját már eldobta, az belefúródott Albert gróf pajzsába. A gróf dobásra készen tartja a császáréval azonos külsejű tuskáját. A rajzolt jelenetből azt is következtethetjük, hogy a tuska eldobása után, karddal folytatták a vívást (7. kép).

Hazai gyűjteményeink közül a fent említett példányokon kívül a győri Bencés Múzeum őriz egy különös alakítású hajítóbárdot (6. kép). Ez a példány fanyélhez készült, bárdlapja alá hajlik, fokából hátrafelé és felfelé indul egy-egy hegyes vastuske. Ez a példány már későbbi származású, kora a XVI. század elejére tehető. A tiltó rendeletek, majd a tüzi fegyverek szétvétele való elterjedése a XVI. században teljesen kiszorítja a hajítóbárd használatát. A külföldi fegyverszakirodalom szerint a magyarok a csákányt és fokosbaltát használták hajító fegyverként, még a XVII. század folyamán is, erre azonban hazai adatok nem nyújtanak támpontot.

Kalmár János

DES HACHES DE JET HONGROIS

Vers la fin du moyen-âge, une espèce d'arme curieuse a fait son apparition dans la main des fantassins. C'est une sorte de hache à manche court, forgée d'un seul morceau de fer, dont non seulement le dos, mais aussi le manche se terminent en pointes. On utilisait cette espèce de hache comme une arme à longue portée, et on la lançait vers l'ennemi en la faisant tourner, de sorte que, ou tranchant de la hache, ou une des trois épines puisse causer une blessure. Son nom lui est donné d'après la manière dont ou l'utilisait hache de jet, en allemand Wurfbeil, ou, autrefois, Werfbarten. Le fantassin la portait à son ceinturon.

Notre connaissance de cette arme rustique, apparaissant fort rarement, remonte jusqu'à la francisque, arme nationale favorite des Francs de l'époque mérovingienne. La francisque était une hache à manche court, et surtout, une arme de jet. En dehors des Francs, elle était utilisée par les Alemans, les Bourguignons, les Lombards et les Goths. La francisque, comme arme, disparaît des mains des Francs, bien avant l'époque de Charlemagne, vers la fin de l'époque mérovingienne, aux environs du moyen-âge; les Britanniques, par contre, ont gardé cette espèce d'arme bien longtemps plus tard. Nous trouvons mentionné ce fait dans le décret de Kanut le Grand, édité aux environs de 1020, où la projection d'une sorte de hache étroite signifiait une certaine mesure de longueur. Dans la bataille de Hastings, de 1066, les fantassins étaient munis entre autres armes d'une hache de jet.¹

Aux environs du XIVe siècle la hache de jet apparut, particulièrement chez les peuples slaves et chez les allemands, sous une forme différente de celle de la francisque. En Allemagne, au XVe siècle, nous retrouvons la hache de jet expressément mentionnée dans l'équipement des troupes à pied.²⁻⁵ Dans le décret de l'évêché d'Altdorf, édité au cours du XVe siècle, il était interdit d'entrer l'hôtel de ville, ou dans un bal avec un long cou-

teau, une épée ou une hache de jet, ou avec d'autres armes dangereuses. Dans les statuts de 1487, de la ville de Gara, et de 1496, de la ville de Linz, la hache de jet figure parmi les armes interdites.

En dehors des données écrites, nous rencontrons la hache de jet aussi sur des représentations de figures. Sur le tableau d'autel de Hersbruck, peint en 1480, conservé au Musée National Bavarois de Munich, nous la retrouvons au ceinturon d'un fantassin (fig. 1). Sur la bordure d'une des pages du livre de prières de l'empereur Maximilien, dessinée en 1515 par Albert Dürer, représentant une scène des guerres tchèques, le maître a perpétué un fantassin armé pesamment, au moment du jet de la hache.

Nous trouvons des données même sur l'emploi en Hongrie de la hache de jet. Selon l'œuvre intitulée „Weisskunig“, dictée par l'empereur Maximilien, les hussards ont porté dans leur équipement un bouclier à disque, une pique, un ban-cal, une cognée et une hache de jet.⁷⁻⁸ Nous en trouvons des exemplaires munis de lame, portés dans l'inventaire des Arsenaux étrangers sous le nom de hache de jet hongrois — ungarische Werfbarten. L'arsenal de Dresde dénombre en 1581 douze pièces de „ungarische Werfbarten“ et en 1580, l'arsenal de Pirna en dénombre également douze.⁹

Nous connaissons les haches de jet dites hongroises des collections d'armes étrangères. L'exemplaire conservé au musée de Kosice (Kassa), dont on peut supposer qu'il est d'origine hongroise, nous est particulièrement précieux (fig. 3.). Fut exécuté avec un plat de hache au tranchant évasé. L'extrémité de son manche se terminait originellement en une pointe, — aujourd'hui émoussée — tandis son dos, ainsi que la partie supérieure de son manche, se terminait, en épines pointues. Cette „épine de jet“ peut être datée du XVe siècle, et dût être utilisée aux temps des guerres hussites.

Un exemplaire identique, trouvé près de Győr, est conservé dans la collection Wilczek à Kreutzenstein.

L'épine de jet de la collection Wilczek, trouvée à Magyaróvár, est également d'origine hongroise, et mérite l'attention par son façonnement curieux. (Fig. 4.) Son plat de hache montre la forme de la lettre L dont les extrémités se terminent en épines; le côté est muni d'un crochet de suspension. Ces sortes d'épines de jet, mènent, au cours de leurs formations, vers l'épine en forme de croix, qui devint plus tard une espèce d'arme des duel à la mode en Allemagne. C'est une telle épine en forme de croix qui fut trouvée, lors que l'on reclassa après la guerre de dépôt du Musée Historique (Fig. 5.) La largeur de l'épine en fer forgé est de 200 mm, sa hauteur, dans son état actuel, cassé, est de 285 mm, et la plus grande largeur de son manche est de 15 mm. Nous trouvons un exemplaire identique dans la collection Wilczek et dans celle du Musée d'Armes de Munich. En comparant les mesures des exemplaires étrangers, nous pouvons établir qu'il manque une partie longue au manche de notre épine de 100 mm.

Sur la 19ème page de l'oeuvre intitulée Freyda, qui traite de la vie de l'empereur Maximilien,

l'empereur livre un duel au comte Albert de Zollern. La scène du tournoi représente le moment où l'empereur a déjà jeté son épine, qui s'enfonce dans le bouclier du comte Albert. Le comte tient une épine, identique à celle de l'empereur, prête au lancer. Du dessin de la scène nous pouvons induire le fait qu'après le jet de l'épine, les deux escrimeurs ont continué le combat. (Fig. 7.).

En dehors des exemplaires des collections hongroises, mentionnés ci-dessus, une épine de jet de forme curieuse est conservée dans le Musée des Benedictins à Győr. (Fig. 6.). Cet exemplaire a été façonné pour recevoir un manche de bois, sa lame se courbe par le bas son dos se terminait en une épine pointue, et une autre pointait par le haut. Cet exemplaire date déjà de plus tard et pourrait être daté du début du XVIe siècle. Les décrets de prohibition, puis la diffusion des armes à feu refoulèrent au cours du XVIe siècle l'usage des haches de jet. Selon la littérature spéciale étrangère, les hongrois ont encore utilisé au cours du XVIIe siècle, le pic et le merlin comme arme de jet, cependant, les données du pays ne nous apportent aucune confirmation à l'appui de ce fait.

János Kalmár

A SOLYMÁR VÁRHEGYI ÁSATÁSOK EGYES EMLÉKEI

Solymár község Budapesttől É.-Ny.-ra, 7 km-re fekvő Várhegy nevű magaslatán, az 1930-as években végzett ásatási munkálatok során őskori, római és középkori leletek kerültek napfényre.

Ez alkalommal csupán a részben feltárt középkori vár néhány művészettörténeti szempontból is fontos apró leletét szeretném bemutatni. Hogy az alábbiakban a képen is ismertető szíjvég és tarsolytartó készítés idejének meghatározásához támpontot nyújtsak, röviden ismertetem a vár történetére vonatkozó adatokat.

Solymár várának legrégibb okleveles adata 1401¹ évben kelt. 1435²-ben Borbála királynée a vár, akitől Albert király özvegye birtokába került. 1442³-ben a korbáviai grófoké, majd 1444⁴ évben az Olnodi Czudar család birtoka lesz, de még ez évben 600 forintért elzálogosítják a Rozgonyiaknak. 1455⁵-ben Garay László nádor, 1468⁶-ban Garay Jób és Ujlaki Miklós a birtokosai. Hunyadi Mátyás 1490⁷-ben Corvin Jánosnak adományozza.

Későbbi urai Podmaniczky János⁸, majd pedig Thurzó Elek⁹ voltak. Az 1518¹⁰ évi bácsi országgyűlés 14. törvénycikkének határozata szerint a főurak által erőszakkal kézbe tartott királyi birtokokat, így Solymár várát is, az udvartartásnak rendelik alá és kezelését a budai gondnokra bízzák. II. Lajos király 1526. júl. 18-án¹¹ kelt adománylevelével Bakics Pálnak a Magyarországra áttelepedett rács vajdának adományozza: „Törökországban a magyar király szolgálatában szerzett érdemeire való tekintettel.” Nevezett, mint solymári várúr, többször hívta fel a király, valamint az ország rendjeinek figyelmét a törökveszedelemre, intő szavát, azonban — nem méltányolták. Ő maga miután a mohácsi csatából megmenekült, az aldunai végeken tovább folytatta éveken át a török elleni hadakozást. 1537-ben, Vinkovce és Diakovár közötti harcmezőn megsebesül és fogságba kerül.¹² A törökök lefejezik és fejét a szultánhoz küldik. Arra, hogy a Bakics család Solymáron maradt tagjai még mindig birtokolják várunkat, nincs adatunk. Tény az,

¹ Csánky D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. 5. v. ö. Országos Levéltár, Dip. Osz. 8650 sz.

² U. a. Dl. 12746 sz.

³ Koppy gyűjtemény, Nemzeti Múzeum V.

⁴ Orsz. Lev. Dip. Osz., 13774 sz.

⁵ U. a. Dl. 14950 sz.

⁶ U. a. Dl. 16618 sz.

⁷ U. a. Dl. 19657 sz.

⁸ Máriássy B., A magyar törvényhozás és Magyarország történelme II. 1887, 80–81 l.

⁹ Monumenta Hungariae Historica: Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak XXXIII. 372–73 lap.

¹⁰ Corpus Juris Hungarici. 341 l.

¹¹ Lásd: 9. sz. jegyzet 358, 360, 393 l.

¹² Borovszky S., Századok. 1910, 727 l.

hogy Buda elfoglalása után Solymár is elpusztul,¹³ mert a későbbi térképeken és adóösszeírásokban, mint elpusztult és lakatlan hely szerepel. Új telepesei a XVIII. században köveit széthordták, a megmaradt falak pedig teljesen betemetődnek.

A középkori leletanyag várunk két évszázados fennállása és többszöri átépítése során került a romok alá. Ásatásaink során napfényre kerültek az épületet díszítő különféle gótikus és reneszánsz párkánytöredékek, márvány épületagozatok, hatalmas homokkőből faragott számszerijhoz való lőrés, szakállas puskacsövek, nyílcsúcsok, fegyverrészek, lófelszerelési tárgyak, használati eszközök, szerszámok, dísz tárgy töredékek stb.

Különös figyelmet érdemel a középkori kerámiai anyag, amelynek analógiái nemcsak a közel fekvő Mátyás-korabeli épületek, várak romjai alól kerülnek ki, mint például a hűvösvölgyi nyéki vadászkastélyban, a királyi vár környékén, Pomázon, Visegrádon, hanem a távol fekvő Diósgyőrött és Füleken is. E kerámiáról más alkalommal kívánok bővebben beszámolni. A következőkben csupán a magyar fémművesség két, ritka emlékének ismertetésére szorítkozom.

Az 1. számú képen bemutatott szíjvég bronzlemezből trébelt. Kerületét „U” alakban pontsoros dísz öleli körül. A pontok némelyikében szíjhoz

rögzítő szegecs helyezkedik el. A szíjvég képes mezejét egy férfi áttört művű alakja tölti ki, amint földön állva, két kis fa között kezeivel a fákat kitépi. A férfi alakja meggörnyedt, amivel az ötvös erőlködését kívánta érzékelteni. Alakjában a mester a férfiúi erőt ábrázolta (fanyűvő?).

Egyesek a férfi alakjában Sámson-t vélték felismerni. A két falomb fölött karéjos díszű, átfogó gyűrűs tag látható, amely a fölötté kiképzett trébelt és áttört díszű, gótikus ízlésben kialakított lombozatot fogja egybe. Alul egy-egy lombos ág vagy inda köti össze a két falombot. A földet rovátkolással érzékeltette a mester.

A ruházatról keveset mondhatunk. Középen összefogott térdig érő ruha, elől a sarkok nagy karéjjal levágva. Megfigyelhető néhány ruharánc is. A szíjvég méretei a következők: jelenlegi magassága 66 mm szélessége 31 mm.

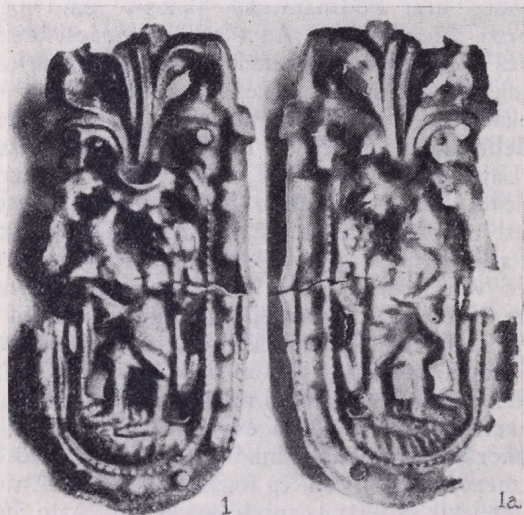
Tárgyunkhoz közelálló példányok a Makó-Mezőköpáncsi r. kat. egyház építésével kapcsolatos középkori temetőből kerültek elő. Ezek azonban Szent Györgyöt ábrázolják, s koruk a XV. századra tehető.¹⁴

Hasonló példányt a temesvári múzeum gyűjteménye is őriz, Szent György ábrázolással.

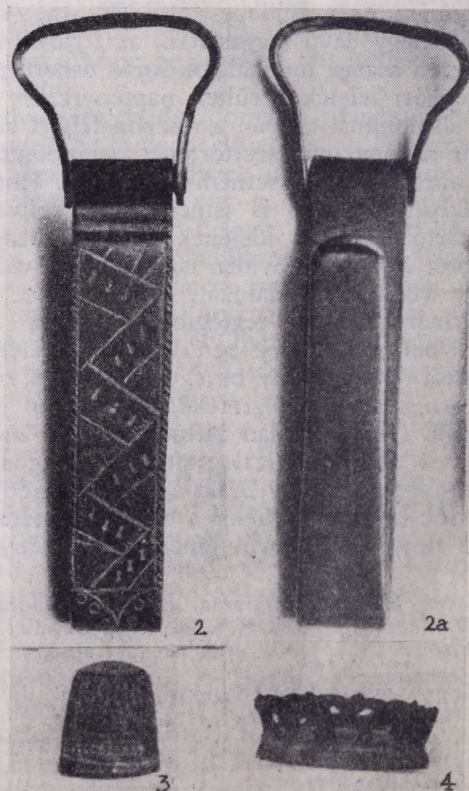
A 2. képen, természetes nagyságban, övbe akasztható kulcs-, vagy tarsolytartót láthatunk. Ez a

¹³ Valkó A., Régészeti és történelmi emlékek Pest megye területén. (Pest vm. adattára 1939) 98–107 l. Valkó A., A solymári vár története és ásatása. Arch., Ért. XLVI. 1932/33. 178 l., és XLVII. 1934. 164–165 l.

¹⁴ Bálint A., A mezőköpáncsi középkori temető sírleletei. Dolgozatok. 1936. 231–233 ll. — V. ö. Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest, 1938. 70 l.

1. kép. Trébelt bronzszíjvég.
Fig. 1. Une plaque de bronze.

2. kép. 2-2/a: Kulcstartó. 3: gyűszű.
4: gyertyatartófej.
Fig. 2. 2-2/a: Porte-sabretache. 3: dé.
4: partie d'un bougeoir.

tárgy két részből tevődik össze. A felső rész 13 mm széles, meghajlított bronz lemezcsík. Előlapján vésett hullámos, gótikus ízlésben érzékeltetett szalagdísz fut végig. A szalag egyes hullámosztását 3—3 vésett rovátka díszíti. Szegélye sűrűn rovátkolt, felső szintjén két vége ívcúcsban fut össze, beütött kis karika díszítéssel. A hátsó lemezcsík, amely az övbe való akasztásra szolgál síma, széle kissé elkeskenyedik és visszahajtott. Az első lemezcsík alja visszafordított, amelybe kulcs, vagy tarsoly akasztására szolgáló kengyel alakú tag szegecse helyezkedik el.

Teljes hossza 85 mm.

A felsorolt leletek utalhatnak arra, hogy a solymári várban, a XV. században a budai királyi palota udvartartásának megfelelő udvari élet folyt. A vár, amint a történeti áttekintésből láthattuk, a királyi palotának egy tartozéka lehetett és sorsa is összefüggésben volt azzal. A későbbi feltárások remélhetőleg ennek a kapcsolatnak részleteit is meg fogják világítani.

Valkó Arisztid

QUELQUES OBJETS DÉCOUVERTS AU „VÁRHEGY“ DE SOLYMÁR

La commune de Solymár se trouve au nord-ouest de Budapest, à une distance de 7 km. Au cours des fouilles pratiquées, après 1930, sur la montagne de la forteresse (Várhegy) de Solymár, on a découvert des trouvailles préhistoriques, des monuments romains et même quelques objets médiévaux. Cette fois je ne voudrais passer en revue que quelques trouvailles minuscules qui remontent au moyen âge et qui ont été mises au jour sur le territoire du château-fort médiéval.

Présentons tout d'abord un bout de courroie fabriqué d'une plaque de bronze (fig. 1 et 1a). Les contours de l'objet sont suivis par un pointillé en formé d'U. Dans quelques points on a mis des clous servant à fixer ce décor à la courroie. La surface de l'objet est remplie par la figure ajourée d'un homme qui, placé entre deux petits arbres, cherche à arracher ceux-ci. L'homme se penche; les lignes de sa taille courbée sont destinées à donner l'impression d'un certain effort. Il paraît que la figure symbolisait la force virile; d'aucuns l'identifiaient avec Samson.

Au-dessus de cette figure il y a un motif circulaire, orné d'un large rebord et divisé en plusieurs secteurs: cet anneau sert à soutenir un feuillage d'allure gothique, modelé par retreinte, avec ajour. En bas les deux arbres sont réunis par une branche feuillue. Le sol où la figure se tient debout est indiqué par des hachures.

Le costume ne demande pas à être commenté d'une manière détaillée. Le vêtement de la figure humaine descend jusqu'aux genoux; les coins des pans de devant sont coupés et arrondis sous la forme d'un arc assez large. On peut observer aussi le modelé exact de quelques plis. Pour ter-

miner, voici les dimensions du décor de courroie; hauteur actuelle 66 mm, largeur 31 mm. Des objets similaires ont été retrouvés dans un cimetière médiéval qu'on a découvert à Makó-Mezőkopáncs, pendant la construction d'une église catholique. Les spécimens de Mezőkopáncs représentent saint Georges; ils remontent au XVe siècle.¹⁴ Un spécimen analogue se trouve au musée de Temesvár-Timisoara: comme les précédents, il représente saint Georges.

Voyons encore un porte-sabretache qu'on attachait à la ceinture (fig. 2—2a). Cet objet se compose de deux parties. Sa partie antérieure est une bande de bronze recourbé, ayant 13 mm de large. Cette partie présente un ruban ondulé de caractère gothique. Chaque „onde“ de ce ruban est ornée de 3 encoches. Les deux rebords de l'objet sont munis d'une cannelure très serrée. En haut les deux extrémités du champ décoré sont réunies par un arc pointu, entouré de plusieurs cercles. La partie postérieure qui servait à attacher l'objet à la ceinture est une plaque plate recourbée, et amincie vers son extrémité. La partie inférieure de la première section est également recourbée: on y a placé le clou d'une sorte d'étrier, apte à supporter un sabretaché, une clé, etc. La longueur totale de l'objet est 85 mm.

Les trouvailles que nous venons d'examiner nous amènent à dire qu'au XVe siècle la vie au château-fort de Solymár ne devait pas différer sensiblement du luxe de la cour de Bude; n'oublions pas qu'à cette époque selon le témoignage des données historiques, la forteresse était une des dépendances de la cour royale.

Aristid Valkó

„FONTOS FELHÍVÁS!

A Tudományos Folyóiratkiadó N. V. és a szerkesztőség között létrejött megállapodás értelmében a szerzők a jövőben mindenkor készpénzben kapják meg a cikkük után járó honoráriumot.

Amennyiben a szerző különlenyomatokra tart igényt, úgy azokat a korrektúra visszaküldésekor, de legkésőbb a megjelenés után 8 napon belül kérjük írásban megrendelni (Tudományos Folyóiratkiadó N. V. Budapest, V., Szalay-u. 4.). Ezen időn túl a nyomda a szedést szétosztja.

A fentiek alapján a különlenyomatok költsége teljes egészében a szerzőt terheli.“

FELHÍVÁS ELŐFIZETŐINKHEZ!

Tudományos lapjaink gyors és pontos szállítása érdekében lapjainkhoz mellékelünk megrendelőjegyet az 1950. évi előfizetés megújítására. Kérjük előfizetőinket, a megrendelőjegyet pontosan kitöltve mielőbb visszaszármaztatni szíveskedjenek, hogy kiadványaink folyamatos szállítását biztosíthassuk.

Egyben kérjük előfizetőinket, hogy a felesleges levelezés elkerülése végett átutalásainknál a befizetési lap hátoldalán, az összeg rendeltetését feltétlenül tüntessék fel.

Ugyancsak kérjük, hogy a címváltozást időben mindenkor pontosan megadni szíveskedjenek.

Az 5-éves terv első évének kezdetén eredményes és Boldog Új Esztendőt Kíván a

TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATKIADÓ N. V.

Előfizetési osztálya.

